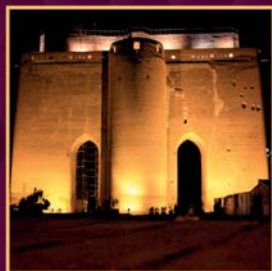
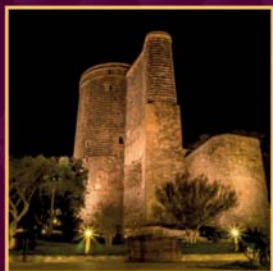

ANA DİLİ MİLLİ VARLIĞIN TƏMƏLİ

ANA DİLİ – MİLLİ VARLIĞIN TƏMƏLİ

Elmi araşdırmalar toplusu

BAKİ – 2023

**Düzənləyəni, yayına hazırlayanı
və ön sözün müəllifi:**
Prof.dr.Vaqif Sultanlı
Dr.İrəc İsmayıl

Redaksiya heyəti:
Prof.dr.Tofiq Məlikli (sədr), akad.Nizami Cəfərov,
prof.dr.Tofiq Müzəffəroğlu, prof.dr.Qulu Məhərrəmli,
prof.dr.Mətanət Abdullayeva, prof.dr.Həbib Zərbəliyev,
prof.dr.Bədirxan Əhmədli

Ana dili – milli varlığın təməli (Elmi araşdırmalar toplusu). Bakı, AVE Print, 2023, 384 s.

Kitabda toplanmış məqalələrdə Azərbaycan türkcəsinin mifoloji qatları, folklor qaynaqları, tarixi kökləri, türk dilləri içərisində yeri, o cümlədən siyasi statusu, çağdaş problemləri ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır.

ISBN: 978-9952-559-24-8

© Vaqif Sultanlı, İrəc İsmayıl, 2023

ÖN SÖZ

Bəlli olduğu kimi, hər bir millətin varlığının təməlinə mənsub olduğu ana dili dayanır. Bu mənada bir toplumun öz dilini itirməsi onun mövcudluğuna son qoyulması deməkdir. Başqa sözlə, xalqın coğrafi ərazisinin itirilməsi milli iradənin ortaya qoyuluşu ilə nə zamansa qaytarıla bilər, ancaq mənəvi ərazilərin – dil coğrafiyasının itirilməsi heç bir zaman bərpa oluna bilmir və zaman-zaman etnosun çöküşünə, tarix səhnəsindən çəkilməsinə gətirib çıxarır.

Çağdaş dünyanın kürəsəlləşmə axarında bir çox dillər kimi, Azərbaycan türkcəsi də ciddi təhlükələrlə üz-üzədir. Böyüməkdə olan bu təhlükə əlli milyonluq Azərbaycan türklərinin Güneydə – İran adlanan ölkədə tarixi torpaqlarında yaşayan qırx milyonunun ana dilində bircə məktəbinin belə olmaması, oxumaq, yazmaq hüququndan bütünlüklə məhrum edilməsi, Quzeydə – Azərbaycan Respublikasında isə Sovetlər Birliyinin çöküşü ilə bağımsızlıq qazanılmasına baxmayaraq, get-gedə artan rus məktəblərinin milli dili ciddi şəkildə sıxışdırması ilə bağlıdır.

Əgər Azərbaycanın Güneyində ana dilində məktəblərin olmaması İran islam rejiminin müstəmləkəçilik və əritmə (assimilyasiya) siyasətindən qaynaqlanırsa, müstəqil Azərbaycan Respublikasında isə rus dilindən imtina edilməməsi, əksinə get-gedə ruscanın dəb halına çevrilməsi postkolonial düşüncənin mirası kimi meydana çıxır. Məlum olduğu kimi, ingilislərin Hindistanda, fransızların Afrika qitəsində apardığı müstəmləkəçilik siyasəti bitsə də, postkolonial düşüncənin sonucu olaraq köləlik təfəkkürü davam etməkdədir. Məhz bu səbəbdən həmin ölkələrdə

milli dillərin inkişafı ciddi maneələrlə üzləşməkdədir. Bu kimi hallarda dillə bağlı daha işlək xüsusi dövlət proqramı hazırlanıb həyata keçirilməsə, problemin köklü şəkildə həll edilməsi mümkün deyildir.

Ayrı-ayrı araşdırmalarda bir dilin itirilməsinin həmin millətin itirilməsi anlamına gəlməsi dünyanın müxtəlif alimləri tərəfindən çoxsaylı örnəklərə dayanaraq önə sürülmüşdür. Dahi alman dilçisi və filosofu Vilhelm Humboldt (1767-1835) ana dilinin önəminə diqqəti yönəldərək yazırdı: “Millət dil deməkdir. ...Millətin varlığını dildən ayrı təsəvvür edənlər yanılırlar. Çünki bir millətin ən böyük sərvəti onun dilidir”. Alman mütəfəkkiri məsələnin ciddiliyini anladığı üçündür ki, düşüncələrini daha sərt şəkildə ifadə edərək yazırdı ki, “İşğal dildən başlayır. Dilin itirilməsi millətin ruhunu çökdürür, özünə qarşı yad, biganə topluma çevirir və işğala meydan açır”.

Azərbaycan türkcəsi dövlətin ciddi şəkildə qoruması altında olmalı, onun inkişafı önündəki bütün maneələr istisnasız şəkildə aradan qaldırılmalıdır. Lakin unudulmamalıdır ki, dilin yaşaması, inkişaf etdirilməsi yalnız o dilin işləkliyinin hər hansı formada təmin olunması ilə bitmir. Bununla yanaşı, zəruri olan məqamlardan biri dilin mükəmməl elmi-informativ bazasının yaradılması, sürəkli şəkildə onun zənginləşdirilməsi qayğısına qalınmasıdır. Belə ki, Azərbaycan oxucusu istisnasız şəkildə elmin bütün sahələri ilə bağlı ən mühüm bilgiləri ana dilində almaq imkanına malik olmalıdır. Çünki bu mümkün olmadıqda daha zəngin elmi-informativ tutuma malik əcnəbi dillərə müraciət ediləcək və ana dilinin işləkliyi tədricən zəifləyəcəkdir.

Məlumdur ki, ana dilinin zənginləşməsində bütün digər məsələlərlə yanaşı tərcümə ədəbiyyatının müstəsna rolu vardır. İstər bədii, istərsə də elmin müxtəlif sahələrinə aid əsərlərin Azərbaycan türkcəsinə çevrilməsi dilin ədəbi və elmi üslubunun zənginləşdirilməsi deməkdir. Son illərdə, özəlliklə dünya ədəbiyyatının klassik və müasir yazıçılarının əsərlərinin tərcüməsi sahəsində müəyyən addımlar atılsa da, görülən işlərin xeyli qismi peşəkarlıqdan uzaq olduğu üçün dilin zənginləşməsinə yetərincə xidmət etmir. Əlbəttə, Sovetlər Birliyi dönmindən fərqli olaraq bədii tərcümələrin ruscadan deyil, mümkün qədər orijinalın dilindən aparılmasına üstünlük verilməsi müsbət haldır. Ancaq bu prosesdə ən böyük problemi tərcüməçilərin xarici dil bilgiləri ilə müqayisədə ana dilinə bələdliyinin daha aşağı səviyyədə olması yaratmaqdadır.

Həmçinin ana dilinin terminoloji sisteminin yaradılması istiqamətində ciddi addımların atılması zəruridir. Çünki bu həyata keçirilmədən dilin həqiqi mənada inkişafından bəhs edilməsi real görünmür. Uzun illər Azərbaycanda terminologiya sahəsində aparılan islahatlar rus dilinin leksik xüsusiyyətlərinə söykənilərək həyata keçirilmişdir. Bu isə həmin terminlərin alındığı dildən fərqli yazılışına gətirib çıxarmışdır. Qardaş Türkiyədə isə əcnəbi terminlərin orijinalın dilindən alınmasına üstünlük verilməsi bu gün ölkələrimiz arasında terminoloji fərqliliklərə yol açmaqdadır. Gələcəkdə bu sahədə ortaq fəaliyyətin göstərilməsinə ehtiyac duyulmaqdadır.

Türk xalqları arasında Türkiyə türkcəsinin ortaq ünsiyyət dilinə çevrilməsi nəticə etibarilə ana dilimizin təmizlənməsi, saflaşması, yabancı sözlərdən xilas olması, qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsi baxımından önəmlidir.

Bütövlükdə bu proses təbii olaraq zamanla leksik ortaqlığın yaradılmasını da təmin edəcəkdir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, ayrı-ayrı türk xalqlarında ümumişlək sözlərin önəmli bir qismi ortaq çalarlara malikdir. Həmçinin türk dillərindən birinin ədəbi dilində işlənən sözün başqa dilin dialektində yaşadığı (yaxud da əksinə) müşahidə olunmaqdadır. Bəzən də türk dillərinin hər hansı birində işlənən sözün başqa dildə tarixizmə çevrildiyi də özünü göstərir. Bütövlükdə, Türkiyə türkcəsinin ortaq ünsiyyət dilinə çevrilməsi istiqamətdə görülən işlərin sürətləndirilməsi fonunda Azərbaycan türkcəsinin də inkişafının yeni bir axara daxil olacağı şübhə doğurmur.

Bir məsələyə də diqqət yetirilməlidir ki, ortaq ünsiyyət dili kimi Türkiyə türkcəsinin seçilməsi heç də ayrı-ayrı türk dillərinin sıradan çıxarılması, yaxud vahid bir dil yaradılması məramına söykənmir. Sadəcə, bu amil postsovet respublikalarında yaşayan türklərin ortaq ünsiyyət dili kimi ruscaya müraciət etməsinin qarşısını almağa yönəlik addım kimi siyasi anlam daşımaqdadır.

Ana dili ilə bağlı başqa mühüm bir məsələ Türkiyə Cümhuriyyətinin dünyanın müxtəlif universitetlərində fəaliyyət göstərən türkoloji bölmələri ilə sıx əlaqələrin qurulması, burada Azərbaycan filologiyasının tədrisinə nail olunması ilə bağlıdır. Bu addım türk dilləri və ədəbiyyatının ortaq tədrisinin metodoloji prinsiplərinin hazırlanması, həmçinin Azərbaycan dilinin dünya dilləri sırasında yerinin müəyyənləşməsi, onun öyrənilməsinə marağın artması baxımından önəm daşımaqdadır.

Mühacirətdə yaşayan soydaşlarımızın ana dilini öyrənməsi, ən azından bu dildə ibtidai humanitar biliklərə yiyələnməsi üçün bazar günü məktəblərinin mühüm

rolu vardır. Lakin təəssüf ki, ayrı-ayrı ölkələrdə fəaliyyət göstərən səfirliklər və diaspor təşkilatlarının indiyədək bazar günü məktəblərinin açılması istiqamətində hansısa səmərəli bir iş gördüyünə təsadüf olunmur. Bu azmış kimi, milli düşüncənin zəif olması səbəbindən bir çox hallarda mühacirətdə yaşayan soydaşlarımız öz övladlarının rusca və ya farsca öyrənməsinə üstünlük verirlər, evdə onlarla bu dildə ünsiyyət saxlayırlar.

Azərbaycanda mərkəzi hökumətin tapşırığı ilə 1937-1938-ci illərdə aparılan kütləvi qətləmlər fonunda yalnız ayrı-ayrı ədəbi və siyasi şəxsiyyətlər deyil, həmçinin dil də repressiya qurbanı olmuşdur. Belə ki, İ.V.Stalinin fərmanı ilə dilin adı türkcədən azərbaycancaya dəyişdirilmiş, bununla da məqsədli şəkildə Türkiyə və Azərbaycan arasında dil baxımından ortaqlığın mümkün olduğu qədər aradan qaldırılmasına, süni şəkildə fərqliliklərin dərinləşdirilməsinə rəvac verilmişdir. Həmin dönmədən başlayaraq uzun bir sürə bu proses davam etdirilmiş, nəticədə dilin ana köklərindən qoparılması istiqamətində məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərilmişdir.

Oxucuların mühakiməsinə verilən məqalələr toplusunda dil geniş mənada siyasət aləti olaraq incələnmiş, Azərbaycan türkcəsinin “tərcümeyi-hal”ı tarixi gəlişmə müstəvisində dəyərləndirilmişdir. Ayrı-ayrı məqalələrdə xalqın bölünməsinin yaratdığı fəsadlara, Azərbaycanın Quzeyində və Güneyində ana dili ilə bağlı tarixən yaşanan problemlərə, dilin çağdaş durumuna və inkişaf perspektivlərinə diqqət yetirilmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920), Azərbaycan Milli Hökuməti (1945-1946), habelə sovet siyasi rejimi dönəmində ana dilinin rəsmi statusu dəyərləndirilmişdir. Türk xalqları arasında ortaqlıq ün-

siyyət dili kimi türkcənin önəmi ilə bağlı məsələlərə mümkün qədər aydınlıq gətirilmişdir. Dilin mifoloji qatları, folklor qaynaqları, fəlsəfi mahiyyəti istiqamətində elmi-nəzəri düşüncələr ümumiləşdirilmişdir. Həmçinin bədii ədəbiyyatın, mətbuatın, tərcümə əsərlərinin dilin zənginləşməsinə təsirləri ilə bağlı məsələlərə ağırlıq verilmişdir. Burada, eyni zamanda, dillərin ölmə təhlükəsi ilə bağlı problemlərdən də ayrıca bəhs olunmuşdur.

Qeyd edək ki, topluya daxil edilən ayrı-ayrı məqalələrdə irəli sürülən fərqli fikir və mülahizələr, gəlinən qənaətlər kitabı yayına hazırlayan redaktorların deyil, müəlliflərin mövqeyini əks etdirir.

İnanırıq ki, ana dili probleminə həsr olunmuş bu kitab oxucuların diqqət və marağını çəkəcək, elmi-nəzəri kontekstdə dəyərləndiriləcəkdir.

ELMİ ARAŞDIRMALAR

Prof.dr.Tofiq MƏLİKLİ

SİYASƏT ALƏTİ OLARAQ DİL

10 Çagdaş cəmiyyətdə mədəniyyət geniş kontekstdə olduqca böyük rol oynamaqdadır. Daima öz həyatının mənasını axtarmağa çalışan insan fəaliyyətinin mahiyyətini ancaq mədəniyyət araçılığı ilə anlamaq mümkündür. Bundan başqa, mədəniyyət toplumda baş verən prosesləri göstərir, onun sosial strukturunu, siyasi hakimiyyətin quruluşunu, mövcud olan hüquqi və mənəvi normaları, idarə etmənin tiplərini açıqlayır. İqtisadi əlaqələrin gəlişdiyi, insanların miqrasiyası baş verdiyi, kütləvi informasiya vasitələrinin, internetin təsir gücünün artdığı, mədəni iştirakların genişləndiyi bir zamanda mədəniyyətin rolu daha da artır və o, cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafında əsas, önəmli resurslardan birinə çevrilir. Geniş anlamda mədəniyyətin məqsədi – insanı fiziki varlıqdan mənəvi varlığa çevirməkdir.

Mədəniyyətin çoxşaxəli aspektində ilk öncə dil vasitəsilə gerçəkləşdirilən kommunikativ əlaqələrin xüsusi yeri vardır. Dil iki əsas funksiyayı – insan düşüncəsinin silahı və insanlar arasında əsas əlaqə vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirməkdədir. Bu iki funksiya olmasaydı, bəlkə dil də olmazdı.

Dil, həmçinin etnomədəni cəhətdən də çox vacib rol oynamaqdadır, çünki o, eyni dilin daşıyıcısı olan etnosu birləşdirərək, toplumu xalq edən ən başlıca amildir. Məhz dil, xalqın yaşadığını təsbit edən, onun təmsilçilərinə özlərini ölkələrinin vətəndaşı kimi hiss etmələrini sağlayan əsas və vacib faktorlardan biridir.

Çagdaş dünyada dil yeni bir faktora – siyasi faktora da çevrilmişdir. Müasir dilçilik elmində, linqvistikada sosiolinqvistika ilə bərabər yeni axın – siyasi linqvistika da yaranmışdır. Yaşadığımız dövrdə dil siyasi təsir və təzyiq vasitəsi kimi geniş istifadə olunmaqdadır. Bu zaman dil, siyasətin həm vasitəsi, həm də obyektinə çevrilmiş olur.

Cəmiyyətə təsir edərək, bəlli siyasi məqsədləri reallaşdırmaq üçün çağımızda dilin siyasi vasitəsindən geniş istifadə edilir. Son vaxtlar şahidi olduğumuz olaylar göstərir ki, bəzi “inkişaf” etmiş ölkələr dil vasitəsi ilə qəsbkarlıq savaşları aparmağa, başqa xalqları özlərinə tabe etməyə, cəmiyyətləri istədikləri şəkildə dəyişdirməyə cəhd edir və müəyyən hallarda da buna nail olurlar. Maraqlıdır ki, bütün bunlar edilərkən də təzyiqə məruz qalan xalqlar müqavimət göstərmirlər, çünki nəyin baş verdiyini nə hiss edirlər, nə də anlayırlar. Adətən belə proseslər örtülü, yer altından, gizli şəkildə aparıldığından effektiv olur. Bunun nümunələri çoxdur. Məsələn, ingilislər Hindistan, Pakistan, Banqladeşdə siyasət aləti kimi dildən geniş istifadə etmişlər. Bu siyasətin nəticəsində hind ingilis dili yaranmışdır ki, Hindistan yarımadasındakı dövlətlər bu gün də o dildə danışmağa üstünlük verirlər. Bir başqa nümunə. Yüz ilə yaxındır ki, İranda həm Pəhləvilər dövründə, həm də İslam Cümhuriyyətində açıq və riyakar şəkildə dildən siyasət aləti kimi geniş istifadə olunmaqdadır. Azınlıqda olan xristian ermənilər üçün dövlət hesabına məktəblər, mədəniyyət mərkəzləri açarkən, İran hakimiyyəti ölkə əhalisinin yarısını təşkil edən 40 milyon Azərbaycan türklərinə nəinki ana dilində məktəblərin açılmasını qadağan etmiş, hətta rəsmi çevrələrdə bu dildə danışmağı yasaqlamışdır. Məqsəd eynidir – milli kimliyi umudurmaq, türklük anlayışından uzaqlaşdırmaq, türkləri farslaşdırmaq, assimillə etmək, onları geri qalmış ikinci sinif vətəndaşlara çevirməkdir.

Siyasət amili kimi dildən Sovetlər Birliyində, o cümlədən Sovet Azərbaycanında da geniş istifadə olunmuşdur. Azərbaycan və başqa sovet cəmiyyətlərini istədikləri şəkildə dəyişdirə bilmək məqsədilə sovet rəhbərliyi siyasət aləti kimi dildən aktiv şəkildə faydalanır, bu siyasətə qarşı çıxanlar isə təqib olunurdular. XX əsrin 50-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda dil sahəsində baş vermiş hadisələr bunun bariz nümunələridir. Ali Sovetin rəhbəri Mirzə İbrahimov, Mərkəzi Komitənin birinci katibi İmam

Mustafayevin razılığı ilə və Azərbaycan Konstitutsiyasına istinad edərək, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna yüksəldilməsi haqqında qərarı imzaladıqdan sonra ölkədə dil sahəsində olumlu proseslər başlamışdır. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyasında “Məktəbin həyatla əlaqəsini möhkəmləndirmək, Azərbaycan SSR-də xalq maarifi sistemini daha da inkişaf etdirmək haqqında” məruzəsində Nazirlər Sovetinin sədri Vəli Axundov deyirdi: “Rus məktəblərində oxuyan şagirdlərin xeyli hissəsi Azərbaycanda anadan olmuşdur, məktəbi bitirdikdən sonra öz ata-anaları kimi respublikanın xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində işləyəcəklər. Ünsiyyət vasitəsi olmaq etibarilə Azərbaycan dilini bilmək onlar üçün son dərəcə vacibdir. Buna görə də dərslər planlarında rus məktəblərində Azərbaycan dilinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur” [1, 4]. Maraqlıdır ki, 50-ci illərin sonlarında Azərbaycan rəhbərliyinə qarşı irəli sürülən əsas ittihamlar – Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsilə yanaşı, rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı idi. “1959-cu ilin iyununda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının respublika partiya təşkilatları ilə iş şöbəsi müdirinin müavini İvan Şikin başda olmaqla Azərbaycana göndərilən komissiyanın arayışında və həmin arayışın Nikita Xruşşovun iştirakı ilə müzakirəsində rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi də sərt tənqidlərə məruz qalmışdı” [1, 5]. Üç günlük qızgın müzakirələrdən sonra Nikita Xruşşov başda olmaqla sovet rəhbərliyi “kommunistə yaraşmayan hərəkətinə görə” Mirzə İbrahimov və Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi İmam Mustafayevi mümkün olan, olmayan qəbahətlərdə günahlandırmış, hətta onları “xalq düşməni” elan etməyə cəhd göstərilmiş, sonucda hər ikisi vəzifələrindən azad olunmuşlar.

Azərbaycan rəhbərliyi ilə “hesablaşdıqdan” sonra sovet hakimiyyəti, yerlərdəki adamlarının vasitəsilə siyasət aləti kimi dildən daha geniş, daha düşünülmüş, daha incə üsullardan, müxtəlif vasitələrdən istifadə etməyə başlamışdır. Yuxarıların

təlimatı ilə, respublikada bütün rəsmi yazışmalar, hesabatlar, ərizələr, rəsmi şəxslərin çıxışları ancaq rus dilində aparılmalı idi. Bürokratik qurumlardan əziyyət çəkən valideynlər məcbur qalıb övladlarını rus məktəblərinə verməli olurdular. Bunun nəticəsi olaraq 60-80-ci illərdə Azərbaycan məktəblərinin hesabına rus məktəblərinin sayı sürətlə artmağa başlayır.

İntensiv aparılan dil siyasəti nəticəsində sovet dövründə Azərbaycan cəmiyyətində iki paralel dil – Azərbaycan türkcəsi və rusca istifadə olunurdu. Onların işlədilmə sferaları başqa-başqa idi. Əgər Azərbaycan türkcəsi ədəbiyyatda, mətbuatda, elmdə, günlük yaşamda istifadə olunurdusa, iş yerlərində, rəsmi qurumlarda, dövlət idarələrində bütün yazışmalar və kommunikativ əlaqələr rus dilində aparılırdı. Bunun nəticəsində Azərbaycanda yaşayan və rus dilini bilməyən, ya da zəif bilən insanlar hər addımda çətinliklərlə üzləşirdilər. Övladlarını bu əziyyətdən qurtarmaq üçün çoxları uşaqlarını rus məktəblərinə verməyə məcbur olurdular. Azərbaycan türkcəsinin hesabına ruscanın geniş yayılması cəmiyyəti iki hissəyə – başqa dilin mədəniyyəti ilə yetişənlərə və ana dilində təhsil alıb, milli zəmində formalaşan insanlara bölmüşdü. Heyiflər olsun ki, cəmiyyətin bu iki qrupu arasından ayrılıq xətti keçirdi. Azərbaycanda yaranmış bu vəziyyət toplunda narazılıq, ziyalıların arasında işə etiraz hissi yaradırdı. Ünlü yazıçılarımız Bəxtiyar Vahabzadə, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, Xəlil Rza Ulutürk və başqalarının aparılan dil siyasətinin mahiyyətini açan və onun bölücü xarakterini göstərən yazıları və çıxışlarını yaxşı xatırlayırıq. Bir çox yazıçı və alim, etiraz əlaməti olaraq, övladlarını Azərbaycan məktəblərinə göndərirdilər. Heyiflər olsun ki, bu dil siyasəti məsələsindəki qarşıdurmada üstünlük idarəetmə resurslarına dayanan güclərin – rusdillilərin tərəfində idi. Sovet ideoloqları yaxşı başa düşürdülər ki, kim dili idarə edirsə, cəmiyyəti də o idarə edir. Bu səbəbdən onlar ruslaşdırma prosesini sürətləndirmək üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Azərbaycan türkcəsinin

qrammatik qanunlarına zidd olaraq soyadlarımızın sonuna rus dilinin **ov, yev** bağlayıcısı ekləyərək, “yeni sosial toplumu – sovet xalqı” ideyasını ortaya ataraq toplumu milli özünüdərkətmə prosesindən uzaqlaşdırmağa çalışırdılar. Başqa sözlə, sovet imperiyasının ideoloqları yaxşı başa düşürdülər ki, bir xalqı kölə vəziyyətinə salmaq istəyirsənsə, ilk öncə onun dilini və tarixi yaddaşını əlindən almalısan, yəni, manqurtlaşdırmalısan. Çox maraqlıdır ki, Rusiya Federasiyasında bu gün də eyni siyasət davam etdirilməkdədir. Ölkədəki bəzi azsayılı xalqlar, özəlliklə, xakaslar, tuvalılar, altaylılar və başqaları ana dillərini demək olar ki, tamamilə unutduqları üçün kommukativ vasitə kimi ancaq rus dilindən faydalanmaqdadırlar. Tatarlar “dilimizi qoruyaq” şüarı ilə ölkə çapında tədbirlər keçirməkdədirlər.

Bir çox ölkələr, bir çox xalqlar, bu cür dil siyasətinin sınağından keçmişdir. Hələ XX əsrin 30-cu illərində Türkiyə türkləri də bu problemlərlə qarşı-qarşıya gəlmişdi zaman böyük Mustafa Kamal Atatürk gəncliyə müraciət edərək, görün, nə demişdi:

“Ey Türk gəncliyi!”

Birinci vəzifən türk dilinin bağımsızlığını, müstəqilliyini, xüsusiyyətlərini sonsuza qədər qorumaq və əsərlərində müdafiə etməkdir.

Sənin varlığının və gələcəyinin tək təməli budur. Bu təməl sənin ən dəyərli xəzinəndir. Bu gün, ya da sabah səni bu xəzinədən məhrum etmək istəyənlər olacaqdır.

Bir gün, ana dilini qorumaq məcburiyyətində qalsan, içində olduğun şərtləri, qarşısında durduğun qurumları düşünməyəcəksən. Çünkü dilsiz bir millət olmaz və ana dilini qoruya bilməyənlər, milli bütönlüklərini, birliyini qoruya bilməzlər.

Sənin dilini, bilərək, ya da bilməyərək pozanlar, yox etmək, başqa dillərin boyunduruğu altına salmaq istəyən şüurlu, şüursuz, ya da savadsız adamlar çıxı bilər. Bu məqsədlərini gizli ya da açıq həyata keçirə bilərlər. Bu insanlar Türk mətbuatına, dövlət radio təşkilatlarına sızmış ola bilərlər.

Ey bu günün və sabahın Türk yazarları, şairləri, filosofu! İçində olduğun şərtlər nə olursa olsun, sənin vəzifən, türkcə yazmaq, ana dilini müdafiə etmək və bu məsələdə güzəştə getməməkdir.

Bu yolda lazımlı gücü ana dilinin zənginliyində və onun min ili aşan tarixində tapacaqsan” [5].

Mustafa Kamal Atatürkün uzaqgörənliklə söylədiyi bu sözlər bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra dil siyasəti obyektindən subyektə çevrilir və bunun nəticəsində Azərbaycan türkcəsinin qorunması və inkişafı problemləri gündəmə gəlir, rəsmi yazışma və çıxışlar ana dilində aparılır, hüquqi, administrativ-idari, diplomatik sahələrə xidmət edən rəsmi-işgüzar üslubun funksiyaları genişlənir, rəsmi-kargüzarlıq işlərlə qazanır. Bütün bu gelişmələrə baxmayaraq, nə hikmətsə, son otuz ildə rus məktəbləri dil siyasəti obyektindən heç cürə çıxardılmır. Dövlət dilinin Azərbaycan türkcəsi olduğu bir ölkədə Azərbaycan türklərinin övladlarını rus bölmələrinə vermələrini də, doğrusu, anlamaq mümkün deyil. Görünür, insanlar hələ də sovet dövründə aparılan dil siyasətinin mahiyyətini anlamış deyillər. Qərribə də olsa onlar uşaqlarının gələcəkdə bir çox problemlərlə qarşılaşacaqlarını bilə-bilə, yenə də rus bölmələrini seçirlər. Dövlət dilini aşağı səviyədə, ya da heç bilməyən bu qəncilər sabah bu dövləti necə idarə edəcəklər? Bəlkə bu valideynlər uşaqlarını xarici ölkələrdə yaşamaq üçün hazırlayıb yeni miqrantlar nəslini yetişdirirlər? Anlaşılan odur ki, nə rəsmi, nə elmi, nə də ictimai qurumlar KİV-dən istifadə edərək, dil və siyasət problemlərinin mahiyyətini, məktəbdə bu və ya başqa mədəni, etnik qrupa mənsub şəxsiyyətlər formalaşdığını topluma açıb göstərmirlər.

Təəssüf ki, bu olduqca ciddi məsələdə rəsmi qurumların da mövqeyi axıra kimi aydın deyildir. Nə üçün qanun qəbul olunsada da, soyadlarımızın sonundakı, ov və yev-lərdən indiyə kimi

imtina etməmişik? Axı, adımız, soyadımız bizim milli kimliyimizdir. Biz dildən siyasi alət kimi istifadə edən dövlət və qurumların fəaliyyətlərinə qarşı olduqca ayıq olmalıyıq. Unutmamalıyıq ki, gənc nəslin milli şüurunun, etnik kimliyinin, elsevərliyinin və vətəndaş mövqeyinin formalaşmasında milli dəyərlərə, mədəni irsimizə dayanan və ana dilində təhsil verən məktəblərin rolu olduqca böyükdür. Odur ki, bu problemi də təcili surətdə həll etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Алпатов В.М. 150 языков и политика: 1917–1997. Социолингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства, – Москва: 1997

2. Haugen E. The Ecology of Language. – Standford: 1972

3. Həsənli Cəmil. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959). Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2008, 544 s.

4. Гаркавец А.Н. Принципы национальной политики и языкового строительства, – Алма-Ата: 1990.

5. Меликли Тофик. Язык как национальная идея. Газета “Эхо”, 07.07. 2011 г.

6. Меликов И.М. Социальное бытие свободы, – Москва: 2018.

7. Никольский Л.Б. Язык в политике и идеологии стран Зарубежного Востока, – Москва: 1986.

Akad.Nizami CƏFƏROV
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN “TƏRCÜMEYİ-HAL”I

*Müəllimim, akademik Tofiq Hacıyevin
əziz xatirəsinə.*

Ön söz

Dil haqqındakı elmin – müqayisəli-tarixi dilçiliyin meydana çıxdığı XIX əsrin əvvəllərindən min illərlə qabaq dünyanın Mesopatamiya, Hindistan, Yunanıstan kimi sivilizasiya mərkəzlərində inkişaf etmiş (ədəbi) dilləri sonsuz maraqla (və bütün normativ, üslubi incəliklərinə qədər) təsvir edirdilər. Bu təsvirlər öz əksini bugün olduqca məşhur lüğətlərdə, qrammatikalarda tapmışdır... Türkcəyə gəldikdə isə onun ilk ən mükəmməl təsvirini, məlum olduğu kimi, XI əsrdə Mahmud Kaşğari özünün “Divani-lüğət it-türk”ündə verdi. Azərbaycan dili tarixi haqqındakı elmin yaradıcısı Əbdüləzəl Dəmirçizadə “Divan”ı müqayisəli-tarixi dilçiliyin hadisəsi sayanda [bax: 1], əlbəttə, hissə qapılmışdı. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Mahmud Kaşğari “lüğət” (“dillər”) terminini işlətsə də türk dillərini yox, məhz dialektlərini, şivələrini müqayisə edirdi; ikincisi, müqayisə o zaman tarixi dəyər qazanır ki, mövcud dillər əsasında pradili (kökdili) bərpa eləsin, halbuki türkcə göz önündə idi; nəhayət, üçüncüsü odur ki, ərəb – müsəlman “dilçilər”inin təsvir obyektı olan ərəb, fars və türk dilləri tarixi yox, məhz tipoloji müqayisəyə meydan açdı, çünki bunlar müxtəlif mənşəli dillər idi.

Ümumiyyətlə, ərəb-müsəlman “dilçiliyi” sərəncamında olan dillərin tarixi diferensiasiyası proseslərini izləmək barədə düşünür, onların bütövlüyündən çıxış etməyə üstünlük verirdi. Ona görə də türk dilləri necə ki bu “dilçiliyi”in ixtiyarında

idi, onların get-gedə artan fərqi, müstəqillikləri qeydə alınmırdı [bax: 2, s. 22-23]. Elə ki Mirzə Kazımbəyin şəxsinə hind-Avropa dilçiliyinin prinsipləri ortaya çıxdı, “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatika”sı ayrı-ayrı türk ləhcələri (əslində, dilləri!) barədə danışmağa başladı... Ərəb-müsəlman “dilçiliyi”nin təsvir pedantizmi türk dillərinin müqayisəli – tarixi tədqiqinə, nə qədər paradoksal görünə də, o baxımdan yardım etmişdi ki, nəinki müsəlman, eləcə də xristian, bütpərəst türk xalqlarının dilləri də məhz həmin “dilçiliyi”in baxış dairəsində, yaddaşında müxtəlif ləhcələrə malik ümumi bir dil kimi qalmışdı. Müsəlman türklərin dilləri isə yalnız türkcənin deyil, ərəb və farscanın ortaq leksikonu ilə bütün orta əsrlər boyu “bütöv bir dil” təsəvvürünü möhkəmləndirməkdə davam etmişlər.

Odur ki müqayisəli – tarixi metodun türkologiyada geniş tətbiqinin artıq kifayət qədər zəngin təcrübəsi olduğu bizim günlərdə belə Azərbaycan dilinin türk dillərindən ayrılmağını – təşəkkülünü, eləcə də təkamülünü təsəvvür edərkən qarşıya bir-birinə diametral əks olan iki maneə çıxır: bir sıra dil tarixçiləri Azərbaycan dilinin təşəkkülünü eramızdan əvvəlki minilliklərə aparıb çıxardıqları halda, bəziləri türk dillərinin diferensiasiyasını (və deməli, Azərbaycan dilinin də təşəkkülünü) son əsrlərə qədər gətirirlər... Ən maraqlısı isə odur ki, bu fərqli yanaşmaya bəzən eyni bir dil tarixçisinin təcrübəsində təsadüf edilir.

Azərbaycan dilinin həm təşəkkül, həm də təkamül tarixi barədə bəhs edərkən – dilin ümumi (və elmi!) “tərcümeyihal”ını yaradarkən, görünür, müqayisəli – tarixi metodla yanaşı, sistem-struktur və antroposentrik (praqmatik) metodların imkanlarından da yararlanmaq lazım gəlir... Müqayisəli – tarixi metod bizə belə sxematik bir qənaət verir ki, Azərbaycan dili hər hansı başqa bir dilin yox, məhz türkcənin diferensiasiyasının (bölünməsinin) məhsuludur. Ancaq bu hadisənin nə zaman baş verdiyini biz sistem-struktur yanaşma ilə dəqiqləşdirə bilərik... Antroposentrik baxış isə bizi həm təşəkkülün, həm də təkamülün

etnokulturoloji mühiti (və ya məkanıl) barədə müfəssəl məlumatla təmin edəcəkdir... Əlbəttə, nə zamandan, nə də məkandan kənarda hər hansı dilin mükəmməl “tərcümeyi-hal”ı yoxdur.

Dilin işarələr sistemi olması o deməkdir ki, biz tarixin hər hansı dövründə hər hansı dil adına məhz müəyyən (özünəməxsus!) işarələr sistemini görməliyik. Əgər bir neçə on antroponim, toponim, yaxud ümumişlək söz türkcə (yaxud onun hansısa təzahürü) barədə aydın təsəvvür yaratmırsa, burada dil varlığından danışmaq əsassızdır. Ortada elə mətnlər olmalıdır ki, bu və ya digər sistemin mövcudluğuna şübhə yeri qoymasın... Məsələn, kimmer-sak-skiflərin, xüsusilə hun-qıpçaqların Azərbaycanda məskunlaşmaları mənbələrdə əks olunur, lakin onların dil sistemi barədə məlumat kafi deyil. Bu isə o deməkdir ki, həmin dövrləri hər hansı türk dilinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin “tərcümeyi-hal”ına aid edilməsi yalnız “fakt – güman”dır... Bu, məsələnin hələ sadə tərəfidir: burada dil ya var, ya da yoxdur... Sistem-struktur yanaşma üsulu o zaman daha böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, mətn var, ancaq onun hansı türk dilinə aidliyi mübahisəlidir. Türkcənin diferensiasiya prosesi bir neçə əsr davam edə bildiyinə görə keçid dövrü mətnlərini, adətən, türkcəyə, yaxud onun hər hansı diferensial təzahürünə aid edib-etməmək problemi yaranır. Bəzi hallarda isə mətnin artıq ümumi türkcənin özü yox, təzahürü olduğunu təyin etsək də, həmin təzahürün hansı türkcəyə mənsubluğunu deyə bilmirik... Bütün bu hallarda ayrı-ayrı türk dillərinə məxsusluğu heç bir şübhə doğurmayan mətnlərdə stabilləşən fonoloji, qrammatik və leksik sistemləri bir-biri, eləcə də hər birini ayrı-ayrılıqda ümumtürk, yaxud “protürk” sistemi ilə müqayisə etmək lazım gəlir. Ancaq etiraf eləməliyik ki, istər türk dillərinin, istərsə də Azərbaycan dilinin tarixşünaslığında, bu işlər ümumən çox böyük zəhmət (və zaman) istədiyindən, yalnız intuisiya ilə (gözəyarı!) aparılır. Bu isə, təbii ki, mübahisələrə gətirib çıxarır; məsələn, Yunus Əmrənin, Nəsiminin, hətta Füzulinin dili həm Azərbaycan, həm

də Türkiyə türkcəsinə aid edilsə, deməli ya dil sistemləri baxımından düzgün hesabat aparılmamışdır, ya da bu dillər ən azı Füzuliyə qədər hələ eyni bir dil olaraq qalmışdır.

Dilin “tərcümeyi-hal”ına antroposentrik yanaşma dil işarəsi ilə insanın, cəmiyyətin (və dil ustasının!) münasibətlərinin tarixinə necə gəldi deyil, mümkün qədər daha çox elmi texnologiyalar səviyyəsindən baxmağa imkan verir... Dil sistemi o dildə danışan, yazan – o dilin işarəsindən ünsiyyətdə istifadə edən hər kəsə münasibətdə neytraldır. Ancaq cəmiyyət bu neytrallıqdan nə qədər faydalanmış olsa da özünün münasibətində həmin neytrallığı gözləməkdən çox-çox uzaqdır. Ona görə də cəmiyyət, bir tərəfdən, ümumən kütlənin təmsalında tarixən dil sisteminə sərbəst, diqqətsiz (hətta müəyyən mənada məsuliyyətsiz!) yanaşaraq onun normativliyini pozur, şivələr, dialektlər törədir, digər tərəfdən isə, öz ziyalılarının (din xadimlərinin, yazıçıların, siyasətçilərin, müəllimlərin...) şəxsində dilin elə bir intellektual qatını yaradır ki, kütlənin təfəkkürü oraya müdaxilə edə bilmir. Və paradoks da orasındadır ki, biz dilin tarixi deyəndə ilk növbədə bu sonuncusunu – ədəbi dili düşünürük, heç nəzərə də alırıq ki, kütlənin “tərədicisi” olduğu dillə ayrı-ayrı dil ustalarının yaratdıqları miqyasca müqayisəyə gəlmir. Çünki ədəbi dil bir neçə əsrdən sonra köhnəlib aradan qalxır, onun yerini yeni ədəbi dil tutur ki, bu da xalqın yeni ziyalılar nəslinin üzərində işləyəcəyi “xam material” hesabına mümkündür – o material hesabına ki, tərədicisi xalq kütləsidir.

Azərbaycan dili müqayisəli-tarixi, sistem-struktur və antroposentrik müşahidələr (təhlillər) altında aşağıdakı dövrlərdən keçir: 1) təşəkkül dövrü, 2) köhnə Azərbaycan dili dövrü, 3) yeni Azərbaycan dili dövrü.

1. Azərbaycan dilinin təşəkkülü

Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) türk dilinin təbii-tarixi diferensiasiyası (bölünməsi) nəticəsində məhz Azərbay-

canda təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan dilinin ilk mükəmməl abidəsi “Dədə Qorqud” eposudur ki, müasir dövrə orta əsrlərin sonlarına aid əlyazmalarında gəlib çatmışdır.

Qədim Azərbaycan ərazisində yayılmış xalqlar haqqında bizə gəlib çatan məlumatlar e.ə. III minillikdən başlayır. Ən məşhurları lullubey, kuti, xurrit xalqlarıdır ki, tədqiqatçıların çoxu onları Qafqaz xalqlarına (və dillərinə də, nəticə etibarilə, Qafqaz dillərinə) aid edir (bax: 3). E.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın dil mənzərəsi əsaslı şəkildə dəyişir. Bir sıra epizodik dil hadisələrini nəzərə almasaq, tarix səhnəsinə İran və Turan sosial-siyasi nüfuzları çevrəsində təmərküzləşən iki dil – İran və türk dilləri çıxır. Ehtimal edilir ki, onların hər ikisi Ön Asiyaya aşağı-yuxarı eyni dövrdə, hətta ola bilsin ki, eyni yollarla eyni axınların (köçlərin) tərkibində gəlmişlər. Və təbii ki, bu zaman əsas diqqət kimmer-sak-skif köçlərinə yönəlir... Xüsusi olaraq qeyd etmək lazım gəlir ki, bu möhtəşəm (və davamlı) köçlərdə, ümumən kimmer-sak-skif etnoslar ittifaqında iranlılarla turanlıların hüfuz nisbəti uzun illərdir ki, mübahisə mövzusu olaraq qalır.

E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq təxminən min il ərzində Ön Asiyada, xüsusən Azərbaycanda dövlətlər qurmuş türklər çox güman ki, yalnız şifahi deyil, az-çox yazılı abidələrə də sahib olmuşlar. Lakin bu abidələrin dili barədə hələ konkret bir təsəvvürümüz yoxdur.

Eramızın ilk əsrlərindən etibarən Turan-türk etnosunun yeni nəslinin – hunların özlərindən əvvəlki nəsli təkrar edərək, Şimaldan Azərbaycana (və ümumən Ön Asiyaya) əsrlərlə davam edən ardıcıl axınları islamaqədərki (və sonrakı) dövrdə Sasanilərin yürütdüyü “iranlaşdırma” siyasətinin qarşısını almaqla Azərbaycanda (və ümumən Ön Asiyada) türklüyün zəifləməkdə olan hegemoniyasını yenidən gücləndirdi... Türkcənin ilk mükəmməl yazılı nümunələrini VIII əsrin 30-cu illərində Mərkəzi Asiyada Orxon çayı hövzəsindəki karvan yolları üzərində daşla-

ra həkk edən türklərin nəvələrinin (Səlcuqların) XI-XII əsrlərdə Azərbaycana (oradan da Kiçik Asiyaya) axınları isə türkcənin (və türklərin) taleyi baxımından həlledici olmuşdur.

Doğrudur, Ön Asiyada “prototürklər”in, yaxud “protoaltaylar”ın e.ə. III minillikdən, hətta daha qədimlərdən məskunlaşmaları barədə mülahizələr vardır. Nə qədər qeyri-adi (metaforik) görünə də, belə iddia edilir ki, Azərbaycan dili üç tarixi dövrdən keçmişdir: 1) Şumer dövrü (e.ə. III-II minilliklər), 2) Skif-türk dövrü (e.ə. I minillik), 3) Türk dövrü... Əlbəttə, bu iddianın arxasında kifayət qədər elmi olan nə isə var, müzakirə edilə bilər, eynilə Şumer-türk paralelləri məsələsi kimi onun da üzərindəki “qeyri-elmilik” damğası götürülməlidir, lakin türkcənin, eləcə də altaycanın tarixi hüdudları barədəki təsəvvürlərimizi genişləndirməyə stimül verən bu cür mülahizələr hələ ki sübut olunmamış qalır.

Kimmer-sak-skif (e.ə. I minillik) → hun-qıpçaq (I – VIII əsrlər) → oğuz-səlcuq (IX-XII əsrlər) modelinə gəldikdə isə o, Azərbaycanda türkcənin yayılma addım və ya impulslarını aydın əks etdirir. Birinci dövrdən (kimmer-sak-skiflərdən) bizə yalnız xüsusi adlar – toponim və antroponimlər gəlib çatmışdır... İkinci dövr dil materialı ilə o baxımdan daha zəngindir ki, Cənubi Qafqaz xristian mənbələri də tədricən tarix səhnəsinə çıxıb bilavasitə əlaqədə olduqları hun-qıpçaqların həyat tərzilə yanaşı, dili barədə də müəyyən faktlar təqdim edir. Məsələn, *mən*, *yaxşı*, *çöl* və s. kimi onlarla sözlər bu günə qədər Azərbaycan dilində işlənirsə (və bu tipli sözlərin böyük bir qismi XI-XVI əsrlərdə oğuz türkcəsi tərəfindən sıxışdırılmışdırsa, məsələn: *aytmaq*), deməli, hun-qıpçaqcanın Azərbaycan dilinin “tərcümeyi-hal”ındakı rolu təsəvvür etdiyimizdən daha önəmli olmuşdur.

Əgər birinci, eləcə də ikinci dövrün Azərbaycan dilinin mənşəyində bilavasitə yer tutduğu ehtimal edilirsə, üçüncü dövrə münasibətdə bu ehtimal gerçəkliyin özü qədərdir. Əvvəla, “Dədə Qorqud” eposu var ki, o, öz qədimliyi (və müasirliyi!)

ilə Azərbaycan dili tarixinin üvertürasıdır. Prinsip etibarilə türkcənin oğuz-səlcuq xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, başlanğıcını hun-qıpçaq dövründən almaqla həm Azərbaycan coğrafiyasında (əsasən, Cənubi Qafqazda), həm də ümumtürk sistemi zəminində Azərbaycan türkcəsinin ana türkcə ilə genotipoloji varisliyini təmin edir.

Azərbaycan türkcəsinin IX-XII əsrlərdə ümumxalq dili olaraq Azərbaycanda geniş yayılmasının ikinci mühüm göstəricisi Nizaminin “Xəmsə”sidir ki, burada çox müxtəlif üsullarla türkcənin nüfuzu təsbit olunur. Və “Xəmsə”də “türk” sözünün yüz dəfədən çox işlədilməsi bütün əsərlərini farsca yazmasına baxmayaraq dahi şairin öz türklüyü (o cümlədən türkcəsi!) ilə nə qədər fəxr etdiyinin göstəricisidir (geniş məlumat üçün bax: 4). Nəhayət, XI-XII əsrlərdə türklərin (oğuz-səlcuqların) Ön Asiyada oynadıqları çoxtərəfli (və çoxmiqyaslı) beynəlxalq rol da ərəb və fars dilləri ilə müqayisədə türkcənin ictimai-siyasi nüfuzunu tədricən gücləndirir.

Və beləliklə, türkcə “Dədə Qorqud” eposu ilə özünün Azərbaycandakı diferensial varlığını – Azərbaycan türkcəsinin min beş yüz illik “cəhdlər”dən sonra gerçəkləşdirmiş olur... Epos xalqın canlı (şifahi) yaddaşında qalmamış, orta əsrlərin sonlarında məhz Azərbaycanda yazıya alınmış əlyazmaları ilə qorunub saxlanmışdır ki, həmin əlyazmalar (Drezden və Vatikan), görünür, daha əvvəlki (XI-XII əsrlər) yazılı mətnlərdən köçürülmüşdür. Əgər belə olmasaydı, bir çox arxaik dil xüsusiyyətləri yaşamazdı. Və eposun nəzm dilinin “nəsrləşdirilməsi” prosesi də onun yazıya müxtəlif dövrlərdə bir neçə dəfə köçürüldüyünü göstərir.

“Dədə Qorqud” bütöv bir epoxanın (görünür, VII-XII əsrlərin) canlı fəaliyyətdə olmuş dil hadisəsi, həm tarixi-intellektual, həm də ədəbi-bədii yaradıcılıq aktıdır ki, ikinci keyfiyyəti birincidən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əsəri yazıya alan kifayət qədər istedadlı katiblər onun həmin keyfiyyətini unut-

mamaq şərtilə birincisini – tarixi-intellektual, başqa sözlə, informativ missiyasını da qoruyub saxlamış, mətnə xüsusilə islam dini, baş vermiş yeni ictimai-siyasi hadisələr barəsində zəruri məlumatlar əlavə etmişlər.

Epos yazıya alınarkən üzərində “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan” yazılmışdır ki, “Oğuzların dili” anlayışının bu cür önə çəkilməsi əsərin dilinin qırpçaq və karluq dillərindən, yəni digər türkcələrdən fərqləndiyini göstərir. Bununla belə, “Kitab”ın yalnız ideya-məzmunu yox, dilinin sistem-strukturu da bütün ortaqlar cəhətlərilə birlikdə məhz bir Azərbaycan hadisəsi olduğuna zəmanət verir.

2. Köhnə Azərbaycan dili

24

Azərbaycan dilinin tarixində təşəkküllə başlayan ilk dövr köhnə Azərbaycan dili dövrüdür ki, XIII əsrdən XVI-XVII əsrlərə qədər davam etmişdir. Bu dövrü, ilk növbədə, mükəmməl bir yazılı ədəbi dil səciyyələndirir ki, mənbəyini XI-XIII əsrlərin ümumtürk ədəbi dili türkidən alır. Yusif Balasaqunlu, Əhməd Yəsəvi, Əhməd Yüqnəki ənənələrinin davamı olan ədəbi dil Türküstandan Azərbaycan – Şərqi Anadoluya gələrkən bir sıra yeni xüsusiyyətlər qazanır. Bunlardan birincisi kifayət qədər zəngin yerli danışq dili, ikincisi isə ərəb və fars dilləri elementlərinin mənimsənilməsidir.

“Yusif və Züleyxa” mövzusunda (əsasən, məsnəvi, qismən də qoşma ilə) yazanların xalq danışq dilinə yaxın ifadə tərzini tədricən sufi-panteist qəzəl (divan) şeirinin həm demokratizmi, həm də özünəməxsus metafizikası ilə seçilən obraz texnologiyaları əvəz etdi... Yunus Əmrənin, Nəsiminin dil-üslub axtarışları (bu da öz kökünü Əhməd Yəsəvidən almışdı) türkcəni Azərbaycan – Anadolu məkanında ərəbcənin, farscanın qibtə elədiyi ədəbi səviyyəyə qaldırsa da, türkdilli şairlər həm farsca, həm də ərəbcə qələm işlətməyə çalışırdılar ki, bunun əsas səbəbi

Müsəlman dünyasının üçdilli olması idi. Ancaq heç bir şübhə yoxdur ki, istər Nəsimi, istərsə də Füzuli türkcə yaradıcılıqları ilə daha qüdrətli, daha möhtəşəm idilər. Və təbii ki, öz tarixi missiyalarını bilavasitə bu dillə yerinə yetirirdilər. Dahi sələfləri Nizami kimi onlar da doğma dilləri ilə yad dil arasındakı fərqi bütün dərinliyi ilə duyur, türkcənin son dərəcə ardıcıl təəssübkeşləri olduqlarını gizlətmirdilər.

XVI-XVII əsrlərə qədər, görünür, vahid bir türk ədəbi dilinin mövcudluğu barədə israr etmək özünü o qədər doğrultmasa da, türkcənin biri-digərilə həm norma, həm də funksional üslub etibarilə sıx əlaqədə olan (eyni etnik-mədəni sistemin müxtəlif qütblərində dayanan) iki ədəbi (klassik) variantlarından danışmaq mübahisə doğurmamalıdır: Şərqdə cığatayca, Qərbdə oğuzca. Və XV əsrdə Şərqdə Nəvainin yaratdığı türkdilli məktəbin nüfuzu (təsiri) olmasaydı, XVI əsrdə Füzuli bu qədər vüsət ala bilməzdi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, vahid ədəbi məkan fəaliyyət çevrəsi nə qədər genişlənmiş olsa da müəyyən dərəcədə vahid ədəbi dil məkanının mövcudluğuna da nəzarət edirdi.

Əsasən, sufi-panteist ideyaların tərənnümü ilə məşğul olan, “vəhdəti-vücut” tərənnüm edən köhnə Azərbaycan dili XVI-XVII əsrlərdə artıq adındakı “köhnə” təyininə daha çox uyğun gəlməyə başlamışdı. Belə ki, ən mükəmməl ifadə – obrazlar, ən poetik sintaktik konstruksiyalar belə o qədər – ən azı üç əsr təkrar olunmuşdu ki, ideya-estetik təsirini itirmək üzrə idi.

Dövrün ədəbi dilinə antroposentrik baxımdan yanaşsaq görərik ki, İzzəddin Həsənoğludan başlayaraq türkcə yazan şairlərin sayı onlarladır, hətta bir neçə qəzəli qalmış söz ustalarının belə istedadı kifayət qədər yüksəkdir. Ümumilikdə isə, onlar xeyli dərəcədə məhsuldar olmuşlar... Nəsimi ilə Füzulinin mövqeyi köhnə Azərbaycan dili kontekstində, heç şübhəsiz, daha yüksəkdir. Ancaq məsələ burasındadır ki, onlardan birincisi Azərbaycanı (Şamaxını) gənc yaşlarında tərk etmiş, ikincisi isə Azərbaycanın üzünü ümumiyyətlə görməmişdir. Hər ikisinin

türkcə ilə yanaşı, farsca, ərəbcə də yazmaları onların yaşayıb-yaratdıqları müsəlman coğrafiyasının (və xalqlarının) ortaq şairləri olmaq iddialarını da nümayiş etdirir.

Sözügedən dövrün ədəbi dilinin sonrakı dövrdə bir-birindən daha çox fərqlənən Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinə münasibətinə gəldikdə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, buradakı ortaq hərə hansı etnokulturoloji, yaxud siyasi-ideoloji iddiadan irəli gəlmir, ədəbi dil proseslərinin tarixi inersiyasının nəticəsidir. Ancaq get-gedə daha aydın hiss olunur ki, qəzəl (divan) şeirinin klassik normalılığı səviyyəsində belə Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi arasında fərqlər dərinləşir... Səlcuqlardan sonra Azərbaycana axın edən qaraqoyunlular, ağqoyunlular xüsusilə Səfəvilərin (qızılbaşların) hakimiyyəti altında təmərküzləşərək Osmanlılara qarşı bir neçə əsr davam edən cəbhə açırlar ki, bu, Azərbaycan türkləri ilə Türkiyə türklərini məhz ictimai-siyasi zəmində tədricən müxtəlif xalqlara çevirir. XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan – Şərqi Anadoluya etnik bütöv (və vahid məkan) kimi daxil olan oğuz türkləri Kiçik Asiyada Səlcuqlar dövrü bitib Osmanlı dövrü başlayandan etibarən tayfaların yenidən təşkili deyə biləcəyimiz etnogenetik bir proses keçirirlər. XI-XIII əsrlərin “iyirmi dörd” oğuz tayfasının orta əsrlərin sonuna doğru təkcə adları qalır. Və elə əvvəlcədən də onların dialekt, yaxud şivə mənsubiyyətindən danışmaq mümkün deyildi.

XV əsrin ortalarından həm siyasi, həm də mədəni mərkəz kimi Azərbaycanda Təbriz, Osmanlıda isə İstanbul önə çıxsa da, etnogenetik proseslərin davamı olaraq hər iki ölkədə ümumxalq dillərinin formalaşması bütün siyasi coğrafiyanı əhatə edir. Və hər iki dilin dialekt-şivə spektrlənməsi də həmin coğrafiyalar hüdudunda yayılır. Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində Azərbaycan və Osmanlı türkcələrini birləşdirən yalnız Şərqi Anadolu şivələridir, ondan şərqdəkilər Azərbaycan, qərbdəkilər isə Osmanlı dilinin perspektivlərini müəyyən edir.

Köhnə Azərbaycan dili dedikdə, elə ilk yanaşmadan da məlum olduğu kimi, ədəbi (yazılı) dil nəzərdə tutulduğuna görə bu “köhnəliyi”in parametrlərini də o müəyyənləşdirir. Yəni ərəb, fars sözləri, izafət tərkibləri ilə “ağırlaşdırılmış”, ideya-məzmunca da çətin anlaşılan ifadə tərz (mətn!) məhz ədəbi (yazılı) dilin əlamətidir. Bunun ümumxalq danışiq-ünsiyyət dilinə aidliyi, demək olar ki, yoxdur... Lakin nəinki sistem-struktur, hətta müqayisəli-tarixi baxış da tələb edir ki, köhnə Azərbaycan dilinin ümumxalq təzahürləri də yeni Azərbaycan dilinin müvafiq təzahürləri ilə qarşılaşdırılsın. Və həm fonetikada, həm qrammatikada, həm də xüsusilə leksikada bu cür qarşılaşdırma üçün kifayət qədər zəngin material vardır... Xüsusilə bir məsələyə aydınlıq gətirilməlidir ki, yeni Azərbaycan dilinin dialekt sistemi nə dərəcədə köhnə Azərbaycan dili dövründən gəlir? Və ümumiyyətlə, Şimaldakı qədim qıpçaq dialektlərini nəzərə almasaq, köhnə Azərbaycan dilinin ümumxalq coğrafi mənzərəsi necə olmuşdur? Oğuz-səlcuq tayfalarının məskunlaşması müəyyən bir nizamlarla getmiş, yoxsa pərakəndə olmuşdur?..

Hər hansı halda bütün məsuliyyəti ilə demək mümkündür ki, yeni Azərbaycan dili köhnə Azərbaycan dilinin nə qədər varisidirsə, o qədər də inkarıdır.

3. Yeni Azərbaycan dili

XVI-XVII əsrlərdə köhnə Azərbaycan dilinin çöküşü, yeni Azərbaycan dilinin formalaşması prosesi başlayır. Və Azərbaycan ədəbi dilinin ümumi tarixi Füzulini köhnə Azərbaycan dilinin son, Vəqifi isə yeni Azərbaycan dilinin ilk nümayəndəsi kimi təqdim edir. Hərçənd belə bir mülahizə irəli sürülmüşdür ki, Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisi Füzulidir, ancaq bu mülahizə, görünür, əsaslı deyil. Halbuki Füzuli ilə müqayisədə Vəqif dilinin yeniliyi həm aydındır, həm də bir neçə baxımdan

(coğrafi, siyasi, sosial-mədəni, sistem-struktur və s.) strateji səciyyə daşıyır (məsələyə fərqli münasibət üçün bax: 5).

Antroposentrik baxış göstərir ki, bütün linqvopoetik dühası ilə birlikdə Füzuli orta əsrlərin ümumtürk sferasından enib yeni dövrün diferensial (milli) keyfiyyətlərini qəbul etməkdən çox uzaqdır. Və bu uzaqlığı onun yazıb yaratdığı coğrafiya da nümayiş etdirir. Əlbəttə, Bağdadda yaşayıb orta əsrlər şairi olmaq olar, ancaq yeni dövrün şairi olmaq üçün millətin özünü təsdiq etdiyi coğrafiya lazım gəlir.

Köhnə Azərbaycan dili dövründə Azərbaycanda baş vermiş sosial, siyasi hadisələr etnogenetik xarakterli olub Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesini yekunlaşdırmağa xidmət edirdi. Şah İsmayılın qurduğu Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrin ilk illərindən etibarən xalqı təşkil edərək türk (eləcə də bir sıra qeyri-türk) tayfalarının siyasi integrasiyasını təmin etməklə bütün ölkə miqyasında sosial mütəşəkkilliyin əsaslarını yaratdı. Xətai təxəllüsü ilə gözəl şeirlər yazan Səfəvi hökmdarı, bir tərəfdən, klassik ənənələri yaşadan, digər tərəfdən isə, xalq yaradıcılığına əsaslanan iki fərqli dil – üslub nümayiş etdirirdi... Ancaq hiss olunur ki, Xətai daha çox geniş xalq kütlələrinin anlayacağı, sevəcəyi və ətrafında birləşəcəyi bir dil-üslubun, yəni ədəbi perspektivi görünən ümumxalq (folklor) dilinin tərəfdarıdır.

XVI-XVII əsrlərdə “Dədə Qorqud” eposunu “Koroğlu” əvəz etməyə başlayır ki, bu həm də yeni Azərbaycan dili dialektlərinin bazasında dialektfövqü nitq yaradıcılığı imkanlarının bütün ölkə miqyasında genişlənməsi, kütləviləşməsi, ozan sənətinin yerini aşiq sənətinin tutması idi. Heç şübhəsiz, yeni dialektfövqü (get-gedə ədəbi!) dilin təşəkkülü dialekt-şivə diferensiasiyasının qarşısını almırdı, hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan Səfəvilər dövləti hər nə qədər mərkəzi idarəçiliyə, siyasi-inzibati bütövlüyə çalışsa da, ölkədə feodal pərakəndəliyini aradan qaldırmaq elə də asan məsələ deyildi. Ancaq

ümumxalq “ruh”u hər halda kifayət qədər canlı, mütəşəkkil və perspektivli idi.

Yeni ümumxalq dilinin ədəbiləşməsində ən əsas xidməti, təbii ki, aşıqlar göstərirdilər. Yazılı dilin yayılması qarşısında çoxsaylı maneələrin olduğu XVI, XVII, XVIII əsrlərdə (hətta XIX əsrdə də!) Azərbaycan aşığı öz mükəmməl şifahi ədəbi dil məktəbi ilə xalqın intellektini yüksəltməyin, onun sosial-mədəni (milli!) özünüdərkini təmin etməyin son dərəcə uğurlu nümunəsini verdi. Və maraqlıdır ki, yazılı ədəbi dilin inkişaf yoluna çıxdığı mərhələlərdə də şifahi ədəbi dil məhz aşırıq sənətinin imkanları hesabına onunla uzun zaman rəqabətə girə, məsələn, XIX əsrdə Aşırıq Ələsgər kimi dahi söz ustasını yetirə bildi.

XVI əsrin əvvəllərindən özünü göstərməyə başlayan Milli İntibah hərəkatı (bu barədə geniş məlumat üçün bax: 6) yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə o mənada həlledicidir ki, İntibah öz köklərini ümumxalq təfəkküründən almış, Azərbaycan cəmiyyətinin ideya-estetik bütövlüyünü təsdiq etmiş, eyni zamanda bu mənəvi vəhdətin kommunikativ təzahürü olaraq köhnə dildən fərqli yeni dil texnologiyaları hazırlamışdır.

Köhnə Azərbaycan ədəbi dilinin – türkinin regional formasının “yaradıcılar”ı ümumxalq dili ilə çox da bağlı olmadıqları halda, yeni Azərbaycan ədəbi dili öz mənbəyini bilavasitə ümumxalq dilindən almışdı. Və ona görə də, prinsip etibarilə, yeni (diferensial) etnosun dili idi.

Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsinin ədəbi (yazılı!) dil səviyyəsində artıq bir-birindən fərqlənməsi barədəki ilk məlumatı da, tamamilə təbiidir ki, ümumxalq dili abidəsi – “Koroğlu” eposu vermişdir... Nigar xanımın arxasınca İstanbulla gedən Koroğlu istəyir ki, məsələni dava-şavasız həll etsin. Küçədə rast gəldiyi mirzəyə xotkarın adından belə bir namə yazdıqmaq istəyir ki, guya Koroğlu onun (xotkarın) yaxın adamıdır, hər cür hörmətə layiqdir. Lakin təcrübəli, öz xotkarına, dövlətinə sədaqətli mirzə Koroğlunun savadsızlığına inanıb yazır ki, bu

adam quldurdur, dərhal həbs edin. Koroğlu naməni alıb oxuyur. Və mirzəyə deyir: Elə bilmə ki, mən savadsızam, yazıb-oxumağı bilirəm; dedim sən yazasan ki, sizin dildə olsun... Göründüyü kimi, “Koroğlu”nu yaradan aşığın şəxsində xalq ən gecı XVII-XVIII əsrlərdə anlayır ki, Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsi fərqli yazılı (ədəbi) dillərdir.

Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Sarı Aşıq... kimi xalq sənətkarlarının şifahi dili XVIII əsrdə Molla Pənah Vaqifin yazı dilini yaradır. Və əslində, Vaqif də Xətai kimi klassik üslubdan dərhal imtina etmir. Ancaq hər cəhətdən görünür ki, Vaqifin dili artıq qəzəlin yox, məhz qoşmanın dilidir.

Azərbaycan İntibahı yalnız ictimai təfəkkürə, düşüncəyə deyil, dilə də realistik, açıqgözlülük gətirir ki, bu, bütöv bir yaradıcılıq hərəkatı kimi orta əsrlərin çox zaman dinlə, müxtəlif təriqətlərlə pərdələnmiş mənəvi standartlarına qarşı dayanmaq-la mövcud həyat tərzinə get-gedə güclənən tənqidi münasibət təlqin edir.

İntibahın mühüm əlamətlərindən biri də XVII-XVIII əsrlərdə (əslində, XVI əsrdən başlayaraq) ölkədə, əgər belə demək mümkünsə, milli şəhərlərin meydana çıxmasıdır. Əsasən, yeni yaranmış xanlıqların siyasi mərkəzi olan həmin şəhərlərin (Gəncə, İrəvan, Bakı, Şəki, Quba, Təbriz, Lənkəran, Şuşa...) əhalisi həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dilin təşəkkül tapıb yayılmasında tarixi iş görür. Və məsələn burasındadır ki, ərəb, fars dillərinin əsrlərlə davam etmiş elmi-mədəni nüfuzu da ilk dəfə bu şəhərlərdə Azərbaycan dilinin müqaviməti ilə üz-üzə gəlir. Məsələn, İntibahın ən böyük nümayəndəsi, öz yaradıcılıq karyerasına mollaxanada ərəbcə, farsca dərs deməklə başlayan Vaqif həmin dillərdə bir şeir belə yazmır, yazmış olsa belə, mühit (və tarix) o şeiri qoruyub saxlamır... Doğrudur, yeni dil də köhnə dil kimi elmi, dini, rəsmi-işgüzar sahələrə hələ müdaxilə edə bilmir, ancaq formalaşmaqda olan millətin ruhunun əsas tərcümanı olduğunu daha cəsarətlə hiss etdirir. Və bu cür passionarlığın

nəticəsidir ki, qonşu xalqlara da əhəmiyyətli təsir edir, onların bir-biri ilə ünsiyyətində əsas vasitəyə çevrilir. Rusiya bölgəni işğal edənə qədər dağıstanlılar, ermənilər və gürcülər məhz Azərbaycan türkcəsilə anlaşırs, məclislərində azərbaycancanın nüfuzu özünü göstərirdi.

Şifahi ədəbi dilin yazılı ədəbi dilə həlledici təsirinin bir faktı da bayatıların, qoşmaların, hətta bütöv dastanların yazıya alınması idi. Yeni ədəbi-bədii dil xalq arasından çıxmış böyük istedadların şifahi yaradıcı təfəkkürünün ifadəsi olmaqla yazıya qədəm basır, nəticə etibarilə, yazı dili şifahi dilə məxsus son dərəcə zəngin nitq maneralarını qəbul edirdi. Məsələn, heç bir tərəddüdsüz demək olar ki, XVIII əsrdə yazıya alınmış “Şəhriyar” dastanındakı dialoqlar Mirzə Fətəlinin dramaturgiya dilinin sələflərindən biridir.

Elm dili olan ərəb, ədəbiyyat dili olan fars dillərinin Azərbaycan dilinə kütləvi təsiri yeni dövrün əvvəllərindən öz intensivliyini itirir (bu təsirin böyük bir qismi ümumtürk xarakterli olmuşdur), XIX əsrdən Qərb (Avropa) təsirinin perspektivləri görünür. Bu təsirlər həm ümumxalq dilinin, həm də ədəbi dilin leksikonuna nə qədər güclü olsa da iltisqa quruluşlu qrammatikaya keçə bilmir. Bəzi epizodik məqamları nəzərə almasaq qrammatikaya köhnə dövrdən miras qalmış irafət yeni dövrdə dili tədrisən tərk edir... Fonetik quruluşda isə həmin dövrün əsas ərəb yadigarı “ayn” uzun müddət – XXI əsrə qədər tələffüzdə yox, yalnız yazıda (apastrof) yaşaya bildi. Əlbəttə, Azərbaycan dilinin qrammatik saflığına görə, ilk növbədə, ahəng qanununa minnətdarlıq ki, ərəb, fars dillərinin “yad nəfəs”inin, hətta bəzi dialektlərə belə keçmək imkanı tapmasına rəğmədən dağıdıcı təsirinə (disharmoniyaya) qarşı tarix boyu böyük enerji ilə müqavimət göstərmişdir.

Yeni Azərbaycan dili XIX əsrə Zakirlə daxil oldu. Və onun Vaqifdən də irəli gedən realizmi dilə dövrün tənqidi ovqatını, Şərq müstəmləkəçiliyindən hələ qurtarmamış bir xalqın Qərb

müstəmləkəçiliyinə verdiyi ilk reaksiyalarını gətirdi. Onun arxasınca yeni dövrün mütəfəkkiri Mirzə Fətəli özünün çoxşaxəli yaradıcılığı ilə dilin indiyə qədər görünməmiş imkanlarını aşkarladı... Ən mühüm hadisələrdən biri o oldu ki, Azərbaycan dili teatr səhnəsi, mətbuat kimi ictimai-kütləvi təsisatlara ayaq açdı, məktəbdə, dərslərdə göründü [XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi mənzərəsi barədə bax: 7]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, xüsusilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycan dilini yalnız sözdə deyil, işdə də dövlət dili səviyyəsinə yüksəltdi. Ancaq təbii ki, onun həm ölkə daxilində, həm də dünya miqyasında böyük nüfuzunu Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi təmin etdi.

XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan dili əvvəlki dövrlərlə müqayisə edilməyəcək bir miqyasda elmi tədqiqat predmetinə çevrildi. Bəkir Çobanzadə, Məmmədağa Şirəliyev, Əbdüləzəl Dəmirçizadə və Muxtar Hüseynzadənin əsasını qoyduqları Azərbaycan dilçiliyi məktəbi 50-ci illərdən etibarən bu sahədə çoxsaylı mütəxəssislər ordusu yetirdi ki, onlar Azərbaycan dili barədə aydın elmi təsəvvür yaratdılar.

Keçən əsrin 30-cu illərindən yeni Azərbaycan dili dövrünün ən yeni, yaxud müasir Azərbaycan dili mərhələsi başlayır ki, bu, a) Azərbaycan dilinin türk dilləri kontekstində öz müstəqilliyini keyfiyyətə təmin etməsi (müqayisəli-tarixi paradiqma), b) fonetik, qrammatik və leksik quruluşun mükəmməlləşməsi (sistem-struktur paradiqması) və s) funksional üslubların tam diferensiallaşması (antroposentrik paradiqma) ilə səciyyələnir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Dəmirçizadə. XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının müqayisəli metodu. – Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Elmi əsərləri, XI seriya, 1966, № 1. Bu mövqeyə sonrakı münasibət üçün bax: A.Axundov. Ümumi dilçilik, Bakı: 2011, s.16-18.
2. N.Cəfərov. Ümumi dilçilik, Bakı: 2020.
3. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı: 1998, s. 142-147.
4. N.Cəfərov. Nizaminin türk dünyası. – Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə, Bakı: 2021, s. 368-377.
5. T.Hacıyev. Seçilmiş əsərləri, I cild (I hissə), Bakı: 2016, s. 296-308.
6. N.Cəfərov. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı: 2007. s.50-67.
7. T.Hacıyev. Seçilmiş əsərləri, I cild (II hissə), Bakı: 2017.

Prof.dr. Fəxrəddin VEYSƏLLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

34 Uzun illər Azərbaycan dili Şimalda və Cənubda imperiyaların təzyiqinə tuş gəlsə də, öz varlığını qoruya bildi. Güneydən olan soydaşımız M.Zehtabi ötən əsrin altmışıncı illərində İranda dilimizin başına açılan oyunları ürək ağrısı ilə belə şərh edirdi: “Ana dilimizin hesabına fars dili türk rövşənfikirləri vasitəsilə işlənib gözəlləşir, inkişaf edib zənginləşir, qol-budaq atıb genişlənir. Bununla bərabər, həmin türk rövşənfikirlərindən çıxan şair, ədib və alimlər uşaqlıqda öyrəndikləri folklor sərvətimizlə fars ədəbiyyatını bəzəyib gözəlləşdirir... Bu isə elm və mədəniyyət istismarının dil və ədəbiyyat sahəsindəki təzahür şəklinin müəyyən hissəsidir” [Veysəlli, 2004: 23]. Şimalda isə rus imperalizmi dilimizi daima basqı altında saxlayaraq min bir oyundan çıxırdı. Gah ali məktəblərdə tədrisin rusca aparılmasını, gah da həyatın bütün sahələrində rus dilinin işlənməsinə nail olmaq istəyirdilər. İş o yerə çatmışdı ki, 80-90-cı illərdə rus dili Azərbaycan dililə bərabərləşdirilirdi, hətta bəzi hallarda quşun qoşa qanadı olduğu kimi, azərbaycanlının da “qoşa qanad”ından danışılırdı. Bu qanadlardan biri rus dili, digəri isə Azərbaycan dili olmalı idi. Buna etiraz olaraq, biz hələ 1992-ci ildə “Təhsilə dilçi ərmağanı” (“Təhsil” qəzeti, № 5) məqaləmizdə yazmışdıq ki, hörmətli şairimiz Rəsul Rza demişkən, nə qədər bic kəlmələri işlətmək olar?!

1991-ci ildə müstəqillik əldə edərək biz şimalda – Azərbaycan Respublikasında dilimizin sahibi olduq. Düzdür, sovetlər birliyində də dilimizin müstəqil olması üçün müəyyən nailiyyətlər qazanmışdıq. Azərbaycan Respublikasında təhsilimiz, radio və televiziya verilişlərimiz öz dilimizdə idi, dilimizdə

xeyli dərgi, qəzet və jurnal çap olunurdu. Ən əsası o idi ki, Azərbaycan SSR-də ölkəmizin Ana yazısında dövlət dilimiz təsbit olunmuşdu. SSRİ EA-nın Dilçilik İnstitutunun keçmiş direktoru V.M.Solntsev o zaman görün nə yazırdı: “Bəzi yerlərdə ruslaşdırma siyasəti aparılırdı ki, bu, milli məktəblərin bağlanması, milli adların ruslaşdırılmasında xüsusilə özünü büruzə verirdi. 50-60-cı illərdə SSRİ vətəndaşlarının iki ana dili olmasıdır şüarı mənfəətlə oynadı. Əvvəla, bu şüar real deyildi (iki ana dili kimi nisbətən az adam ola bilər), ikincisi, bu, psixoloji baxımdan səhvdir: insanın bir ana dili olar – məxsus olduğu xalqın dili” [Солнцев, 1987: 16]. Bu gün bəzi ziyalıların loğğalanaraq RF-in Xarici İşlər Naziri S.Lavrova Azərbaycanda 30%-dən artıq rus məktəbinin olması haqqında raport verməklərinə çox tutarlı cavabdır, bu! Çünki V.M.Solntsev dilçi idi, ona görə də o bilirdi, nə danışdı.

Müasir Azərbaycan dili bu dildə danışanların sayına görə dünyada 20-21-ci yeri bölüşdükdüyü halda, hələ də sərhədin o tayında millətin balaları öz ana dilində təhsil ala bilmirlər.

1993-cü ildə biz İran İslam Cümhuriyyətinə getmişdik. Gördüklərimiz bizi mat qoydu. İranda azlıqda olan ermənilərin dilində təhsil var idi, Təbriz Universitetində erməni dili və ədəbiyyatı fakültəsi vardı, ancaq otuz milyondan çox Azərbaycan türklərinin dilində təhsil yox idi. İranın azərbaycanlı ziyalılarının bəzisi buna ehtiyac olmadığını söyləyirdilər. Təəssüflər olsun ki, bu fikri Avropada və İranda yaşayan bəzi azərbaycanlı soydaşlarımız bu gün də müdafiə edirlər.

Latın qrafikalı əlifbaya qayıtmağımız (1992) o taylı-bu taylı dilimiz üçün mütərəqqi bir hərəkət olmağın ən yaxşı yoludur. İndi Şimalda bizim dil sayəsində heç bir maneə qalmamışdır. Arazın o tayındakı soydaşlarımız öz dillərində olmasa da, latın qrafikalı xarici dilləri (alman, fransız, ingilis, ispan və s.) öyrənərkən əlifba fərqliliyini görüb başa düşürlər.

Fonoqrafik yazının üstünlüklərini başa düşən cənublu soydaşlarımız dünya sivilizasiyasına qovuşmağın yeganə yolunun latın qrafikasından keçdiyini yaxşı başa düşürlər. Etruskların sayəsində dünya sivilizasiyasına qovuşmuş finikiyalılar bütün dünyada latın qrafikalı əlifbanı yaymağa müyəssər oldular. Türk dillərinin fonoloji sistemi, sait və samitlərin ayrı-ayrı simvollarla göstərilməsi, əsas fonetik əlamətin saitlə samitin bir-birini izləməsi, yəni ahəng qanunu, semit dillərindən fərqli olaraq türk dillərində hər bir saitin və samitin öz işarəsinin olmasını hələ XI əsrdə dünyada müqayisəli-tipoloji dilçiliyin banisi ulu Mahmud Kaşğarlı qeyd etmişdi [Veysəlli, 2017: 39-40]. Fonoqrafik yazıdan söhbət düşəndə, adətən, yunanların əlifbasını qeyd edirlər. Ancaq bir məsələni unutmaq olmaz ki, yuxarıda adı çəkilən mənbədə [Veysəlli, 2004] qeyd edildiyi kimi, “mənsəcə Kiçik Asiyadan üzü Avropaya doğru baş alıb gedən etrusklar, sonralar tarixin səhifələrindən yox olub getsələr də, eramızın VII əsrində artıq formalaşmış latın əlifbasına güclü təkan vermişdilər” [Veysəlli, 2004: 56].

Ümumiyyətlə götürüldükdə, hər bir əlifbanın öz tarixi vardır. Biz burada bu tarixi vərəqləmək fikrindən uzağıq. Maraqlananlar bizim “Письмо” (Баку, 1916, təkrar nəşr olunub: Süddeutscher Verlag, Saarbrücken, 1917) kitabını əldə edib oxuya bilərlər.

Əslində müxtəlif ölkələrin latın qrafikalı əlifbanı qəbul etməkləri fərqli olmuşdur. Fikrimizcə, müasir texnika və texnologiyaların inkişafı ilə İranda da latın qrafikalı əlifba tədricən qəbul ediləcək. Bu gün biz cənublu soydaşlarımızla, dünyanın hər yerində olduğu kimi, internetdə yazışmaq üçün latın qrafikli əlifbadan istifadə edirik. Mən də cənublu qardaşım ilə yazışmaq üçün latın qrafikasından istifadə edirəm. O da eynilə bu əlifbadan istifadə etməyə məcburdur, hərçənd ki, gündəlik həyatında cənublu soydaşım ərəb qrafikasından istifadə edir. Yeri gəlmişkən, qeyd edirəm ki, Azərbaycan türkcəsi latın qrafika-

sına daha uyarlıdır. Bu əlifbada saitın və samitlərin öz diskret işarələri vardır. Elə bu səbəbdəndir ki, latın qrafikalı əlifba dilimizin fonetik qurumunu və fonoloji sistemini düzgün əks etdirir. İkincisi, cənublu soydaşlarımızın hazırda istifadə etdikləri ərəb qrafikasıdan fərqli olaraq latın qrafikalı əlifba soldan sağa prinsipi ilə yazmağı nəzərdə tutur. Müasir fizioloqlar sübut etmişlər ki, sağ əlin hərəkətləri beynin sol yarımkürəsindən idarə olunur. Eynilə dil fəaliyyəti də, yəni danışiq mərkəzi də, beynin sol yarımkürəsi vasitəsilə idarə olunur. Sağdan başlayaraq sola yazmaq elmin bu tələbini inkar etmək deməkdir. Azərbaycan xalqının böyük maarifpərvər oğlu M.F.Axundzadə bu cəhətinə görə, latın qrafikalı əlifbaya keçməyi təkid edirdi. Latın qrafikalı əlifbanın digər üstün cəhəti isə ondan ibarətdir ki, dilimizin bütün sait və samitləri yerindən asılı olmayaraq hər yerdə eyni cür yazılır. Bir də soldan sağa yazanda əlin kölgəsi yazının üzərinə düşür, nə yazdığını bilmirsən.

Cənublu və şimalı, bir xalqın və bir soykökün nümayəndələri olaraq biz böyük xalq olduğumuzu dünyaya sübut etməliyik. Yüzilliklər boyu Azərbaycan xalqının dili yaşayır və yenilməz bir qala kimi ünsiyyət vasitəsi olaraq bütün dünya azərbaycanlılarına şərəflə xidmət edir. Dilimizin qədimliyini sübut etmək üçün 1400 ildən artıq tarixi olan möhtəşəm dastanımız “Kitabi Dədə Qorqud”u nəzərdən keçirmək kifayətdir ki, oğuz türklərinin dili, ərazisi və düşüncə tərzii haqqında tam təsəvvür əldə etmək mümkün olsun. Bu dastandakı adlarımız dilimizin qədimliyini və möhtəşəmliyini sübut edən maddi varlığımızdır. Gəlin görək, hər addımda mədəni abidələrimizi “özününküləşdirməyə” çalışan bədnam qonşularımızda buna bənzər bir şey tapmaq olarmı? Əsla yox!

Bizə gəlib çatan ilk yazılı nümunə İzzəddin Həsənoğlunun XIII əsrdə yazdığı şeir olsa da, bundan əvvəl və sonrakı dövrlərdə doğma dilimizdə nə qədər iri və kiçik həcmli əsərlər yaranmış, bu dil böyük Xətəinin sayəsində dövlət dili səviyyəsinə qaldırıl-

mışdır. Nəsiminin və Füzulinin vəsf elədiyi Azərbaycan türkcəsində sonrakı dövrlərdə Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Aşıq Ələsgər, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov və daha kimlərin yaradıcılığı sayəsində bədii sənət nümunələri, fəlsəfi traktatlar meydana gəlmişdir. 1918-1920-ci illərdə, ilk cümhuriyyətimiz dövründə Azərbaycan türkcəsi parlamentimizdə səsləndi, qanunvericilik səviyyəsində hüquqi və ictimai-siyasi xarakter daşıyan sənədlərin və müqavilələrin yazıldığı dilə çevrildi. Dahi Üzeyir bəy Hacıbəylinin sayəsində Şərqdə ilk dəfə opera bu dildə yarandı. Görün istiqlal şairi Əhməd Cavad nə yazırdı:

38

“Od” yetmədi, yağdı “atəş” başına,
“Siyah” qondurdular “qara” qaşına.
Alınır “dilləri” “zəban” verilir.
İsmaqlanıb “boran”, “yağmur” verilir.
“Ağları” bəyaza, “sarısı” “zərdə”,
Döndü, can dayanmaz bu “ağır” dərdə,
Dəyişdi hər şeyi “bum” oldu “bayquş”
Elbisə geyildi, “paltar” qaldı boş. [Veysəlli, 1993; 45].

Mühacirət poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Almas İldırımın “Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam oy” şeiri vətən konseptini o qədər ifadəli və canlı təsvir edir ki, bu misralarda dilin yenilməzliyinin şahidi oluruq:

Nərdə məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə lay-lay balam çağırان,
Azərbaycan, mənim bəxtsiz anam oy!
Nəçə ildir həsrətinlə yanam oy! [İldırım, 2007].

İndi bütün dünya azərbaycanlılarının gözü Bakıdadır. Burada dilimiz çiçək açır, dilimiz nəinki Qafqaza, hətta dünyaya ayaq açır. Ötən əsrin əvvəllərində – 1919-cu ildə fəaliyyətə başlamış ilk universitetimiz elmi-nəzəri üslubun formalaşmasına təkan verdi, təhsilin öz dilimizdə aparılmasına imkan yaratdı. Bütün bunlar dilimizin qədimliyini və yenilməzliyini göstərən danılmaz faktlardır.

Azərbaycan dili böyük əsərlərin obyektı olmuş, Mirzə Kazımbəydən bu yana bu dilin sistem və struktur xüsusiyyətləri cildlərlə əsərlərin konkret tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. [Veysəlli, 2016: 308-312]. Ötən əsrin iyirminci illərində Bakıya dəvət olunmuş Bəkir Çobanzadənin rəhbərliyi altında dilimiz dərinədən tədqiq olunmağa başlamış, bir sıra görkəmli dilçilər yetişmiş, dilçiliyin inkişafında onların böyük xidmətləri danılmazdır. Həmin əsrin 20-ci illərində Türkiyəyə getmiş Əhməd Cəfəroğlu dilimizin nəzəri və praktik problemlərilə yaxından məşğul olaraq bir sıra sanballı əsərlər yazıb orada və Avropada nəşr etdirmişdir. BSU-nun səmərəli fəaliyyəti sayəsində Əhməd Cəfəroğlunun “Seçilmiş əsərləri” [Cəfəroğlu, 2008] toplanıb nəşr edilərək oxucuların istifadəsinə verilmişdir. Deməli, dünya dilçiliyində gedən prosesləri bizim Mirzə Kazımbəy, Bəkir Çobanzadə, Əhməd Cəfəroğlu kimi sələflərimiz dərinədən izləmiş və dilçiliyimizə yeni abı-hava gətirmişlər. Onların hər üçü öz dövrünün nəzəri dilçiliyinin təsiri altında olan görkəmli alimlərimizdir.

Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yazılmasında 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın xidmətləri son dərəcə böyük olmuşdur. [Veysəlli, 2016: 228-234]. Qurultayın ümumi gedişi və orada müzakirə olunan məsələlər olduqca aktual idi. Qurultayda L.V.Şerba kimi tanınmış alimlərin iştirakı onun əhəmiyyətini qat-qat artırırdı. Elə bu fəallığın nəticəsi idi ki, qurultay türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsilə bağlı yekdilliklə qərar qəbul etdi. Bakı Dövlət Universitetində

mühazirələr oxuyan Bəkir Çobanzadə həm ümumi dilçilik, həm də türk dilinin elmi cəhətdən tədqiqinə yeni ruh verərək, Azərbaycanda elmi məktəbin yaradılmasının bünövrəsini qoydu. O dövrdə Respublikamızda yaranan Elmlər Akademiyası isə dilimizin və dilçiliyimizin inkişafında mühüm rol oynadı. [Veysəlli, 2011].

Müharibədən sonrakı dövrdə dilin öyrənilməsinə münasibət köklü şəkildə dəyişdi. Sözsüz, bu da dünya dilçiliyində gedən proseslərlə bağlı idi. Bəkir Çobanzadə Qərbdə təhsil almış bir alim olaraq nəinki gənc qrammatiklərin (A.Şlayxer, K.Bruqman, H.Paul və b.) [Veysəlli, 2011], həm də Avropada təzəcə kök atmağa başlayan struktur dilçiliyin (İ.A.Boduen de Kurtene, F.de Sössür) problemlərindən xəbərdar idi. O həmçinin yeni intişar tapan funksional-struktur dilçiliyin (N.Trubetskoy, R.Yakobson, S.Karsvski və b.) incəliklərini dərinlən bilən bir adam kimi Azərbaycanda sinxron dilçiliyin rüşeymlərini yaymağa başladı. Elə bunun da nəticəsi kimi ötən əsrin əllinci illərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı aspektlərlə bağlı bir-birindən maraqlı tədqiqatlar meydana gəldi. Azərbaycan dilinin dialektologiyası sahəsində M.Şirəliyev, fonetikasına sahəsində Ə.Dəmirçizadə, morfologiyası sahəsində M. Hüseynzadə, leksikası sahəsində S.Cəfərov, leksikoqrafiyasına sahəsində Ə.Orucov [Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxəbatı, 2013] öz məktəblərini yaratdılar.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycan dilçiliyində yeni nəsil dilçiləri yetişdi ki, onlar da Azərbaycanda yeni tədqiqat istiqamətlərinin əsasını qoydular. Sintaksis Ə.Abdullayevin, morfologiya F.Zeynalovun, feilin inkişaf problemləri Q.Bağirovun, dilçiliyin əsasları kimi mükəmməl dərsliyin hazırlanması N.Məmmədovun və A.Qurbanovun adları ilə bağlıdır. Artıq ötən əsrin 60-cı illərindən sonra dilçilik arenasına A.Axundov, M.Adilov, M.Tağıyev, T.Hacıyev, V.Məmmədəliyev, A.Ələkbərli, Ə.Rəcəbli, Q.Kazımov [Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxəbatı,

2013] kimi alimlər çıxdılar. Bunların hər biri öz sahələrində xüsusi xidmətləri olan, müəyyən mənada öz elmi məktəblərini yaratmış alimlərdir. Azərbaycan dilçiliyinin yeni qollarının yaranması, dünya dilçilik təlimlərinə baş vurması onu göstərdi ki, dilçiliyimiz düz yoldadır. Bir tərəfdən keçmiş ittifaqın elm mərkəzlərində təhsil almış K.Abdullayev, Ə.Şükürlü, A.Məmmədov, F.Veysəlli, M.Musayev kimi gənc tədqiqatçılar, digər tərəfdən respublikamızda öz orijinal tədqiqatları ilə gənclərə yeni ideyalar verən A.Axundov, H.Bayramov, Z.Tağızadə, Ə.Abdullayev, kimi alimlərdən dərs almış gənclərimiz (N.Cəfərov, K.Abdullayev, K.Vəliyev, F.Cəlilov, M.Musaoğlu və b.) [Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxəbatı, 2013] dilimizin tədqiqində və dilçiliyin geniş yayılmasında yeni cığırılar açdılar. Məhz onların sayəsində mətn dilçiliyi, intonasiya və prosodiya problemləri, Azərbaycan dilinin etnogenez məsələləri, semantika və frazeologiya, onomastika kimi sahələr inkişaf tapmağa başladı.

Yeni dilçiliyimizin inkişafında və Azərbaycan dilinin müasir dil nəzəriyyələri kontekstində hərtərəfli tədqiq olunmasında alimlərimizin dünya elminin korifeyləri ilə yaxından tanış olmaları üçün konkret xarici dilləri bilməsi və mütaliə edərək dünya dilçiliyində baş verən proseslərə müdaxilə etməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. İndi təkcə rus dili vasitəsilə informasiya almaq kifayət etmirdi. Dünyanın aparıcı dillərində (ingilis, alman, fransız, italyan, ispan və s.) çıxan dilçilik ədəbiyyatını mütaliə edərək faydalanmaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. N.Ağazadə, M.Qarayeva, V.Məmmədəliyev, Ə.Məmmədova, O.Musayev və başqaları xarici dillərdəki elmi-nəzəri ədəbiyyatı oxuyaraq onlardan yararlanma bildilər [Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxəbatı, 2013]. İndi F.de Sössür, N.Trubetskoy, L.Blumfeld, E. Koseriu, S.Potter [Sössür, 2003; Trubetskoy, 2012; Blumfeld, 2004; Koseriu, 2005; Potter, 2014] və b. kimi dünya şöhrətli alimlərin əsərlərinin dilimizə çevrilərək nəşr olunması uğurlu layihələrdən olmaqla dilçiliyimizin inkişafına təkan verən amillərdəndir.

Noam Xomski [Xomski, 2015] kimi dahinin Azərbaycan auditoriyasına gətirilməsi dilçiliyimiz üçün əvəzsiz xidmət sayılmalıdır. Fikrimizcə, xarici müəlliflərin əsərlərinin dilimizə tərcümə olunaraq, gənc tədqiqatçıların istifadəsinə verilməsi ənənəsi hər cür tərifi layıqdır və onlar dilçiliyimizin inkişafına güclü təkan verəcəkdir. Eyni zamanda, biz müsabiqə yolu ilə yeni tələblərə cavab verən fundamental və funksional qrammatikamızı hazırlayıb çap etdirməliyik. Cənubda böyük ziyalı, ingilis, fars və türk dillərini bilən Cavad Heyət “Varlıq” jurnalını çap etdirməklə böyük maarifpərvərlik missiyasını yerinə yetirə bildi. [“Varlıq” dərgisi].

Dilimizin inkişaf perspektivlərindən danışanda – həmçinin çeşidli lüğətlərimizi, birinci növbədə orfofonik lüğətimizin hazırlanmasını yürsək qiymətləndirməliyik. Bu axıncı hər bir azərbaycanlının stolüstü kitabı olmalıdır. Çeşidli lüğətlərin elektron versiyası, Azərbaycan dilinin danışq kitabçasının və digər öyrədici vəsaitlərin yazılıb çap olunması qloballaşma şəraitində dilimizin yadelli təsirlərə müqavimət göstərməsində yaxşı mənbə ola bilər. Bu qəbildən olan işlərə Azərbaycanda cəmiyyət və dillə bağlı xüsusi monitoring qrupunun yaradılması da dilimizin işlənməsində yol verilən yayınmaların qarşısını almaqda əvəzsiz rol oynaya bilər.

Dilin böyüklüyü, alman mütəfəkkiri Y.V.Höte demişkən, özünə qapanıb qalmasında deyildir. Dil yad təsirlərə müqavimət göstərmək üçün onun leksikonuna, ifadə tərzinə və sintaktik-semantik düşüncə dünyasına qatılmaq üçün yenilikləri qəbul etməyi və götürdüklerini öz sistem və struktur qəlibinə uyğun olaraq mənimsəməni yüksək səviyyədə bacarmalıdır. Yalnız belə olduqda dilin daim hərəkətdə olmasının şahidi oluruq. Gözümüzün önündə dünyanın aparıcı dilləri belə yad təsirlə müqavimət göstərə bilmir. Bu gün tam aydınlığı ilə dərk etməliyik ki, dildə alınmalara keçmişdən qalma basmaqəlib yanaşma bizə kömək edə bilməyəcək. Dünya təcrübəsi və bu gün sosial şəbəkənin ge-

niş yayılması bir daha sübut edir ki, dillərin işlənməsi sferası getdikcə daralır, qlobal dil bizdən asılı olmayaraq evimizə girir, dilimizə soxulur. Biz dünyanı məcbur edə bilmərik ki, bizim dilimizdə danışsın. Buna nə iqtisadi qüdrətimiz yol verir, nə də siyasi sahədə hökmranlığımız şərait yaradır.

Dilimizə qayğı (“Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” (9.VIII.2001), “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında” (30.IX.2002 və 2. I. 2003) fərmanlar bu günə kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ancaq indiki müstəqillik dövründə təkcə dilimiz yox, həm də dilçiliyimiz dövlətin qayğısını daim hiss edir. 2013-ci ilin mayın 23-də ölkəmizdə Azərbaycan dilinin işlənməsinə və dilçiliyin inkişafına dair Dövlət proqramının hazırlanması və həmin ildə mayın 29-da AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texnik bazasının möhkəmləndirilməsilə bağlı sərəncamlar dediyimizə bariz nümunədir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Dilçiliyi Müntəxəbatı (2013). AMEA-nın Dilçilik İnstitutu. 1-3-cü cildlər, Bakı, 2013.

Blumfild L. (2004). Dil, Bakı, 2004.

Cəfəroğlu Əhməd (2008). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008.

Xomski Noam (2015). Dil və təfəkkür. Bakı, 2015.

İldırım Almas (2007). Boğulmayan bir səs, Bakı: Avrasiya Press, 392 s.

Koseriu E. (2005) Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, BSU, 2005.

Potter S. (2014) Dilimiz. Bakı: 2014.

Солнцев В.М. (1987). Национально-языковые отношения в СССР, М., 1987.

Sössür de Ferdinand (2003). Ümumi dilçilik kursu, Bakı: BDU, 408 s.

Trubetskoy N. S. (2012). Fonologiyanın əsasları. Bakı, II nəşri, 2012.

“Varlıq”. İctimai-bədii jurnal. Təbriz, 1990-2014.

Veysəlli F. (1993) Dilimiz, qeyrətimiz, qayğılarımız. Bakı: 1993.

Veysəlli F. (2004). Dil, cəmiyyət və siyasət. Bakı, 2004

Veysəlli F. (2011). German dilçiliyinə giriş. III nəşri, Bakı: 2011.

Veysəlli F. (2016). Seçilmiş əsərləri, III, Bakı, 2016.

Veysəlli F. (2016 a). Azərbaycan dilinin orfofoniyası haqqında. Bakı, AMEA, 2016.

Veysəlli F. (2017). Dilçiliyə giriş. Bakı, 2017.

Veysəlli F. (2019). Musiqi və dil. Bakı: 2019.

Prof.dr. Mətanət ABDULLAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT DİLİ PROBLEMI

Müstəqil dövlətin mühüm atributlarından biri olan dövlət dili məsələsi yenicə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin diqqət mərkəzində duran ən vacib məsələ idi. Cümhuriyyət Hökuməti 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dilini dövlət dili elan etmişdi. Həmin qərar ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir.

Bu qərara əsasən, ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrin başında duranlar dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək, hökumət müəssisələrində rus dilinin də işlənməsinə yol verilirdi. Lakin bu, real şəraitdən doğan müvəqqəti tədbir olmuş və yalnız idarəçilikdə milli kadrların yetişməsinə qədər olan müddət üçün nəzərdə tutulmuşdu. Ana dilinin dövlət dili elan edilməsi ilə əlaqədar olaraq təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi qarşıda duran əsas məsələlərdən idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il avqustun 28-də ibtidai və orta təhsil müəssisələrində təhsilin ana dilində aparılması haqqında qərar qəbul etdi.

Məktəblərin milliləşdirilməsi dedikdə, Cümhuriyyətin təhsil ocaqlarında təlimin ana dilində aparılması nəzərdə tutulurdu. “Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 28 avqust tarixli qərarında göstərilirdi ki, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin öz ana dilində aparılmalı və dövlət dili olan Ana dilinin tədrisi icbari surətdə həyata keçirilməli idi. Tədrisi dövlət dilində olmayan məktəblərin yuxarı siniflərində Azərbaycan dili həftədə 4 saatdan az olmamaqla məcburi fənn kimi tədris edilirdi. Azərbaycan hökuməti ölkədə yaşayan digər xalqların övladlarının öz dillərində təhsil almasına da müvafiq şərait yaradırdı” [5].

Azərbaycanda türk dilinin dövlət dili elan olunması haqqında Qərar

46

Türk balalarının doğma dildə təhsil almaq, öz dilini, ədəbiyyatını, tarixini və mədəniyyətini öyrənmək hüququ ilk dəfə olaraq qanuniləşdirildi. Milliləşdirilən məktəblərdə Azərbaycan dilində təhsil almaq icbari idi. Qeyri-Azərbaycan məktəblərində isə türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili səviyyəsində keçilməsi üçün külli miqdarda vəsait ayrılışdı. “1918-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında bir sıra təhsil ocaqları büdcəyə təbə etdirildi. Bunlardan Salyan realnıy məktəbi, Göyçay ali ibtidai məktəbi, Mütəqəddəs Nina adına Gəncə və Nuxanın təhsil ocaqlarını qeyd etmək olar (sən. № 8-10). Zaqatala dairəsində 25 birsinifli məktəb açılması məqsədilə Xalq Maarifi nazirinin sərəncamına 100 min rubl həcmində kredit ayrılışdı (sən. № 21)” [4, s.6].

1918-ci il dekabrın 27-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə türk (Azərbaycan) dili orduda da dövlət dili qəbul edilmişdi. Hökumət 1919-cu il fevralın 11-də Azərbaycan milli ordusunda türk dilində

süvari qoşunları nizamnaməsinin təsdiqi haqqında qərar qəbul etmişdi. AXC-nin iclasları dövlət dilində aparılırdı. Hətta ana dilini yaxşı bilməyən azərbaycanlı nümayəndələr öz dillərində danışmağa məcbur idilər. Yalnız Parlamentin başqa millətdən olan nümayəndələri və xarici qonaqlar rus dilində danışdılar. Maliyyə naziri Protasyev, nümayəndələrdən Vanseviç, Malxazyan və başqaları nitqlərini rus dilində söyləmişlər. 1918-ci il dekabrın 26-da keçirilən iclasda baxılan məsələlərdən biri yeni hökumət kabinetinin (nazirlər şurasının) təşkili məsələsi idi. Bu işdə mövcud hökumət kabinetinin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə təkrarən etimad edilir. F.Xoyski yüksək təhsilli ziyalı insan olaraq özünün ana dilinə kifayət qədər yaxşı sahib olmadığını dəfələrlə üzrxahlıqla söyləyir. O, çıxışlarından birində ana dilindən məharətlə istifadə edə bilməməsinə görə parlament üzvlərindən üzr istəyərək belə deyir: “Hökumət özünü borclu bilir ki, Rusiya inqilabından alınmış bütün hüriyyətləri: hüriyyəti vicdan, kəlam, məkan və s. hüriyyətlər. Üzr istəyirəm. O qədər də ibarə ilə sözlərimi deyə bilməyəcəyəm. (Soldan: “Bu dil ana dilimizdir! Çox yaxşı dildir!” və ümumi alqışlar). Hökumət lazım bilir ki, bu hüriyyətləri müdafiə etsin” [1, s.123]. 28 yanvar 1919-cu ildə keçirilmiş on bir sayılı iclasda o yenə də türk (Azərbaycan) dilini elə də yaxşı bilmədiyinə işarə edir [1,s.214].

1919-cu il 25 fevral iclasında qoyulan məsələlərdən biri “Hərbiyyə nəzarətinin qanun layihəsi” idi. İclasın sədri Həsən bəy Ağayev sözü “İttihad” partiyasının nümayəndəsi Qarabəy Qarabəyova verir. Q.Qarabəyov bu qanun layihəsi ətrafında danışacaq olan hərbi nazirin nitqinin dili haqqında belə deyir: “Bir də ərz eləməliyəm ki, hərbiyyə nazirimiz həyatının qismizəməmini Rusiyada keçirdiyindən və məruzədə bir çox xüsusi istilahlər olduğundan, onları türkcə deməyə qadir deyildir. Ona görə özü rica edir, mən də öz tərəfimdən təvəqqe edirəm, bu günlüyə istisna olaraq izin verəsiniz mətləbini rusca söyləsin. Çünki mətləb əhəmiyyətlidir və türk dilində mühüm mətləbləri izah edə

bilməyəcək” [1, s.306]. Hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov şiddətli və sürəkli alqışlarla qarşılanaraq xitabət kürsüsünə gəlir və rus dilində nitqinə başlayır: “Mən qabaqcadan parlamentdən üzr istəməliyəm ki, rusca danışacağam. Çox utanıram ki, öz dilimi Məclisi-Məbusanda danışmaq qədər bilmədiyimdən rusca söyləməyə məcburam” [1, s.308]. Səməd bəy Mehmandarovun etik üzrxahlığı AXC dövründə azərbaycanlı ziyalıların yüksək mədəni davranışlarına dəlalət edən tarixi nümunədir. O, çıxışının sonunda hərbi komandaların türk (Azərbaycan) dilində olduğunu vurğulayaraq deyir: ”Müfəttislər ara qarışdırıb xələl qatmaq məqsədilə hərbiyyə işlərimiz barədə danışrlar ki, guya komanda türk dilində deyil, rus dilindədir. Əsgərlərə pis baxırlar və s. Bunların hamısı iftiradır. Komanda türk dilindədir. Əsgəri işlərimiz öz yolu ilə gedir. Bu iş bizdə təzə olduğuna görə təcrübənin azlığından, əlbəttə, nöqsan olacaq (Alqışlar)” [1, s.314]. Otuz sayılı iclasda (5 may 1919) qoyulan məsələlərdən biri maliyyə nəzarətinə verilmiş 20 milyon məbləğin 40 milyona qədər artırılması haqqında qanun layihəsinin müzakirəsi idi. İclasın sədri Əhməd bəy Ağayev bu xüsusda çıxış etmək üçün sözü maliyyə naziri Əliağa Həsənova verir. Nazir çıxış edir, ikinci çıxışının sonunda türkcə izahının yaxşı olmaması səbəbindən iclas üzvlərindən üzr istəyir: “Üzr istəyirəm ki, türkcə təqririm yaxşı deyildir. Elə deyil ki, savadım olmasın əsla türkcə bilmirəm. Xeyr. On ildən artıqdır ki, məclisdə türkcə danışmamışam. Ona görə günah məndə deyil, danışmaq istəyirəm, danışa bilmirəm. (Səslər: Yaxşıdır, yaxşı danışırısan)” [1, s.485]. Parlamentin dili məsələsində milli təəssübkeşlik mövqeyində duranlardan birincisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. O, parlamentdə çıxış edən müsəlman nümayəndələrinin nitqinə ciddi tələblə yanaşdığı kimi, parlamentdə səsləndirilən məktubların, sənədlərin əvvəlcədən türk dilinə (Azərbaycan türkcəsinə) tərcümə edilməsi təklifini də irəli sürür. 1918-ci il dekabrın 30-da keçirilən iclasda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə parlamentə daxil olan teleqramların türkcəyə

(Azərbaycan türkcəsinə) tərcümə edilməsi fikrini söyləyir (iclas № 6). Təklif Gürcüstan parlamentindən gəlmiş təbrik teleqramı ilə bağlı söylənmişdir. “Məhəmməd Əmin (yerindən) – Mən təklif edirəm ki, bundan sonra parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalıdır və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Bura Azərbaycandır. Lisanımız türkdür (Alqışlar)”. [1, s.144]. M.Ə.Rəsulzadənin parlamentin dili məsələsinə münasibətdə mövqeyi qəti idi, yeri gəldikdə hətta sərt də olurdu. O, qeyri dildə sənədlərin oxusunu qətiyyənlə qəbul etməirdi və ana dilinin mövqeyinin səbatlı olmasında israrlı idi. 1919-cu il 16 yanvar tarixli 8-ci iclasda iclasın katibi Əhməd Cövdət Pepinov Xeyriyyə İşləri (Ümuri-Xeyriyyə) nazirinin rusca yazılmış məktubunu oxuyarkən M.Ə.Rəsulzadə yerindən – O nədir, mən anlamıram. Nə üçün yabançı dildir? – deyərək etirazını bildirir. Parlament üzvləri də bu etiraza qoşulur [1,s.181]. İyirminci iclasda (6 mart 1919) parlament Nizamnaməsinin müzakirəsi zamanı Qarabəy Qarabəyli onun Rusiya padşahlıq Dumasının Nizamnaməsi olduğunu və Zaqafqaziya Seymi tərəfindən (14 fevral 1918-ci ildə yaradılmışdır) qəbul edildiyini söyləyir; lazımi düzəliş və dəyişikliklərdən sonra parlamentə təqdim olunur. Q.Qarabəyli əvvəlcə onun rus, sonra türk variantını oxumaq istəyir. M.Ə.Rəsulzadə etiraz edərək tərsinə etməsini istəyir. O isə Nizamnamənin pis tərcümə edildiyini söyləyir. M.Ə.Rəsulzadə deyir ki, Nizamnamənin ruscası hər fraksiyaya göndərilmişdir. “Hamı Nizamnaməyə bələddir. Bir dəfə türkcəsi oxunsun, vaxt da çox keçməz” [3, s.500]. 24-cü iclasda (17 mart 1919-cu il) M.Ə.Rəsulzadə Məclisi-Məbusan Nizamnaməsinin təshih olunması üçün Təshih Komissiyasına göndərilməsini təklif edir. Həmin iclasın gündəliyində duran məsələlərdən biri də poçt və teleqraf naməsinin 131 və digər maddələrinin müzakirəsi idi. Bu hissədə bizə maraqlı olan cəhət Azərbaycan Cümhuriyyətinin daxilində teleqrafın türk (Azərbaycan) dilində yazılması və türk hərflərilə göndərilməsi məsələsinin qoyulmasıdır. Belə təklifi

“Əhrrar” partiyasının nümayəndəsi Aslan bəy Qardaşov irəli sürür. Poçt-teleqraf naziri Aslan bəy Səfikürdlü artıq belə əmri verdiyini bəyan edir, lakin həmin türkcə olan teleqrafların türk hərfi ilə olmasa da, rus hərfləri ilə yazılacağını deyir. Və təvəqqe edir ki, teleqramlar ancaq türkcə yazılsın. “Hərgah qəbul etməsələr, rica edirəm, telefon ilə xəbər verəsiniz. Milliləşdirmə məsələsinə mən daha yaxın oluram. Ələlxüsus, məmləkətimizin əksər camaatı fəhlə və zəhmətkeşlər olduğuna görə bunların lisanları da türkcədir. Mən nəzarətə gəldiyim andan bu xüsusi islahə çalışıram” [1, s.398]. M.Ə.Rəsulzadə türkcə sözlərin rus hərfləri ilə yazılmasını məsələnin həll yolunun tapılması saymır, çünki rus dilini bilməyən adamlar belə yazıları oxuya bilməyəcəkdi. Problemi həll etmək üçün M.Ə.Rəsulzadə təklif edir ki, poçtxanada xüsusi məmurlar olsun ki, rus hərfləri ilə yazılan türkcə teleqrafları elə oradaca türkcə yazıb sahibinə versinlər və türkcə yazılmış teleqrafları da qəbul edərək ünvanlarına göndərsinlər [1, s.399].

50

Kəskin iradlara baxmayaraq parlament həyatının müəyyən məqamları – bir sıra qanun layihələrinin oxusu rus dilinin Azərbaycan dili ilə paralel işlənməsi şəraitində keçir. Məsələn, 29-cu iclasda (14 aprel 1919) Layihəyi-qanuniyyənin (qanun layihələrinin) maddələr üzrə oxunuşunu iki dildə – rus və türk (Azərbaycan) həyata keçirirlər [1, s.441-443]. 50-ci iclasda (23 iyun 1919) “Təbiblərin və baytarların yeni maaşları haqqında qanun layihəsi”nin oxunuşu üçün sədr Həsən bəy Ağayev sözü Musa bəy Rəfiyevə vermək istəyir. Lakin iclasın katibinin və onun rus dilini bilən müavininin olmaması səbəbindən iclası təxirə saldığını deyir. Məhəmməd Əmin yerindən – rusca oxunması məcburi deyildir, deyir. Sonra layihənin maddələri həm rusca, həm də türkcə (azərbaycanca) oxunur [1, s.738].

Parlament iclaslarında qanun layihələrinin rus variantının daha mükəmməl olduğu etiraf edilirdi. Məsələn, 48-ci iclasda (16 iyun 1919) gündəlik məsələdə duran parlament seçkiləri haqqında qanun layihəsinin müzakirəsində 84-cü maddə xüsusunda danış-

maq üçün söz “İttihad” fraksiyasından olan Sultan Məcidi Qənizadəyə verilir. O deyir: “Bu maddə hərçəndi rusca və müsəlmanca oxundu, amma, ələlxüsus müsəlmancasının yazısı qarışıqdır” [1, s.710]. “Əhrar” fraksiyasının nümayəndələri dövlət dilinə münasibət məsələsində çox ciddi və kəskin mövqedə durmuşdular. Onlar bu xüsusda parlamentə məktubla müraciət etmişlər: “Müzakirə edilən layihələr fraksiyalara türkcə göndərilmədiyindən “Əhrar” fraksiyası layihələrin müzakirəsində iştirak etməyəcəyini bildirir” [1, s.412]. 30-cu iclasda (17 aprel 1919) “Əhrar” fraksiyasının bəyannaməsi oxunur. “Məclisi-Məbusan rəyasətinə bəyan olunur ki, 1-ci maddə: Məclisi-Məbusanda söylənən rusca nitqlər türkcəyə bəhəməyn-hal tərcümə edilməlidir. 2-ci maddə: Məclisi-Məbusan nizamnaməsi təshih ilə çap etdirilib aydın şəkildə fraksiyalara verilsin. 3-cü maddə: Məclisi-Məbusan müzakirələrində rusca müzakirə davam etdiyi müddətdə fraksiya nümayəndələrimiz komissiyonlarda iştirak etməyəcəkdir”. İclasın sədri Həsən bəy Ağayev deyir: “Bu xüsusda divani-rəyasiyyənin rəyi belədir. Əvvəlinci nakaza aiddir ki, rusca danışılmış nitqlər türkcəyə tərcümə edilsin. Nakazda dil xüsusunda bir şey yazılmamışdı. ...Keçən dəfə elan olundu ki, nakaz komissiyonu işlərini bitirdiyindən ləğv olunur. İndi təzədən ayrı bir komissiyon seçilməlidir ki, əlavə maddələr baxıb işləsinlər” [1, s.460]. 65-ci iclasda (14 avqust, 1919) “Tövci vergisinin artırılması ilə bərabər torpaq gəlir və məxaric smetasının və torpaq vergisi miqdarlarının təmdidi (uzadılması) haqqında” adlanan gündəlik məsələ üzrə məruzəçi Ağabəyov çıxış edir. O, layihənin məğzi üzrə danışmazdan əvvəl diqqəti başqa məsələyə – qanun layihəsinin dilinə yönəldir. O təəssüflənir ki, ölkənin qazancı ilə bağlı işlər rus dilində gedir, türkcə (azərbaycanca) işləri aparmağa adam yoxdur. Və yada salır ki, hökumət Gəncədə olanda dəftərxana işlərinin rusca olmasına baxmayaraq, danışqların türkcə olmasına qərar vermişdi. “...halbuki rus məmurlarının çoxusu köhnə qulluqçu olduqlarından yenə əski qayda ilə perevodçik (tərcüməçi – M.A.) vasitəsilə danışirlar. Deməli, mətləb budur ki, təhriyat (yaz-

ma – M.A.) türkcə çətin isə, lakin türkcə danışmaq mümkündür. Buna da biz cəhd etməliyik” [1, s. 944]. Bu çıxışdan sonra iclasın katibi Əhməd Cövdət Pepinov söz alır. O, hökumətin iki il müddətində tamamilə ana dilinə keçməməyinə çox təəssüf edir və deyir ki, Zaqafqaziya seymi vaxtında məhkəmələr ana dilində olmadı. “Sülh məhkəmələrinin ana dilində aparılmasını mən də rica edirəm” [1, s.944]. Həmin iclasda Azərbaycan hökuməti sərhədi boyunda qaravul bölgü təşkili haqqındakı qanun layihəsinin oxunuşu ana dilində aparılır (katib oxuyur), sədr – Ağabəyov ruscaya tərcümə edir. Görülən bütün işlərə baxmayaraq parlament iclaslarında bəzən rus dilində yazılmış məktub və sənədlər tərcüməsiz oxunurdu. Məsələn, 48-ci iclasda (16 iyun 1919) Cəlil bəy Sultanovun hökumət tərəfindən Tiflisə Zaqafqaziya konfransına müşavir sifətilə göndərilməsi barədə yazdığı məktub oxunur. Məktubda Cəlil bəyin on günlük məzuniyyət istəməsi, həmçinin onun bitərəf fraksiyasından çıxıb “Müsavat”a daxil olduğu bildirilir. Məktub rus dilində yazılmışdır. Məktubu iclasın sədri oxuyur. Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamentinin iclasları Azərbaycan türkcəsi və rus dilinin paralelliyi şəraitində keçirdi. Belə ki, Azərbaycan dili hələ parlament dili kimi, dövlətçilik, qanunvericilik dili kimi formalaşmamışdı. Rusiya Dumasının çoxillik təcrübəsindən istifadə etmək şansını əldən verməyən parlament üzvləri keçid mərhələ kimi hər iki dildən istifadə etməyi optimal düzgün variant hesab etmişlər. Orfoqrafiya, terminologiya, əlifba problemləri bu dövrdə həllini gözlədiyi məsələlər olduğuna görə ikili dilin işlədilməsi, milliləşmənin tədrici xarakteri qanunauyğun hal idi. Ona görə də parlamentin bütün protokolları iki dildə – Azərbaycan və rus dillərində rəsmiləşdirilirdi. Həyatın bütün sahələrində uğur qazanmaq üçün xalq, ilk növbədə, maariflənməli, savadlanmalı, şüur səviyyəsini qaldırmalı idi. Köhnə düşüncə tipindən çıxmaq, həyata açıq gözlə, mütərəqqi baxışla baxmaq məktəblərin açılması ilə, ələlxusus, ana dilində tədrisin təşkili məsələsi ilə bağlı idi. 1919-cu ilin sentyabrında orta məktəblər üçün yeni proqramlar tərtib edən

komissiyalar işə başladı. Köhnə proqramlarda diqqət, əsasən, qədim rus ədəbiyyatına, Rusiya tarixinə verilirdi, Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və Azərbaycan xalqının tarixi isə öyrənilmirdi. 1919-1920-ci tədris ilində dərslər artıq yeni proqramla keçilirdi. Aşağı siniflərdə “Türk xalqları tarixinin qısa kursu”, yuxarı siniflərdə isə “Türk xalqları tarixinin tam kursu” fənləri tədris edilirdi. Rusiya tarixi və Rusiya coğrafiyası dərsləri ləğv edildi. Bu fənlərin ümumi tarix və ümumi coğrafiyanın bir bölməsi kimi tədrisi həyata keçirilirdi [2]. 26 dekabr 1918-ci ildə keçirilən 5-ci iclasda Fətəli Xan Xoyski ana dilində məktəblərin açılması ilə bağlı belə deyir: “Maarif nəzarəti haqqında da bir neçə kəlmə söyləməliyəm. Maarif nəzarəti hər kəsə imkan verməlidir ki, öz ana dilində məktəb açıb oxusun. Oxumuz mənim sizinlə danışdığım kimi olar. (soldan: yaxşı dildir). Maarif nəzarəti ana dilində milli məktəblər ilə bərabər sənət məktəblərinə də böyük əhəmiyyət verməlidir. Çünki bizə hamıdan artıq sənət məktəbləri lazımdır” [1,s.124]. İstiqlal dövründə millətin təhsilə həvəsi xeyli güclənmişdi. Xalq təhsili müfəttişlikləri, demək olar ki, bütün qəza və kəndlərdən ana dilində məktəb açmaq haqqında ərizə alırdılar. Özü də təhsil xərclərini əhali öz boynuna götürürdü. Məsələn, Bakı quberniyasının, Siyəzən, Böyük Xızı, Keşlə, Hökməli, Əmircan, Digah kəndlərinin sakinləri onlar üçün məktəb açılması haqqında hökumətə ərizələrlə dönə-dönə müraciət etmişlər. 5-ci iclasda (26 dekabr 1918) “Əhrar” fraksiyasından Abdulla bəy Əfəndiyev AXC-nin maarifə olan ehtiyacının başqa ehtiyaclardan üstün olduğunu deyərək məktəblərdə tədrisin ibtidai, ümumi, məccai (pulsuz – *M.A.*) və məcburi olmasını istəyir. O, bütün fəlakətlərin birinci səbəbinin maarifin yoxluğunda olduğunu deyərək, müəllimlərin dilənçilik halından çıxarılması üçün də maarif məsələlərinin həllinin zəruriliyindən danışır. O həmçinin darülmüəllimlər (pedaqoji məktəblər), rüşdi (ibtidai ilə orta məktəb arasında olan məktəb), edadi (ali məktəbə daxil olmağa hazırlayan məktəb) və hərbi məktəblər, sənaye və ticarət, ziraət (kənd təsərrüfatı) məktəblərinin açılmasını, məktəblərin tez bir zamanda

milliləşdirilməsini, həmçinin camaatın anlayacağı dildə siyasi, elmi və texniki jurnalların, təlim-tərbiyə üsullarına aid əsərlərin yazılıb ucuz qiymətlə geniş miqyasda satılmasını təklif edir. Daha sonra Abdulla bəy Əfəndiyev deyir: “Hökumət idarələrini keçindirmək üçün xüsusi kurslar açıb bütün hökumət idarələrində və şöbələrində işləməyə xidmətçilər hazırlamalıdır və həmin idarələri tez bir zamanda milliləşdirməlidir və bütün risaaltı türk dilində aparmalıdır” [1,s.136]. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sonuncu təhsil naziri o dövrün tanınmış şəxsiyyətlərindən olan Nurməmməd bəy Şahsuvarovun sədrliyi ilə Azərbaycan dilində dərsliklər tərtib etmək üçün komissiya yaradılır. Bundan əlavə, dərsliklərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələləri ilə məşğul olan xüsusi komissiya təşkil olunur. Xalq maarifinin milli konsepsiyada təşkili ön plana çəkilir; ümumi icbari təhsil layihələri hazırlanır; kənd və şəhərlərdə yeni məktəblər açılır. Məktəbin tərəqqisinin müəllimlərlə bağlı olduğunu dərk edən nazirlik milli məktəblər üçün müəllim hazırlanması probleminin həll etmək üçün darülmüəllimlər şəbəkəsinin genişləndirilməsinə nail olur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin dil və təhsil sahəsində uğurlu tədbirlərindən biri də təhsil tariximizdə ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin nümunəsini yaratması idi. Azərbaycan Cümhuriyyət dövründə mü-tərəqqi ictimaiyyət əlifba islahatı məsələsini qaldırdı. Bu təşəbbüsü ilk dəfə yollar naziri Xudadat bəy Məlikaslanov irəli sürmüşdü. Onun təklifi və hökumətin qərarı ilə maarif və yollar nazirlərinin sədrliyi altında komissiya yaradıldı. Komissiya latın əlifbasına keçməyi qərara aldı. Bu qərar Azərbaycan Cümhuriyyətinin maarifpərvər hökuməti üçün, açıq demək olar ki, başucalığı idi. Abdulla bəy Əfəndiyev Maarif Nazirliyinə latın şrifti ilə yeni türk əlifbasını təqdim etmişdi. Cümhuriyyət dövründə ana dilinin dövlət dili elan olunması Azərbaycanın gələcək müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaradıb. AXC hökumətinin 1918-ci il 27 iyun tarixli qərarı ilə o zaman türk dili adlanan Azərbaycan dili dövlət dili elan edilib. Həmin qərar Gülistan və Türkmənçay müqavilələri ilə Azər-

baycanın ikiyə bölünməsindən sonra ana dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir. Bu sənəd Azərbaycanda milli dil siyasətinin formalaşmasının əsasını qoymuşdur [6].

Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları – Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları, maarifçiləri və mütəfəkkirləri demokratik cəmiyyətin formalaşdırılmasında, müstəqil demokratik dövlətin sosial-siyasi bünövrəsinin möhkəmləndirilməsində, o cümlədən, xalqın maariflənməsində və bütövlükdə, xalqın ümumi tərəqqisinin təmin olunmasında çox vacib və əhəmiyyətli işlər görmüşlər. Cəmi iyirmi üç ay fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli dövlətçilik tariximizin unudulmaz, qürur-verici səhifəsidir!

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Parlament (1918-1920). I cild. B., 1998.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə təhsil [Elektron resurs]. www.anl.az/down/

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: 1918-1920 = Азербайджанская Демократическая Республика: 1918-1920 / Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Təhsil siyasəti: sənədlər toplusu. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

4. Abdullayeva M. AXC dövründə dövlət dili və təhsil problemləri. AXC-nin 100 ilik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. BDU, 21-23 may, 2018.

5. Vəliyev Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə elm və təhsil islahatları. [Elektron resurs] www.azedu.az

6. Şükürlü T. Cümhuriyyət dövründə dil məsələlərinə xüsusi önəm verilirdi [Elektron resurs] www.science.gov.az

Qulamhüseyn MƏMMƏDOV

Ege Universiteti, İzmir, Türkiyə

AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİ VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİ

Giriş

XI əsrdən etibarən bölgəyə gələn Oğuz türkləri tədricən Orta Şərqi etnik görünüşünü və tarixini dəyişdirdilər. Bu türklərin ilk gəldikləri zamanlardan etibarən məskunlaşdıqları bölgələrdən biri də indiki Quzey və Güney Azərbaycan əraziləri idi. 1038-ci ildə yaradılmış Səlcuqlu imperiyası ilə başlanan minillik türk sülalələri hakimiyyəti yalnız rəsmən 1925-ci ildə sonlanacaqdı.

56

Bu təxminən min illik hakimiyyət müddətində türk dili və ya Azərbaycan türkcəsi cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında özünə yer tapmağı bacarmış, XIII əsrdən etibarən bədii ədəbiyyatda geniş istifadə olunmaqla birlikdə, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu və Səfəvi dönməsində özünün ən yaxşı dövrlərindən birini yaşamışdır. Xüsusən, Səfəvi imperiyası dönməsində imperiyada yaşayan qeyri-türklər də türk dilini öyrənməyə çalışmış, hətta şahla ünsiyyətdə olan avropalı ticarət şirkətləri də bu dili öyrənmişlər [Floor və Javadi, 2013: 574; Minorsky, 1954; Javadi və Burrill: 1988].

Qacar imperiyasının və ya tarixşünaslıqda tez-tez istifadə olunduğu formada yazsaq, İranın XIX əsr tarixinin çox hissəsi yarı-müstəmləkə halda olması ilə seçilməkdədir. Xüsusən, Böyük Britaniya və Rusiya imperiyalarının buranı öz nüfuz dairələrinə bölməyə çalışması, nəhayət 1907-ci ildə bölməsi, Qacar şahlarını hələ də ənənəvi imperiya görünüşünü saxlayan, vilayətləri bir-biri ilə əlaqəsi o qədər də olmayan, istehsal vasitələri etibarilə geridə qalan imperiyanı modernləşdirməyə çalışmalarına səbəb oldu. Bu prosesin bir parçası kimi gündəmə gələn

farslıq təməlli millətquruculuq məqalənin geridə qalan qismində də görəcəyimiz kimi, o qədər də effektiv deyildi və əslində bu dönm ərzində Təbriz mərkəzli olaraq Azərbaycan türkcəsi özünün yeni bir mərhələsinə – çap mərhələsinə keçid etməkdə idi. Göründüyü kimi, Azərbaycan türkcəsinə əsl problemlər Pəhləvi sülaləsi dövründə ortaya çıxdı. Bu problemlərin nəticəsidir ki, II Dünya müharibəsi başladığı zaman İranın iki dövlət tərəfindən işğal edilməsindən sonra Cənubi Azərbaycan bölgəsində yenidən ana dilində nəşrlərin sayı çoxaldı. Sovet İttifaqının müdaxilə etməməsi və ya dəstəkləməsi ilə müşayiət edilən bu dönmün belə uğurlu olmasının əslində yerli əhəlinin dəstəyi və istəyi olmadığı halda mümkün olmayacağını düşünə bilərik.

Hal-hazırkı İranda Cənubi Azərbaycanın yeri, dövlətlərarası münasibətlərdə, sarayda və məişətdə Azərbaycan türkcəsinin funksiyası barədə qısa məlumat verdikdən sonra Pəhləvi dövrünün sərtləşdirilmiş farslaşdırma siyasətindən, fars kultüürü və dili üzərində iranlı kimliyinin etnik azlıqlara yeridilməsi prosesindən bəhs edəcəyik. Araşdırmamızda Pəhləvi dövrü təzyiqlərin II Dünya müharibəsinin gedişatında Cənubi Azərbaycanda dil haqlarını da özündə ehtiva edən hərəkətin formalaşmasına səbəb olduğunu bildirməklə yanaşı, əsas məsələ olaraq cəmi bir il mövcud olmuş Azərbaycan Milli Hökumətinin Azərbaycan türkcəsi barədə həyata keçirdiyi tədbirlərindən bəhs edəcəyik.

1945-ə qədər bölgədə Azərbaycan türkcəsi və Azərbaycan türkləri

Azərbaycan türkcəsi hələ Səfəvi imperiyası dönmindən demək olar ki, dövlətin bütün ərazisi boyunca həm sarayda, həm diplomatiyada, həm orduda, həm də gündəlik həyatda geniş şəkildə istifadə edilirdi. İndiki dövrdə də fərqli şəxslər tərəfindən azəri, Azərbaycan dili, Azərbaycan türkcəsi və ya sadəcə türkcə adlandırılan bu dil Səfəvi dönmində də müxtəlif cür adlandırılırdı.

lırdı. Sadıq bəy Əfşar bu dilə *Qızılbaşı*, portuqaliyalılar *Turquesco*, digər avropalılar və qeyri-türk iranlılar *Türk* və ya *Türki* deməkdə idilər [Floor və Javadi, 2013: 569].

Səfəvi sülaləsinin (1501-1736) hakimiyyətə gəlməsindən öncə də bölgədə Azərbaycan türkcəsi geniş vüsət almışdı. Xüsusən Qaraqoyunlu (1410-1468) və Ağqoyunlu (1468-1501) sülalələrinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türkcəsində yazılan ədəbiyyat çiçəklənmə dövrünü yaşamış, bir çox görkəmli şairlər formalaşmış, hətta Qaraqoyunluların məşhur hökmdarı Cahanşah bu dildə əsərlər qələmə almışdır. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan türkcəsi artıq dövlətlərarası və ya diplomatik yazışmalarda da istifadə edilmişdir. Sonuncu real hakimiyyətə sahib Səfəvi hökmdarı olan Şah Sultan Hüseynin (1694-1722) dövründə belə Azərbaycan türkcəsindən xarici yazışmalarda istifadə edilmişdir [Lajos, 1936: 269-270; Məmmədov, 2019]. Səfəvi sülaləsi hökmdarlarının hakimiyyətinin dayağı olan Qızılbaş tayfalarını bütün ölkə boyunca paylaşıdırması ənənəvi farsdilli bölgələrə də Azərbaycan türkcəsinin yayılmasına səbəb olduğunu görürük. Məsələn, ənənəvi farsdilli bölgələrdən İsfahanda paytaxtın buraya köçürülməsindən sonra qısa müddətdə türk dili yayılmağa başlamışdır. Həmçinin Şirazda, Luristanda və s. yerlərdə də buna şahidlik etməkdəyik. Qızılbaş tayfalarının imperiya boyunca yayılmasından əlavə imperiyanın farsdilli əhalisinin övladlarını dövlət qulluğunda yüksələ bilməsi üçün də onlara türk dilini öyrətməyə çalışdığı da məlumdur. 1607-ci ildə Karmelit keşişinin hesabatına görə, “şah, əsas adamlar və döyüşçülər ümumi olaraq” Azərbaycan türkcəsində danışmışlar. Saray mərasimləri də bu dildə keçirilirdi. İtalyan səyyah Pietro della Valle yazır ki, Qızılbaş rəhbərlər ona deyib ki, fars dili çox yumşaq və şirin dildir, qadınlar tərəfindən şeiriyyət üçün istifadə edilir, lakin türk dili kişiyanə dildir və döyüşçülər üçün uyğundur, buna görə də şah və dövlət əmirləri bu dildə danışır. Holşteyn elçisi olan Adam

Olearius 1637-ci ildə Səfəvi imperiyasında olarkən yazır ki, öz dillərindən başqa, iranlılar uşaqlarına türk dilini öyrətdirirlər və İsfahandakı sarayda fars dili nadir hallarda eşidilməkdədir [Floor və Javadi, 2013: 573]. 1670-ci illərdə Səfəvi imperiyasında olan Kaempfer yazır ki, “Türkcə İran sarayının ümumi dili olmaqla birlikdə, Səfəvi sülaləsinin ana dilidir... Türkcənin işlədilməsi saraydan kübarlar və əsilzadələrə yayılmış, nəhayət onlardan şahdan fayda uman hər bir kəsin bu günlərdə türkcəni bilməməsi ayıb bir şey hesab edilir”. Bu vəziyyət ən azından Səfəvi sülaləsinin sonuna qədər belə davam etmişdir və bəzən qərbli elçilərin təəccüblənməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, dövlət işlərinə çox maraqlanmadığı üçün ona edilən hər təklifə yaxşıdır deyən və ləqəb olaraq da “yaxşıdır” adlandırılan Şah Sultan Hüseynin yanına gəlmiş hollandiya Nicolaes Schorer fars dilini bilməsinə rəğmən, şahın onunla türkcə danışdığını, onun dediklərinin isə farscaya tərcümə edildiyini bildirmişdir. Burdan güman edə bilərik ki, Hüseyn də atası Süleyman (1666-1694) kimi taxta çıxdığı zaman fars dilini bilməmiş, sonrakı müddətdə də mükəmməl öyrənməyi bacarmamışdır [Rudi Matthee, 2015a; Rudi Matthee, 2015b; Floor və Javadi, 2013: 574].

Təbriz başda olmaqla Azərbaycanın Cənubu türkcənin ilk dəfə dövlət dili kimi işlənilməsinə ev sahibliyi etməklə yanaşı, bu dildə ilk dəfə kitabların, kitabçaların çap edilməsinə də ev sahibliyi edən yerlərdən biri olmuşdur. 1817-ci ildə Təbrizdə ilk mətbəə qurulmuş, qarşıdakı illərdə Seyid Əbülqasım Nəbatinin şeirlərinin bir hissəsi, Füzulinin “Divan”ı, “Bəngü Badə”, “Leyli və Məcnun” əsərləri və s. çap edilmişdir. 1856-1860-cı illərdə Füzulinin əsərləri yenidən daşbasma üsulu ilə çap edilmiş, bundan başqa bununla təxminən eyni dövrdə Axund Molla Əhmədin teologiya barədə olan əsəri yayınlanmışdır. Uzun müddət paytaxt olması və bu dövrdə də vəliəhd şahzadənin sarayının yerləşməsinə görə Təbriz mühüm intellektual mərkəz idi və buna görə də, ilk çap mətbəəsinin, ilk modern ibtidari məktəbin

burada açılması təsadüf hesab edilməməlidir [Javadi, 1996: 80; Abrahamian, 1982: 57; Elling, 2013: 30]. Cənubi Azərbaycanda yaşayan bəzi şəxslər öz dillərinin inkişaf etdirilməsi üçün hələ bu dövrdən çalışırdılar. Onlardan biri olan Əsədulla oğlu Mirzə Şadiq Azərbaycan türkcəsinin ibtidai məktəblərdə istifadə olunmasını müdafiə edən kitab yayınlamış və bu dildə dərs vəsaitləri hazırlamışdır [Shaffer, 2008: 36].

XIX əsrin Qacar imperiyası xarici müdaxilələrin də təsiri ilə məcburi olaraq modernləşməyə başlamışdı. İlk modernləşmə mərkəzi yenə də Cənubi Azərbaycan oldu. İlk müharibədə Rusiya imperiyasına məğlub olan Qacar ordusu vəliəhd şahzadə Abbas Mirzənin rəhbərliyi altında modernləşməyə başladı. İlk və uğursuz cəhdlərin ardınca Əmir Kəbirin və Mirzə Mülküm xanın islahat və modernləşmə cəhdləri həyata keçirildi. Bu modernləşmə cəhdləri mövzumuzla birbaşa əlaqəli olmadığı üçün onlardan bəhs etməyi gərəkli görməməklə birlikdə, qeyd etməyi lazım bilir ki, ümumilikdə Qacar modernləşməsi fars dili və mədəniyyətinin güclənməsi yolunda atılan addımlar kimi dəyərləndirilməklə birlikdə, Azərbaycan türklərinin də milli şüurlarının oyanmasına səbəb oldu.

XIX əsrin yarısına qədər Qacar imperiyasının idarəetməsinə nəzər saldığımız zaman onun ənənəvi “qələm əhli” (farsların) ilə “qılınc əhli”nin (türklərin) ittifaqına əsaslanan feodal imperiya olduğunu görə bilərik. Lakin bu dövrdə Rusiya imperiyası ilə Böyük Britaniyanın Qacar mülklərini tədricən öz müstəmləkə sistemlərinə salmaları, onsuzda bölgələri bir-biri ilə az inteqrasiya etmiş imperiyanın bu iki böyük güc tərəfindən tamamilə udulması ilə nəticələnə bilərdi. Fikrimizcə, məhz bu qorxu imperiyanı millət-dövlətə inteqrasiya etdirmək üçün yuxarıdan tətbiq edilən millətçiliyin həyata keçirilməsinə yol açmışdır. Bu xarici qüvvələrlə rəqabət prosesdə ayaqda qala bilmək üçün müasir təhsil əhəmiyyətli hesab edilirdi. Eyni zamanda, fars dilinin yaygınlaşdırılması ilə kultural homogenləşdirmə prose-

si başlandı [Litvak, 2017: 13]. Bizim qənaətimizcə, məhz bu proseslərə təkan verilməsindən sonra indiki İran coğrafiyasındakı Azərbaycan türklərinin Səfəvilərdən öncəki və sonrakı sosial “rahatlıqları” pozulmağa başlamış və dövlətə, cəmiyyətə de-inteqrasiya etməyə, ayrı kimlik olaraq formalaşmağa başlamışdır. Bunu biz Məşrutə inqilabı üzərindən izləməyə çalışacağıq.

Cənubi Azərbaycan və Qafqaz Məşrutə inqilabının əsas ideoloji bazalarından biri hesab edilir. Seyid Həsən Tağızadə 1909-cu ildə Bakıya etdiyi ilk səfərindən sonra qələmə aldığı məqaləsində şəhərin böyük sənaye mərkəzlərinə işləməyə gedənlərin geri döndükləri zaman təkcə pul yox, həm də yeni və demokratik ideyalar gətirdiklərini yazmışdı. Həmçinin o qeyd etmişdir ki, Qahirədə, İstanbulda və Bakıda nəşr edilən materiallar Məşrutə inqilabı üçün əsas zəmini formalaşdırmışdır [Javadi, 1996: 81]. Xarici və daxili imperializmə, istismara qarşı başladılan hərəkətin sonrakı ilham qaynaqlarından biri də Osmanlı imperiyasındakı Gənc Türklər inqilabı oldu. 1908-ci ildə məclisin dağıdılmasından sonra Təbrizdə başladılan üsyançılar məhz Gənc Türk inqilabından təsirlənərək “sultan da şah qədər yaxşı ola bilər” deyə bəyanat vermişdilər. Ümumilikdə Osmanlıdakı inqilab türkçülüyə əsaslanan azərbaycançılığın Cənubi Azərbaycanda möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur [Browne, 1912: 250; Swietochowski, 1985: 68]. Müzəffərəddin şahın taxta çıxdıqdan sonra inqilaba qarşı atdığı addımlar və konstitusiyaya əlavə qanunları təsdiq etmək istəməməsi də Cənubi Azərbaycanda etirazlarla qarşılanmış, hətta etirazçılar mərkəzi Azərbaycanı dövlətdən ayırmaqla hədələmiş, şaha göndərilən teleqraflarında özlərini *Azərbaycan milləti* adlandırmışdılar. Konstitusiyayı və məclisi qorumaq üçün təşkil edilmiş yürüşdə inqilabın ən aktiv etnoslarından olan Azərbaycan türklərinin etnik əsaslı təşkilatı olan Azərbaycan Əncüməninin 7 min könüllü yaraqlısı iştirak etmiş, məclisin dağıdılmasına qarşı ən güclü üsyan Təbrizdə baş vermişdi. Bu proseslər zamanı Cənubi Azərbaycandakı hadisə-

lərin demək olar ki, hamısı Qafqazla, xüsusilə Bakı ilə sıx şəkkildə bağlı idi. Elə bunun nəticəsi idi ki, üsyanın gedişatında Müvəqqəti Azərbaycan Hökumətinin yaradıldığı elan edilmişdi [Abrahamian, 1982: 95-97]. Konstitusiyaya əlavə qanunlardakı ən önəmli maddə, fikrimizcə, əyalət şuraları ilə bağlı olan maddələr, yəni 90-93-cü maddələrdir. Bu maddələrə görə, hər əyalət şurası yerli işlərə nəzarət etmə, vergi miqdarını müəyyən etmə və s. kimi haqlara sahib idi. Cənubi Azərbaycandan olan şəxslərin bu maddələrin qəbul edilməsində mühüm fəaliyyətləri olmuşdu, təsadüfi deyil ki, konstitusiyada bu maddələr nəzərdə tutulmamışdan əvvəl artıq Azərbaycan türkləri özlərinin əyalət şuralarını qurmuşdular. Təbrizdəki məşrutə tərəfdarları öz yayınlarda bu şurayı Milli Məclis adlandırmaqda idilər. Bu cür adlandırma Tehrandakı qüvvələri narahat etmiş və buradakı bəzi millət vəkilləri təbrizliləri həddini aşmaqda, əyalət şurasından ziyadə özünü Mərkəzi Böyük Məclis kimi davranmaqda ittiham etmişdilər [Atabaki, 2021: 43-44]. Məşrutə inqilabı çərçivəsində həyata keçirilən siyasi hərəkətlə yanaşı, ədəbi sahədə də Azərbaycan türkcəsinin əhatə dairəsinin genişləndirildiyini görməkdəyik. Məsələn, 1905-ci ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatı və folkloruna əsaslanan “Vətən dili” adlı dərs vəsaiti yayımlandı. Həmçinin 1907-ci ildə türkcə də yayımlanan “Azərbaycan” qəzetinin əsası qoyuldu. [Shaffer, 2008: 47]. Beləliklə, bu inqilabi proseslər zamanı Azərbaycan türklərinin rolunun çox böyük olması onlarda milli şüurun da intibahına səbəb oldu [Siegel, 1996: 2].

Bölgədə Qacar sülaləsi altında aparılan farslıq təməli millətləşmənin də səbəb olduğu etirazların ikinci dalğasının Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkəti ilə gəldiyini görməkdəyik. Məşrutə dönməsinin öncül partiyalarından biri olan Demokrat partiyasının Təbrizdəki nümayəndəsi olan Xiyabani 1917-ci ildə həm fars, həm də Azərbaycan türkcəsində yayımlanan “Təcəddüd” qəzetini yaratmış, Demokrat Partiyasının Azərbaycandakı qolunu

ləğv edərək, onun yerinə Azərbaycan Demokrat Partiyasını formalaşdırdı. Mərkəzə göndərilmiş tələblər İranda radikal demokratlar arasında ilk regional tələbləri irəli sürürdü. 1919-cu ildə İranı Britaniyanın faktiki müstəmləkəsi olmasını özündə ehtiva edən müqavilənin imzalanması Xiyabani hərəkatının daha da radikallaşmasına və mərkəzdən uzaqlaşmasına səbəb oldu. Xiyabani yenidən əyalət şuralarının yaradılmasını və özgə tələblərini təkrarlayaraq, Azərbaycanın İrandan ayrılmasına doğru daha bir addım ataraq bölgənin adını dəyişdirərək Azadistan ölkəsi adlandırdı. Əslində hələ sürgündən yeni döndüyü zamanlardan etibarən o, Azərbaycan üçün daha geniş ölçülü muxtariyyətin gərəkliyinə inanmış, bölgədə türkcənin istifadə edilməsinə haqq verən qərarnamə vermişdi. Lakin Xiyabani hərəkatı və iyunda elan etdiyi Milli Hökumət kürd tayfa başçısı Semkonun, Təbrizdəki kazakların və mərkəzi hakimiyyət qüvvələrinin birgə iştirakı ilə dağıldı və Xiyabani 1920-ci ilin sentyabrında öldü və ya öldürüldü [Abrahamian, 1982:113-115; Shaffer, 2008: 49].

Xiyabaninin qurduğu Milli Hökumətinin dağıdılmasından sonra Kəleybər bölgəsindəki üsyan və Təbrizdəki Lahuti üsyanı da yatırıldı [Atabaki, 2021: 71-72].

Cənubi Azərbaycanda milli şüurun formalaşmasında şimalda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması da xüsusi rol oynamışdı. 1920-ci ilin yanvarında İrana rəsmi nümayəndə təyin edilən Adil xan Ziyadxanov mərkəzə göndərdiyi hesabatda oradakı rəsmi şəxslərdən fərqli olaraq, Azərbaycan türklərinin AXC-yə isti münasibət bəslədiklərini, özlərinin də müstəqillik və ya muxtariyyət axtarışında olduqlarını yazmışdı [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, II cild, 2005: 472]. Çox güman ki, Adil xan Ziyadxanovun müşahidə etdiyi istəklər məhz Xiyabani hərəkatının ortaya çıxmasında mühüm rol oynamışdır.

Qısaı, XIX əsrin ikinci yarısından başlanan fars dili və kulturu əsaslı modernləşmənin XX əsrin əvvəllərində Güneydəki Azərbaycan türklərinin milli kimlik şüurunun oynanmasında

xüsusi rol oynadığını deyə bilərik. Əsrlərdir sahibi olduqları titulyar etnos olma mövqeyinin itirilməsi, şimaldakı etnik qaradaşları ilə olan münasibətlər bu şüurun formalaşmasında xüsusi rol oynamışdısa, daha sonra, Pəhləvilər dönəmində dil haqlarının əllərindən alınması bu şüur formalaşmasını daha da sürətləndirmiş və iranlı kimliyindən uzaqlaşmanın əsasını təşkil etmişdir. Təbii ki, bu prosesin Azərbaycan türkləri arasında getmədiyini, xüsusən bəzi ənənəvi orta təbəqə mənsublarının və torpağa əsaslanan istehsal vasitələri üzərində hakimiyyəti olanların bunu dəstəkləmədiyini deyə bilərik.

Pəhləvi dövründə Azərbaycan türkləri və türkcəsi

1921-ci ildə Böyük Britaniyanın dəstəyi ilə hakimiyyətə gələn Pəhləvi sülaləsi özünün “bir millət, bir dil, bir ölkə” doktrinini həyata keçirməyə başladı. Rza şah tərəfindən başlatılan və oğlu Məhəmməd Rza şah tərəfindən də izlənən bu doktrinin mahiyyəti fars dili və kultürünə əsaslanan monoetnik iranlı milləti yaratmaq idi və bunun qeyri-fars etnoslar üçün ağır nəticələri oldu [Asgharzadeh, 2007: XII]. Bu siyasətlə məqsəd İranın ənənəvi imperiyadan modern millət-dövlətə transformasiyasını təmin etmək idi. Rza şah ölkə daxilindəki muxtar qurumları tabe etdikdən sonra müxtəlif tədbirlər görərək fars etnosu və dili əsasında etno-milli homogenlik qurmağa çalışdı. Belə tədbirlərə misal olaraq tarixi hekayənin və yaddaşın yenidən inşa edilməsini, islamdan öncəki fars tarixinə xüsusi vurğu edilməsi, fars dilinin digər dillərdən – xüsusən türk və ərəb dillərindən – keçən sözlərdən “təmizlənməsi”, farsdilli ədəbiyyatın dəstəklənməsi fonunda digər etnosların dillərinin təzyiqlərə məruz qalmasını göstərmək olar. Bu zamana qədər İranın özünü bənzətməyə çalışdığı Qərb ölkələrindən fərqli olaraq, İran hakim elit təbəqəsi müxtəlifliyini qoruya bilmişdi, lakin indi onlar yuxarıdan tətbiq edilən yeni dəyişiklikləri qəbul etməli idilər. Bu

prosesin digər bir maraqlı xüsusiyyəti isə ənənəvi olaraq yerli kimliyin əsas sütunlarından biri hesab edilən şiiyyətin marginallaşdırılması idi [Litvak, 2017: 14].

Rza şahın hələ şah olmadığı, yenicə baş nazir vəzifəsinə yiyələndiyi dövrdə İstanbulda Türk Ocağı tərəfindən təşkil edilən konfransın hesabatının Türk Məcmuəsində nəşr edilməsi İranda “İranşəhr” dərgisi tərəfindən təşkil edilən şiddətli reaksiyaya səbəb oldu. Konfransda türkcü kimi bilinən Ruşeni bəy İran hakimiyyətini orada yaşayan Azərbaycan türklərinə qarşı siyasətinə görə qınamışdı. Bundan sonra isə, Azərbaycan türklərini yeni yaradılmış Türkiyə ilə birlikdə olmağa səsləmişdi. Buna cavab verən “İranşəhr” Azərbaycanla İranın bir olduğunu iddia edən məqalə yayımlayaraq, İranın radikal Məşrutə şairi Arifin şeirini paylaşdı [Atabaki, 2021: 73]:

*“Türk dili kökündən qoparılmalı,
Kəsilib atılmalı bu ölkədən ayaqları,
Süpürülməli qarşı sahilinə farscanı daşıyan Arazın,
Ey sabah yeli, əs də söylə xalqına Təbrizin,
Zərdüştün diyarında yeri yoxdur Çingizin.”*

Şeirdə Azərbaycan türkcəsinin fars millətçiləri tərəfindən ən əvvəldən “böyük fars sivilizasiyası”nı məhv edən qüvvələrdən biri hesab edilən monqollarla assosiasiya edilməsini fikrimizcə gələcək təzyiqlərin xəbərçisi və ya işarəsi kimi qəbul edə bilərik.

Rza şah hakimiyyətə gəldikdən qısa müddət sonra bütün qeyri-fars dillərin yazıda işlədilməsini qadağan etdi, ölkənin yeganə legitim dili olaraq farsca elan edildikdən sonra Hind-Avropa dil ailəsinə aid olan kürd, luri və s. kimi dillər fars dilinin bir ləhcəsi, Hind-Avropa dillərinə aid olmayan Azərbaycan türkcəsi isə yad dil elan edildi [Asgharzadeh, 2007: 87]. O dövrdə Avropada tüğyan eləyən rasizmdən və nasizmdən təsirlənən Rza şah farsları İranda formalaşan sivilisasiyanın yeganə yaradıcısı

olduğunu bildirmiş və ölkədəki etnosları öz kulturlərini, dillərini tərk edərək üstün olduğu iddia edilən fars dili və kultürünü qəbul etməyə məcbur etmişdi. Ölkənin yeganə milli dili səviyyəsinə yüksəldilən fars dilindən başqa bütün dillərdə yazmaq və oxumaq qadağan edildi [Asgharzadeh, 2007: 87-88]. Abrahamyan bu prosesi belə təsvir edir:

“O, (Rza şah) ənənəvi geyimləri qadağan etdi, fars dilindən ərəbcə sözləri təmizləmək üçün komitə formalaşdırdı, Kürdüstan və Ərəbistan vilayətlərini ləğv edib, Azərbaycan vilayətini iki yerə böldü...bütün qeyri-fars mətbəələrini qapatdı və bütün bunlardan ən vacibi – azlıqların dilində təhsil verən məktəblər də qapadıldı, onun yerində isə fars dili yeganə təhsil dili edildi”. [Abrahamian, 1970: 296].

Rza şahın bu prosesi həyata keçirməsini sürətləndirən bir digər hadisə isə Almaniyada nasizmin hakimiyyətə gəlməsi idi. 1933-cü ildə nasistlərin yayımlamağa başladığı “İran-e Bastan” (Qədim İran) jurnalı İranda ki elit təbəqə arasında rasizmin yayılmasında mühüm rol oynadı. Bu jurnal fars millətçilərinə qeyri-fars olaraq gördükləri hər şeyə hücum edə bilmələri üçün şərait yaratmışdı. Bir qədər sonra bu jurnal kimi başqa jurnal və qəzetlər də nəşr olunmağa, fars dili və kultürünün üstünlüyünü təbliğ etməyə başladı. Bütün bunlar fonunda İran dövləti ilə Nasist Almaniyası arasındakı siyasi münasibətlər də tədricən yaxınlaşırdı. Qarşılıqlı dövlət rəsmilərinin səfərlərindən sonra Hitler Rza şahı Almaniyyaya dəvət etmiş, Rza şah Lufthansaya üstünlüklər tanımış, hətta ona Məşhəddəki vacib hərbi hava limanına enmək icazəsi belə vermişdi. Artan siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr fonunda İranda özlərinin aryan irqi üstünlük nəzəriyyəsini təbliğ etmək üçün uyğun mühit tapan nasistlər “Aryan əcdadın iki milləti”ni propaqanda kimi təbliğ etməyə başladı. 1936-cı ildə Almaniya iranlıları “saf qan Aryan” hesab edərək, Nürnberq irqi qanunları çərçivəsində formalaşdırılan

məhdudiyyətlərdən azad edən qərar qəbul etdilər [Asgharzadeh, 2007: 91-92].

Rza şahın bu siyasətinə töhfə verən başlıca jurnallardan biri də “Ayəndə” idi. Jurnalın baş redaktoru Mahmud Əfşarın yazılarını izlədiyimiz zaman onun bütün fərqli etnoslardan olan iranlıların fars dili vasitəsilə “bir millət kimi” “birləşdirilməsinə” və “farslaşdırılmasına” önəm verdiyini görməkdəyik. Belə məqalələrindən birində o yazır:

“...Farsca danışan müəyyən tayfalar xarici dilin danışıldığı bölgələrə göndərilməli və orada yerləşdirilməlidir; o bölgədəki xarici dildə danışan tayfa farsca danışılan bölgəyə göndərilməlidir. Xarici dildə olan coğrafi adlar və ya Çingizin, Teymurun hücumu və ya yağmasını andıran hər şey farsca adlarla yer dəyişdirməlidir...”

Göründüyü kimi, qeyri-fars dillərində danışan etnosların assimilyasiyasına xüsusi önəm verən Mahmud Əfşar bir başqa yazısında İranın milli birliyinin, burada danışılan dillər arasında bir fərq olduğu müddətdə hər zaman kövrək və parçalı şəkildə olacağını qeyd edir, İrani təhdid edən şeylər sırasında türklüyü də qeyd edirdi [Atabaki, 2021: 75, Abrahamian, 1982: 125]. Rza şahın hakimiyyəti dövrü və ya digər adı ilə I Pəhləvi dövründə Azərbaycan türkcəsini ortadan qaldırmaq, Azərbaycan türklərini assimilyasiya edərək “bir millət, bir dil, bir ölkə” doktrinini həyata keçirmək üçün istifadə olunan məsələlərdən biri də tarix və dilçilik elmləri idi. Bu məsələlərdə ən çox seçilənlər sırasında isə əslən təbrizli, Xiyabani hərəkatının iştirakçısı olmuş, lakin Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsinə qarşı çıxdığı üçün Xiyabani ilə əks düşüb hərəkatı tərک etmiş Əhməd Kəsrəvi idi. 1922-ci ildə yazdığı məqalədə “İranda yaygın olan qənaətin əksinə, heç kimsə türkcəni türk fəthlərinə məğlub olduğu üçün istifadə etməmişdir” deyərək özünün gələcək nəzəriyyəsini inkar edən və İranda türkcə danışan şəxslərin türkləşmiş farslar olmadığını bildirən Kəsrəvi görəcəyimiz kimi Rza şahın “bir

millət, bir dil, bir ölkə” doktrinin bir parçası olduqdan sonra bunun tamamilə əksini iddia etməyə başladı. [Shaffer, 2008: 59-60]. Bir zamanlar “Azərbaycan dili özü-özlüyündə ədəbi bir dil olmasa da, bir dilin mədəni ola bilməsi üçün lazım olan hər şeyə sahibdir, əslində o öz içində bütün kriteriyaları qarşılamaqda olub, digər bir çox mədəni dildən üstün xüsusiyyətlərə sahibdir” [Shaffer, 2008: 60] deyə yazan Kəsrəvinin yaradıcılığını araşdırdığımız zaman görürük ki, onun yazdıqları və fəaliyyəti akademik araşdırma hədəfli yox, siyasi məqsədlidir. Öz nəslinin bir çox intellektualı kimi o, Məşrutə və ondan sonrakı dönəmin qarışıqlıqlarını və I Dünya müharibəsi dövründəki işğalları yaşadığından sonra yeganə çıxış yolunu sərt mərkəzləşdirilmiş dövlətdə göürdü [Atabaki, 2021: 72-73].

68 Rza şah Pəhləvinin dövründə Əhməd Kəsrəvi tərəfindən yazılmış “Azəri və ya qədim Azərbaycanın dili” əsəri böyük səs-küyə səbəb oldu. Türkiyədə və Azərbaycanda türklərin kökenləri ilə bağlı qızgın mübahisələrin getdiyi dövrdə yazılan əsərdə Kəsrəvi qədim azəri dilinin türk dillərinə aid olmadığını bildirdi. İlk ciddi əsəri ilə şərqsünaslıq elmində böyük səs-küyə səbəb olan Kəsrəvinin bu nəzəriyyəsi elmi dairələrlə yanaşı, fars dilinə dayanan iranlı kimliyini qəbul etdirməyə çalışan hakimiyyət tərəfindən böyük dəstək gördü. Hakimiyyətin apardığı təbliğata görə, İran azərbaycanlıları və ya İran türkləri əslində ari irqindən olmaqla birlikdə, Səlcuqların regional gelişindən sonra türkləşmişdilər. Bu nəzəriyyəyə görə, əslində ali irqdən, yəni ari irqindən olan Azərbaycan türkləri genetik olaraq erkən orta əsrlərdə indiki İran Azərbaycanında yaşayan və irandilli tayfalardan hesab edilən azərilərin varisləri idilər, onların hal-hazırda türkcə danışması isə sadəcə tarixi yanlışlıq idi [Manafzadeh, 2012; Asgharzadeh, 2007: 125]. Kəsrəvi kimi həm təbrizli, həm də əslən Azərbaycan türkü olan Seyid Həsən Tağızadə bu mövzu barədə yazırdı:

“Farslar etnik qrup deyildirlər...İranlılar bunu anlamırlar...kültür və coğrafiya birləşdirici gücdür... dil və din vacib deyil... kültür ən vacibidir... Fars dili həmişə Azərbaycanda öyrədilib... Hər bir kəs, hətta 100 faiz iranlı olan kəs belə başqa dillərdə danışa bilər... Türkcə danışanları türk adlandırı bilmərik... Onlar özlərini iranlı hesab edirlər...dil [Azərbaycan türkcəsi] onlara keçmişdən tətbiq edilir...Türkcə nə yazmayın, nə də oxumayın...yalnız farsca...hər bir kəs yalnız farsca öyrənsin” [Ansari, 2007: 113].

Göründüyü kimi, Əhməd Kəsrəvi əgər Azərbaycan türklərinin əslində ari mənşəli olduğunu iddia edirdisə, o dövrün görkəmli şəxslərindən biri olan Seyid Həsən Tağızadə ümumiyyətlə mənşə məsələsinə toxunmağa ehtiyac görmədən türklərin artıq bu dildə danışmamalı olduğunu iddia edirdi.

Rza şahın hakimiyyəti dönməsinə fars və Azərbaycan türkcəsi kontekstində ümumiləşdirsək qeyd etməliyik ki, onun dövründə fars dili təkcə milli deyildi, şahın əsas siyasəti fars dilini ölkədəki digər bütün etnosların – xüsusilə də türklərin – ana dillərinin yerinə keçirmək idi. Bunu gerçəkləşdirmək üçün etnosların ana dillərində tədris verən məktəblər qapadılmış, bu dildə nəşr etmək, hətta oxumaq belə qadağan edilmişdi. Bu məsələlərə nəzarət etmək üçün isə, polisin tərkibində xüsusi bölmə yaradıldığına da şahidlik edirik. Rza şahın takimiyyəti illərinin təkcə Azərbaycan türkcəsinə və ya türk kultürünə edilən təzyiqlərlə bitmədiyini də görməkdəyik. Belə ki, mərkəzin siyasəti nəticəsində uzun müddət Qacar imperiyasının Qərb dünyasına açılan pəncərəsi hesab edilən Azərbaycan tədrisən öz əvvəlki ticari üstünlüklərini itirmiş, sənayeləşdirmə kompaniyaları nəticəsində isə ölkənin sənayə infrastrukturunu mərkəz vilayətlərinə keçmişdir. Məsələn, 1931-1941-ci illərdə Azərbaycanın dörd şəhərində yaradılan iyirmi fabrikdən yalnız ikisi dövlət tərəfindən qurulmuşdu [Atabaki, 2021: 77-78].

Rza şah 1941-ci ildə SSRİ və Böyük Britaniyanın ortaq hərbi müdaxiləsi ilə taxtdan əl çəkməyə məcbur oldu [Басов, 1991: 25-33]. Onun hakimiyyəti dövründə yürütdüyü siyasətdən ən çox əziyyət çəkən xalq isə Azərbaycan türkləri oldu. Digər etnik azlıqlar olan kürdlərdən, ərəblərdən, bəluclardan daha çox şəhərliləşmiş, ziyalı təbəqəsinə malik olan Azərbaycan türkləri öz dilində məktəblərini, nəşriyyat və mətbəələrini itirdilər. Lakin digər tərəfdən, Rza şahın dövründə yürüdülmən sənayeləşdirmə və modernləşdirmə siyasəti nəticəsində icmaçılığın məhəlli səviyyəsi dəyişdi. Yəni artıq hər hansı Azərbaycan türkünün aid olduğu icma onun tayfası, kəndi, qəsəbəsi yox, onunla eyni dildə danışan və eyni kulturdə yaşayan daha böyük icma idi [Abrahamian, 1982: 163-164].

Rza şah taxtdan əl çəksə də, başlatdığı rasizm və aryanizm ortadan qalxmadı, əksinə onun oğlu və varisi Məhəmməd Rza şah Pəhləvinin hakimiyyəti dövründə daha da gücləndi.

Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması

1941-ci ildən sonra Cənubi Azərbaycan bölgəsi SSRİ nəzarət edən ərazilərə daxil olduğu üçün Tehran hökumətinin burada faktiki hakimiyyəti həddindən çox zəiflədi. Şimali Azərbaycanla olan sərhədin və gömrük postlarının ortadan qaldırılması ilə cənubla şimalın əlaqəsi xeyli artdı. Burada Azərbaycan türkcəsində nəşr edilən “Vətən yolunda” kimi qəzetin əsas mövzusu Arazın iki tayında qalmış Azərbaycan türklərinin ortaq mirası və ikili əlaqələrin yenilənməsinin önəmi barədə idi [Shaffer, 2008: 62-63; Spector, 1959: 197]. Həmçinin 1941-ci il işğalı ölkədə iki əsas münəqişə formasının mövcud olduğunu üzə çıxardı: sinfi antoqonizm və etnik rəqabət [Abrahamian, 1982: 172].

Həm müharibə, həm də işğala görə İran iqtisadiyyatının böyük təzyiq altında olmasını qətiyyətlə söyləyə bilərik. Bu şəraitdə mərkəzi hakimiyyətin maddi resursların paylaşdırılmasında

göstərdiyi ayrı-seçkilik Cənubi Azərbaycan əhalisinin etirazlarına səbəb olurdu.

1941-ci ildə Azərbaycan Cəmiyyəti yaradıldı. Bu cəmiyyətin əsas tələbi hələ çox illər əvvəl konstitutsiya ilə bölgələrə vəd edilmiş əyalət və vilayət şuralarının – bir növ muxtariyyətin – təmin edilməsi idi. Bununla eyni ildə türkcə nəşr edilən “Azərbaycan” qəzeti işıq üzü gördü. Bundan əvvəl bölgədə ən son bu dildə hansısa yayının olmasından iyirmi ildən çox zaman keçmişdi [Atabaki, 2021: 107; Azər, 1986: 18].

1941-ci ildən sonra İrandakı ən gərgin məsələlərdən biri də Cənubi Azərbaycandakı dil məsələsi idi. Təbrizdə yaranmış hakimiyyət boşluğu yerli şəxslərdən təşkil edilmiş komissiya tərəfindən doldurulmuşdu. Bu komissiya Azərbaycan türklərindən toplanmış beş min nəfərlik hərbi dəstə təşkil etmiş və Azərbaycan türkcəsinin məktəblərdə işlədilməsini tələb etmişdi. Bu dövəmdə Təbrizdə dərc edilən “Azərbaycan” qəzetində məsələ barədə yazılmışdı:

“Azərbaycanın talehsizliyinin səbəbi... millətin daxilində birliyin olmamasıdır. Başqaları bizim daxilə bir olmamağımızdan istifadə edib bizi istismar edə bilirlər... Bizim əsas məqsədimiz nədir? Onlar bizim İrandan ayrılmaq istədiyimizi iddia edərək Tehrandə bizim qəzetimizi qadağan ediblər. Bizim əsas məqsədimiz insanların demokratik haqları olan öz ana dillərindən istifadə etmə haqqını qorumaqdır. Hökumətin azərbaycanlıların fərs olmadıqlarını və heç bir zaman da olmayacaqlarını qəbul etməsinin zamanı çoxdan gəlib. Bizim rəsmi və ana dilimiz azərbaycancadır. Biz əlimizdən gələn hər şeyi edəcəyik ki, öz ana dilimizi öz məktəblərimizdə və dövlət dairələrimizdə bəsləyə bilək. Bizim dilimizi məhv etməyə çalışanlar öz yanaşmalarını dəyişməlidirlər”. [Abrahamian, 1982: 174, 176].

Azərbaycan türkcəsi uğrunda mübarizənin təkcə müəyyən ziyahılar arasında deyil, həm də işçilər arasında yayıldığını görü-

rük. Belə ki, 1943-ci ilin sonları və 1944-cü illərin əvvəllərində keçirilən seçkilərdə Təbriz mərkəzli işçi təşkilatı təkcə sosial tələblər deyil, həm də Azərbaycan türkcəsinin məktəblərdə və dövlət işlərində istifadə olunmasını tələb edirdilər. Bu düşüncə tərzini müəyyən qədər mərkəzə yaxın olan millət vəkilləri arasında da yayılmışdı. 1944-cü ildə toplanmış XIV məclisdə Azərbaycan fraksiyası yaradılmış, Təbrizdən olan millət vəkili Azərbaycana mərkəzi büdcədən çox az maliyyə ayrıldığından, təhsil məsələsi açıldığı zaman isə yalnız türklərin fars dilini öyrənməsinin vacibliyindən danışımlarından gileylənmişdi [Abrahamian, 1982: 198, 208].

İranın XX əsr tarixində mühüm rol oynamış Tudə partiyasının əsası 1941-ci ildə Tehran şəhərində qoyuldu. Qısa müddət sonra partiyanın bir qolu Cənubi Azərbaycan bölgəsində yaradıldı və bu qol gələcəkdə Azərbaycan Milli Hökumətini quran Azərbaycan Demokratik Partiyasının (və ya fırqəsi) əsasını təşkil edəcəkdir. 1944-cü ilin avqustunda Tehrandə keçirilən partiyanın ilk konqresinə ən çox nümayəndə göndərən bölgə Azərbaycan idi. Konqres zamanı məlum oldu ki, Azərbaycandan gələn nümayəndələrin əksəriyyəti ya farsca bilmir, ya da farsca danışmaq istəmir. Partiyanın Azərbaycan qolunun nümayəndəsi olan Əhməd Hüseyniyə söz verildikdən sonra o, farsca danışmaqdan imtina etdi və öz ana dilində çıxış etdi. Onun sözləri paralel olaraq fars dilinə tərcümə edildi. 1945-ci ilin yanvarında Təbriz şəhərində həyata keçirilən əyalət konqresindən sonra məlum oldu ki, partiyanın buradakı üzvlərində diqqətləyiq səviyyədə Azərbaycan türkcəsi tələbi mövcuddur. [Atabaki, 2021: 113; Abrahamian, 1982: 293]. Partiya bu tələblər qarşısında müəyyən düzəlişlərə gedərək əvvəlki proqramdan fərqli olaraq etnik azlıqlara kultür və dini azadlıqlar nəzərdə tutan maddələr daxil etdilər. Lakin proqramda dil barədə məsələlərə toxunulmamışdı. Azərbaycan qolunda artan belə meyillilikləri sezən partiya rəhbərləri oraya müfəttişlər göndərdilər. Müfəttiş

olaraq vəzifələndirilən Xəlil Məlikiyə ona qarşı çıxan bütün şəxsləri partiyadan ata bilmə səlahiyyəti verilmişdi. Xəlil Məlik Təbrizdə partiya nümayəndələri qarşısında çıxışı zamanı bir milləti formalaşdıran xüsusiyyətləri dilin, yurisdiksiyanın, iqtisadiyyatın və kultürel məsələlərin birliyi kimi təqdim etməklə bərabər, bunlardan birinin olmamasının o millətin mövcudluğunu zədələməyəcəyini bildirərək əlavə edirdi:

“...Burada sadəcə dil birliyinə işarə edəcəyəm. Fərqli millətləri nəzərə aldıqda deyilə bilər ki, dil fərqlilikləri milli birliyin formalaşmasına əngəl olmadığı kimi, iki millət eyni dili danışır deyə bu onları milli birliyə gətirməz... Üstəlik bu bir gerçəkdir ki, türkcə Azərbaycanın dilidir və heç bir şəkildə milli birliyin zədələnməsinə səbəb ola bilməz. Azərbaycanlıların ana dilini yox etməyə də ehtiyac yoxdur. Bizim milli birliyimizin tək zamanəti, şimal və ya cənubdan yayılan propaqanda məqsədli hekayələrə rəğmən, İranın ərazi bütövlüyünü və müstəqilliyini qoruyacaq olan iranlıların milli iradəsidir... Azərbaycanda istifadə edilən dilin İranın digər bölgələrindən fərqli olması gerçəyi milli birliyin zəifləməsinin səbəbi ola bilməz” [Atabaki, 2021: 114, 115; Abrahamian, 1982: 295].

Xəlil Məlik bu təftiş missiyasından geri döndükdən sonra Təbrizdəki tudəçilər, xüsusən Məhəmməd Biriya barədə şübhələrini, onların əyalət şuraları və dil haqları adı altında əslində İrandan ayrılmaq istədiklərini bildirmişdi [Abrahamian, 1982: 392-393].

Tudənin qısa bir müddətdə Cənubi Azərbaycanda yayılması əslində ölkədəki etnik problemi həll etmədi, əksinə bu problemə Tudənin içinə gətirdi. Cənubi Azərbaycandakı tudəçilər Azərbaycan türkcəsinin onları İrandan ayrı xüsusi millət etdiyini düşünməkdə və bu dilin məktəblərdə, dövlət dairələrində istifadə edilməsini tələb etməkdə idilər. Bəzi yerli tudəçilər daha da irəli gedərək fərqli dilin onlara V.İ.Leninin öz müqəddəratını təyin etmə haqqından yararlanmalarına yol açdığını iddia edirdilər.

Mərkəzdəki tudəçilər isə Azərbaycan türkcəsini milli yox, məhəlli dil kimi qiymətləndirir, Azərbaycan türklərinin ayrıca millət (mellat) yox, xalq (mardom) təşkil etdiyini bildirirdilər. Qıyası, Təbriz üçün İran bir çox millətin cəmləşməsindən ibarət olduğu halda, Tehran üçün İran vahid və bölünməz bir millətdən təşkil edilmişdi [Abrahamian, 1982: 392]. Belə bir halda Təbrizdəki tudəçilərin əslində sözün tam mənasında solçu və ya kommunist olmadığını, daha çox milli haqlar uğrunda mübarizə apardıqlarını, lakin Tudə partiyasını bu mübarizədə bir vasitə olaraq dəyərləndirdiklərini deyə bilərik. Mərkəzlə periferiyanın belə bir ziddiyyətli düşüncələri mənimsədiyi mühitdə ayrılmanın qaçınılmaz olduğu anlaşıldı. Bu ayrılmanı qəti olaraq həyata keçirmək, Azərbaycan türklərinin öz tələblərini yalnız özlərinin həyata keçirə biləcəkləri gerçəkliyini onlara başa salmaq missiyası isə köhnə və nüfuzlu solçu, eyni zamanda da özünü Tudə rəhbərliyindən ən əvvəldən müəyyən məsafədə saxlamış, partiya heç vaxt üzv olmamış Seyid Cəfər Pişəvərinin üzərinə düşdü. Əslən Cənubi Azərbaycandan olan, Şimali Azərbaycanda uzun müddət yaşamış və işləmiş, burada sol ideologiyanı mənimsəmiş, Gilan üsyanında iştirak etmiş təcrübəli kommunistlərdən olan Seyid Cəfər Pişəvəri Tudənin proqramını rədd edir, İranda sinif təməlli hərəkatın uğursuz olacağını bildirir və milli siyasəti müdafiə edirdi. Azərbaycan Demokratik Partiyasının (ADP) qurulmasından bir neçə gün öncə yayımladığı yazıda Pişəvəri qurulacaq partiyanın Tudədən fərqli olaraq sinif mərkəzli yox, bütün sosial qrupları özündə birləşdirməyə çalışan, milli azadlığı qorumağı və Azərbaycanın rifahına gedən yolda mübarizə aparmağı məqsədlədiklərini elan edirdi. Pişəvəriyə bu işdə bundan əvvəl millətçiliyə görə Tudədən uzaqlaşdırılan, əvvəlcə partiyanın yerli qəzeti kimi çap edilən “Azərbaycan” qəzetinin baş redaktoru Hacı Mirzə Əli Şəbüstəri köməklik edirdi. 3 sentyabr 1945-ci ildə partiyanın bəyanatı Azərbaycan türkcəsi və fars dillərində olmaqla Təbriz şəhərində yayımlan-

dı. Yayımlanan bəyannamədə yer verilən əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan türkcəsi məsələsi idi. Partiyanın tələbinə əsasən məktəblərdə ibtidai təhsil yalnız Azərbaycan türkcəsində aparılmalı, dövlət dili olan farsca daha sonra tədris edilməli, ali təhsil isə hər iki dildə olmalı idi. İqtisadiyyat, idarəetmə forması, torpaq islahatı və s. kimi məsələlərə toxunduqdan sonra ADP mərkəzdəki parlamentdə Azərbaycandan olan deputatların sayının bölgə əhalisinin sayına uyğunlaşdırılmasını və ümumi parlament üzvlərinin 1/3-nisbətinə çıxarılmasını tələb edirdilər. 5 sentyabr 1945-ci ildə “Azərbaycan” qəzetində ana dili barədə partiya rəhbərliyinin mövqeyini qətiyyətlə ortaya qoyan yazı yayımlandı:

“İllər boyunca bir çox xain və yad ana dilimizi ortadan qaldırmağa və ya inkişafına əngəl olmağa çalışmışdır. Bu cəhd xüsusilə azadlığın düşməni olan Rza şah rejimi dönəmində yayılmışdı. Ancaq işarət etdiyimiz kimi biz ana dilimizdən əl çəkməyəcəyik.”

75

Qısa müddət sonra Şəbüstərinin Azərbaycan Cəmiyyəti ADP ilə birləşdiyi elan edildi. Daha sonra Tudə partiyasının yerli şöbəsi və Tudənin işçi təşkilatı mərkəzi komitəylə məsləhətləşmədən ondan ayrıldığını və ADP-ə birləşdiyini elan etdi. Bu zaman yenidən hərəkatın sinfi yox, milli olduğu təkrarlandı.

Xiyabani hərəkatının asanlıqla dağıdılmasından örnək alan ADP dərhal silahlı dəstələrin – fədailərin təşkil edilməsinə başladı, bir müddət sonra isə *Qızılbaş* adı ilə bilinən daha nizami bir ordu quruldu. 18-21-noyabr aralığında bölgədəki bütün hakimiyyət orqanları 39 nəfərdən ibarət komitənin əlinə keçdi və 21 noyabrda Azərbaycan Milli Konqresi toplandı. Konqresin təşkil edilməsində əsl hədəf mərkəzi hökumətə Azərbaycanın muxtariyyətinin elan edildiyini bildirmək idi. Qəbul edilmiş bəyanatda tarixi hadisələr nəticəsində Azərbaycan türklərinin fərqli dilə, kultüərə sahib olduğu qeyd edilir və bu sayədə Atlantik Xartiyasının bütün millətlər üçün vəd etdiyi müstəqillik

və muxtariyyətə iddia edə biləcəyi bildirilirdi. Sonda isə Azərbaycan türklərinin milli və ana dillərinə xüsusi bağlılıqları olduğu, başqa dilin təlqin edilməsinin onların tarixi inkişaflarını ləngitdiyi qeyd edilir, konqresin müvafiq nazirliyinə bundan sonra məktəblərdə Azərbaycan türkcəsindən istifadə edilməsi barədə əmr verildiyi əlavə edilirdi. Sonda konqres 150.000 imza ilə dəstəkləndiyini bildirərək özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Beləliklə, Azərbaycan Milli Hökumətinin formalaşmağa başladığı elə ilk günlərdən Azərbaycan türkcəsi Cənubi Azərbaycan regionunda özünün rəsmi dil statusuna sahib oldu və məktəblərdə bu dildə tədris həyata keçirilməsinə başlandı. 12 dekabrda Təbrizdə toplanan Milli Məclis yenidən Azərbaycan türkcəsinin həm dövlət dairələrində, həm də məktəblərdə istifadə ediləcəyini bildirərək Azərbaycan Milli Hökumətinin yaradıldığını elan etdi. Həmçinin Azərbaycan Milli Heyəti təşkil edildi və Pişəvəri onun rəhbəri seçildi. [Jessup, 1989: 127; Rəhimli, 2009: 217; Lawson, 1989: 316].

Təbrizdə baş verən bu hadisələr Tehrandə böyük səs-küylə qarşılandı. Əksər mətbuat orqanları və siyasətçilər ADP-i separatçılıqla ittiham etməyə və bu tendensiyanın İranın digər yerlərinə yayılacağını, oradakı etnosların da öz dillərində təhsil və s. tələb edəcəyini qeyd etməyə başladılar. [Abrahamian, 1982: 405-406].

Azərbaycan Milli Hökuməti qurulduqdan sonra ilk gördüyü işlərdən biri də Azərbaycan türkcəsi ilə bağlı idi. 6 yanvar 1946-cı ildə Azərbaycan türkcəsi rəsmi dil elan edildi. Bu qanuna əsasən mətbəələrdə bütün tədrisat, dövlət dairələrində bütün yazışmalar və nəşriyyat işləri Azərbaycan türkcəsində həyata keçirilməli idi. Azərbaycandan olmayanlara isə bu dili öyrənmək üçün müəyyən möhlət verilirdi. Cənubi Azərbaycanda yaşayan etnik azlıqlara isə öz dillərindən istifadə etmək imkanı yaradılırdı. S.C.Pişəvərinin Maarif Nazirliyinə ünvanladığı 28/465 №-li sərəncamda aşağıdakılar qeyd olunur:

– Bütün milli və dövlət məktəblərində təlim və tərbiyənin Azərbaycan dilində aparılması üçün hazırlıq işləri görülsün;

– Maarif Nazirliyinin tərkibində “dərs kitabları hazırlayan şöbə” yaradılsın;

– Alimlər, təcrübəli müəllim və məktəb müdirləri hazırlıq işinə cəlb edilsin;

– Azərbaycan dilində çap olunacaq dərsliklər Nəzarət Komissiyasının rəhbərliyi ilə hazırlansın və bu haqda Maarif Nazirliyi məlumatlandırılsın;

– Əlifbadan əlavə ədəbiyyat, tarix, hesab, fizika, coğrafiya və s. fənlər üzrə kitablar hazırlanıb çapa verilsin;

– Dərsliklər hazırlayan şöbənin rəyasət həyətinə təcrübəli, məlumatlı və savadlı şəxslər cəlb edilsin;

– Dərsliklər hazırlayan şöbə beş gün ərzində xərclənəcək pul və vəsaitin miqdarını müəyyənləşdirsin;

– Dərslikləri hazırlayan şöbə bir aydan gec olmayaraq I-IV siniflər üçün Azərbaycan dilində dərsliklər hazırlayıb çap etdirdin;

– Bütün milli və dövlət məktəb rəhbərlərinə göstəriş verilsin ki, Azərbaycan dilində dərsliklər hazırlanana qədər mövcud dərsliklərdən istifadə etməklə tədrisi ana dilində aparsınlar [Rəhimli, 2009: 134].

Azərbaycan Milli Hökuməti üçün Azərbaycan dilinin əhəmiyyətini anlamaqdan ötrü Seyid Cəfər Pişəvərinin bu çıxışını qeyd etmək mütləqdir:

“Ruznaməmiz artıq türkcəyə əhəmiyyət verəcəkdir. Dilimiz düşmənlərin boş iddiasına baxmayaraq, çox geniş və gəni bir dildir. Onun rüşəsi xalqımızın qanında və ürəyində, ona ana südü ilə əmib vətənimizin ruhnəvaz havası ilə tənəffüs etmiş, ona tovhin edənlər, onu təhmiri və məsnoi göstərmək istəyənlər bizim həqiqi düşmənlərimizdir. Çox xain və əcnəbi ünsürlər qərinələr ilə bu dili ortadan qaldırmağa çalışmışdılar. Onun tərəqqisinə və yaşamasına maneə olmaq məqsədilə, məxsusən ən qəddar

azadlıq düşməni olan Rza xan dövləti var qüvvəsini sərf etmişdir. Bununla belə, o sarsılmaz və möhkəm bir halda xalqın içərisində baqi qalıb, öz məqamını saxlamışdır. Bu vasitə ilə mədəni və mütərəqqi bir dil olduğunu isbata yetirmişdir. Türkcə deyimi bir dil deyildir. Onun böyük xalq və geniş camaat qüvvəsi kimi arxası vardır. Dilimiz xalqın yaratdığı dastanlar, zərbi-məsəllər, hekayələr və nağıllar ilə dünyanın ən böyük dilləri ilə rəqabət edə bilər. Şairlərimiz, ədiblərimiz bu dil vasitəsilə öz hünər və sənətlərini vücuda gətirib xalqın nəzərini cəlb edə bilərlər. Bizim vəzifəmiz onu genişləndirmək, onu müasir hala salmaq, onun gözəlliklərini, incəliklərini, hiss və anutını toztorpaqdan çıxarıb təmiz və ali zərf içərisində xalqa təqdim etməkdən ibarətdir. Türkcə o qədər qüvvətli və onun sərf ilə nəhif qaydaları o qədər təbiidir ki, hətta onun içində varid edilmiş fars və ərəb kəlimələri ixrac edilsə belə onunla böyük fikirləri, ali məqsədləri yazıb, şərh etmək mümkündür. Biz xalqın istedadını nəzərdə tutub, bu işi nəgahana bir sürətdə görmək ehtiyacı hiss etmirik. Əqidəmizə görə, yazı gərək xalqın danışdığı və anladığı bir şivədə idamə tapsın. Məqsədimiz ədəbi müsabiqə deyil, xalqı başa salmaq, ona həqiqəti aşkar bir şəkildə göstərməkdir. O cəhətdən biz xalq tərəfindən qəbul edilib, istimal olunan ərəb və fars kəlimələrini müvəqqəti olsa belə saxlamaq lüzumunu inkar etmirik, lakin onlara dilimizin qaydalarını tətbiq edib, ahənginə uyğun bir hala gətirməliyik. Dünyada bir dil tapılmaz ki, o tamamilə müstəqil olsun və qonşu dillərin təsirinə düşməsin. Bizim türkcəmiz də Azərbaycanın tarixi və coğrafi mövqeyinə görə əcnəbi dillərin təsirindən kənarda qalmamışdır. İstər-istəməz bir çox əcnəbi kəlimələr xalqımızın ağzına düşmüş və getdikcə milliləşdirilmişdir. Biz dilin təkamülünü nəzərdə tutub o kəlimələrdən istifadə etməyi lazım bilirik, lakin bundan sui-istifadə edib dil və yazını qəlizləşdirmək, vəhşi və mənası anlaşılmaz kəlimələr ilə hisaba qatmağa ciddən müxalifət etməliyik. Azərbaycan yazıçıları qəbul etdikləri bir çətin və ağır vəzifəni iman

və əqidə ilə ifadə etməklə dilimizin gözəlliyini və onun tərəqqi və təkamülünü təmin edəcəklərinə bizim ciddi imanımız vardır”.

Həmin dövrdə yeddi cilddən ibarət metodik vəsaitin hazırlanmasına başlandı. Vəsaitin hazır olmasına qədər artıq müəllimlər mövcud fars dilində yazılmış vəsaitlər əsasında, lakin Azərbaycan türkcəsində dərslərin tədrisinə başladılar. Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı dövrlərdə də Milli Hökumət zamanı hazırlanmış dərs vəsaitindən gizli şəkildə Azərbaycan türkcəsinin öyrənilməsində istifadə edilmişdir. Həmçinin Milli Hökumətin baş prokuroru Firudin İbrahimi Azərbaycanın tarixindən bəhs edən kitab hazırlamışdı. Bu kitabda İrandan ayrı olaraq, yalnız Cənubi və Şimali Azərbaycanın araşdırılması diqqətəlayiq məqamdır [Rəhimli, 2003: 94; Bosnalı, 2007: 65, İbrahimi, 1946].

Azərbaycan Milli Hökuməti yalnız dil məsələsi ilə məşğul olmamış, eyni zamanda bu dilin ali səviyyədə tədris olunması və ya bu dildə ali təhsil səviyyəsində tədrisat aparılması üçün də fəaliyyət göstərmişdir. Nəticədə dil haqda qanunun verilməsi ilə birlikdə Təbrizdə universitetin açılması da qərara alındı. İlkin mərhələdə universitetdə üç fakültə fəaliyyət göstərməli idi – tibb, kənd təsərrüfatı və pedaqoji. Həmçinin pedaqoji fakültənin tərkibində dil, ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, hüquq, riyaziyyat kimi ixtisasların da tədris olunması nəzərdə tutulmuşdu. Universitetdə tədris işləri Azərbaycan türkcəsində aparılır, mühazirələr bu dildə oxunurdu [Rəhimli, 2009: 97; Cottom, 1967: 131].

Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutu

Cənubi Azərbaycanda milli quruculuq işləri həyata keçirilərkən Tehrandakı hökumət onu ortadan qaldırmaq barədə planlar qurmaqda idi. Hələ Milli Hökumətin əsasının qoyulmağa başladığı ilkin dövrdə İran qoşunları Cənubi Azərbaycana daxil olmağa çalışmış, lakin Sovet İttifaqı ordusu tərəfindən qarşılıqlı alınmış, dil qanunu qəbul edilərkən özü də təbrizli olan İranın baş

naziri Mirzə İbrahim xan Həkimî kürdlərin İranlı irqinə aid olduqlarına görə xüsusi imtiyaza uyğun gəlmədiklərini, Azərbaycan türkcəsinin isə “barbar monqollar” tərəfindən Azərbaycana yeridilmiş dil olduğuna görə heç bir haqqının olmadığını bildirirdi [Məmmədov, 2018; Abrahamian, 1982: 221]. Lakin Cənubi Azərbaycan ərazisində hələ də Sovet ordusunun varlığı mərkəzi hökuməti qəti addımlar atmaqdan çəkindirirdi. Buna görə də, mərkəzi İran hökuməti Sovet İttifaqı ilə danışıqlara başladı. Tehran hökumətinin baş naziri, ana tərəfdən Qacar türklərinə mənsub olan Əhməd Qavam 1946-cı ilin fevral və mart aylarında Sovet İttifaqına səfər etdi, lakin istənilən nəticəyə gəlmək mümkün olmadı. Bu səfər ərəfəsində İrandan da qaynaqlanan siyasi toqquşma soyuq müharibəni alovlandırmaqla birlikdə, Sovet İttifaqına qarşı İranın əlini gücləndirdi. “USS Missouri” gəmisi Türkiyəyə dəstək nümayiş etdirmək üçün İstanbula göndərildi, 28 fevralda ABŞ dövlət katibi Ceyms Brynes Sovet İttifaqına qarşı bəyanət səsləndirdi və Stalinlə Qavamın ilk görüşməsindən bir gün sonra Corc Kennan özünün məşhur “uzun teleqramı”nı Vaşinqtona göndərdi [Zubok, 2007: 44]. Güman ki, bu hadisələr Qavamın özünü rahat hiss etməsinə və Moskvanın tələblərinə müqavimət göstərməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki səfərdən döən İran heyəti belə bir bəyanat yayımladı:

“...Azərbaycan əyaləti hər zaman olduğu kimi indi də İranın ayrılmaz bir parçasıdır və heç bir zaman türk dilinin məhəlli bir dildən başqa anlamı olmamışdır. Çox əvvəlki tarixlərdən günümüzdə qədər Azərbaycanda mədəniyyət və ədəbiyyat adına var olan hər şey farscadır...”

Sovet İttifaqının görüşmələr barədə yayımladığı bəyanatda Azərbaycanı İran ərazisinin bir parçası kimi tanıdığını bildirməsindən sonra tərəflər aprelə ortaq nöqtədə uzlaşa bildilər. Razilaşmaya görə, Sovet tərəfi may ayının ortalarından etibarən öz ordusunu İran ərazisindən çıxarmağa başlayacaq, bunun qarşılığında İran Sovet İttifaqına qarşı BMT-də qaldırdığı məsələləri

geri götürəcək, həmçinin Cənubi Azərbaycandakı mövcud quruluşla məsələləri sülh yolu ilə həll edəcəkdi. Qavam Sovet İttifaqına şimalda mövcud olduğu iddia edilən neft yataqlarında imtiyaz da vəd etmiş, Azərbaycana dil məsələsində müəyyən güzəştlər ediləcəyini bildirmişdi. Bununla bərabər daxildəki mövqeyini də gücləndirmək üçün Qavam Tudə partiyasına yaxınlaşmağa başladı, onun həbs edilmiş üzvlərinin bir qismi azad edildi, sərbəst toplanmalarına icazə verilməklə birlikdə, qərargahlarına yerləşmiş dövlət qüvvələrinə oranı boşaltmaq əmr edildi. Həmçinin Təbrizə qarşı olan Şahsevən tayfalarını silahlandıran, ata tərəfdən əslən İrəvandan olan Həsən xan Ərfə daha mülayim olan, orta təbəqədən çıxmış Əli Razmara ilə dəyişdirildi. Nəhayət, iyunda Azərbaycan Milli Hökuməti ilə Əhməd Qavam hökuməti arasında razılığa gəlinməsi mümkün oldu. Razılışmaya əsasən, Cənubi Azərbaycanda muxtariyyət və türkcənin bölgədəki hüquqi statusunun davam etdirilməsinə nail olundu. Beləliklə, mərkəzi hökumət bölgədən toplanan verginin 75 faizinin elə Azərbaycana xərclənəcəyini, Milli Məclisdə Azərbaycandan olan millət vəkllərinin sayının artırılacağını, bölgəyə təyin ediləcək general-qubernatorların Təbrizdəki qurumla məsləhətləşərək göndəriləcəyini, mərkəzdəki nazirliklərin yerli bölmə rəhbərlərinin muxtar qurum tərəfindən təyin ediləcəyini öhdəsinə götürməklə birlikdə, Milli Hökumətin dil tələblərini də nəzərə almağa məcbur oldu. Onlar Azərbaycan türkcəsinin ibtidai məktəbdə tədris dili olmasına, dövlət dairələrində, məhkəmələrdə Azərbaycan türkcəsi ilə birlikdə farscanın işlədilməsində uzlaşdılar. Siyasi rəqiblərinə qarşı mövqeyini daha da yaxşılaşdırmaq istəyən Qavam iyulda yeni hökumət qurarkən Tudəyə bir neçə nazir postu təklif etməklə birlikdə, bir portfelsiz nazir postunu da Azərbaycan Demokratik Partiyasına təklif etsə də, onun bu təklifi rədd edildi. Lakin oktyabrda etibarən Qavamın mövqeləri zəifləməyə başladı. Azərbaycandakı hərəkətin rəsmən geniş hüquqlara malik muxtariyyət kimi

tanınmasından sonra bəzi digər regionlar da bu haqlarla çıxış etməyə başladılar. Qavamın Sovet İttifaqı ilə yaxınlaşmasının Britaniya və Amerikada yaratdığı şübhələr ona qarşı Məhəmməd Rza şahı dəstəkləmələrinə və ordunu silah-sursatla təmin etmələrinə səbəb olmuşdu. Bunun nəticəsi idi ki, Böyük Britaniyanı balanslaşdırmaq üçün Sovet İttifaqı ilə yaxınlaşan Qavam indi kömək üçün ABŞ-a müraciət etdikdə ABŞ səfirindən Tudədən olan nazirləri hökumətdən xaric etməyi və Azərbaycan məsələsini yenidən nəzərdən keçirməyi məsləhət olaraq eşitmişdi. Bu hadisələr fonunda Qavam Sovet İttifaqı ilə olan münasibətlərini soyutmağa başladı. Noyabrda Azərbaycan muxtariyyətinin nəzarəti altında olan Zəncan mərkəzin silahlı qüvvələri tərəfindən ələ keçirildi. Nəhayət, 10 dekabr tarixində Qavam orduya “Azərbaycana daxil olmağı, seçkilər zamanı nizam-intizama nəzarət edilməsini” əmr edən sərəncamını imzaladı. 12 dekabr tarixində Cənubi Azərbaycandakı fədailərlə toqquşmalardan sonra Təbriz ələ keçirildi.

Nəticə

Azərbaycan Milli Hökuməti mövcud olduğu bir il ərzində xeyli iş görməyi bacardı. İranda və bir sıra digər ölkələrdə yazılmış bəzi əsərlərdə Azərbaycan Milli Hökumətinin ortaya çıxışının yeganə səbəbi kimi Sovet himayədarlığının olduğu bildirilməkdədir. Lakin o dövəmdə ABŞ-ın İrandakı səfiri olmuş Corc Allanın yazdığına görə, düşünülənin əksinə Sovet İttifaqı Cənubi Azərbaycana qarşı olduqca xəsis davranmış, ora verdikləri mallar üçün yüksək məbləğdə satış qiyməti müəyyən etmiş, silah yardımına gəldikdə isə ABŞ və Böyük Britaniyanın İran ordusuna etdiyi yardımdan fərqli olaraq, yalnız yüngül silahlar vermişdilər. Əslində Azərbaycan Milli Hökumətinin və onun Azərbaycan türkcəsinə yanaşmasının əsaslarında XIX əsrin sonlarından hiss edilən və Rza şahın hakimiyyəti dövründə özünün

pik həddinə çatan diskriminasiya yatmaqda idi. Məşhur iranşünaslardan olan Əli Ənsari məhz bunu nəzərdə tutaraq mərkəzdən yeridilən farslıq mərkəzli iranlı kimliyinin türklərə qarşı irqçi motivlərlə həyata keçirildiyini qeyd etmişdir. Bu zaman hakimiyyət boşluğu yaranan kimi Azərbaycan türklərinin niyə Tehrana qarşı silahlandığının və qarşı çıxdığının məntiqi izahı ortaya çıxmaqdadır – dilin ənənəvi mövqeyini itirməsi, siyasi, hərbi və kultürel sahədən yoxa çıxması. ADP-nin qısa bir müddət ərzində yüz mindən çox üzvünün olmasını yalnız bununla əsaslandırmaq mümkündür. Həmçinin Milli Hökumətin Tehran hökuməti ilə danışıqlarda dil məsələsi üzərində ısrarla durması, hətta Sovet ordusu bölgəni tərk etdikdən sonra belə bu istəklərini Tehran hökumətinə qəbul etdirməyi bacarmaları bunun onlar üçün nə qədər önəmli olduğunun sübutu hesab edilə bilər.

Dünyanın müharibədən sonra sürətlə soyuq savaş mərhələsinə qədəm qoyması, Avropada öz istəklərini qəbul etdirən və böyük nüfuz dairəsi qazanan Sovet İttifaqının İranda da özünə nüfuz dairəsi qazanma ehtimalı Qərbi dünyasını daha qəti addımlar atmağa vadar etmişdir. Nəticədə Sovet İttifaqı ən mühüm yardımını, yəni Tehran ordusu ilə Milli Hökumət ordusu arasında sədd təşkil edən ordusunu oradan çıxarmış, bir müddət sonra isə ABŞ və Böyük Britaniya tərəfindən yaxşı təchiz edilmiş nizami orduya qarşı Milli Hökumət ordusunun yenidən təşkil edilmiş və yalnız yüngül silahlarla silahlanmış dəstələri bölgəni qoruya bilməmişdilər. Bölgə ələ keçirildikdən sonra Milli Hökuməti dəstəkləyənlərə qarşı vəhşiliklər həyata keçirildi. Bu etirazlar zamanı sadə əhali bir kənara olmaqla, Milli Hökumətə bağlı şəxslərdən təxminən 500 nəfər qətlə yetirildi, bir il ərzində Azərbaycan türkcəsində yazılmış kitablar yandırıldı, sadə insanlar qətl edilməkdən əlavə alçaldıldı, zorlandı, 15 mindən çox insan Azərbaycan SSR-a mühacirət etməyə məcbur oldu. Lakin təxminən bir il davam edən faktiki müstəqillik hal-hazırda İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin tarixi düşüncələrində dərin iz

buraxdı. Hətta Pəhləvi rejiminin devrilməsinə səbəb olan hadisələr başladığı zaman Milli Hökumətin əsasını qoyduğu Təbriz Universitetinin tələbələri etirazlara başlamaq üçün məhz Milli Hökumətin həm rəsmən elan edildiyi, həm də işğal edildiyi tarixi – 12 dekabrı seçmişdilər. Hətta işğal edilməsindən otuz ildən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, bu etnik yaddaşın təzələnməsindən çəkinən dövlətə bağlı “Ettelat” qəzeti etirazların tarixini dəyişdirərək, guya 19 dekabrda baş verdiyini yazmışdılar.

İran coğrafiyasında ilk dəfə torpaq islahatı həyata keçirərək hər ailəyə üç-beş hektar torpaq verən, ilk dəfə qadınlara seçilmə haqqı verən Milli Hökumətin çıxardığı dil haqda qanunla Azərbaycan türkcəsinə təkcə rəsmi status verilmədi, eyni zamanda ondan başqa dilin rəsmi səviyyədə istifadə edilməsi qadağan edildi. Həmçinin Milli Hökumət dövründə Azərbaycan türkcəsinə yanaşma bu dilin sonrakı dövrlərdə də – həm II Pəhləvi dövründə, həm də İslam inqilabından sonra – kultural məsələdən necə milli kimlik vasitəsinə çevrilməsində mühüm rol oynadığını deyə bilərik. Araşdırdığımız dövrdən təxminən yetmiş ildən çox zaman keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan türkcəsinin hüquqi statusu məsələsi hələ də öz aktuallığını qorumaqda, xüsusən 1991-ci ildən sonra tez-tez gündəmə gəlməkdədir.

Qaynaqlar

Kitablar və tezislər

Abrahamian E. (1982). Iran Between Two Revolutions. Princeton: Princeton University Press.

Asgharzadeh A. (2007). Iran and The Challenge of Diversity: Islamic Fundamentalism, Aryanist Racism, and Democratic Stuggles, New-York: Palgrave Macmillan

Ansari M A. (2012). The Politics of Nationalism in Modern Iran, Cambridge: Cambridge University Press.

Atabaki T (1993), Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran, London: British Academic Press.

Atabaki, T. (2021). Azərbaycan: Etnisite və İran'da İktidar Mücadelesi, (Tərcüməçi: Hojjat Ghasemlou). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Azər, Ç. (1986). Demokratik Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Elm.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, (2005), Bakı: Lider nəşriyyatı.

Browne, E. G. (1912). The Persian Revolution, 1905-1909. London: Cambridge University Press.

Bosnalı, S. (2007). İran Azərbaycan Türkcesi. İstanbul: Ke-bikeç Yayınları.

Cottam, R. (1967). Nationalism in Iran. Pittsburg: University of Pittsburgh Press.

Douglas W. O. (1951). Strange Lands & Friendly People, New-York: Harper & Brothers.

85

Elling R. C. (2013). Minorities in Iran: Nationalism and Ethnicity after Khomeini, New-York: Palgrave Macmillan

Həsənli, C. (1998). Güney Azərbaycan: Tehran, Bakı, Mosk-va arasında (1939–1945) Bakı: Diplomat.

Həsənli, C. (1999a). Soyuq müharibənin başlandığı yer: Gü-ney Azərbaycan 1945–1946. Bakı.

İbrahimi, F. (1946). Azərbaycanın qədim tarixindən. Təbriz.

Jessup, John. (1989). A Chronology of Conflict and Reso-lution, 1945-1985. New York: Greenwood Press.

Məmmədli, P. (2009). Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Elm.

Rəhimli, Ə. (2009). Mübarizə burulğanlarında keçən ömür: Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı: Nurlar.

Rəhimli, Ə. (2003). Güney Azərbaycanda milli-demokratik hərəkət (1941-1946). Bakı: Meqa.

Shaffer, B. (2008). Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycanlı Kimliği, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Spectator, I. (1959). The Soviet Union and the Muslim World 1917-1958. Seattle: University of Washington Press.

Stele, W. (1966). The Intellectual Development of Ahmad Kasravi. Princeton: Princeton University Press.

Swietochowski T. (1985). Russian Azerbaijan, 1905-1920 : The Shaping of a National Identity in a Muslim Community, Cambridge: Cambridge University Press

Swietochowski T. (1995). Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press.

Zubok, V. M. (2007). A Failed Empire: The Soviet Union In the Cold War From Stalin to Gorbachev. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.

Məqalə və kitab bölümləri

Harun Yılmaz (2015), “A Family Quarrel: Azerbaijani Historians against Soviet Iranologists”, Iranian Studies, 48(5), s. 769-783

Minorsky, V. (1954). Jihān-Shāh Qara-Qoyunlu and His Poetry. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 16(2), s. 271-297.

Shaffer B. (2000). The formation of Azerbaijani collective identity in Iran, Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 28(3), s. 449-477.

Siegel, E. (1996). Ahmad Kasravi on Iran and Azerbaijan. L'Association Française pour l'Etude du Monde et Musulman in France, s. 1-7.

Willem F., Javadi H., (2013). The Role of Azerbaijani Turkish in Safavid Iran, Iranian Studies, 46 (4), s. 569–581.

Yılmaz H. (2013). “The Soviet Union and the Construction of Azerbaijani National Identity in the 1930s”, *Iranian Studies*, 46 (4), s. 511-533.

Lajos F. (1936). İran şahlarının iki türkçe mektubu, İstanbul Üniversitesi, *TürkiyyatMecmuası*, 5, s. 269-274.

Javadi H. (1996). Research Note:Azeri Publications in Iran, *Critique*, 8, s. 79-92.

Abrahamian, E. (1970). Communism and Communalism in Iran: The Tudah and the Firqah-i Dimokrat. *International Journal of Middle East Studies*, 1 (4), s.291-316

Ansari, A. M. (2017). “Iranian nationalism and question of race”. Litvak, M (red.). *Constructing Nationalism in Iran From the Qajars to the Islamic Republic* (ss. 101- 115). London: Routledge.

Басов А. В. və Гутенмахер Г. И. (1991). Персидский коридор, Военно-исторический журнал, 1, ss. 25-33.

Həsənli, C. (1999b). Moskvanın qərarları və Güney Azərbaycan. *Türk Dünyası Araşdırmaları Dergisi*, (121).

Karakaş, N və Mammadov, G. (2022). The Establishment of Comintern and the Ideological Foundations of the Bolshevik Support for Anatolia Throughout Turkish National Struggle, Kahyaoğlu, M. (red.). *Multidisciplinary Perspectives in Educational and Social Sciences* (s. 211-249). Iksad Publications.

Lawson, F. H. (1989). The Iranian Crisis of 1945-1946 and the Spiral Model of International Conflict. *International Journal of Middle East Studies*, 21 (3), ss. 307-326.

Litvak, M. (2017). “The construction of Iranian national identity: overview”. Litvak, M (red.). *Constructing Nationalism in Iran From the Qajars to the Islamic Republic* (ss. 10- 28). London: Routledge.

Margaliot, A. (1977). The Reaction of the Jewish Public in Germany to the Nuremberg Laws. *Yad Vashem Studies*, 12, ss. 193-229.

Məmmədov, Q. (2022). Iranian Azerbaijan – from “a well-integrated” ethnic minority to a different identity?, Akademik Bakış Dergisi.

İnternet resursları

Javadi, H və Burrill, K. (1988). Azerbaijan x. Azeri Turkish Literature, Encyclopædia Iranica. Link: <https://iranicaonline.org/articles/azerbaijan-x>

Manafzadeh, A. R. (2012). “Kasravi, Aḥmadi. Life and work”, Encyclopædia Iranica. <https://iranicaonline.org/articles/kasravi-ahmad-i>

Matthee, R. (2015a). “Solaymān I”, Encyclopædia Iranica. Link: <https://www.iranicaonline.org/articles/solayman-1>.

Matthee, R. (2015b). “Solṭān Hosayn”, Encyclopædia Iranica. Link: <https://www.iranicaonline.org/articles/soltan-hosayn>.

Məmmədov, Q. (2019). “Səfəvilər dövründə Azərbaycan dili”, Milliyyət Araşdırmalar Mərkəzi. Link: <https://milliyyet.info/tarix/sefeviler-dovrunde-azerbaycan-dili/>

Məmmədov, Q. (2018). “Seyid Cəfər Pişəvəri hökumətində Azərbaycan dili”, Milliyyət Araşdırmalar Mərkəzi. Link: <https://milliyyet.info/tarix/sevid-cefer-piseveri-hokumetinde-azerbaycan-dili/>

VOA Farsi, Interview with Reza Baraheni, <https://www.youtube.com/watch?v=LIt-SParfyY>, (Accessdate: 04.03.2022)

Prof.dr.Bədirxan ƏHMƏDLİ
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

MİRZƏ İBRAHİMOVUN AZƏRBAYCAN DİLİ UĞRUNDA MÜCADİLƏSİ

“Ey mənim xalqım, ey mənim ümidim və pənahım. Ürəyimin istiliyi səndəndir. Fikrim işığını səndən alır. Həyatımın hər yolunun sürüşkən döngələrində qolumdan tutan, məni yıxılmağa qoymayan sən olmusan. Gözəl binalar üçün mənə daş yonduran sənin eşqindir. Yolların kənarında ağac əkdirən, səhralara su gətirdən, yerin altını eşib sərvət tapdıran, çöllərdə məhsul yetirmək həvəsini alovlandıran, qolumdan tutub “Yaz!” deyən sənsən” [İbrahimov, 1957: 243]. Bu sətirlər M.İbrahimovun “Böyük dayaq” romanının qəhrəmanı Rüstəm kişinin dilindən səslənir. Hər kəs ondan üz çevirdikdə onun yeganə dayağı xalq olur, xalqa söykənir. Ancaq kim deyə bilər ki, həmin günlərdə (roman 1957-ci ildə yazılıb!) dil uğrunda mücadiləsinə görə Moskva və həmvətənləri tərəfindən çarmıxa çəkilərkən hər kəsin ondan üz döndərdiyi bir zamanda məhz özünü və taleyini nəzərdə tutmamışdır! Burada M.İbrahimovun həyatının ən təlatümlü və həyatı üçün qorxulu anlarının, milli mücadiləsində gəldiyi son qənaətinin izlərini görürük. Bu, görkəmli yazıçı və ictimai xadimin dil uğrunda uzunmüddətli mübarizəsinin bədii obrazın dilindən səslənmiş təzahürüdür. O, mənsub olduğu xalqı, onun dilini çox sevmiş və həyatı boyu müdafiəsində durmuşdu.

Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili uğrunda mücadiləsini üç mərhələyə bölmək olar:

1. Bir yazıçı kimi bədii əsərlərində dilin bütün zənginliklərindən istifadə edir, obrazlar yaradır, təbiət və cəmiyyət təsvirləri ilə dilə təbii sevgi, məhəbbət, maraq yaradır. Bu proses onun bədii yaradıcılığının əvvəlindən sonuna qədər davam etmiş və hekayə, roman, publisistika, tərcümələrində təzahür etmişdir.

2. Azərbaycan dili ilə bağlı məqalələr yazaraq, onun tarixini, bugününü və gələcəyini bərləyir, necə deyərlər, gələcək hadisələrə – milli oyanışa altyapı hazırlayır. Bu proses daha çox yazıcının 40-ci illər Təbriz dövrünü əhatə edir və təkcə nəzəri məqalələri ilə kifayətlənmir, həm də Cənubi Azərbaycanın azadlığı uğrunda mücadilə aparır.

3. Azərbaycan dili uğrunda respublikada və Moskvada onun funksionallığını artırmaq, dövlət statusu almaq üçün əməli hərəkətə keçir və sonrakı mərhələdə bir millətin oyanışına səbəb olan milli mücadiləyə rəvac verir. Bu proses 50-ci illəri qapsayır və sonrakı dövr üçün milli hərəkətə stimül verir.

Yazıcının ana dilindən maksimum istifadə etməsi məsələsi, bəlkə də, ən mühüm, lakin görünməyən, alt qatda olan məsələlərdən biridir. M.İbrahimov bədii, publisist və elmi yaradıcılığında dilinin incəliklərindən maksimum istifadə edirdi. Əlbəttə, dil elə bir şeydir ki, onun maksimum istifadəsinin sərhədlərini bərləmək çox çətindir. Ancaq M.İbrahimovun bədii nəsrində bunun aydın mənzərəsini görmək mümkündür. Onun yaradıcılığında bədii dilin inkişaf səviyyəsi, yad mühitdən qorunması, səfləşmə və dilə sonsuz sevgi, məhəbbət var. “Cənub hekayələri” ilə həsrətin və vətən eşqinin bütün rənglərini məhz bədii dilin vasitəsilə oxucuya çatdırırdı. “Gələcək gün”, “Böyük dayaq”, “Pərvanə” romanları ilə bədii dilin roman təfəkkürünün inkişafında yeni mərhələsi olur. Dilçi alim Qəzənfər Kazımov yazıçı dilinin yaşarılığını doğru olaraq belə təqdim edir: *“Onun bədii dilində qüsur tapmaq çətindir. Bütün normalara riayət edən qüsuruz dil, adətən, bir növ destilə edilmiş, obrazlılıqdan məhrum dil sayılır. Lakin M.İbrahimovun bədii dili ona görə kamil və nümunəvidir ki, bu dildə normalıq və obrazlılıq vəhdət şəklindədir”* [Kazımov, 2008: 345].

Yazıçı ana dilinin ədəbi normalarına son dərəcə həssaslıqla yanaşır, bütün yaradıcılığı boyu bədii dili zənginləşdirir. O, bədii dilin özünün “loqorifması”na diqqət yetirir və yazıcının

vəzifəsinin ömrü boyu onu öyrənmək olduğunu yaxşı dərk edirdi. Bədii dillə bağlı belə bir fikri aktuallığını indi də qoruyub saxlayır: “...*bədii dil yalnız bədii əsərlərin dili deyildir. O obrazlı, ifadəli bədii dilin yaradıcısı hər şeydən qabaq, xalqdır. O obrazlı söz xalq dilinin ümumi qazanında qaynayıb yetişir və ancaq oradan xalq həyatı, xalq şüuru ilə birlikdə bədii ədəbiyyata keçir*” [İbrahimov, 1961: 236]. Məhz bu dilin vasitəsilə yazıçının əsərlərində müxtəlif hadisələrin (tarixi və müasir), insan psixologiyasının, düşüncələrinin maksimum ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Onun nəsr dilində bəliqli bir təmkinlilik, intonasiya və ritm var; bu xüsusiyyətlər yazıçı nəsrinin xarakterini, səviyyəsini, intellektuallığını və təsviretmə imkanlarını artırır. “*Yazıçının silahı dildir*” formulu M.İbrahimovun məqalələrində işlətdiyi və özünün də yaradıcılığı boyu ən çox söykəndiyi ən mühüm faktorlardan biridir. Əsərlərinin dili üzərində döənə-döənə işləməsi yazıçının dilin estetik funksionallığına və gözəlliyinə xüsusi əhəmiyyət verdiyinin sübutudur.

M.İbrahimovun bədii dilin mətnində yeri, estetik təsir gücü ilə bağlı düşüncələri sadəcə yazıçı fəhminə əsaslanmırdı; onun dərin elmi-nəzəri, praktik, qrammatik əsasları vardı. Bir çox məqalə və çıxışlarında nitq və onun gözəlliyinin, insanın mənəvi aləminin, təfəkkürünün yalnız səlis dil ilə mümkün olduğunu ifadə edirdi. 1930-1950-ci illərdə orfoqrafiya, əlifba, terminologiya kimi məsələlərin müzakirəsində nüfuzlu söz sahibi olaraq yazıçı mövqeyini dəfələrlə təsdiqləmişdir. Yazıçı fikirlərində dil, onun tarixi və bugünü ilə bağlı aktual problemlərə yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən yanaşırdı. Azərbaycan dili məsələsi yazıçını o dərəcədə məşğul etmişdir ki, yalnız bir yazıçı kimi deyil, bir ziyalı, alim kimi də münasibətini bildirmişdir. “Dilimizin inkişaf yolları haqqında” (1944) məqaləsində dilin nəzəri və tarixi problemləri yüksək professionallıqla təhlil olunur. Yazıçı burada dilin tarixinə ekskurs edir və bir xalqın inkişafındakı rolunu yüksək dəyərləndirirdi. Yazıçı üçün “*Xalq tərəqqi etdikcə,*

ictimai həyat təkmilləşdikcə dil də tərəqqi edir və təkmilləşir. Dil tam mənasilə canlı bir orqanizmdir...” [İbrahimov, 1957: 6], – arqumenti sonrakı yaradıcılığında öz təsdiqini tapır. Dilin tarixi mənsub olduğu xalqın, millətin tarixini əks etdirir; bu dil xalqın sərhədlərini daim genişlədə bilir, qəbilə və tayfalar inkişaf edərək ümumi bir dilə ehtiyac duyur. Tarix göstərir ki, hər bir xalq öz sərhədləri uğrunda mübarizə ilə yanaşı, özünün mənəvi sınırları uğrunda da mücadilə aparır; bunun içərisində onun dili və ədəbiyyatı öndə gəlir. İmperiyaların hər hansı bir ərazini işğal edərkən əvvəlcə onun dilini qadağan etməsi fikri yazıçının yaşadığı ən böyük imperiyanın da mahiyyətini realılıqla əks etdirirdi. Yazıçı burada Roma, ərəb, İran imperiyalarının adını çəksə də, məntiqi nəticə yaşadığı imperiyanı da onun içinə qatırdı. Belə bir mesajını da mütləq şəkildə çatdırırdı ki, *bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı işğallara sinə gərərək öz varlığını və dilini qoruyub saxlamışdır*. Yazıçı işğalçıların bu mərhələlərdə mənəviyyatımıza vurduğu yaralara da toxunur; tarix boyu böyük sənət və *“dil abidələrimizin məhv edilməsi və talan olunması”* ağırlarını xatırladır. Azərbaycan dilinin yaxın tarixi ilə yanaşı, iki minillik dövründən bəhs edir: *“Müstəbidlər dilimizi və tariximizi məhv etmək üçün onun ən gözəl abidələrini oğurlamış, ya da yandırıb dağıtmışlar. Buna görədir ki, biz indi, məsələn iki min il qabaqkı dilimizlə müasir dilimiz arasındakı münasibəti və tarixi əlaqə tellərini meydana çıxarmaqda bu qədər böyük çətinliklərə rast gəlirik”* [İbrahimov, 1957: 8]. Bu sətirlər yazıçının çağdaş müstəbidlərə və işğalçılara tarix üzərindən etirazıdır. Dilimizdə, ədəbiyyatımızda və tariximizdə kök salmış qədim izlərin araşdırılması yönündə yeni istiqamətlər müəyyən edən M.İbrahimov bütün bunların elm adamlarını qorxutmadığını və bu istiqamətdə yeni araşdırmalar aparıldığını cəsarətlə dilə gətirir. Qədim zamanın dumanı altında itmiş həqiqətləri üzə çıxararkən Midiya, Novruz bayramının atributları, Dədə Qorqud, eləcə də XI-XIII əsrlərdəki yazılı ədəbiyyatımızda

gizlənib qalan dil faktorundan çıxış edir. Yazıçı Azərbaycan dili və tarixinin inkişaf yolu haqqında sistemli bir konsepsiya ortaya qoyur; Nəsimi, Xətai, Füzuli, Qurbani, Vaqif, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, Ə.Nəzmi dilinin ərəb, fars təsirinə qarşı gizli və açıq mübarizədə qalib ayrılmasını şərtləndirən faktorları qiymətləndirir. Yazıcının dilimizin keçmişini iki min illik tarixə aparıb çıxarması isə yalnız sonralar dil tarixi ilə bağlı araşdırmalarda üzə çıxacaq...

Mirzə İbrarhimov müasiri olan yazıçı və şairlərin dil probleminə, tərcümə məsələlərinə də toxunur və bədii ədəbiyyatın, dilin inkişafındakı etkisi üzərində dayanır. Cəfər Cabbarlı, Məmməd Səid Ordubadi, Səməd Vurğun, Mir Cəlal, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Sabit Rəhman, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Əhməd Cəmilin dilindəki mənalılıq, qüdrətliyi və təsirliliyini yüksək qiymətləndirir. M.S.Ordubadinin “Qılınc və qələm” romanında baharın gəlişinin, S.Vurğunun “Vaqif” dramında Qacarla Vaqifin dialoqu yazıçı üçün dilin təsir gücünün ən yaxşı nümunələri. “*Ədəbiyyat dilin cəbbəxanası*” kimi daim onun inkişafını şərtləndirir. Ədəbiyyat dili saflaşdırır, yad sözlərdən təmizləyir, ona lətafət, incəlik gətirir. O, yazıçı dili ilə döyüşçü silahını yanaşı tutur. Bədii əsərdə sadəcə dilin normativ qanunlarına əməl etmək azdır; məhz dil vasitəsilə təfəkkür ifadə olunur, təşbehlər, ifadə vasitələri ilə onu canlandırır. Bununla yanaşı, dilin inkişafında tərcümələrin də böyük rolu olduğunu və milli dili gəlişdirmək üçün bir çox xalqların tərcümələrə böyük önəm verdiyini yazır. Lakin hər cür tərcümə də dilin inkişafını şərtləndirmir; bu cəhətdən yalnız keyfiyyətli tərcümələr hesabına dil daha da zənginləşə bilər: “*Bizim dediyimiz odur ki, hər hansı bir xalqın şüurunu, dilini başqa təfəkkürün, başqa dilin meyarı ilə ölçmək yanlış bir yoldur. Bu yoldan birdəfəlik əl çəkmək lazımdır. Çünki bir dili başqa bir dilin qanunları ilə ölçmək, yaxud o qanunlara tabe etmək düzgün yol deyildir. Hər dilin ancaq öz qanunları və öz ifadə formaları müqəddəs və gözəldir*” [İbra-

himov, 1957: 26]. Aydınır ki, yazıçı burada başqa dil dedikdə rus dilini nəzərdə tuturdu və kiril əlifbasının tətbiqi zamanı bəzi rus dili qrammatik normalarının milli dilə tətbiqinə etiraz edirdi. Yazıçı həm də dilimizdə olan əcnəbi sözlərin yersiz işlənməsinə qarşı çıxırdı və bu fikrini vaxtilə Rusiyada bəzi adamların rus dilində və təfəkküründə yaxşı bir şey tapmayaraq Qərbə meylli olmalarını, dili əcnəbi sözlərlə doldurmalarını təsadüfən müqayisə etmirdi. Bununla da dilimizə daxil olan çoxlu əcnəbi sözlərin yanlışlığına elə rus dilinin keçdiyi tarixi təcrübə örnəyi ilə nail olurdu. Dilimizdə rus və beynəlxalq dillərdən alınan istilahlardan isə ancaq Azərbaycan dilinin qrammatika və tələffüz qaydalarına uyğunlaşdırılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Mirzə İbrahimov “Dil və ədəbiyyat dərslərini nümunəvi təşkil etmək” (1944) məqaləsində yenidən ana dili probleminə qayıdır və bu işin məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisindən başlanmasını zəruri hesab edirdi. Yazıçı dilin gözəlliyinin qorunması ilə bağlı yenə də tarixə müraciətlə onu xalqın tükənməz xəzinəsi hesab edirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Nəsimi, Füzuli, Vəqif, Zakir, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, Sabir kimi şair və yazıçıların böyük sənət əsərlərini bu dilin vasitəsilə yaratdıqlarını bildirir. Dil və ədəbiyyatın tədrisinə kiçik bir məsələ kimi deyil, xalqın mədəniyyəti və bir dövlət məsələsi olaraq yanaşması yazıçının bu məsələyə nə qədər önəm verdiyinin sübutudur. Onun fikrincə, ədəbiyyat və dil müəllimlərinin uşaqlarda yaxşı yazmaq və danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməsi vacib amillərdən biridir. Görünür ki, M.İbrahimov Azərbaycan dilini inkişaf etdirməyin yolları üzərində çox düşünmüş və bunun bir yolunu da tədris prosesində görmüşdür. Tədris prosesi incəliklə təhlil edilir, sinifdən xaric oxu, əyani vəsaitdən istifadə, bədii ədəbiyyatın çox oxunması, nitqin inkişaf etdirilməsi, söz ehtiyatının çoxluğu kimi məsələlər onu çox düşündürür və bu işdə müəllimlərin üzərinə çox böyük vəzifələr qoyurdu: “*Bizdə oxumaq, müəllimlə*

etmək vərdişinin kütləvi hal almaması böyük bir bədbəxtlikdir. Məktəb tələbəyə, şagirdə bütün elmləri tamamilə öyrətmək imkanına malik deyildir; məktəb ancaq yol göstərə bilər: məktəbin borcu şagirdi bu yolu böyük bir əzm və iradə ilə keçməyə alışdırmaqdır” [İbrahimov, 1957: 47]. Yazıçı Azərbaycan dili və ədəbiyyatının məktəblərdə zəif tədris olunmasına dair çoxlu nümunələr gətirir. Bu təhlillər göstərir ki, M.İbrahimov ana dilinin tədrisi ilə bağlı qaldırdığı həyəcan signalı təsadüfi deyil, rus dilinə meyilin güclənməsi kontekstində Azərbaycan dilinin tədrisində məsuliyyətsizlik, sistemsizlik və səhlənkarlıq baş alıb gedir.

Mirzə İbrahimov 1945-ci ilin noyabrında “Azərbaycan dili” məqaləsini yazır. Bu ona görə önəmlidir ki, məqalə Təbrizdə yazılır. Bu zaman Təbrizdə cərəyan edən hadisələr kontekstində Azərbaycan dili probleminin qaldırılmasının önəmi çoxdur. Belə ki, M.İbrahimov Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının başında duranlardan biri idi. Hətta onun burada “Əjdəroğlu” adı ilə əfsanəvi şəxsiyyət olaraq tanınması ilə bağlı xatirələr vardır. Yazıçı Qılman İlkin M.İbrahimovun Təbrizdəki fəaliyyətindən bəhs edərkən burada daşnakların faşistlərlə birləşərək Cənubi Azərbaycanı Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəklərinin üzərindən xətt çəkməsini xatırlayır: “Onlar (daşnaklar – B.Ə.) Cənubi Azərbaycana daxil olmuş ordunun tərkibindəki azərbaycanlı döyüşçülərə qarşı gizli təbliğat aparırlar. Hətta əhali içərisində şayiə yayırlar ki, Cənubi Azərbaycan tezliklə Ermənistana qatılacaqdır. Bununla əlaqədar Mirzə (İbrahimov – B.Ə.) məni çağıraraq bu mövzuda qəzetdə (“Vətən yolu” qəzeti – B.Ə.) çıxış etməyi tapşırırdı. Mən yayılan xəbərləri daha dərinədən araşdırıb öyrəndikdən sonra qəzetin növbəti sayında “Daşnaklar faşist agentləridir” adlı məqalə ilə çıxış etdim” [İlkin, 2008: 142].

Cənubi Azərbaycanın milli azadlıq mücadiləsinin bədii salnaməsi isə yazıçının “Gələcək gün” romanında realist şəkildə

təsvir edilmişdir. Buna görədir ki, yazıçının burada yazdığı “Azərbaycan dili” məqaləsi təsadüfi xarakter daşıyırdı. Yazıçı məqalənin əvvəlində *“Dil bir xalqın mənəvi cəhətdən birləşməsində, öz həyat və mübarizəsini təşkil etməsində qüdrətli bir vasitə və silahdır”*, – qənaətinə gəlir və müstəmləkəçilik və işğalçılıq meyillərini pisləyirdi. Bir qədər də açıq şəkildə İranın müstəbid və zalım hakimlərinin Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi fəlakətləri indiki zamanda Hitler Almaniyasının başqa xalqlara və millətlərə qarşı vəhşi münasibəti ilə müqayisə edirdi. Bu vəhşət bir çox xalqların milli mədəniyyət və ana dilini aradan qaldırmaq üçün törədilirdi. Yazıçı məqalədə keçmişə ekskurs edərək dilin xalqın özü qədər qədim olduğunu və tarixi inkişaf yolu keçdiyini faktlarla izah edir. Bu tarixi inkişaf yolunda Azərbaycan xalqı həmişə öz dilini qorumuş və böyük sənət əsərləri yaratmışdır. M.İbrahimovun gəldiyi nəticə bundan ibarətdir: *“Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının mənəvi dövləti və milli iftixarıdır. Azərbaycan dili dünyanın mədəni və müasir dillərindəndir. Bu dildə bizim ata babalarımız əsrlər boyunca bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsini ölməz elm və mədəniyyət inciləri ilə zینətləndirmişlər. Bu dildə Azərbaycanın qəhrəman oğul və qızları böyük sənət, elm və ədəbiyyat nümunələri yaratmışlar”* [İbrahimov, 1957: 67].

M.İbrahimovun bir-birinin ardınca yazdığı Azərbaycan dili məqalələri təsirsiz qalmır; 40-cı illərin sonu 50-ci illərin əvvəllərində məhz elə Mirzə İbrahimovun sədrliyi ilə keçən Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərinin müşavirəsində respublikanın bütün idarə və müəssisələrinin Azərbaycan dilinə keçməsinə təmin etmək üçün 15 nəfərdən ibarət komissiya yaradılması barədə qərar qəbul edilir. Komissiyaya Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov və başqaları daxil olmuşdu [ARPIİ, 54]. Dil məsələsinə getdikcə cəmiyyətdə də diqqət artırdı. İdarələrdə ərizələrin Azərbaycan dilində qəbul olunmaması zamanı etirazlar az olmurdu. İkinci tərəfdən Gürcüstanın və Ermənistanın öz ərazilə-

rində dövlət idarələrində ana dilində yazışmaları Azərbaycanda da tez-tez səsləndirilməyə başladı. Kiril əlifbasına keçərkən Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına uyğun olmayan “я”, “ю”, “е” hərflərinin məqsəduyğun olmadığı da elmi məqalələrdə ifadə olunurdu. Rus dilinin orta məktəblərdə 5-ci sinifdən tədris olunması da ana dilinin öyrənilməsinə öz təsirini göstərirdi. Bütün bunlar cəmiyyət tərəfindən narazılıqla qarşılını, dövlət idarələrinə yazılan məktublarda etirazlarını ifadə edirdilər.

1950-ci illərdə Azərbaycan Ali Sovetinin sədri işləyən M.İbrahimov dil ətrafında cərəyan edən hadisələrin baş rejissoru idi. 1956-cı ilin iyulunda Moskvaya gedərək bu məsələni SSRİ Ali Sovetinin sədri K.Y.Voroşilovla razılaşdırmaq onun üzərinə düşür: *“1956-cı il iyul ayının ilk günlərində Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı Konstitusiyaya təklif edilən dəyişikliklərin layihəsi Azərbaycan KP MK-da müzakirə edilib yekdilliklə bəyənildi və M.İbrahimova tapşırıldı ki, məsələni SSRİ Ali Soveti Rəyasət heyəti ilə razılaşdırsın. M.İbrahimov elə həmin ay iyulun 17-də Moskvada olarkən bu işin öhdəsindən gəldi”* [Həsənlı, 2008: 142]. Moskvadan qayıdan M.İbrahimov Azərbaycan KP MK-ya göndərdiyi məktubunda yenə də xalqın tarixinə müracət edərək işğalçıların uzun müddət xalqı “zülm və təzyiq” altında saxlasalar da, Azərbaycanın milli istiqlalını, dövlət və mədəniyyətini məhv etməyə çalışdıqlarını, lakin buna nail ola bilmədiklərini yazır və indiki dövlətin milli siyasətinin də buna yol vermədiyini qətiyyətlə bildirirdi: *“Sovet dövründə əldə etdiyimiz böyük qələbələrdən biri Azərbaycan dilinin dövlət səviyyəsinə qalxmasıdır. İstər kənd, rayon, şəhər partiya və sovet təşkilatlarında istərsə respublika təşkilatlarında Azərbaycan dili dövlət dili kimi işlənir. Söz yox ki, getdikcə bu vəziyyət genişlənəcək və möhkəmlənəcəkdir. Bu vəziyyət respublikanın Konstitusiyasında əks olunmalıdır”* [İbrahimov, 1956: 114]. M.İbrahimov məktubunda Konstitusiyaya ediləcək əlavəni

Ali Sovetin həmin il avqustun 15-də keçiriləcək sessiyasında müzakirə etməyi məsləhət görürdü. Sessiyada Konstitusiyaya əlavə qəbul edildi və bununla da Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili statusu aldı.

Bu illəri Mirzə İbarhimovun həyatının və fəaliyyətinin ən məhsuldar və qızıl dövrü kimi səciyyələndirmək olar. 1957-ci ildə Nazim Hikmətin Bakıya gəlişi zamanı respublika cameəsi ilə görüşlərinin əksəriyyətində onu M.İbrahimov müşayiət edirdi. Yazıçı Nahid Hacıadə yazır: *“O zaman Mirzə İbrahimov sözün əsl mənasında xalqın sevimlisinə, ümid yerinə çevrilmişdi. Böyük ədib Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sədri kimi çox böyük işlər apardığına görə ümumxalq sevgisi qazanmışdı. Həmin illər yaddaşlarda özünəqayıdış və milli oyanış illəri kimi qaldı. Mirzə İbrahimov idarə və müəssisələrdə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsi haqqında fərman imzalamışdı. Sovetlər Birliyinin dünyaya meydan oxuduğu, rus şovinizminin tüğyan etdiyi bir vaxtda bunun necə böyük risk, hüner və qəhrəmanlıq tələb etdiyini hamı yaxşı başa düşürdü”* [Hacıadə, 2008: 171].

N.Hacıadənin yazdığına görə, Nazim Hikmət universitetdəki tələbələrə görüşünə də Mirzə İbrahimovla gəlir. Məhz bu görüşün Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri ilə bağlı çoxlu fikirlər vardır. Universitetdə divarlara vurulmuş lövhələrin heç birində rus dilində yazılmış elanlara rast gəlmək mümkün deyildi. Bununla onlar Nazim Hikmət və Mirzə İbrahimova *“Biz sizin yolunuzu tutmuşuq”* – mesajını verirdilər. Görüş ərəfəsində bir tələbənin Nazim Hikmətə *“Əgər bir azərbaycanlı özgə dildə oxuyub, özgə dildə düşünüb, özgə dildə yazarsa, onu azərbaycanlı adlandırmaq olarmı?”* – sualına Nazim Hikmət *“Əgər bir adam Çin dilində təhsil alırsa, fikri, düşüncəsi çinli kimi qurulubsa, onu Çin mütəxəssisi hesab etmək olar. Öz ölkəsinə, xalqına onun o qədər də dəxli yoxdur”*, – cavabını verir. Lakin Mirzə İbrahimovun cavabı çox kəskin olur: *“Gözlənilməz halda Mirzə İbrahimov ayağa qalxıb: “Belələri əclafdır!” – deyər qışqırdı.*

O, məhvərindən çıxmışdı, necə də qəzəbli idi.

Əllər göyərçin kimi çırpındı, alqış səslərindən zal birdən-birə necə kükrədi, coşdu!” [Hacızadə, 2008: 172]. Əslində isə M.İbrahimovun bu qəzəbi sadəcə tələbənin sualına deyildi, həmin günlərdə onun Azərbaycan dili uğrunda mücadiləsinə qarşı çıxan milli və qeyri-milli “opponentlərinə” idi. M.İbrahimovun bu zaman gənclər arasında çox məşhur olduğu ilə bağlı plenum iştirakçılarından birinin çıxışında deyilirdi: *“Onlar bir sıra millətçi dalğalar qaldırıblar və İbrahimov yoldaş bu məsələnin təşəbbüskarı olduğu üçün istər-istəməz onu özlərinin milli qəhrəmanına çeviriblər. Adamların bir hisssəsi, xüsusən gənclər, tələbələr buna uyublar. Mirzə İbrahimov hər dəfə çıxış eləyərkən sürəkli və uzun müddət kəsilməyən alqışlar da bundan irəli gəlir”* [İbrahimov, 1991: 118].

Mirzə İbrahimovun mübarizəsi öz nəticəsini verir və Azərbaycan dilinin dövlət statusu Konstitusiyada öz əksini tapır. Lakin M.İbrahimovun işi bununla bitmir, bəlkə əksinə, bundan sonra başlayır. Çünki Konstitusiyaya dil ilə bağlı bu əlavəyə ermənilər və digər millətlərin öyrədilmiş nümayəndələri qarşı çıxaraq Azərbaycanın “Lenin milli siyasətini” kobud surətdə pozduğuna dair həm mərkəzə məktublar yazırlar, həm də ermənicə və rusca çıxan qəzetlərdə etirazlarını bildirirdilər. Guya bu qanunun qəbul edilməsi respublikada millətçiliyin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Görünür, bütün bunlar Mirzə İbrahimovu yenidən bu məsələyə qayıtmağa vadar etmiş və 1956-cı ildə “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsi ilə çıxış etmişdir. Bu məqalə yazıçının əvvəlki məqalələrindən kiçik olsa da, siyasi tutumu və ictimai rezonansı baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Məqalənin hər bir cümləsi və fikri milli hədəfə yönəlmişdi. Bunun üçün yazıçı mövcud sistemin ideoloji bazasından da istifadə edərək, Lenin milli siyasətinin nəzəri prinsipləri (böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyi, zülm, təzyiq və s.) ilə fikirlərini əsaslandırır. Yazıçı uzaq tarixə getmir, birbaşa mətləbə keçərək

indiki zamanda imperializmin milli zülmü gücləndirməsi, milli adət-ənənələrə alçaq nəzərlə baxması, təzyiqi artırması nəticəsində Asiya və Afrika xalqlarının bu zülmə qarşı istiqlal mübarizəsinə istinad edir. Məhz bunun sayəsində Asiya və Afrikanın əzilən xalqlarının ayağa qalxaraq imperializm boyunduruğunu qırıb atmış və azadlığa çıxmışdı. Yazıçının fikrincə, yalnız azadlıq və bərabərlik olan yerdə özünün böyük və yaradıcı, insani mahiyyətini tam olaraq meydana çıxara bilir. Zor olan yerdə isə məhəbbət və sədaqətdən danışmaq nahaqdır: *“Müstəbid quruluşların tarixi aydın sübut edir ki, zor və təzyiq cəmiyyətdə ancaq ikiüzlülüğü, riyakarlığı, şübhə və etimadsızlığı artırır. Təzyiq altında olan millətlə təzyiq göstərən millət arasında həqiqi dostluq mümkün deyildir. Hətta gəlişigözəl sözlər belə burada kömək etmir”* [İbrahimov, 1956]. M.İbrahimov sovet cəmiyyətinin adını çəkmir, ancaq bütün dedikləri Azərbaycan dili və xalqa qarşı münasibəti olduğu kimi göstərirdi. Yazıçı Britaniya birliyini misal çəkir və bu birliyin imperialist üstünlük və imtiyazlar üzərində qurulduğunu deyir. Ona görə də bu birlikdə mübarizə səngimir və qurtarmır, əksinə getdikcə qızıdır. Gəldiyi qənaət də Azərbaycan dilinin bugününü aydın əks etdirirdi: *“... bu mübarizə o zaman qurtara bilər ki, bu xalqlar həqiqi azadlığını əldə etsin, bu zaman həqiqi dostluq və birlik yarana bilər”* [İbrahimov, 1956].

Bu fikirlərdən dərhal sonra M.İbrahimov çar Rusiyasının qeyri rus xalqları *“ən kobud və vəhşi jandarm üsulu”* ilə əzmə siyasətini kəskin şəkildə tənqid edir və onun milli mədəniyyətlərə və milli dillərə qarşı təcavüzkar hərəkətini pisləyir. Çarizm Rusiyasının hətta milli qırğınlar törətdiyini, başqa xalqları məhv etmək və imperiya içərisində *“əritmək”* məqsədilə rusları zorla ucqarlara köçürdüyünü yada salır. Əlbəttə, sovet dövründə “inqilab”dan əvvəlki dövr rəsmi siyasətdə bu və ya digər şəkildə tənqid edilirdi, ancaq M.İbrahimovun məqaləsində qoyduğu imperiya və milli dil məsələsi bu şəkildə heç zaman tənqid obyekt-

ti olmamışdı. Azərbaycan xalqının öz dilini xarici işğalçıların hücumundan qoruyub saxladığını, ona ana dilini unutdurmağa çalışanların isə xalqın nifrətindən başqa bir şey qazanmadığını bildirirdi. M.İbrahimov bundan sonra sovet dövrünə keçir və bu dövrdə də vəziyyətin dəyişmədiyi aydın olur. Aydın olur ki, sovet dövrünün ilk onilliyində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi: *“Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş-iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə qarşı biganə və laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır”* [İbrahimov, 1956]. Bəziləri bu cür cavabların idarənin xüsusiyyətindən irəli gəldiyini bəhanə edir və bu siyasətə haqq qazandırırdılar. Böyük səhvə yol verən bu cür adamların Azərbaycan dilinə qarşı etinasızlığına kəskin şəkildə qarşı çıxırdı. Məsələn, Maliyyə nazirliyində Azərbaycan dilinin işlədilməsi çətinliyini bəhanə edənlərə heç bir əlyeri qoymurdu. M.İbrahimov indiki zamanda Azərbaycanda “bir xalqın yüksəlməsi”nin “o birinin əzilməsi” hesabına ola bilməsini mümkünsüz hesab edərək qəti şəkildə hökm verirdi: *“Respublikanın dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarında işlərin azərbaycanca aparılması isə qanuni bir haldır. Çünki bir xalqın öz idarələrini ana dilində idarə etmək arzusundan təbii bir şey ola bilməz. Sovet quruluşunda bu hər bir xalqın pozulmaz hüququdur. Bu hüquqa hörmət etmək hamının vətəndaşlıq borcudur”* [İbrahimov, 1956].

M.İbrahimov bu fikirlərində mənsub olduğu xalqın böyük həqiqətlərini ifadə edirdi. “Kommunist” qəzetinin ilk səhifəsində “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsini dərc etdirməsi onun bu yolda dönməz olduğundan xəbər verirdi. Bu, həm də həyatını risqə atması demək idi. Məqalənin Azərbaycan KP MK-

nın ikinci katibi Yakovlev tərəfindən tərcümə etdirilərək Moskva-yə göndərilməsi və ondan sonra mərkəzdən gələn təlimatlarla yazıçıya və respublika rəhbərliyinə qarşı hücumlar məsələnin nə qədər vacib və əhəmiyyətli olduğundan xəbər verirdi.

1959-cu ilin fevralında Moskva nümayəndəsinin iştirakı ilə Azərbaycan KP MK-da keçirilən plenum, əslində Mirzə İbrahimova qurulmuş məhkəmədən başqa bir şey deyildi. Buna baxmayaraq, M.İbrahimov əvvəlki mövqeyindən bir addım da olsun geri çəkilmir. Plenumdakı çıxışında Ali Sovetə işə gələndə hər həftə onlarla adamın şikayətini aldığı və yerli dilə göstərilən etinasızlığın dil uğrunda mübarizəyə başlamağın zəruriliyini bir daha təsdiq edərək *“Biz belə işlərə qarışmalı, ona qarşı çıxış eləməli idik”*, – deyir. M.İbrahimov fikrini yenə də müqayisə ilə əsaslandırır: *“Əgər mən Hindistanı görməsəydim, İranda, Finlandiyada və başa ölkələrdə olmasaydım, görməzdim ki, orada nələr baş verir, kiçik xalqlar necə əzilir, onların dilləri necə sıxışdırılır”* [İbrahimov, 1991: 114]. Yarım saatlıq çıxışında nətiq dil uğrunda mübarizəsində doğru yolda olduğunu bir daha təsdiqləyir. Onun bu nitqini Xeyrulla Əliyev Xosrov Ruzbehin müdafiə nitqi ilə müqayisə edərək yazır: *“O vaxtlar heç yerdə işləməyən, öz taleyi ilə yenə də üz-üzə tək qalmış Mirzə İbrahimovun plenumda çıxışı lap Xosrov Ruzbehin “müdafiə nitqi” kimi bağlı salonları yararaq bütün ölkədə əks-səda doğurmuşdu. O, çıxış deyildi, şəhidlik zirvəsinin fəthi idi. İndi o təlatümlü dənizdə ağaran tənha yelkəni deyil, nəhəng mühərrikli buzqıran gəmini xatırladırdı”* [Əliyev, 2008: 373].

Müzakirənin sonunda yenidən söz alan M.İbrahimov iyirmi ilə qədər mübarizəsini apardığı Azərbaycan dili siyasətinin arxasında durur və geri çəkilmir. Onun üçün *“dil məsələsi çox böyük və vacib məsələdir”*. Onun fikrincə, bu məsələdə cəsarətli hərəkət etmək lazımdır. O, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi Konstitusiyaya əlavə edilməsini *“böyük addım”* hesab edir. Ancaq görünür ki, M.İbrahimovu bu milli ideyanın həyata

keçirilməsində yarı yolda qoyanlar da olmuşdur. “Ölüm-dirim” məsələsinə çevrilən bu plenumda özünün tək qaldığını, onu bu yolda tək qoyanlara açıq şəkildə etiraz edirdi: *“Bu prinsipial məsələlərdə mən MK bürosunun, şəxsən Mustafayevin (birinci katib İmam Mustafayev – B.Ə.) razılığı olmadan bir addım belə atmamışam. Lakin o mənim üçün anlaşılmaz olan ikitərəflilik göstərdi. Bir neçə nazirlikdə Azərbaycan dilinin tətbiqi ilə əlaqədar məsələnin Rəyasət Heyətində müzakirəsi onun razılığı ilə hazırlanmışdı, lakin müzakirə günü o gəlmədi... Rəyasət Heyətinin iclasının başlanacağını ona bildirəndə o cavab vermişdi ki, xəstədir. Biz Rəyasət Heyətinin iclasını onsuz keçirdik. Səhəri gün isə o sağaldı...”* [İbrahimov, 1959]. Moskvadan gələn partiya funksionerləri araşdıraraq bu nəticəyə gəldilər ki, məsələyə yenidən baxılmalıdır. Onların yazdığı arayışda ən çox tənqid olunan Mirzə İbrahimov idi. Bəzi milli ziyalılar da çıxışlarında M.İbrahimovu tənqid edərək, onun məqaləsinin *“millətçi ünsürlərə və demaqqoqlara”* öz çirkin niyyətlərini həyata keçirmək üçün bəhanə verdiyi qənaətinə gəlirdi. Azərbaycan KP MK-da keçirilən məsələnin yenidən müzakirəsi zamanı M.İbrahimova qarşı hər cür ittihamlar səsləndirilir. Bu çıxışların əsas məğzi M.İbrahimovun buraxdığı səhvləri boynuna alması və onu kəskin tənqid üzərində qurulmuşdu.

Mirzə İbrahimov indi iki mövqeyə qarşı döyüşürdü; həm qeyri millətlərin hücumlarına sinə gərir, həm də milli “ziyalılar”ın ona qarşı hücumlarına kəskin cavablar verirdi. Xüsusilə, 1959-cu il plenumunda ona qarşı hücumlar çoxalmağa başladı. Burada vəzifəli, nazirlər, idarə rəhbərləri fəallıq göstərirdi. Moskvanın işə qarışması ilə mövqelərini dəyişdirənlər də var idi. Azərbaycan dilinin idarələrdəki vəziyyəti ilə bağlı yaranan komissiyada mövqeyini dəyişdirənlər də az deyildi. Bəziləri bunun “tələsik” olduğu qənaətinə gəlir, “ehtiyatlı olmağı” tövsiyə edirdilər. Kənddən gəlmiş bir partiyaçı isə: *“Məgər bütün məsələ “я”, “ю”, “е” hərflərinin yazılışının dəyişdirilməsinin başındadır?*

Bu məqalənin çap olunması doğrudan da millətçilik hisslərini qızışdırmaq məqsədi güdür. Bu isə yaxşı məqsəd deyil”, – deyə yazıçını günahlandırır. Çıxışların birində “Mənə belə gəlir ki, bundan xırda burjua, millətçilik təmayülünün üfunətli qoxusu gəlir”, – fikri səsləndirilmişdi. Biri isə bütün bunları mənasız hesab edərək “Dillə bağlı milli müstəsnaqlıq, yaxud dilin sıxışdırılması haqqında söhbətlər nəyə lazımdır?”, – deyirdi. Yaxud: “Sizin çıxışınız (M.İbrahimov nəzərdə tutulur – B.Ə.) dəyəri bir qəpik olan hiylənin nəticəsidir”, “Əslində bu, qaş qayıran yerdə göz çıxarmaqdır”, “Onun fikirləri təmiz kəndli psixologiyası, kəndli nəzəriyyəsidir”, “Bu qoxumuş niyyətlərdir” kimi fikirlər səsləndirilirdi. Biri isə uzun müddət respublikada olmadığından Azərbaycan dilini az bildiyini etiraf edərək M.İbrahimovun çıxışını “arqumentsiz” və “əsassız” hesab edirdi: “Nəyə görə siz bizim respublikanın məsələlərinin həllinə dal qapıdan girsiniz? Əsas qapıdan girin. Görün bizim sənayedə nələr yaradılıb”. Natiq çıxışında Xruşşov yoldaşın nitqiçini yaxşı başa düşmək üçün iki dəfə oxuduğunu və ondan estetik zövq aldığını bildirir və partiya vəzifələrinin sözsüz yerinə yetiriləcəyinə söz verir. M.İbrahimova qarşı bu ittihamlar alqışlarla qarşılanır. Çıxışlarda bu fikirlər də səslənir: “Bu yolla ki, Mirzə İbrahimov gedir, həmin yolla xalqın mənafeyinə xidmət etmək olmaz”, “Vətənpərvərliyi inhisara almağınız düzgün deyil axı...”, “Bu cür yazıçılar əsl həyatı tanımırlar” və s. Respublika Nazirlər Sovetinin rəhbərlərindən biri isə deyir: “Mən bir məsələ – dil məsələsi üzərində dayanmaq istəyirəm. Məsələni, bildir, yaxud inişil dövlət dili haqqında fərman vermək nə dərəcədə zəruri idi? Belə bir zərurət var idimi? Şəxsən mən belə hesab edirəm ki, heç bir zərurət yox idi. Bu fərmanla nə demək istəyirdilər? Guya Azərbaycanın öz sərbəst dili yoxdur”.

Biri isə sanki bu mübarizənin xalqa heç bir dəxli yoxmuş kimi: “Bizdə Azərbaycan dilinə qarşı mübarizə aparan kimdir ki? Yoldaş Mirzə İbrahimov, siz Azərbaycan dili uğrunda kiminlə

ölüm-dirim mübarizəsi aparmaq istəyirsiniz?” – deyə yazıçını günahlandırır. Ən dəhşətli isə o idi ki, onunla bu yola çıxmış bir çox vəzifəli büro üzvləri plenumda yazıçını tək qoymuşdular. Rayonlardan birinin partiya komitə katibinin çıxışı isə lap 30-cu illəri xatırladırdı: “*Bizdə M.İbrahimov kimi yazıçılar çoxdur. Təklif eləyirəm ki, onlar kənddə işləməyə göndəriləsinlər. Qoy onlar kənddə yaşayaraq müəyyən vəzifə tutsunlar və bundan sonra yazsınlar (alqışlar)*”. Həmin çıxışçı bir alqışı da nitqinin sonunda alır: “*Onun (M.İbrahimovun – B.Ə.) fikirləri təmiz kəndli psixologiyası, kəndli nəzəriyyəsidir. Mən bəyan eləyə bilərəm ki, Azərbaycan partiya təşkilatı, Bakı partiya təşkilatı həmişə Lenin partiyasının qabaqcıl dəstəsi olmuş və əbədi olaraq belə qalacaqdır. Yaşasın beynəlmiləlcilik! (alqışlar)*” [İbrahimov, 1991: 119-120]. Maraqlı burasındadır ki, milli “ziyalılar”dan fərqli olaraq Moskvadan plenuma göndərilmiş MK Rəyasət Heyətinin üzvü N.Mühiddinov M.İbrahimovun bu mübarizəsini təqdir etməsə də, ona “əziz İbrahimov”, “ağıllı adam”, görkəmli yazıçı”, “bədi söz ustası”, “Azərbaycandan kənarda da yaxşı tanınan” və s. epitetlərlə böyük hörmətini gizlətməmişdi. Halbuki bu cür epitetlər “milli ziyalıların” nitqində yox dərəcəsinə idi. M.İbrahimovun bu qeyri-bərabər mübarizəsində yeganə silahı intellekti, elmi-nəzəri erudisiyası, yapışdığı yeganə arqument isə, nə qədər qərribə də olsa, “Lenin milli siyasəti” idi. Çoxları onun bu arqumentləri qarşısında aciz qalırdı... M.İbrahimov onların hər birinin cavabını elmi-nəzəri və diplomatik şəkildə verirdi: “*Respublika prokuroru yarı azərbaycanca, yarı rusca danışır dil məsələsinin Konstitusiyaya salınmasının ümumittifaq qanunvericiliyi mövqeyindən yanaşmaq təklifi ilə çıxış etmişdi. Əslində mənfəi mövqeyini gizlətməmişdi. Mirzə müəllim ona milli siyasəti yaxşı öyrənməyi məsləhət gördü*” [Əlibəyov, 2008: 385].

Plenumda M.İbrahimovun “Azərbaycan dili” kitabı üzərində də dayanılmış, kəskin tənqid edilmiş, hətta kontekstdən

çıxardılmış müxtəlif fikirləri oxunmuşdur. Yazıcının “*Heç bir millət və ya xalqdan elə bir adam tapmaq olmaz ki, o öz anasının südüünü əmə, öz atasının ocağı başında böyüyə və öz ana dilini bilməyə*” fikrini sitat gətirərək tənqid etmişdilər. Çıxışlar zamanı M.İbrahimov dəfələrlə yerdən deyilən fikirlərə etirazını bildirmiş, deyilən mövqelərlə razılaşmamışdır.

M.İbrahimovun müzakirədəki son çıxışı böyük bir vətəndaşlıq dərsi və cəsarət rəmzidir: “*Sov.İKP MK cəsarətlə bu addımı atdı, çünki bilirdi ki, bu addım vətənimizin xeyrinədir, çünki bilirdi ki, bu addımla haqsız olaraq incidilmiş xalqların hüquqları bərpa olunacaq və onlar sürgündən qayıdacaqlar. Mənim vətəndaşlıq vəzifəm mənə diktə etdi ki, Azərbaycan dilinin tətbiqi haqqında çətin məsələni qaldırım. Mən öz fəaliyyətimlə bağlı adamlarla, ziyalılarla daha çox ünsiyyətdə oluram, ona görə vicdanım mənə diktə etdi ki, insanların ürəyində narazılıq yaratmış bu anormal vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün tədbir görmək lazımdır, məhz bu vəziyyət mənə məcbur etdi ki, öz fikrimi deyim*” [İbrahimov, 1956: 95]. Sonralar bu çıxışı ilə bağlı N.Xəzri yazırdı: “*Görün, öz ana dili uğrunda mübarizə aparmaq istəyən yazıçıya necə ittihamlar verilirdi. Mirzə müəllim plenumda çıxış etdi. Özünəxas olan məntiqlə, cəsarətlə, mərdliklə... Lakin o dövrdə mərdlik kimə lazım idi? Hər şeyi partiya həll edirdi. Və o, Ali Sovetin sədrliyindən götürüldü*” [Xəzri, 2008: 59].

M.İbrahimov çıxışında Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu almasından yaranan çətinliklərlə bağlı da fikirlərini bildirdi. Ən əsas məsələ, bütün ittihamların ona qarşı yönəlməsinə baxmayaraq, özünü mərdliklə müdafiə edir, məsələnin xalqın məsələsi olduğunu və böyük bir ədalətsizliyə yol verildiyini bütün varlığıyla dərk edirdi. Bu isə onun məqalələrindəki nəzəri mövqedən və əməli fəaliyyətindən bir addım da geri çəkilməməsini göstərirdi. Bununla bağlı sonuncu “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” məqaləsi də kəskin tənqiddə məruz qalmasına baxmayaraq, o yenə də mövqeyində qalırdı. Azərbaycan Elmlər Akademiyası

sında “Azərbaycan dili” məqalələr toplusundan ibarət kitabının nəşr edilməsi Mirzə İbrahimovun bu məsələyə nə qədər böyük önəm verdiyini və öz mövqeyində qaldığını sübut edirdi. “Azərbaycan dili” kitabı xalq tərəfindən olduqca rəğbətlə qarşılanırsa da, antiazərbaycanlılar tərəfindən tənqid edildi və bunun müəyyən nəticələri də oldu. Bütün bunlar Azərbaycan dili məsələsinin sıradan bir iş olmadığını və əsl qəhrəmanlıq, böyük vətəndaşlıq və cəsarət tələb etdiyini göstərirdi. Azərbaycan idarə və təşkilatlarında məktublaşma və sənədləşmənin Azərbaycan dilində olması milli ruhun ifadəsi oldu. Lakin imperiya siyasəti buna dözə bilmədi, onu “*xalqlar dostluğuna qəsd etməkdə*”, “*millətçilikdə*” “*öz vəzifəsindən sui-istifadə etməkdə*” günahlandırırırdılar. 1959-cu ildə keçirilmiş plenumda isə MK-nın ideoloji işlər üzrə katibi çıxışında M.İbrahimovun kütləvi surətdə buraxılmış “Azərbaycan dili” kitabından MK bürosunun xəbəri olmadığını iddia edir və “*həmin məqalələrin nəşri zəhmətkeşlərin, gənclərimizin tərbiyəsi işinə böyük ziyan vurur*”, – qənaətinə gəlirdi.

Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi uğurla nəticələndi; Azərbaycan dili Konstitusiyada dövlət dili statusu aldı. Baxmayaraq ki, bu işdə müəyyən ləngimələr, qarşısına çəkilən sədlər də oldu. Bütövlükdə, Azərbaycan dili uğrunda mübarizə xalqın milli mücadilə əzmini bərpa etdi. Bunun qarşılığında isə Mirzə İbrahimovun şəxsi həyatında ağır günlər başladı. Azərbaycan Ali Sovetinin sədri vəzifəsindən çıxarıldı, “millətçi” damğası vuruldu, bir müddət işsiz qaldı və gələcək fəaliyyətində əngəllərlə qarşılaşdı. Onun Azərbaycan dili ilə bağlı yazdığı nəzəri məqalələri, Ali Sovetdə işlədiyi vaxt qaldırdığı dil məsələsi – Azərbaycan dilini dövlət dili elan etməsi həyatının ən mənalı anları, fəaliyyətinin vacib mərhələsi və göstərdiyi vətəndaşlıq zirvəsi idi. Buna görə ona nə qədər ittihamlar edilse də, işdən çıxarılsa da, vəzifə verilməsə də, onu sındırmaq, əzmək istəyənlər olsa da, yazıçı heç zaman sınımadı. Yazıcının bu dövrü haqqında qızı Sevda İbrahimova yazır: “*Lakin atamın*

möhkəm iradəsi, dəyanəti, mərdliyi, cəsarəti və xalqına olan böyük məhəbbəti onu öz əqidəsində, öz prinsiplərində daha da möhkəmlətdi. Xatirindədir, o ağır zamanda ona adi, tanımadığı adamlar zəng edir, ona öz məhəbbətlərini, dərin hörmətlərini bildirirdilər. Deyirdilər ki: “Mirzə müəllim, biz sizinləyik, biz sizin pərəstişkarlarınızıq. Siz yazın-yaradın. Siz xalqın oğlusunuz” [İbrahimova, 2008: 31]. Lakin elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, yazıçı bütün varlığı ilə xalqına, onun tarixinə, dilinə bağlıydı və hər zaman da xalqı onu ən çətin vəziyyətdən belə çıxarırdı. Yazıçı özü isə həyatının bu günlərini “Böyük dayaq” romanında belə ifadə edirdi: *“Alçaq əllər, məni uçuruma itələyəndə dadıma sən çatmısan, amansız qorxu başımın üstünü alaraq məni ağır fikirlərə saldığı zaman, xoş günün dönük dostları, zəif və qorxaq yoldaşlar məndən üz döndərdiyi zaman yeganə dayanacağım sən olmusan”* [İbrahimov, 1957: 243].

M.İbrahimovun Azərbaycan dili siyasəti bir çox respublikalarda da öz əks-sədasını verdi. Pribaltika respublikalarının bu təcrübəyə istinad etmələri imperiya siyasətini qorxuya saldı və dərhal hərəkətə keçildilər. Bunun üçün qeyri-azərbaycanlıların etiraz məktublarından da ustalıqla istifadə edildi.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan dili uğrunda mübarizə M.İbrahimovun şəxsi təşəbbüsü ilə olmuşdur; bu mübarizənin əsası onun bədii dilə həssaslığından, milli idealın həyata keçirilməsi yolundakı məqsədyönlü fəaliyyətindən irəli gəlmişdir. Bunun üçün yazıçı 1943-cü ildən başlayaraq müxtəlif məqalələr yazmış, xüsusilə, Azərbaycan Maarif Komissarı işləyərkən bu ideyanı təhsil müəssisələrində həyata keçirməyə çalışmışdır. 50-ci illərdə Azərbaycan Ali Sovetinin sədri vəzifəsində işləyərkən əvvəllər elmi-nəzəri cəhətdən işlədiyi bu ideyanı praktikada həyata keçirmək üçün hərəkətə keçmiş və Nazirlər Kabinetinin sədri Sadiq Rəhimov və Azərbaycan MK katibi İmam Mustafayevlə razılaşdıraraq məsələnin həllinə nail olmuşdur. Sonrakı proseslərdə milli mücadilə yolunda tək qalan yazıçı bunun bədə-

lini işdən çıxması və “millətçilik” damğası ilə töhmətləndirilməklə ödəyir: *“O, bu məsələnin zəruriliyini dərk eləməklə kifayətlənmədi, əməli addımlar atdı, sonra isə çoxları onu düzgün başa düşməsələr, qəbul etməsələr də, tərəfdarlarının bəziləri “hava dəyişəndə” əleyhdarlarına çevrilsələr də, həmişə öz dediyinin üstündə dayandı”* [Qriç, 1991: 111]. Əlbəttə, həyat da onun mücadiləsinin doğruluğunu sübut etdi və müstəqillik uğrunda mübarizəyə təkan verdi.

Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili uğrunda mücadiləsi bütöv bir xalqın ruhunu yenilədi, dirçəltdi, onu psixoloji cəhətdən yeni mərhələyə hazırladı. Ana dili ideyası artıq cəmiyyətə elə sirayət etmişdi ki, onu xalqın yaddaşından silmək, təmizləmək mümkün deyildi; necə deyərlər, artıq təkan öz işini görmüş, milli ruh beyinlərə, ürəklərə işləmişdi. Azərbaycanın bir əsrdəki ikinci müstəqilliyi Mirzə İbrahimovun ömrünün qürub çağına (lakin bu dövrdə də onun möhtəşəm fəaliyyətini yada salmaq lazımdır!) düşdü, yeni gələn nəsillərin 80-ci illərin əvvəllərindən yazıçının yaradıcılığına və şəxsiyyətinə yersiz, qərəzli və əsaslandırılmamış hücumları, sistemin bütün qüsurlarını ona aid etmələri də oldu... Onu artıq ömrünü başa vurmuş sovet sisteminin adamı kimi qələmə verənlər, ünvanına layiq olmadığı “tənqidlər” söyləyənlər də oldu. Lakin bütün bunlar onun xidmətlərinə zərrəcə adekvat deyildi. Azadlıq havasında olan yeni nəsil özü də bilmirdi ki, müstəqilliyin əldə edilməsində, dilinin, varlığının, milli ruhunun qorunub saxlanılmasında, bədii düşüncədə yaşadılmasında Mirzə İbrahimovun misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Ədəbiyyat

ARPIİ SPIHDA, fond 1, iş 228, s. 43, v. 54.

Əlibəyov C. Mirzə İbrahimov və qərribə taleyin gerçəkliyi// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 379-393.

Əliyev X. Mirzə İbrahimov: Sözü və özü ürəklərdə// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 366-378.

Hacızadə N. Xalq ürəyinin tərcümanı// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 167-178.

Həsənli C. Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyahılar (1954-1956). Bakı, Adiloğlu, 2008, 544 s.

Xəzri N. Mehriban, qayğıkeş insan//Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 56-61.

İbrahimov M. Böyük dayaq (roman). Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1957, 582 s.

İbrahimov M. Xəlqilik və realizm cəbhəsindən (məqalələr). Bakı, Azərnəşr, 1961, 524 s.

İbrahimov M. Azərbaycan dili (məqalələr). Bakı, EA nəşriyyatı, 1957, 74 s.

İbrahimov M. Azərbaycan KP MK-ya/ARPIİ SPIHDA, 1956, f.1, s. 43, i. 87, v. 113-116.

İbrahimov M. Azərbaycan dili dövlət idarələrində. Kommunist, 1956, 26 oktyabr.

İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərnəşr, 1991, 136 s.

İbrahimova S. Atama çatmayan məktub//Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 29-36.

İlkin Q. Unudulmaz insan// Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 141-145.

Kazımov Q. Mirzə İbrahimov və dilimiz / Mirzə İbrahimov müasirlərinin xatirələrində. Bakı, Elm, 2008, s. 344-353.

Qriç A. Otuz ildən sonra//İbrahimov M. Ana dili – hikmət xəzinəsi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1991, s. 108-131.

M.İbrahimovun Azərbaycan KP MK-da çıxışı. ARPIİ SPIHDA, 1956, f.1, s. 44, iş 50, v. 90-94.

Prof.dr.Qulu MƏHƏRRƏMLİ

Bakı Dövlət Universiteti

TELEVİZIYA NİTQİ VƏ ƏDƏBİ NORMA PROBLEMİ HAQQINDA

Xülasə

Hazırda Azərbaycan dilinin ən çox işləndiyi kütləvi kommunikasiya sahələrindən olan televiziya (TV) internetin media profilinin sürətli inkişafına və sosial şəbəkələrin mövcudluğuna baxmayaraq auditoriyaya təsir gücünü saxlayır. Bu səbəbdən də TV-nin ayrı-ayrı verilişlərində, müxtəlif forma və məzmunlu proqramlarında dil-nitq nöqsanlarına yol verilməsi auditoriyada haqlı narazılıq doğurur. Ana dilinin, nitq mədəniyyətinin, onun norma və qaydalarının təbliğatçısı rolunu oynamalı olan televiziya bu nöqsanlar özünü hansı səviyyədə göstərir? Həmin nöqsanların əsas səbəbi nədir və ekran-efirdəki bu nöqsanları praktikada necə aradan qaldırmaq mümkündür?

111

Təqdim olunan məqalədə bu barədə danışılır, mövcud tədqiqatlara əsasən həmin nöqsanların dörd səviyyədə üzə çıxdığı bildirilir. Göstərilir ki, dil estetikası və ədəbi norma baxımından bu nöqsanlar dörd qismə bölünür: tələffüz nöqsanları və ya fonetik nöqsanlar; ifadə, yaxud leksik-qrammatik nöqsanlar; üslubi nöqsanlar; təfəkkürlə bağlı olan məna (semantik) nöqsanlar. Məqalədə qeyd olunur ki, bu nöqsanlar bəzi müəllif verilişlərində, jurnalistlərin hadisə yerindən reportajlarında və digər xəbər materiallarında özünü göstərir.

Nöqsanların yaranması, həmçinin aradan qaldırılması yollarını göstərən məqalə müəllifinin fikrincə, ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, onun milli xəzinəsidir. Xalqın tarixi, mədəniyyəti, düşüncə tərz, ictimai-elmi təfəkkürü məhz bu xəzinədə öz əksini tapır, onun mədəniyyətinin güzgüsüdür.

Ona görə də ekran-efirdə ana dilinə sevgi ilə yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziya dillərinin dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması da məhz bu təməl müddəalara əsaslanmalıdır.

Giriş: məsələnin qoyuluşu

Bu gün Azərbaycan media mühiti, o cümlədən audiovizual media məkanı fərqli teleradio kanallarının mövcudluğu sayəsində çox zəngindir. Ölkəmizdə əvvəlcə radionun (1926), sonralar isə televiziyanın (1956) kütləvi yayıma başlaması Azərbaycan dilinin tətbiq sahəsini və işləkliyini artırmaq, şifahi ədəbi dilimizin arealını genişləndirmək, dövlət dilinin normalarını, düzgün danışmaq qaydalarını təbliğ etmək baxımından ciddi kulturoloji hadisəyə çevrildi [1; 7; 8]. Xüsusən televiziya qısa müddətdə sürətlə inkişaf edərək ötən əsrin 50-ci illərində o zaman əsas nitq mədəniyyəti tribunası və ədəbi tələffüz nümunəsi kimi çıxış edən milli radionun həmin funksiyasını öz üzərinə götürdü [7, s.32].

Hazırda bütün dünyada internetin ciddi uğurlarına baxmayaraq hələ də əksər cəmiyyətlər üçün əsas məlumat mənbəyi olan televiziya auditoriyada öz kütləviliyini saxlayır, verdiyi məlumatlarla dünyanın mozaik mənzərəsini cızır və ictimai münasibətləri əks etdirən kütləvi kommunikasiya vasitəsi kimi çıxış edir. Televiziya məhz bir vasitə kimi bir növ cəmiyyətdə gedən proseslərin güzgüsü rolunu oynayır. Bu “güzgüdə nəinki ayrı-ayrı sahələrdə baş verən dəyişiklikləri, hətta dil proseslərini aydın şəkildə görmək mümkündür” [9, s.7].

Bizi əhatə edən gerçəklik haqqında informasiyanı ekranda özünəməxsus şəkildə, yəni söz, səs və təsvirin köməyi ilə çatdıran televiziya, yüksək nitq mədəniyyəti tribunası olmaqla yanaşı, həm də dilin şifahi və yazılı qollarının sintezindən ibarət

olan və “audiovizual” adlanan yeni istiqamətini yaratmışdır. “Televiziya dili” deyəndə adlarını çəkdiyimiz bu ümumi ifadə vasitələrinin məcmusu göz önünə gəlir, amma linqvistik baxımından bu sahənin dilindən danışanda mütəxəssislər daha çox “nitq”, “televiziya nitqi”, “ekran nitqi” kimi anlayışlara üstünlük verirlər.

Televiziya nitqi formaca şifahi ədəbi dilə, məzmunca isə şifahi publisistikaya, konkret janr və üslublara aiddir. Bu şifahilik həmin janrların quruluşunda, dil baxımından isə daha çox orfoepiya və sintaksis sahəsində nəzərə çarpır. Ona görə də şifahilik, mavi ekranda tamaşaçı ilə anlaşılıqlı, təsirli bir dildə danışmaq üçün nümunəvi ədəbi tələffüzə – Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarına əməl olunmasını vacib şərt kimi ortaya qoyur. Bu mənada hazırda ədəbi dilin orfoepiya normalarını, optimal ədəbi tələffüzü televiziya qədər geniş yayan, şifahi dilimizə kiçik ekran qədər gözəl boyalar, çalarlar vermək imkanı olan ikinci bir nitq tribunası tapmaq çətindir. Məhz buna görə də məzmun, forma və janrından asılı olmayaraq ekrana çıxan hər bir televiziya verilişində ədəbi tələffüz məsələsi hər an diqqət mərkəzində olmalıdır. İstər siyasətçi və ya jurnalist, istər alim, həkim və başqa sənət sahibi, istərsə də peşəkar diktör, müğənni və ya aktyor olsun, fərqi yoxdur, onların hamısı danışdıqlarını müasir ədəbi tələffüzün tələbləri əsasında qurmalı və nitq mədəniyyətinin tələblərinə əməl etməlidirlər.

Ədəbi norma TV-də nitq mədəniyyətinin əsası kimi

Müxtəlif forma və məzmunlu verilişlərin dili üzərində aparılan müşahidələr o qənaətə gəlməyə əsas verir ki, norma ədəbi dilin əsas əlamətidir. TV nitqində də ədəbi norma dili səciyyələndirən və onu sistemləşdirən mühüm kateqoriya kimi çıxış edir.

Müasir elmi təsəvvürlərə görə, “dil mədəniyyəti” deyəndə şifahi və yazılı nitq birləşməsi götürülür, ayrılıqda nitq mədəniyyəti

anlayışı isə əsasən səsli, şifahi nitqə aid edilir. Amma onların hər ikisi dilə şüurlu münasibətlə, dilin ifadə vasitələrindən, xüsusən şifahi nitqə xas olan üstün xüsusiyyətlərdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə ilə bağlıdır. Bəs haqqında danışdığımız dil və nitq mədəniyyəti, ədəbi normaların qorunması baxımından televizi-yalarımızda hansı proseslər gedir, ədəbi dilimiz bu sahədə necə işlənir, ekranda şifahi nitqin qaydaları necə gözlənilir, bu sahədə hansı problemlər özünü göstərir?

Təbii ki, müasir təhkiyədə fraqmental qavrama əsas yer tutur, onun başlıca meyarı kimi çıxış edir [1, s.21], amma ekranda məzmunu ifadə edən nitqin funksiyası bir qədər fərqlidir. Digər tərəfdən televiziya və radioda, ümumən KİV-də gedən dil prosesləri, bütövlükdə ədəbi dildəki tendensiya-ların tərkib hissəsidir və ekran-efirdəki dil hadisələrinə də məhz bu prizmadan yanaşılmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, “dil mürəkkəb orqanizmdir; mətnlərdə bir çox dil vahidləri bəzən lüğət, monoqrafiya və dərsliklərdə təsbit olunmuş leksik, qrammatik mənadan tamamilə fərqli mənalar kəsb edə bilər” [3, s.7]. Üstəlik ekran dili həm də şifahi nitqdır və burada intonasianın əlavə etdiyi çalarları nəzərdən qaçırmamalıyıq. Bütün bu məqamlar və üstəgəl tamaşaçı həssaslığı və telekanalların geniş auditoriyanı əhatə etməsi dil proseslərini, təbii ki, həm də nitq nöqsanlarını daha qabarıq görməyə imkan verir. Tamaşaçı auditoriasının ekran-efir sənətinə daha ciddi tələblərlə yanaşması və verilişlərdə gedən istər məzmun, istərsə də dil-davranış yanlışlıqları faktlarına həssas münasibət göstərməsini də psixoloji baxımdan anlamaq çətin deyildir. Biz televiziya ekranında çıxış edənləri təkcə biliyinə, görünüşünə, davranış mədəniyyətinə görə deyil, həm də danışığının məna və məzmununa, onun sahib olduğu nitq mədəniyyətinin səviyyəsinə görə qiymətləndiririk [1;2;4;7]. Bəzən nöqsanlara, o cümlədən qabarıq dil xətlərinə verilən kəskin reaksiyalar o deməkdir ki, müasir intellektual tamaşaçı ana dilinə Azərbaycan xalqının ruhunu yaşıdan, min illərdir ki,

onun milli və mənəvi varlığını, mövcudluğunu qoruyub saxlayan müqəddəs sərvət, yaddaş xəzinəsi kimi baxır. Xalqın tarixi kökləri, milli-mənəvi, mədəni irsi, elmi təfəkkürü, ictimai inkişaf yolu məhz bu xəzinədə əks olunur. Ana dili hər bir xalqın mənəvi sərvəti, onun mənəviyyatının güzgüsüdür. Ona görə də ana dilinə ehtiramla yanaşmaq, onun saflığını qorumaq, bu dilin qaydalarına əməl etmək, ana dilinin mötəbər daşıyıcısı və təəssübkeşi olmaq hər kəsin borcudur. Televiziyların dövlət dili statusu daşıyan Azərbaycan ədəbi dilinə yanaşması məhz bu müddəalara əsaslanmalıdır.

Düzdür, “təbiətində vizuallıq başlıca yer tutan ekran yaradıcılığının görüntü mahiyyəti birbaşa müəllifin estetik dəyərlərə söykənən dünyagörüşü, zövqü və yeni vizual informasiyalarla zənginliyi ilə bağlıdır” [1, s.106], amma bu məqam ekrandakı sözün və nitqin rolunu qətiyyənl azaltmır. Əksinə, burada görüntü (təsvir) sözlə birləşərək yeni kontekst yaratmaq imkanına malik olur. Bu isə tamaşaçı qavrayışına ciddi təsir edərək mənənin, ifadə edilən fikrin dolğun çatdırılmasına yardımçı olur.

TV nitqi şifahi ədəbi dilimizin bir qolu, onun normativ və nizamlanmış sahəsi olduğu üçün burada ədəbi normalara əməl etmək vacib şərtidir. Ona görə də televiziya və radio işçilərinin, ilk növbədə isə aparıcı, reportyor və diktorların ekran-efirdəki nitqinə verilən əsas tələb ədəbi normaların gözlənilməsi və danışlıqlarını nitq mədəniyyətinin tələblərinə uyğun qurmalarıdır. Təəssüf ki, bu tələblərə baxmayaraq tele-radio verilişlərinin dilində hələ də tamaşaçıları narazı salan müxtəlif xarakterli nöqsanlar qalmaqdadır. Televerilişlərin dilində müşahidə etdiyimiz həmin nöqsanları dörd səviyyədə qruplaşdırmaq olar: a) tələffüz və ya fonetik nöqsanlar; b) ifadə nöqsanları, yaxud leksik-qrammatik nöqsanlar; c) üslubi nöqsanlar; ç) təfəkkür səviyyəsi ilə bağlı olan semantik (məna) nöqsanlar.

Ekranla danışan aparıcının, hadisə yerindən canlı efirə qoşulan reportyorun, ictimai müzakirə proqramını aparən moderatorun nitqinin gözəlliyi ədəbi dilin normalarına uyğun olması ilə şərtlənir. Çünki nitq mədəniyyəti birbaşa dilin estetikası ilə bağlıdır. Burada “TV dilinin təsir gücü həm onun kütləviliyində, həm də dilin şifahi və yazılı qollarının sintezində ibarət olan səs, söz və təsvir imkanlarına malik olmasındadır... Tamaşaçı verilişlərdə çıxış edən qonaqlardan, ekspertlərdən, müğənnilərdən, yəni müxtəlif peşə sahiblərindən natiqlik tələb etmir. Önemli olan normal davranış və mədəni nitqdir. Çağdaş intellektual tamaşaçının verilişlərdə yol verilən nitq xətlərinə və məzmun səhvlərinə çevik reaksiya verməsi ana dilimizə həssas münasibət göstərməsi və dil təəssübkeşliyi alqışlanmalıdır” [9, s.6-7]. Televerilişlərin dili üzərində aparılan sistemli monitorinqlər göstərir ki, nitq nöqsanlarına qarşı həssas münasibət göstərilməsi onların aradan qaldırılmasını zərurətə çevirir.

Televiziya KİV-in aparıcı sahəsi kimi cəmiyyət həyatının bütün sahələrində gedən proseslərin güzgüsüdür və bu güzgüdə dil prosesləri də aydın və şəffaf bir şəkildə görünür. Bu şəffaflığı şərtləndirən əsas cəhətlər nitq materiallarının ədəbi dil normalarına və məntiqə uyğunluğu, söz və cümlələrin aydınlığı, səlisliyidir. Yəni ekrandan səslənən nitq kütləvi auditoriyaya yönəldiyi üçün sadə, aydın, səlis və dilin qaydalarına uyğun olmalıdır. Məsələn, xəbər proqramının aparıcı deyəndə ki, *“filan qurumun kollektivi filan yerdə 500 ağacın əkilməsində iştirak edib”*, düşünürsən ki, bu cümləni ana dilində daha səlis, yəni *“filan qurumun kollektivi filan yerdə 500 ağac əkib”* şəklində yazmağa nə mane olur? Yaxud bütün telekanalların hava proqnozu ilə bağlı buraxılışında tez-tez bu cümləni eşidirik: *“filan yerdə günəşli (yaxud tutqun, yağışlı, yağmursuz) hava şəraiti gözlənilir”*. Axı bilmək lazımdır ki, *“hava şəraiti”* ifadəsi, ümumiyyətlə yanlışdır. Havanın şəraiti ola bilməz, hava günəşli ola bilər, yağmurlu, yağmursuz, yağışlı, qarlı, rütubətli və s. ola bilər.

Ekrandan səslənən şifahi nitqin bir çox özəllikləri vardır və həmin özəlliklərdən doğan tələblər televiziya xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, bu dilin normativ və kütləvi olması terminlərdən istifadəni məhdudlaşdırır, jarqonları kənara qoyur, cümlələrin xüsusi quruluşunu, görüntü ilə uzlaşmanı, sözlərin düzgün tələffüzünü, aparıcıların zəngin söz ehtiyatına yiyələnməsini tələb edir [2;6;10]. Televiziya nitq həm də bir növ psixoloji təsir vasitəsidir. Ona görə də bu nitqə, onun elementlərinə xüsusi tələblə yanaşmaq lazım gəlir. Həmin tələblər gözənilməyində ekran nitqində ciddi nöqsanlar ortaya çıxır.

Televiziya nitq mədəniyyətinin, düzgün danışığın təbliğatçısı olmalıdır. Bu mənada tamaşaçı düzgün danışığı, normativ tələffüzü aparıcıdan, diktordan, səlis nitqi, aydın diksiyası disleksiya olan jurnalistlərdən öyrənir. Lakin bu gün kamera qarşısında çıxış edənlərin danışığında özünü göstərən bir sıra nöqsanlar, o cümlədən ayrı-ayrı səslərin, sözlərin, qrammatik formaların yanlış tələffüzü, xüsusi adların təhrif edilməsi, söz və cümlə vurğularının yerində deyilməməsi kiçik ekranın böyük missiyasına ciddi xələl gətirir. Bu, dil üçün ciddi təhlükə sayılmalıdır.

Hazırda televiziya sahəsində ədəbi dilin inkişafına mane olan böyük təhlükələrdən biri də ekrana çıxan ayrı-ayrı şəxslərin bir çoxunda özünü bürüzə verən düşüncə və təfəkkür mədəniyyətinin aşağı olması, çıxışların məzmunundakı dayazlıq və bəsitlikdir. Bu adamların ifadə etdiyi solğun məzmunun kasıb dil vasitələri ilə çatdırılması ədəbi dilimizin xeyrinə olmur. Məzmun və mündərcəsisizliyi bir yana, həm də ənənəvi nitq qüsurları (nitq rabitəsinin pozulması, duruxmalar, gərəksiz təkrarlar, vurğu yanlışlığı və s.) ilə müşayiət olunan belə çıxışların tirajlanaraq kütləviləşməsi ciddi problemlər yaradır. Bu mənada televiziya-larımızın heç orta bilik səviyyəsi olmayan, dil təfəkkürsüzlüyündən əziyyət çəkən, amma kütlə arasında kifayət qədər populyarlıq qazanmış bəzi müğənnilərə efirdə danışmaq üçün geniş

meydan verməsi təəccüb doğurur. Müğənninin işi oxumaqdır, ona əziyyət verib saatlarla danışdıran telekanallar Ana dilimizə vurduqları ziyan haqqında ciddi düşünməlidirlər.

Dil və təfəkkür bəsitliyi, ədəbi dilimizin ifadə imkanlarından bəhrələnmə bilməmək təkcə ayrı-ayrı çıxışçılara və mahnı ifaçılarına aid deyildir. Bu arzuolunmaz vəziyyət bəzi müəllif verilişlərində, jurnalistlərin hadisə yerindən reportajlarında və digər xəbər materiallarında özünü göstərir. Bu verilişlərdə Azərbaycan dilinin zəngin leksik qatından və sintaktik konstruksiyalarından zəif istifadə ana dilinin ifadə imkanlarını xeyli daraldır.

Alınma sözlərə aludəlik leksik norma pozuntusu kimi

118 Bu gün Azərbaycanın media mühiti və kommunikasiya landşaftında müstəqil saytların, yutub kanallarının və özəl tele-radio stansiyalarının sayı artmaqdadır. Bir tərəfdən texnoloji proseslərin güclənməsi, digər tərəfdən medianın belə geniş şəbəkəyə malik olması xarici dillərdən alınma sözləri sürətlə dilimizə daşımaqdadır. Prinsipcə bu, təbii prosesdir. Yəni burada puristlər kimi alınma sözlərin qarşısına sədd çəkmək qeyrimümkündür, çünki əvvəla, dil canlı orqanizmdir, ikincisi isə bütün dünya dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də dinamik proseslər daha çox leksik layda gedir. Göründüyü kimi proseslər özünü ilk növbədə alınma sözlərin sürətlə dilə daxil olub yerliyersiz işlədilməsində, ikincisi isə termin yaradıcılığında və qismən də dilin öz sözlərinin şəkil dəyişmələrində göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası yanında Monitoring Mərkəzinin televiziya kanallarının dili üzərində apardığı müşahidələr də bu qənaətə gəlməyə əsas vermişdir ki, telekanallarda əcnəbi dillərdən alınan sözlərin işlənməsinə aludəçilik yaranmışdır. Monitoring zamanı qeydə alınan söz və ifadələrin linqvistik təhlili göstərmişdir ki, televiziyaaların ana dilinə süni müdaxiləsi mövcuddur. Məsələn, “makiyaj” əvəzinə

“meykap”, “resept” əvəzinə “tarif” işlənməsi, “inkişaf edir” əvəzinə, “*praqres edir*” deyilməsi [9, s.9] və s. yersiz alınmalara səxavətlə yaşıl işıq yandırılması yolverilməzdir.

Əlbəttə, bütün dillərdə beynəlxalq leksikonun dilə daxil olması ümumən müsbət hadisədir. Ona görə ki, bu prosesdə dil təfəkkürümüz müasirləşir, intellektuallaşır və beynəlmiləlləşir. Ancaq təbii ki, burada da bir əndazə olmalıdır. Məsələn, *alternativ, alqoritm, analoq, alyans, debat, dicey, fenomen gender, haker, kreativ, konsensus, kompromis, komformist, kontur, korporativ, kulis, lobbi, market, menecer, kompiüter, korruptsiya, passionar, prodüser, proyekt, sammit, separatism, surroqat* və s. kimi onlarca alınma sözün Azərbaycan dilində işlənməsi tamamilə təbiidir. Bu kimi beynəlmiləl sözlərin hamısı eyni dərəcədə işlək deyildir, əsasən intellektual şəxslərin nitqi üçün səciyyəvidir və KİV-in, o cümlədən televiziyanın dilinə də həmin mənbədən keçir. Alınma sözlər haqqında danışarkən onların ifadə etdiyi realiaları, hansı anlayışları, nəyi bildirmələrini, dəqiq mənasını nəzərə almaq gərəkdir. Təəssüf ki, bəzən bu sözlər ehtiyac olmadan işlədilir. Məsələn, dilimizdə “dükan” və “market” sözləri ola-ola ingiliscədən alınmış “*şop*” sözünə ehtiyac varmı? Yaxud verilişlərdə (həm çıxışlarda, həm də yazılı mətnlərdə) geniş işlənən “keyfiyyət” əvəzinə “*kalite*”, “səviyyə” əvəzinə “*level*” “şəffaflıq” əvəzinə “*transpərəns*”, “islahat” əvəzinə “*reforma*”, artıq dildə oturmuş “televiziya” əvəzinə “*televiziya*”, “təzyiq” əvəzinə “*tansion*” işlətmək hansı zərurətdən doğur? Bu halda biz ana dilinin saflığını necə qorumaalıyıq? Axı dilin özünün təbiəti də, bu dili inkişaf etdirmək üçün dövlətin qəbul etdiyi bütün rəsmi sənədlər də, o cümlədən Prezident İlham Əliyevin 2018-ci ildə noyabrında imzaladığı “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncamdan irəli gələn bütün müddəalar da tələb edir ki, mükəmməl qram-

matik quruluşa, zəngin lüğət tərkibinə və ifadə vasitələrinə malik olan ana dilimizi yad təsirlərdən qoruyaq.

Alınma sözlərlə, o cümlədən xarici adlarla bağlı ən ciddi problemlərdən biri xəbər proqramlarında vurğuların yanlış deyilməsidir. İstər kadr arxasında, istərsə də kadrda ani səslənib keçən cümlənin mənasının dəqiq çatdırılmasında vurğu əvəzsiz rol oynayır. Təəssüf ki, hələ də aparıcıların bəziləri efirdə tez-tez səslənən *alibi*, *anomaliya kimya*, *kommunikasiya*, *mesencer*, *raket*, *platforma*, *titul*, *rakurs* kimi alınmalarda vurğunun hansı hecanın üzərinə düşməsinə müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir, pis odur ki, öyrənmək də istəmirlər.

Televiziyların efirində ciddi auditoriyaya ünvanlandığı iddia edilən proqramların, tele-debatların əksəriyyətində “*gəlifdi*”, “*oturuf*”, “*uje*”, “*tembole*”, “*bole-meni*”, “*koneçno*”, “*kstati*” kimi sözlərdən geniş istifadə olunur. Efirdə danışan aparıcının hansı bölgəni təmsil etməsini onun ilk cümləsindən anlamaq olar. Ən nəzərə çarpan ciddi qüsurlar bu aparıcıların intellektual baxımdan axsaması və onların dilindən rus sözlərinin səslənməsidir.

Nəticə

Televerilişlərin dil-nitq təcrübəsindən götürilən çoxsaylı nümunələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin təbliğatçısı olan TV-də ana dili problemlərinə, dil materialından istifadəyə xüsusi həssaslıqla yanaşılmalıdır. Kamera qarşısına çıxan hər bir jurnalist və aparıcı nitq mədəniyyətinə ümumi milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxmalıdır. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, dilimizdə səlis ahəng, intonasiya çalarları və tələffüz gözəlliyi yaradan sabit vurğu normaları vardır və bu normalara əməl etmək hamı üçün vacibdir.

Verilişin formatı, bu formata uyğun aparıcı, efirə və proqramı yarayan danışiq üslubu, bədən dili, pauzalardan istifadə

mədəniyyəti televiziya əsas faktorlardır. Bu sırada aparıcı elementi önəmli rol oynayır və onun nitqi tam nümunəvi olmalıdır. Bu baxımdan dahi Ü.Hacıbəylinin hələ 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində çap olunmuş “Yeni üsuli-təbii haqqında bir neçə söz” adlanan məqaləsi çox ibrətamizdir. Üzeyir bəy bu məqalədə müəllimlərin dil qüsurlarından danışır və qeyd edirdi ki, özü yaxşı danışa bilməyən müəllim şagirdə nə öyrədə bilər ki? Eyni ilə də bu gün soruşmaq olar ki, özü yaxşı danışa bilməyən teleaparıcı kimin üçün nitq mədəniyyəti nümunəsi ola bilər? Təəssüf ki, hazırda xüsusən özəl televiziyalarda aparıcıların, xüsusən əyləncə və şou proqramlarını aparanların dilində xeyli qüsurlar özünü göstərir. Tamaşaçıların əksəriyyəti efirdə sözləri “qol-budaq” edən, yarı rus, yarı azərbaycanca danışan, ləhcə və jarqondan istifadə edən kifayət qədər aparıcı tanıyır. Vəziyyət o həddə çatıb ki, bəzən tamaşaçı gündəlik xəbərlər proqramını təqdim edən diktorun xəbər aparıcısı yox, mimik və jest hərəkətləri təlimçisi olduğu qənaətinə gəlir.

Şifahi kütləvi informasiya vasitələri olan televiziya və radio məlumatın çatdırılmasında daha operativ, effektiv və təsirli olduğuna görə mətbuatı – yazılı KİV-i çox qabaqlayır. Bu özəllik birbaşa dil prosesinə də təsir edir. Nəticədə bugünkü dil proseslərində şifahi dil yüksək normativliyi olan Azərbaycan dilinin yazı ənənəsinə, televiziya nitqi isə sabit qaydaları olan qəzet dilinə ciddi təsir edir. Bu səbədən də son zamanlar yazının, eləcə də yazı normativliyinin, yəni orfoqrafiya qaydalarının kultunun zəifləməsi müşahidə olunur. Ona görə də təsadüfi deyildir ki, bir vaxtlar ekran-efirdən daha çox yazı dilinin intonasiası, yazıldığı kimi oxumaq, ciddi diktor tələffüzü eşidilirdisə, bugün, əksinə, mətbuatın – qəzetlərin, jurnalların, daha çox isə saytların dilində şifahi nitqin təsiri aşkar hiss olunur. Yəni şifahi nitqə xas olan xüsusiyyətlər az qala hər addımda yazılı dilin standart və normativlərini “pozmaqla” yeni ünsiyyət, yeni diskurs modelləri təqdim edir. Hesab edirəm ki, bu tendensiyanın elmi baxımdan

öyrənilməsi çox önəmlidir və belə elmi yanaşma televiziylarımızda ədəbi dilin işlənməsi ilə bağlı yol verilən ənənəvi nöqsanların da aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Əlibəyli E. Televiziya nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı: Elm, 2011.

2. Hüseynov B.İ., Kişiyev X.F. Telekommunikasiya texnologiyaları, Bakı: Apostrof, 2012.

3. İsmayilov R. Düzgün yazıq. Orfoqrafiya, punktuasiya, qrammatika. Bakı: Altun kitab, 2022.

4. Кузин С., Ильин О. Человек медийный. Москва: А.Паблшерз, 2011.

5. Məhərrəmli Q. Mediada işlənən yeni alınma sözlər. Bakı: ADTM, 2021.

6. Məhərrəmli Q. Jurnalistikanın əsasları. Bakı: Qanun, 2012.

7. Məmmədova S. Azərbaycan radiosu ilk elmi araşdırmalarda. Bakı: Elm və təhsil, 2018.

8. Muharremli K. Radyo tiyartro sanatı. Ankara: Gulnar yayım evi, 2020.

9. Televiziyların dili monitoring aynasında. Bakı: Elm və təhsil, 2022.

10. Vivan C. Kütləvi kommunikasiya mediası. Bakı: Teass Press, 2021.

Prof.dr.Həbib ZƏRBƏLİYEV

Azərbaycan Dillər Universiteti

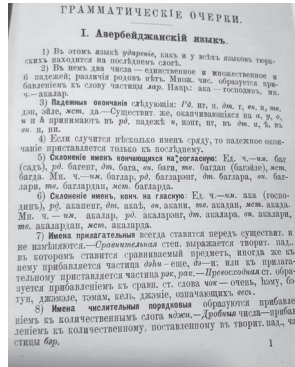
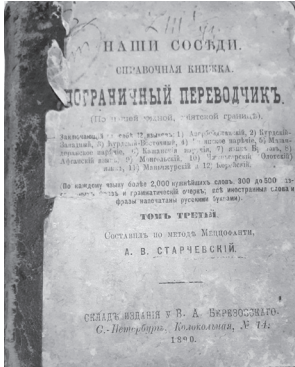
AZƏRBAYCAN DİLİ: YANLIŞLAR VƏ DOĞRULAR

1. Məlumdur ki, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir. Bu dil 1937-ci ilə qədər “türki”, “türk dili”, “türk-tatar dili”, “Qafqaz tatarlarının dili” və s. adlarla adlandırılmışdır. “Azərbaycan dili” termininin isə 1937-ci ildən başlayaraq işləndiyi bildirilir [1]. 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, “Azərbaycan dili” termini ilə yanaşı, “Azərbaycan türkcəsi” ifadəsi də işlənməyə başladı. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 21-ci maddəsilə dövlət dili “Azərbaycan dili” kimi təsbit olundu. Bunun dünya təcrübəsində analoqu da vardır. 1945-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra yüzlərlə etnosun məskunlaşdığı İndoneziya bu etnoslardan birinin dili olan malay dilini sadəliyinə və geniş yayıldığına görə ümumxalq dili kimi seçərək, “İndoneziya dili” adı altında İndoneziya Respublikasının Konstitusiyasında təsbit etdi [4]. Malayziya Krallığının Konstitusiyasında da dövlət dili kimi “malay dili” qəbul edilsə də, o, qeyri-rəsmi şəkildə daha çox “Malayziya dili” adlandırılır.

2. Faktlar göstərir ki, “Azərbaycan dili” ifadəsi, elmi ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, heç də 1937-ci ildən deyil, xeyli əvvəllərdən işlənməyə başlamışdır. Hələ 1890-cı ildə Sankt-Peterburqda nəşr edilmiş lüğətdə [7] məhz “Azərbaycan dili” terminindən istifadə edilmişdir¹. Tərtibçi A.V.Starçevski lüğətə yazdığı ön sözdə onun tərtibinə 1868-ci ildə başladığını bildirir. Başqa sözlə, bu terminin ən azı 150 ildən artıq yaşı vardır. Lüğətdə Azərbaycan dilinin qısa qrammatik öçərki də verilmişdir.

¹ Lüğətin üz qabığının və Azərbaycan dili haqqında öçerk hissəsinin ilk səhifəsinin fototəsvirləri məqaləyə əlavə edilmişdir.

Lakin bütün hallarda “Azərbaycan dili” ifadəsi linqvistik termin kimi deyil, siyasi termin kimi qəbul edilməlidir.

3. Dil hər bir etnosun, xalqın ən mühüm atributlarından biridir. Ona görə də hər bir xalq öz dilini qorumağa, inkişaf etdirməyə borcludur. Dil həm də milli kimliyin göstəricisidir. Daha çox “Sepir-Uorf hipotezi” kimi tanınan linqvistik nisbilik nəzəriyyəsinə görə, dil təfəkkürü müəyyənləşdirir və buna müvafiq olaraq linqvistik kateqoriyalar koqnitiv kateqoriyaları məhdudlaşdırır və müəyyənləşdirir [5]. Sovet dilçiliyinin daha çox ideoloji səbəblərdən qəbul etmədiyi bu nəzəriyyənin yumşaq formasına görə, dil təfəkkürə yalnız təsir edir və linqvistik kateqoriyalarla yanaşı, təfəkkür ənənələrin və dilxarici davranışın bəzi növlərinin təsiri altında formalaşır. Bu nəzəriyyədə yanlış olan dilin birinci, təfəkkürün isə ikinci hesab edilməsidir, çünki dilin özünün formalaşması üçün təfəkkürün olması labüddür. Başqa sözlə, dil və təfəkkür eyni zamanda qarşılıqlı şəkildə formalaşır. Bununla belə, insanın dünyanı dərk etməsində dilin rolu çox böyükdür. İnsan düşdüyü dil mühitində formalaşır və danışdığı dildə düşünür. Bu, ana dili də, başqa dil də ola bilər. Beləliklə, insanın təfəkkür tərzini danışdığı dilə uyğun şəkildə formalaşır, yəni etnik cəhətdən aid olduğu xalqın dilində düşünməyən, düşünə bilməyən insanın təfəkkür tərzini də başqa olur. Məsələn, rus dili mühitində formalaşan azərbaycanlının təfəkkür tərzini bir-

mənəli şəkildə rus təfəkkür tərzinə uyğun olacaqdır. Rus dilində ilkin təhsil isə bilavasitə buna aparın yoldur.

4. XX əsrdə Azərbaycan dili özünün yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Qənaətbəxş orfoqrafiya qaydaları, orfoqrafiya lüğəti mövcud idi, orfoepiya lüğəti olmasa da, tələffüz normaları müəyyənlanmışdı. Bir sözlə, Azərbaycan dili normalaşdırılmış, kodifikasiya edilmişdi. Məlum olduğu kimi, dilin kodifikasiyası üç başlıca prinsipə əsaslanır: ünsiyyət prosesində bu və ya digər dil təzahürünün kütləvi və müntəzəm şəkildə işlənməsi, cəmiyyətin onu qəbul etməsi və norma kimi tanınması. Əlbəttə, bütövlükdə milli dil deyil, onun sosial və kommunikatıv baxımdan ən mühüm sistemləri kodifikasiya edilir. Beləliklə, ədəbi dil formalaşdırılır. Həmin dövrdə Azərbaycanda təhsil müəssisələri, kütləvi informasiya vasitələri, rəsmi yazışmalar ədəbi dilə uyğun fəaliyyət göstərməyə borclu idi və göstərirdi. Dilə nəzarət, onun idarə olunması mexanizmləri var idi. Lakin Azərbaycanın yeni ictimai-siyasi sistemə keçidi dövründə bu mexanizmlər pozuldu və nəticədə Azərbaycan dilinin işlənməsində nizamsızlıq yarandı. Bu proses indi də davam etməkdə və hətta daha da güclənməkdədir.

5. Cəmiyyət, elm və texnika inkişaf etdikcə dil onunla ayaqlaşmalı – zənginləşməli, daha da təkmilləşməlidir. Lakin hazırda Azərbaycan ədəbi dili nəinki tələblərə cavab verə bilən şəkildə təkmilləşmir və zənginləşmir, hətta onun təsbit olunmuş bir sıra qaydaları belə, lüzumsuz olaraq rəsmi şəkildə dəyişdirilir. Mövcud proseslər Azərbaycan dilinin ciddi deformasiyasına, hətta sisteminin pozulmasına doğru aparır. Bunun səbəblərini araşdırıq.

6. XX əsrin sonlarında və bundan sonra doğulmuş azərbaycanlı gəncin böyük əksəriyyəti öz ana dilində qənaətbəxş şəkildə danışa və yaza bilmir. Ali məktəb tələbələrini bir qismi isə fikrini izah etməkdə ciddi çətinlik çəkir. Bu, ondan irəli gəlir ki, məktəblərdə şagirdlərə dil bilikləri test üsulu mənimsədilir, nitq

praktikası, yazı vərdişlərinin aşılması isə arxa plana keçirilir. Ali məktəbə yeni qəbul olmuş tələbələr arasında aparılmış sorğu onu deməyə əsas verir ki, hətta filoloji istiqamətli ixtisaslara yiyələnmək şansı qazanmış tələbələrin belə, böyük əksəriyyətinin ana dilində leksik bazası 3-4 min sözdən çox deyildir. Bunun səbəbləri arasında yeni texnologiyalara aludəliyin gənclər arasında ünsiyyəti məhdudlaşdırması, bədii ədəbiyyata maraq göstərilməməsi daha qabarıq görünür. Sorğu göstərir ki, onların böyük əksəriyyəti orta məktəbi bitirənə qədər çox az sayda bədii ədəbiyyat oxumuş və ya heç oxumamışdır. Bundan başqa, ana dili dərsləkləri də tələblərə tam şəkildə cavab vermir.

7. Azərbaycan dilinin normalarının pozulması onun bütün səviyyələrində baş verir. Əlbəttə, söhbət rəsmi ünsiyyət dilindən, akademik dildən, kütləvi informasiya vasitələrinin dilindən gedir. Akademik dildə şifahi və yazılı ünsiyyətin tələblərinə ilk növbədə elm və təhsil sahəsində çalışanlar cavab verməlidir. Müşahidələr göstərir ki, nəinki bu sahədə çalışanların əksəriyyəti, hətta dilçilərin çoxu belə, ana dilində mükəmməl yaza və danışa bilmir.

8. Ədəbi dilin normalarına riayət edilməsi və kütləvilik baxımından televiziyanın məsuliyyəti böyükdür. Məhz bu kütləvi informasiya vasitəsi cəmiyyətə ədəbi dilin aşılması və təbliğində mühüm rol oynamalıdır. Lakin ədəbi dilin istifadəsi baxımından tamaşaçısına nümunə olmalı olan televiziyaaların aparıcı və müxbirlərinin özləri çox zaman onun qaydalarını kobud şəkildə pozurlar. Tamaşaçı isə çox zaman onların nitqini norma kimi qəbul edir və öz nitqini onların nitqinə uyğun şəkildə qurmağa meyillənir. Bunu kütləvi informasiya vasitələrinin digər növləri haqqında da demək olar.

9. Beləliklə, Azərbaycan dilinin normalarının rəsmi, akademik və kütləvi informasiya vasitələri səviyyələrində müntəzəm pozulması bu dilin tədricən deqradasiyasını qaçılmaz edir.

9.1. Ədəbi dilin normalarının fonetik səviyyədə pozulması özünü xüsusilə vurğunun yerinin düzgün müəyyənləşdirilməməsi, qalxan və enən intonasıyanın lazımi yerdə istifadə edilməməsi, bəzi fonemlərin ləhcə, şivə səviyyəsində, yaxud yad dillərə uyğunlaşdırılmış şəkildə tələffüz edilməsi və cümlədə sintaqmatik üzvlənmənin düzgün aparılmamasında göstərir. Məqbul orfoepiya lüğətinin olmaması, televiziya aparıcılarının və diktorlarının əksəriyyətinin, müəllimlərin müəyyən qisminin Azərbaycan dilinin fonetik və orfoepik normalarını lazımi şəkildə bilməməsi və istədiyi şəkildə danışması Azərbaycan dilinin fonetik səviyyədə yanlış istifadəsini stimullaşdırır.

9.2. Morfoloji səviyyədə pozuntular daha çoxdur və ən çox da şəkilçiləri əhatə edir. Onların bir qismi tipik pozuntu kimi Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının mütəlak əksəriyyəti üçün xarakterikdir. Bu istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə müşahidə edilir:

– Feilin gələcək zamanının I şəxsin tək və II şəxsin cəmində yanlış işlədilməsi: *gələcəyəm* əvəzinə **gələcəm²*, *gələcəksiniz* əvəzinə **gələcəksiz*;

– Keçmiş zaman mənalı feili sifət əvəzinə indiki zaman mənalı feili sifət işlədilməsi. Məsələn: *iki il əvvəl həyatdan köçmüş adam* əvəzinə *iki il əvvəl həyatdan *köçən adam*;

– Sözə onda olmayan şəkilçi əlavə edilməsi: *kasıblıq* əvəzinə **kasıbçılıq*, *narahatlıq* əvəzinə **narahatçılıq*. Belə sözlərdən bəziləri hətta lüğətlərdə də təsbit olunmuşdur. Məsələn: **düşmənçilik*. Düzgün forması *düşmənlik* olan **düşmənçilik* sözü ikinci əsas kimi **düşmənçi* sözündən düzələ bilərdi. Məlumdur ki, -çi⁴ şəkilçisi müəyyən peşəyə sahib olan şəxsi bildirir, lakin Azərbaycan dilində belə peşə sahibi bildirən söz yoxdur. Düzgün formanın *düşmənlik* olmasını analogiya ilə də yoxlamaq olar: *dost – dostluq*, *düşmən – düşmənlik*;

² Ulduz işarəsi dil vahidinin yanlış işlədildiyini bildirir.

– -çt⁴ şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmış və lüğətlərdə təsbit edilmiş daha bir qrup sözə verilmiş mənalar da yanlışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu şəkilçi sözlərə artırıldıqda onlarda müəyyən peşə sahibi mənası yaradır. Məsələn: *dəmir* – *dəmirçi*, *araba* – *arabaçı*. Belə sözlərə -lıq⁴ şəkilçisi əlavə edildikdə onlar peşənin adını bildirir: *dəmirçilik* (dəmirçi peşəsi, dəmir döyməklə məşğul olma), *arabaçılıq* (arabaçı peşəsi, araba sürməklə məşğul olma). Azərbaycan dilindəki *dilçilik* sözü də bu qəbildəndir və dili tədqiq etmə peşəsini bildirir. Bu baxımdan *Dilçilik İnstitutu* adı yanlışdır, çünki bu ad dili yox, dilçi peşəsini araşdıran institut anlamına gəlir. Əslində isə həmin ad *Dil İnstitutu* şəklində olmalıdır. Müq. et: *Ədəbiyyat İnstitutu* (**Ədəbiyyatçılıq* yox), *Tarix İnstitutu* (**Tarixçilik* yox);

– Sözə eyni mənalı iki şəkilçi əlavə edilməsi (pleonazm). Azərbaycan dilində saitlə bitən feillərin məchul forması onlara -n- şəkilçisi artırmaqla düzəlir. Məlum olduğu kimi, -n- samiti həm də birləşdirici samit kimi çıxış edir. Lakin bu samitin həmin funksiyalarının yanlış başa düşülməsinin nəticəsi kimi bir çox hallarda saitlə bitən feillərin məchul forması üçün onun hər iki göstəricisindən – -n- və -ıl⁴- şəkilçilərindən istifadə edilir. Hətta dilçilərin böyük əksəriyyəti belə, bu halda -n- samitini birləşdirici samit kimi qiymətləndirir. Halbuki burada o, birləşdirici samit deyil, məhz məchul formanın şəkilçisidir. Ona görə də belə hallarda daha bir məchulluq göstəricisinin – -ıl⁴- şəkilçisinin işlənməsi yanlışdır. Məsələn: *mənimsə* – məchul forması: **mənimsə-n-il*- (düzgün forma: *mənimsən*-), *izlə* – məchul forması: **izlənil*- (düzgün forma: *izlən*-).... Müq. et: *oxu* – *oxun*-;

– Sözdə təsirlik hal şəkilçisinin ixtisar edilməsi. Şifahi nitqdə təsirlik hal şəkilçisinin yanlış olaraq tez-tez ixtisar edildiyi müşahidə olunur. Məsələn: *Sən niyə onun *sözün kəsdin? Mənə öz *kitabın bağışladı*. Bütün cümlələrin düzgün forması isə belədir: *Sən niyə onun sözünü kəsdin? Mənə öz kitabını bağışladı*;

– Avropa dillərindən alınmış bəzi sifətlərin izafi şəkilçi ilə işlədilməsi. Azərbaycan dilinə Avropa dillərindən rus dili vasitəsilə daxil olmuş *metodik*, *praktik* kimi sözlər sifətdir. Lakin ədəbi dilin istər yazılı, istərsə də şifahi formasında bu sözlər daha çox **metodiki*, **praktiki* şəklində işlədilir: **metodiki vəsait*, **praktiki məşğələ*. Məlumdur ki, dillər bir-birindən şəkilçi almır. Başqa dilə şəkilçilər yalnız qoşulduğu söz ilə birlikdə keçir. Azərbaycan dilində *-i* şəkilçisi yalnız ərəb mənşəli sözlərin tərkibində vardır. Ərəb mənşəli sözlərdən başqa, digər sözlərə qoşula bilməyən bu sifətdüzəldən şəkilçi Azərbaycan dilində etimoloji şəkilçidir. Ona görə də Azərbaycan dilinə orijinalına uyğun olaraq sifət kimi daxil olmuş *metodik*, *praktik* tipli sözlərə ərəb mənşəli sifət şəkilçisinin də əlavə edilməsi məntiqsiz və yanlışdır (müq. et: *fonetik*, *tropik*).

9.3. Sintaktik səviyyə. Dilin normalarının pozulması halları ən çox onun sintaksisində müşahidə edilir. Tipik pozuntulara aşağıdakıları aid etmək olar:

– Cümlədə *var* və *deyil* sözlərində işlənməli olan *-dır^A* şəkilçisinin ixtisar edilməsi. Azərbaycan dilində bu sözlər cümlənin xəbəri kimi çıxış etdikdə *-dır^A* xəbər şəkilçisi qəbul etməlidir. Lakin praktik olaraq həmin sözlərdə bu şəkilçidən istifadə edilmir. Məsələn: *Azərbaycanda 8 iqlim tipi *var. O, tək *deyil*. Bu cümlələrin xəbərləri müvafiq olaraq *vardır* və *deyildir* kimi formalaşdırılmalıdır. Bəzi dilçilər *var* və *deyil* sözlərinin özündə predikativlik olduğunu bildirərək, cümlədə onlara *-dır^A* şəkilçisinin artırılmasının vacib olmadığını bildirirlər. Əvvəlcə predikativlik məsələsinə aydınlıq gətirək. Predikativlik deyilənin məzmununun gerçəkliyə olan münasibətinin cümlənin əsası kimi dil vasitələri ilə ifadə edilməsidir. Onun ifadəsinin qrammatik vasitələri zaman, şəxs və modallıq kateqoriyasıdır. Predikativliyin cümlənin semantik-sintaktik və kommunikativ xassəsi kimi formal-məntiqi və modal-məna tərəfləri vardır. Semantik baxımdan o, cümlə modelinin *mühakimə* (*propozisiya*) kimi fikir forması ilə qarşılıqlı münasibətinin olmasında təzahür edir. Mühakimənin iki əsas

komponenti – subyekt və predikatı (və ya atributu) olduğu kimi, cümlənin də iki əsas üzvü vardır – *mübtəda* və *xəbər* [6, s.240]. Beləliklə, *var* və *deyil* cümlədə xəbər rolunda çıxış edir və onların xəbər olması üçün xəbər şəkilçisi ilə işlənməsi zəruridir. Bunu həm də həmin cümlələrdə onları əks mənada işlətməklə yoxlamaq olar: *Azərbaycanda 8 iqlim tipi yox-dur. O, tək-dir*. Göründüyü kimi, bu cümlələrin heç biri xəbər şəkilçisisiz işlənmir. Əslində, məsələn, *yox* və *var* sözləri eyni hüquqa malik sözlərdir və yalnız bir-birinə zidd mənaları ilə fərqlənir. Onlarda predikativliyin göstəricisi kimi modallıq vardırsa, deməli, *yox* sözü də xəbər şəkilçisisiz işləyə bilməli idi;

– Cümlədə feilin şəkillərinin yanlış işlədilməsi. Müşahidələr göstərir ki, böyük əksəriyyət bu və ya digər məqsədlə yazdığı ərizəni *Xahiş edirəm ... icazə verəsiniz* tipli cümlə ilə yekunlaşdırır. Bunun doğru olub-olmadığını aydınlaşdıraraq. Azərbaycan dilində feilin altı forması (şəkli) vardır: əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib və şərt. Akademik qrammatikalarda, dərsliklərdə feilin əmr formasının əmr, xahiş, istək, nəsihət və s. bildirdiyi göstərilir [3, s. 311]. Əmrin xahiş bildirməsi məntiqsiz görünür. Ərizəsində xahiş edən şəxs də, əlbəttə, əmr etmir (yalnız kinayəli şəkildə, məzəmmət edərkən bu formadan istifadə oluna bilər: *Xahiş edirəm, otağı tərək edin*). Bundan başqa, *icazə verəsiniz* birləşməsində feil arzu formasında işlənir. Qrammatikalara görə, feilin arzu forması iş və hərəkərin gələcəkdə icrasının arzu olunduğunu bildirir [3, s.345]. Feilin bu forması *gərək, kaş* sözlərindən biri ilə birləşə bilməlidir (işlənməsi zəruri olmasa belə). O halda arzu forması ilə məntiqsiz bir sintaktik struktur formalaşır: **Xahiş edirəm ... gərək icazə verəsiniz*. Göründüyü kimi, burada arzu formasının işlənməsi yanlışdır. Ərizədə müəyyən fikir ərz olunduğundan feilin xəbər formasından istifadə olunmalıdır. Ona görə də edilən xahiş *xahiş edirəm* xəbəri ilə başlamalı yox, bitməlidir: *... icazə verməyinizi xahiş edirəm*. Bu həm semantik, həm də formal baxımdan doğrudur;

– Cümlədə ikiqat inkardan yanlış istifadə edilməsi. Akademik yazılı və şifahi nitqdə, rəsmi nitqdə, kütləvi informasiya vasitələrinin dilində tez-tez yanlış olaraq ikiqat inkardan istifadə edilir. Məsələn: ...*Bu təfəkkürün sahiblərində nə “məntiqi təfəkkür”, nə “yaradıcı təfəkkür”, nə də ki, “tənqidi təfəkkür” ola *bilməz* (“Azadlıq”, 17 dekabr 2008-ci il). *Nə özü *hazırlaşmır, nə də bizə imkan *vermir* Azərbaycan dilində eyni bir predikata, yaxud həmcins predikatlara aid iki inkar təsdiq bildirir. Ona görə də inkar ədatının olduğu sintaktik strukturlarda predikat / predikatlara təsdiq formasında işlənməlidir: ...*Bu təfəkkürün sahiblərində nə “məntiqi təfəkkür”, nə “yaradıcı təfəkkür”, nə də ki “tənqidi təfəkkür” ola bilər. Nə özü hazırlaşır, nə də bizə imkan verir;*

– Cümlənin Azərbaycan dilinin sintaksisinə yad olan strukturlarda qurulması. Son dövrlərdə hətta televiziya diktorlarının belə, nitqinə daxil olmuş *hansı ki* birləşməsi ilə formalaşdırılan mürəkkəb cümlələrdən geniş istifadə olunur. Məsələn, “Quran”ın Səcdə surəsinin 6-cı və 7-ci ayələrini çox zaman belə tərcümə edirlər: *O, gizli olanı da, aşkar olanı da biləndir, yenilməz qüvvət sahibidir. Hansı ki, yaratdığı hər şeyi gözəl biçimdə yaratmış, insanı ilk olaraq palçıqdan xəلق etmiş* [2]. Bu, rus, ingilis və ərəb dillərindən kalka edilmiş və Azərbaycan dili üçün yol verilməyən bir formadır. Belə strukturların geniş istifadəsi tədricən Azərbaycan dilinin sintaktik sisteminin yanlış istiqamətdə dəyişməsinə gətirib çıxaracaq qədər təhlükəlidir. Yanlış budaq cümlə kimi qurulan bu tipli cümlələr Azərbaycan dilində əsasən feili sifət tərkibləri ilə formalaşdırılır. Müq. et: *Nazir tələbələrle görüşə gəlmədi, *hansı ki, buna söz vermişdi – Tələbələrə söz vermiş nazir görüşə gəlmədi;*

– Başqa dillərdən yanlış şəkildə kalka edilmiş və ya tərcümə olunmuş terminlərin işlədilməsi. Azərbaycan dilində rəsmi şəkildə qəbul olunmuş və lüğətlərdə təsbit edilmiş bir sıra terminlər rus dilindən yanlış tərcümə və ya kalka nəticəsində yaranmışdır. *Elmi şura, elmi dərəcə, müdafiə şurası, dissertasiya şurası* kimi

terminlər bu qəbildəndir. Onlar müvafiq olaraq rus dilindəki *ученый совет, ученая степень, совет по заучи́те, совет по заучи́те диссертаци́и* terminlərinin yanlış tərcüməsidir. Bu terminlərin düzgün tərcüməsi *alimlər şurası, alimlik dərəcəsi, müdafiə üzrə şura, dissertasiyaların müdafiəsi üzrə şura* şəklində olmalıdır, çünki dərəcə elmə deyil alimə aiddir, şura isə elmdən, müdafiələrdən deyil, insanlardan, alimlərdən təşkil olunur;

– İnsanlar haqqında *və sair* birləşməsinin işlədilməsi. Azərbaycan dilində deyilməsinə və ya yazılmasına ehtiyac olmayan həmcins üzvlərin əvəzinə *və sair, və ilaxır, və başqaları* kimi birləşmələrdən istifadə edilir. Lakin onların işlənməsinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur: həmcins üzvlər cansızları bildirdikdə *və sair, və ilaxır*, insanları bildirdikdə isə *və başqaları* birləşməsindən istifadə oluna bilər. İnsanlar haqqında *və sair, və ilaxır* birləşmələrinin işlədilməsi yanlışdır;

132

– *Məsələn* və *və sair / və başqaları* ifadələrinin birlikdə işlədilməsi. Elmi və tədris ədəbiyyatında tez-tez bu ifadələrin birlikdə işləndiyi müşahidə edilir. Lakin bu yanlışdır. Nümunə göstərmək üçün *məsələn* sözündən istifadə edilirsə, o halda nümunələrdən sonra *və sair / və başqaları* birləşməsinin işlənməsi tautologiyadır. *Məsələn* sözü işlədilmədiyi hallarda isə nümunələrdən sonra *və sair / və başqaları* birləşməsi yazıla və ya deyilə bilər;

– *Başqa* və *digər* sözlərinin yalnız olaraq mütləq sinonimlər kimi işlədilməsi. *Başqa* və *digər* sözləri nisbi sinonimlərdir. Onlar mütləq sinonimlər kimi heç də həmişə bir-birini əvəz edə bilmir. *Başqa* daha çox hallarda işlənə bilsə də, *digər* sözü məhdud kontekstlərdə – məlum qrupdan müəyyən şəxslərin və ya əşyaların bildirilməsi üçün, yaxud müqayisə məqsədilə istifadə edilir: *Bu ixtisas üzrə qəbul planı dolsa da, digər (// başqa) ixtisaslar üzrə hələ boş qalan yerlər vardır. Azərbaycanda ailə dəyərlərinə xüsusi önəm verilir, başqa (*digər yox) ölkələrdə vəziyyət fərqlidir. Qafqaz respublikaları arasında Azər-*

*baycanda ailə dəyərlərinə xüsusi önəm verilir, digər (// başqa) respublikalarda isə vəziyyət fərqlidir. İkisini götür, digərlərini (*başqalarını yox) qaytar.*

Yuxarıda göstərilmiş yanlışlıqlar rəsmi və akademik dildə tez-tez yol verilən qüsurların yalnız bir qismidir. Dilə nəzarət üçün məsul olan qurumlar ilk növbədə rəsmi və akademik dairələrdə, kütləvi informasiya vasitələrində onun düzgün istifadəsinə nəzarəti artırmalı, televiziyalarda maarifləndirici proqramlara geniş yer verilməsinə nail olmalı, müntəzəm olaraq dil pozuntularına yol verən kütləvi informasiya vasitələrinə, nəşriyyatlara, reklamla məşğul olan qurumlara və başqa müvafiq strukturlara qarşı inzibati tədbirlər görməlidir. Əks halda Azərbaycan dilinin degradasiyaya uğrayacağı, sistem dəyişikliyinə məruz qalacağı qaçılmazdır.

Ədəbiyyat

133

1. Azərbaycan dili milli varlığımızın aynasıdır. “21 fevral – Ana dili günü”nə həsr olunmuş metodik vəsait. Bakı, 2010.

2. Öz kitabını oxu // <https://quran.az/32?t=1>

3. Müasir Azərbaycan dili. II cild: Morfologiya. Bakı: Elm, 1980.

4. Undang-Undang Dasar Republik Indonesia // <https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjYi7-GIj13Uh>

5. Whorf B. The Relation of Habitual Thought and Behaviour to Language // Language. Thought and Reality. New-York, 1956.

6. Кодухов В.И. Введение в языкознание. М.: Просвещение, 1987.

7. Старчевский А.В. Наши соседи. Справочная книжка. Пограничный словарь. Томъ третий. С.Петербург, 1890.

Dr. Tohid MƏLİKZADƏ

Urmiya Azad Universiteti, Güney Azərbaycan (İran)

MÜASİR DÖVRDƏ GÜNEY AZƏRBAYCANDA TÜRKÇƏNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ YAZI DİLİ PROBLEMİ

Azərbaycan Şərq dünyasında dövlət və idarəçilik qurucularının doğulduğu yerlərdəndir. Sacilər, Salarilər, Atabəylər, İlxanilər, ali-Cəlayir, Çupanilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər İmperiyası, Əfşarlar dövlətinin yaradılması Azərbaycan xalqının ədəbi yaradıcılığı üçün əlverişli iqtisadi, siyasi və sosial şərait yaratdı. Azərbaycan sənətkarları və şairləri türkcədən başqa ərəbcə və farsca kimi islam ölkələrinin digər ortaq dillərində yazıb yaratmışlar. Türk dilinin Azərbaycan ləhcəsi deyilən dil o illərdə müstəqil ədəbiyyata malik bir dil kimi püxtələşərək, xalqla birlikdə padşahların, sərkərdələrin, bütövlükdə elita və sarayın ünsiyyət dilinə çevrildi. Biz buna misal olaraq avropalı Delavaleh adlı bir səyyahdan nümunə gətiririk:

134

Delavaleh Qəsri-Şirində Səfəvi dövlət məmurları ilə ilk görüşü haqqında belə yazır: “Hər kəs türkcə danışır, çünki bu dil İranda fars dili və İran saray və hərbiçilərinin dili kimi geniş yayılmışdır və fars dilindən istifadə olunmasına baxmayaraq qadın və kişilərin çoxu hər iki dili yaxşı bilir və danışır. Bu adəti qoruyub saxlamağın səbəbi hərbi qüvvələri təşkil edən qızılbaşların və ölkənin əyan və zadəganlarının əksəriyyətinin türk əsilli olmasıdır və öz aralarında türkcə danışirlər. Digər tərəfdən deyilir ki, fars dilinin mülayim bir dil olduğu, ancaq qadınların danışması və şeir yazılması üçün əlverişli olduğu, türk dilinin sərt və hərbiçilər üçün nəzərdə tutulduğu, buna görə də şahın da danışdığı ilə öyündüyü bir dildir [Delavaleh, 2002: 8].

Azərbaycanda hər nə qədər də siyasi məsələlər mürəkkəb olsa da, hər zamankı kimi türkcənin inkişafına musaid zəminlər olmuşdur.

Əfşarlar dövrünün sonu, yəni XVIII əsrin axırları Azərbaycan xanlıqlarının yaranması dönməsidir. Bu xanlıqların yaranması Azərbaycan torpaqlarının bir hökumətin kölgəsi altında birliyinə əks təsir etdi. Lakin Azərbaycanın Xoy və Səlməs xanlıqlarının müqavimətinin 8 sentyabr 1799-cu ildə məğlubiyyəti ilə Ağa Məhəmməd xan Qacar Azərbaycanı rəsmən öz ərazisinə keçirdi və Azərbaycanın digər müstəqil xanlıqlarının hakimiyyətinə son qoymaqla yenidən Azərbaycanın siyasi birliyinə zəmin yaratdı.

Azərbaycanda Qacarlar hakimiyyətinin başlanğıcından Azərbaycan nəinki siyasi, iqtisadi və mədəni statusunu itirmədi, Səfəvilər dövründə olduğu kimi öz əvvəlki nüfuzunu qoruyub saxladı. Ənənəvi olaraq onlar Azərbaycanı və Təbrizi vəliəhdin – ölkənin gələcək padşahının kürsüsünə çevirdilər.

Qacarlar dövründə Azərbaycanın ilk hökmdarı Fətəli şah Qacarın vəliəhdi Şahzadə Abbas Mirzə olmuşdur. Onun dövründə Azərbaycanın paytaxtı Təbriz rəsmi olaraq Dar əl-Səltənə adlanırdı. Şimali Azərbaycanın rəsmi olaraq Rusiyaya birləşdirilməsindən və Gülistan (12 oktyabr 1813) və Türkmənçay (22 fevral 1828) müqavilələri bağlandıqdan sonra o, rəsmi olaraq Təbrizdə məskunlaşdı və Azərbaycan silahlı qüvvələrinin başına gətirildi. [Vərəhram, 1988: 65].

İngilis alimi Edvard Braun Azərbaycanda Qacar vəliəhdinin hökumranlığı məsələsini başqa tərəfdən araşdırır və yazır: “Bilmək lazımdır ki, Azərbaycanı idarə etmək üçün vəliəhd təyin etmək Qacarlar sülaləsində böyük məqsədyönlülüyə əsaslanır. Azərbaycanın sakinlərinin hamısı türkdür, dediyim kimi, onların dili türkcədir və hər iki tərəfdən Qafqaz və Osmanlı ilə qonşudurlar və bu iki ölkədə də türklər yaşayır. Azərbaycan xalqı dil və adət baxımından qonşu türklərə çox bənzəyir. İran hökuməti isə Azərbaycanın Qafqaz və ya Türkiyə kimi təşkilat-

lanacağından daim qorxur. Bu səbəbdən də Azərbaycanı daha yaxşı idarə etmək üçün həmişə vəliəhdi Azərbaycanın hakimi təyin edirlər ki, ölkəni daha yaxşı idarə edə bilsinlər və həmçinin İran hökumətinin həmin əyalətə xüsusi hörmət və önəm verdiyini Azərbaycan sakinlərinə çatdırsınlar. [Brown, 1992: 172].

Abbas Mirzənin dövründə Azərbaycana səfər etmiş fransız Grote də bu barədə yazır: “Azərbaycan da onun (Abbas Mirzənin) üzərinə düşür. Adətən padşahın ölümündən sonra vəliəhdi Təbrizdən Tehrana çağırırlar. Qacarlar sülaləsinin Azərbaycan dövlətinə bu qədər önəm verməsi heç də səbəbsiz deyil, çünki Azərbaycan xalqının əksəriyyəti irq baxımından türkmən qacarları ilə qohum olan türklərdir. [Groteh, 1990: 298].

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan və azərbaycanlılar tədricən iki hissəyə bölünərək öz hökumətlərinin siyasətini davam etdirərək iki fərqli inkişaf yolu tutdular. Azərbaycanın şimal yarısı Çar Rusiyası hakimiyyəti altında, sistemini rus və avropalaşmaya dəyişdirir, cənub yarısı isə Qacar hakimiyyəti altında yaşamaqla eyni ənənəvi Şərq quruluşunda davam etdirir.

İlk Qacar sultanları da türk dili və ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verirdilər. Fətəli şah Qacar dövründə şərqli türk ədəbiyyatına və onun simvolu Əmir Əlişir Nəvaiyə diqqət davam etmişdir. Höccət və Nəşət kimi bir qrup Azərbaycan şairi də Cəğatay türkcəsində şeirlər yazmış və o zaman Nəvainin əsərlərini daha yaxşı başa düşmək üçün aşağıdakı lüğət tərtib edilmişdir:

1. Azərbaycanın vəliəhdi və hökmdarı Abbas Mirzəyə təqdim edilən Məhəmməd Xoynin yazdığı xülasəyi Abbasi.

2. Fətəli Qacar Qəzvini tərəfindən Nəsrəddin Şaha hədiyyə edilən Behcətül-Ləqat ət-Türkiyə.

3. Məhəmməd Saleh İsfahaninin yazdığı Əl-Tumaqayı Nəseri ki, Nəsrəddin Şaha verilmişdir. [Heyət, 2001: 257].

Bu dövrdə Arazın cənubunda yerləşən Azərbaycanda divan ədəbiyyatı və mərsiyə şairləri başqalarından önə keçdilər və bu vəziyyət Şimali Azərbaycanda əsrin birinci yarısına qədər özünü

nü büruzə verdi. Tədrisən XIX əsrin ikinci yarısından maarifçi realist ədəbiyyatın meydana çıxması ilə mütərəqqi fikirlər intellektual və ədəbi cərəyanlar şəklini aldı və bu yeni fikirlər 1905-1977-ci illərdə məşrutə hərəkatında öz rolunu göstərdi.

Əndəlib Qaracadağı, Heyran Xanım, Əbülqasım Nəbati, Zikri Şukhi, Məhəmməd Heydəci, Məhəmməd Bağır Xalxali və Ləli şeirlərində xalqın məişətindən, güzəranından, ehtiyaclarından bəhs edən, maarifi, azadlığı, insanpərvərliyi, insanlığı təbliğ edən şairlərdən idilər. Bu şairlərin şeirləri sadə və geniş oxucu kütləsi üçün yararlı idi. [Heyət, 2001: 259].

Nəsrəddin şah və Müzəffərəddin şah dövründə danışiq və ünsiyyət dili türkcə idi. O dövrdə yazılan aşağıdakı xatirələr bu faktı sübut edir:

– Nəsrəddin şahın yas mərasimində bir müddət əza musiqisi çalıb qərribə bir inqilab və xaos saldılar. Türklər deyirdilər ki, ağam vay... Çox ağladıqdan sonra musiqi kəsildi... Sonra dedilər ki, Müzəffərəddin şah istiqamətində Salam musiqisi çalın. Bir dəfə bütün musiqiçilər salam verdi və üç dəfə Şah sağ olsun dedi. [Eynəlsəltənə, 1995: 1107].

– Nəsrəddin şahın hüsurunda: qoşunlar türkcə və farsca uca-dan dua edirdilər [Eynəlsəltənə, 1995: 1146].

– (Vəliəhd Məhəmməd Əli Mirzəyə xitab) Onların ləhcəsi türkcədi. [Eynəlsəltənə, 1995: 1790].

– Şah azərbaycanlıların əhatəsindədir. [Eynəlsəltənə, 1995: 1241]

– Gələn il bütün hökmdarlar türk olacaq. [Eynəlsəltənə, 1995: 1265]

Azərbaycanda türk dilinin ilk rəsmi tədrisi

XIX əsrin sonlarında Təbrizli Mirzə Həsən Rüşdiyə adlı alim Azərbaycan məktəblərində türk dilini tədris etməyə başladı.

1851-ci ildə Təbrizdə anadan olan Mirzə Həsən Rüşdiyə ilk təhsilini doğulduğu şəhərdə, daha sonra Osmanlı, Livan və Qafqazda davam etdirmişdir. 1887-ci ildə Təbrizə dönüb ilk məktəbin əsasını qoymuşdur. Daha sonra 1893-cü ildə Təbrizdə Rüşdiyə adlı ilk türk məktəbini yaratmış və Azərbaycan məktəblərində tədris üçün “Vətən dili” adlı ilk türkcə dərsliyi yazmışdır. 1944-cü ildə 93 yaşında Qumda vəfat etmişdir. Mirzə Həsən Rüşdiyə yeni əlifba ilə dərsə başlayan öyrəncilərə altı aydan az müddətdə savad öyrədə biləcəyini iddia edirdi. [Heyət, 2001: 259].

Məşrutə dövründə türk dili

138

Məşrutiyyət dövrü ədəbiyyatı ənənəvi söz sənətindən fərqli idi və insanların həyatından bəhs edən əsərlərə üstünlük verirdi. Bu ədəbiyyat hakimiyyətə qarşı xalqın hüquqlarını müdafiə edirdi. Bu dövrdə azərbaycanlıların türk və fars dillərində yazdıqları şeirlər çox vaxt ictimai və inqilabi məzmun daşıyırdı. Bu dövrdə Bağır Xalxali, Raci, Sərrəf, Xazin və Heydəcinin şeirləri türkcə idi. [Heyət, 2001: 260].

Həmçinin Məşrutə dövründə Azərbaycan mətbuatının, xüsusilə satirik mətbuatın yarından çoxu türkcə idi.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanda türk dili və ona qadağa qoyulmasının başlanğıcı

Birinci Dünya müharibəsinin başlaması və Azərbaycanda Rusiya-Osmanlı qoşunları arasında qarşıdurma yaşandığı bir vaxtda Osmanlı hakimiyyəti ölkənin yüksək rütbəli məmurlarından və “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyətinin mühüm üzvu Ömər Naci adlı birini öz azərbaycanlı havadarlarını ruslara qarşı təşkilatlandırmaq üçün Azərbaycana göndərdi. [Bayat, 2000: 7].

O, Azərbaycanın məşrutə inqilabında Mirzə Səid Səlma-sinin yoldaşı olmuş, yeni missiyada üzərinə düşən məsuliyyəti layiqincə yerinə yetirmişdir. [Quds, 2000:86].

Azərbaycanlıların əksəriyyəti, o cümlədən Məcidül-səltənə Əfşar və İclal əl-Mülk, hətta dini liderlər, o cümlədən Urmiya müctəhidi Ayətullah Hacı Mirzə Fəzlullah, habelə Səlmas və Xoy alimləri Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı müttəfiqləri sıralarında idilər. Bu hərəkətin nəticəsi bölgədə türk mədəni mühitinin yaradılması və məktəblərdə türk dilinin təhsilinə imkan yarandı. [Tofiq, 2003: 65]. Bunların içərisində Urmiyadakı “Səlahiyyə” və Səlmasdakı “Səidiyyə” məktəbləri önəmli yer tutmaqdadır. [Məlikzadə, 2006: 261].

Azərbaycan daxilində türklərin mədəni fəaliyyətləri ilə eyni vaxtda Avropada yaşayan bir qrup azərbaycanlı tədricən Qacar-İran ölkələrinin sərhədlərinin sabitləşdirilməsinə və hər hansı xarici müdaxilənin rədd edilməsinə əsaslanan düşüncə tərzinə keçdi. Onların mədəni fəaliyyətləri də İran və iranlıların hakim və sözdə müstəsna mədəniyyəti olan fars üzərində qurulmuşdur. Nəhayət, bu düşüncə Pəhləvi dövrünün şovinizminə səbəb olan ideyadır.

1912-ci il avqustun 12-də Pour Davudun Seyid Həsən Tağızadəyə məktubunda Parisdə cənab Mirzə Məhəmməd xan Qəzvini və Kazımxadə Təbrizinin üzv olduqları bir dərnəyin yaradılmasından bəhs edilir. [Əfşar, 2000: 6]

Bu dövrdə yeni türk nəşrlərinin yaradılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

1914-cü ildə Berlində Almanıyanın maliyyə yardımı [Əhmədi, 2000: 7] və Seyid Həsən Tağızadənin rəhbərliyi ilə siyasi məqsədi Rusiya və ingilislərə qarşı mübarizə aparmaq, mədəni məqsədi isə milli dəyərləri dirçəltmək olan “İran Milli Komitəsi” yaradıldı. S.H.Tağızadə və onun həmfikiriləri almanların maliyyə yardımını ilə sonralar Pəhləvi rejiminin mədəni əsaslarını bu qəzetdə yer alan nəzəriyyələr əsasında fars mərkəzli

nəzəriyyə və panfarsizmin əsasını qoyan “Kavə” qəzetini yaratmağa nail oldular. Sonrakı illərdə “Kavə” məktəbinin məzunları “İranşəhr” və “Firəngistan” dərgilərini nəşr etdirdilər. “İranşəhr” dərgisi 1922-ci ildən 1927-cı ilə qədər 263 məqalə dərc etmişdir. Dərgi otuzdan artıq məqalədə islamdan əvvəlki İrani və onun şah və sultanlarının əzəmətini vəsf etmişdir. [Əhmədi, 2000: 63]

Müşfiq Kazımının rəhbərliyi ilə Berlində yayınlanan “Firəngistan” dərgisi 1924-1926-cı illərdə dərc olunmuş Azərbaycanın türk kimliyinin inkar edilməsini və zorla farslaşma prosesini vurğulayan üç mühüm məqaləsini Azərbaycana həsr etmişdir. Bu düşüncə tərzinin tərəfdarları fars kultürünün dəstəçiləri idilər. Azərbaycanda isə ziyalılar, əsasən Təbrizdə və Urmiyada əksəriyyət “İttihadi-islam” təşkilatının üzvləri ilə Osmanlı İmperatorluğunun tərəfdarları idi. [Məlikzadə, 2006: 345].

Azərbaycandakı türk yönümlü fəaliyyətlərdən fərqli olaraq, bir qrup azərbaycanlı fəal fars yönümlü təşkilatlar yaratmış və onlar əsasən Demokrat Partiyasının ətrafında cəmləşmişlər. Bu qrup hətta 1918-ci il fevralın 10-da “Azərbaycan İranın ayrılmaz hissəsidir” adlı dərgisinin nəşrinə nail olmuşlar. Həmin vaxt Seyid Cəfər Pişəvəri də bu dərgidə məqalələr yazmışdır. Bu qrupun üzvləri bunlar idi: Bakıdakı “İttihad İran Məktəbi”nin direktoru Məhəmmədli Tərbiyət, Mirzə Mahmud Xan Pərvəriş, Mirzə Abdullah Allahzadə, Şeyx Bağır Şirazi, “İran Fəhlə İttifaqı”nın təsisçisi Əli Əkbər Üskuyi və b.

Demokratlar Osmanlılara rəğbət göstərmədikləri üçün Osmanlı ordusu Təbrizə daxil olduqdan Demokrat fırqəsinin böyükləri həbs edilərək Qarsa sürgün edildi. İranın əski tarixindən yola çıxaraq və Azərbaycanın ariliyini vurğulamaq bu təşkilatın əsas məqsədlərindən biri idi.

Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin Təbrizə qayıtması ilə Demokrat fırqəsinin türk fraksiyasına yeni həyat gəldi. Qısa müddət ərzində Azərbaycanın bütün bölgələri onların nüfuz və təsir dairəsinə daxil oldu. [Məlikzadə, 2009: 10].

Azərbaycanın tarixdəki, xüsusilə Məşrutə inqilabındakı rolunu qabartmaq üçün demokratlar simvolik olaraq Azərbaycanın adını Azadistana çevirdilər. Azərbaycanlılar dövlətin adını Azadistan olaraq dəyişdirərək İrandan ayrılmağa üz tutmuş oldular. [Abrahamiyan, 2005: 104]. Bununla belə, bəzi demokratlar Azərbaycanın müstəqilliyini və cümhuriyyət elan etməsini yalanladılar. Eyni zamanda Xiyabaninin Tehrandan tələbləri siyahısında Türk dilinin tədrisini istəməsi görünür [Abrahamiyan, 2005: 102].

Azərbaycanlılar Tehrandan göndərilən iki valinin, o cümlədən Əhməd Qəvamin qardaşı Vusuq əl-Dövlənin etibarlılığını rədd edərək, onların Təbrizə getməsinə icazə vermədilər.

Digər tərəfdən, Culfa-Təbriz dəmiryol xəttini ruslardan almaq kimi tədbirlər görərək, siyasi-hərbi mövqelərini gücləndirib Əhməd Kəsrəvi başda olmaqla farspərəst demokratları Azərbaycandan çıxmağa məcbur etdilər. [Abrahamiyan, 2005: 92]

Tehrandakı Xiyabani müxalifləri də müqavilə bağladılar və yerli muxtariyyətə qarşı çıxan “Təşkilatlar Komitəsi” adlı yeni qurumun nəzdində toplandılar. “Təşkilatlar Komitəsi” Məhəmməd Təği Baharın rəhbərliyi altında işləyirdi, fırqənin anti türk əhvali-ruhiyyəti orqanı “Nobahar” nəşr olunurdu. [Abrahamiyan, 2005: 93].

“Təşkilatlar Komitəsi”nin ətrafına toplaşan köhnə demokrat üzvləri, o cümlədən Seyid Həsən Tağızadə 1917-ci ilin yayında Stokholmda keçirilən Sosialistlərin Beynəlxalq Konqresində Ş.M.Xiyabaninin müxalif fikirlərini bəyəndiyini bildirmişdir [Abrahamiyan, 2005: 159].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan üsyanı bir ziyalı hərəkətinin başlanğıcı idi. [Xiyabani, 1925: 21]. Xiyabani müxalifləri ilə demokratların farspərəst fraksiyasının sıx əməkdaşlığı ilə Xiyabaninin üsyanı qəddar şəkildə yatırıldı və o qətlə yetirildi. Azərbaycanın siyasi-ictimai rəhbərliyinin farslara bağlı hakimiyyət orqanları tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra Pəh-

ləvi hakimiyyəti dönməində dərhal türkçü fəalların təqibinə başlanıldı [Osmanlı, 1996: 179].

Pəhləvi dövründə farsçılıq rəsmi olaraq İranın hökumət siyasətinə çevrildi. Azərbaycanın yeni farsyönlü hakimiyyət orqanlarının fikrincə, türkçü fəaliyyət aşkar şəkildə separatçı hərəkət kimi qiymətləndirildi [Osmanlı, 1996: 162].

Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması, Osmanlı torpaqlarının bölünməsi və müstəqil dövlətlərin yaranması ilə ölkənin işlərini tamamilə öz üzərinə götürən fars qrupu “Yeni İran” doktrinasını təqdim etdi. Bu doktrina aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik idi:

1. Qacarlar dövründə Rusiyaya verilmiş Azərbaycan torpaqlarının iddiaçıları idilər. Xarici İşlər Nazirliyinin əmrinə əsasən, Azərbaycan valisinə tapşırılır ki, Naxçıvan və Azərbaycanın Arazın o tayındakı digər bölgələrin əhalisini İran hakimiyyətini qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirən ərizə yazmağa məcbur etsin. [Osmanlı, 1996: 851].

2. Yeni sistemin əsaslarını gücləndirmək üçün Azərbaycan kapitalistlərinin və iş adamlarının mülklərinə həbs qoyulması [Behbudi, 1993:49].

3. Fars dilini Azərbaycanın qədim və orijinal dili hesab etmək. Bu tədbirlərə uyğun olaraq Əhməd Kəsrəvi 1925-ci ildə yeni azəri risalə və nəzəriyyəsinə təqdim edir. Baxmayaraq ki, o daha sonralar “Əl-İrfan” dərgisində dərc etdirdiyi məqalələrdə bu fikrin yanlışlığını, siyasi olduğunu və həqiqətə söykənmədiyini etiraf edir. [Kəsrəvi, 1969: 321]. Lakin aradan keçən səksən ildə onun nəticələri hələ aradan qalxmamışdır.

Pəhləvi rejiminin rəsmi doktrinasına çevrilən bu siyasət rəsmi və dövlət yazışmalarında türk sözünün getdikcə sıradan çıxarılmasına və millətin adının azəri olaraq dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur. Onların tərtib etdiyi lüğətlərdə azəri dili fars dilinin ləhcəsi sayılırdı. Bu, köklü şəkildə dilçilik və tarix elminin həqiqətlərinə ziddir.

Xəlil Paşanın xatirələrində bildirilir ki, o, ana dili türkcə olan vəliəhd Məhəmməd Həsən Rizayinin rəsmi protokoluna əsasən, Təbrizə vəliəhd ilə görüşə gedəndə onunla farsca danışmış və protokolu tamamladıqdan sonra iki nəfər – Məhəmməd Həsən Mirzə və Xəlil Paşa türkcə danışır. “Molla Nəsrəddin” dərgisində Azərbaycanda və İranda fars mərkəzli siyasət ciddi şəkildə tənqid edilir.

Tudə partiyasının qurucusu və İranda kommunist hərəkatının liderlərindən biri, Almaniyada imperiya sisteminin tərəfdarı olan doktor Ərani Təbrizi İrana qayıtdıqdan sonra türklərə qarşı məqalə yazır və Azərbaycanda türk dilinin kökünü kəsmək üçün təkliflər verir.

Fars qrupunun nəzəri hərəkatları və Rza xanın türkləri İranın idarəçiliyindən devirmək və Qacar türklərini məhv etmək üçün əməli hərəkatları ilə Türkiyə hökuməti məsələyə ciddi yanaşır. Əhməd şahın Avropaya son səfəri zamanı Türkiyənin yeni prezidenti seçilən Mustafa Kamal Atatürk İranın anası tərəfdən Qacarla qohum olanı güc nazirini yanına çağıraraq ona deyir ki, dərhal Parisə gedib bu məxfi xəbəri Əhməd şahla çatdırsın. Qaynaqlara görə, Əhməd şah yenidən taxt-taca qayıtmaq istəsəydi, Türkiyə qərbdən Tehrana yaxınlaşmaq üçün ona yardımçı qüvvələr verə bilərdi, lakin Əhməd şah hökumətin yenidən ələ keçirilməsində xarici müdaxiləni istəmədiyi üçün bu təklifi rədd etdi. [Məkki,1991:244].

Türkiyə hökumətinin Azərbaycanla bağlı narahatlığı və İranda Qacar türklərinin hökmranlığının aradan qaldırılması əslən Xoy şəhərindən olan İranın keçmiş baş konsulu 1924-ci ildə Türkiyə hökumətinin bu ölkəni işğal etmək niyyətində olduğunu bildirməsinə səbəb oldu [Osmanlı, 1996: 179].

Lakin qeyd etmək ki, xəbər yalnız baş konsulun təxəyyülünə əsaslanır və bu iddianı təsdiqləyən başqa rəsmi sənəd yoxdur.

Eyni zamanda, Türkiyədə İran və Azərbaycan haqqında bir neçə araşdırma, o cümlədən “İran və ordusu”, (İstanbul, 1927),

“İran ordusunun tarixçəsi” (1326), “İran Azərbaycanı” (1927) kitabları hazırlanmışdır. “İran hüdudu”, “İran inqilabı”, “İran türkləri” və başqa əsərlər də bu qəbildən idilər.

Birinci Pəhləvi dövründə Azərbaycanda Pəhləvi hökumətinin mədəni assimilyasiya siyasəti Türkiyə hökuməti tərəfindən də izlənilmişdir. Bununla bağlı kifayət qədər sənədlər var.

Digər tərəfdən, Azərbaycandakı siyasi durumdan narahat olan Osmanlı ziyalıları 1923-cü ildə İstanbulda toplaşaraq Pəhləvi rejiminin milli-mədəni hücumlarına məruz qalan azərbaycanlıların vəziyyətini müzakirə etdilər. Bu görüşdə məşhur yazıçı Roşni bəy çıxış edərək, Pəhləvi rejimini azərbaycanlılara qarşı repressiv siyasət yürütdüyünə görə kəskin tənqid etmişdir.

Mahmud Əfşar və Kazımzadənin rəhbərlik etdiyi “Ayəndə” və “İranşəhr” dərgiləri kimi nəşrlər bu seminar və məqalələrə cavab vermiş, Azərbaycan Mədəniyyət İdarəsinin rəisi doktor Möhsini azərbaycanlı tələbələri türkcə danışdıqları üçün cərimə ödəməyə məcbur etmişdir.

Qeyd edək ki, Mahmud Əfşar Əfqanıstan, Tacikistan və İran ölkələrinin fars dili altında birləşməli olduğunu düşünən panfarsizmin yaradıcılarından biridir. [Şeyxulislami, 1990: 412].

Bütövlükdə fars qrupunun siyasi fikri Pəhləvilərin rəsmi siya_sətinə çevrilmiş, azərbaycanlıların ana dili və milli kimliyinə qarşı ciddi mübarizə aparılmışdır. Yalnız dövlət dəstəyi sayəsində yaşaya bilən yazılar və Pəhləvi rejiminin sona çatması və İslam İnqilabının başlaması ilə bu şovinist düşüncə tərzı faktiki olaraq rəsmi dayaqları laxladı.

Bu məsələlərə və ziddiyyətlərə baxmayaraq, Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Hüseyn xan Cahangiri, Mir Mehdi Etimad, Məryəm Cahangiri, Məhəmməd Əli Səfvət kimi şairlər türkcə yazıb yaratmışlar.

I Pəhləvi dövründə Azərbaycan və türk dili

Məlum olduğu kimi, Rza xan üç faktordən faydalanaraq şah ola bilmişdir: 1) Ordu; 2) İngiltərə və Rusiyanın xarici dəstəyi; 3) Maku hakimi İqbal üs-Sultan kimi Azərbaycan zadəganlarının sərvətlərinin müsadirə edilməsi.

1925-ci il noyabrın 9-da çox təlatümlü bir atmosferdə və bəzi nümayəndələrin səsvermənin qeyri-qanuni olması ilə bağlı kəskin etirazına baxmayaraq beşinci parlament vahid maddə qəbul etdi və ona əsasən Qacar monarxiyası ləğv edilib şahlıq Rza Xan Pəhləviyə verildi. [Azəri, 2012: 26].

Rza şahın tacqoyma mərasimində Furuği sonradan monarxiyanın 2500 illik tarixi adlandırılan tarixi dirçəltmək üçün göstərdikləri səyləri açıqladı və dedi: "...İran xalqı bilir ki, bu gün onun saf və İran əsilli bir krallığı var. [Tuluei, 1995: 23].

Rza şahın qeyri-farsların sıxışdırılmasına səbəb olan hərəkətləri nəticə etibarilə panfarsizmin milliləşdirilməsi anlamına gəlirdi. Çünki onun hakimiyyətinin başlaması ilə Ərəb Keyxosrov kimi zərdüştilərin rəhbərliyi ilə Beşinci Məclisdə panfarsizmin xeyrinə mədəni dəyişikliklər dalğası başladı. Əslində Rza şahın zərdüştiliyə bağlılığı uzun illər öncədən aydın görünürdü: "Şahın zərdüştiliyə xüsusi bağlılığı o dərəcədə idi ki, deyirdi ki, siz həmişə mənim himayəmdəsiniz. Əgər ən kiçik bir narahatlığınız varsa, mənə teleqraf edin [Eşidəri, 2010:122].

O, hərbi sərkərdələrə orduya zərdüştiləri daha çox cəlb etməklə bağlı göstəriş verdi. Ay adlarının ərəbcədən farscaya dəyişdirilməsi, türkcə il adlarının çıxarılması, Firdovsinin türbəsinin tikintisi üçün vəsait ayrılması buna misaldır. Rza şah hakimiyyətinin lap əvvəlindən Firdovsinin məqbərəsini diriltmək istəyirdi. Təbrizli mühəndislərdən Kərim Tahirzadə Behzad Firdovsinin məqbərəsi üçün plan hazırlamış və bu plan 1929-cu ildə təsdiq olunmuşdur. Xorasan valisi Tağızadənin binanın

yararsız olması barədə məlumatı ilə Tahirzadə Behzadın planı əsasında təmirə başladıqdan az sonra işi ondan aldılar, ancaq bir neçə il sonra onu yenidən dəvət etdilər. 1934-cü ildə Firdovsinin minillik yubileyi ilə eyni vaxtda türbə tamamlandı.

Fars milyonçularının hökuməti Qacar türklərindən təmizləmək səyləri və türk mərhələsindən ari mərhələsinə keçid güclü şəkildə davam etdi. Tehranın müxtəlif qəzet və jurnalları qədim İranı ari mövzusu ilə tanıتماğa çalışırdılar. “İranşəhr” dərgisi 1922-ci ildən 1927-ci ilə qədər yayınladığı 263 məqalədən ibarət toplusunda otuz məqaləni islamdan əvvəlki İranı tərifləməyə həsr etmişdir. [Asifi, 2004: 63]

Türkcə terminlərin İranın hərbi sistemindən çıxarılması da Rza şah dövrünün mühüm hərbi-mədəni hadisələrindən hesab olunur. [Ayrımlu, 2009: 48].

Onun hakimiyyəti dövründə xarici məktəblərin bağlanması başlandı. Həmçinin 1925-ci ildə SSRİ Konsulluğunun Təbrizdə açdığı məktəbə İran vətəndaşlarının daxil olmasına icazə verilmədi. [Fəllahzadə, 2010: 396].

Eyni zamanda, Təbrizdə klub yaratmaqla, farslara görə sovetlər azərbaycanlılara milli şüur aşılamaq məqsədi güdürdülər. İranın kommunist düşüncəsindən qorxusu daha böyük olduğundan adıçəkilən klubun iclaslarında iranlıların iştirakına qadağa qoyuldu. [Fəllahzadə, 2010: 399]. 1931-ci ildən isə iranlı tələbələrin Sovet İttifaqına elmi səfərlərinin məhdudlaşdırılması və nəzarəti tətbiq edilirdi. [Fəllahzadə, 2010: 397].

Həmin il sovet məktəblərinin birgə fəaliyyətini qadağan edən qanunun qəbulu ilə də məhdudiyyətlər genişləndirildi. Hətta İran hökuməti türklərə milli kimlik aşılادığı üçün türkcə çıxış və tamaşaların yer aldığı sovet mədəniyyət klublarının fəaliyyətində azərbaycanlıların iştirakını qadağan etdi [Muxtari, 2015: 398]

Mustafa Kamal Atatürkün Rza şahı Türkiyəyə dəvət etməsindən sonra şah və onun heyəti 1934-cü ilin iyun ayında öncə

Təbrizə gəldi. Təbrizdə dörd gün qaldıqdan sonra sərhədi adlayaraq Doğu Bəyazid, İğdir, Qars, Trabzon və Samsun şəhərlərindən keçən heyət Ankaraya çatdı.

Bu səfərdə Rza şah Atatürklə türkcə danışmışdır. Rza şahın Atatürklə türkcə danışması videosu var.

Fars dilində təhsil məcburiyyəti

Rza şah dönəmində yetkililərin məktəblərdə və hətta özəl çevrələrdə farsca danışması, türkcə bilən şagirdlərdən cərimə tələb etməsi bu dilin rəsmiləşdirilməsi və panfarsçılığın dirçəldilməsinə misaldır [Bağçaban, 1977: 93].

Azərbaycanda farsdilli təbliğatçıların iştirakı ilə xütbələrin yaradılması haqqında sərəncam imzalanmışdır.

Rza şah dövründə ruhanilər icması yeni dövrdə tam hökumətin nəzarətinə keçməli olan qurumlardan biri idi. Odur ki, kütləvi informasiya vasitələri və ünsiyyət vasitələrinin olmadığı bir şəraitdə əsasən savadsız kütlənin ruhanilik və hakimiyyət institutu ilə əlaqə nöqtəsi olan xalq kütləsi və təbliğatçılarla birbaşa əlaqəsi olan ruhanilər sistemi mövcud idi. Ona görə də hökumət bu sistemə ciddi nəzarət etmək üçün təbliğat institutunun yaradılmasını gündəmə gətirmişdir. 19 iyun 1936-cı ildə Nazirlər Şurası Vəz və Xütbə İnstitutunun nizamnaməsini təsdiq etdi və məktəb 1936-cı il oktyabrın 25-də fəaliyyətə başladı. Bu qurum Polis Baş İdarəsinin göstərişi ilə idarə olunurdu və onun məqsədi din xadimlərinin dini fəaliyyətlərinə integrasiya və nəzarət etmək idi, lakin fars olmayan yerlərdə başqa məqsədləri də var idi. Vəz və Xütbə İnstitutunun vaizləri ölkədə dini mədəniyyətin üstünlük təşkil etdiyini nəzərə alaraq, İran millətçiliyinin arzuladığı dil birliyində təsirli ola bilərdi. Bu səbəbdən Təhsil naziri Əli Əsgər Hikmət baş nazirə ünvanladığı məktubda lazımi milli təbliğat aparılmasını və ictimaiyyəti fars dili, moizə və moizələrlə birgə farsdilli vaizlərin olması ilə tanış etməsini

istəmişdir. Eyni zamanda, qeyri-farsdilli ərazilərdə, xüsusilə Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan və Xuzistanda bu sahədə ciddi işlərin görülməsini vurğulamışdır“. [Muxtari,1996: 50].

1929-cu ildən əlifba dəyişikliyi ilə Arazın şimalında Azərbaycanca nəşr olunan yazılı əsərlər Arazın cənubunda Azərbaycan xalqı üçün anlaşılmaz hala gəldi [Heyət, 2001: 261] və getdikcə iki bölgə arasında ədəbi ünsiyyət daha da məhdudlaşdı. Pəhləvi dövrünün təxminən əlli ilində (1357-1304) İranda türk dili və ədəbiyyatı durğunluq içində idi və rəsmi şəkildə qadağan olunmuşdu. [Heyət, 2001: 261].

Həmin dövrdə nəşr edilən kitabların sayının az olması buna misaldır.

Rza şah hakimiyyətinin sonu

148

Sovetlər Birliyi və İngiltərənin İrana hücumu ilə müttəfiqlər Rza şahı devirmək və sonra respublika elan etmək istəyirdilər. Azərbaycan iki cəbhədən – Culfa və Biləsuvardan hücumla məruz qaldı, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Əhər, Miyandab, Maku, Mahabad, Binab, Miyana və Ənzəli şəhərləri ruslar tərəfindən bombardman edildi. Təbriz hicri 1320-ci ilin 4-cü şəhrivərində gecə saat 14 radələrində ruslar tərəfindən işğal edildi.

Sovetlər prezident postuna o zaman İranın Moskvadakı səfiri Məhəmməd Səidi, ingilislər isə prezident olaraq Forugi seçdilər. Sonralar Məhəmməd Həsən Mirzə Qacar və oğlu Həmid Mirzə də İran rəhbərliyinə namizədlər sırasında yer aldı. Əvvəlcə, 1308-ci ildə Əhməd şahın ölümündən sonra Məhəmməd Həsən Mirzə Parisdə bəyannamə verərək özünü İranın qanuni şahı elan etmişdi (bundan əvvəl Əhməd şah istefa verməyə hazır deyildi). Nəhayət, ruslarla razılıq əldə edildi [Tuluei,1995: 37] və Məhəmməd Rza İranın ikinci Pəhləvi şahı oldu.

II Pəhləvi dövründə (1941-1979) türk dili

Məhəmməd Rza şahın dövründə ölkənin rus və ingilis qüvvələri tərəfindən işğalı ilə əlaqədar mərkəzi hökumət öz ideyalarını Azərbaycana çatdırma bilmədi və hicri 1320-ci ilin sentyabrından hər guşədən müstəqillik və Azərbaycan çağırışları ucaldı. Rza şahın iyirmi illik hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda konstitusiya prinsiplərinin pozulması və azərbaycanlıların “Əyalət vilayət məclisi” qanunu şəklində öz işlərini idarə etmək üçün kifayət qədər yerli səlahiyyətlərə malik olmaq istəklərinin tapdalanması ilə müşayiət olundu.

İranda mərkəzçiliyə daha çox önəm verilməsi Azərbaycan xalqı arasında əks nəticələrə gətirib çıxardı və I Pəhləvinin süqutu və onun istefası ilə Azərbaycan cəmiyyəti dərhal Təbrizdə mövcudluğunu elan etdi və həm türk, həm də fars dillərində “Azərbaycan” qəzetinin nəşrinə başladı. Azərbaycanın o vaxtkı valisi tərəfindən millimədəni fəaliyyətlərin qarşısını alır, bu ideyaların daşıyıcıları təqiblərə məruz qalırdı. Bunun nəticəsində bölgədə daha radikal siyasi-mədəni fəaliyyət üçün zəmin yarandı və nəhayət, 12 dekabr 1945-ci ildə Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulmasına səbəb oldu.

Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə türkcə

Rza şahın qaçmasıyla 1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsi quruldu. Bu fırqənin başlıca tezisi Azərbaycanın muxtariyyəti və ana dilinin tədrisinə nail olunmasıydı. Milli hökumətin mövcud olduğu bir ildə türk dili bütün Azərbaycanın rəsmi və təhsil dili oldu, müxtəlif ədəbi birliklər yarandı, yazıçı və şairlər türkcə yazıb yaratmağa başladılar. [Zare, 2014: 100]

“Azərbaycan Milli Hökumətinin yaranması siyasi nöqteyi-nəzərdən və müəyyən məqsədləri olan çox konkret məsələ idi, lakin türk dilinin mövqeyi baxımından bu, şübhəsiz ki, Azərbaycan tarixində böyük hadisədir, çünki ilk dəfə və qısa bir

müddət olsa da bu diyarda müstəqil bir hökumət və məmur yaşadıqlarını da Türk dilini sınaadı. Təbrizdə Azərbaycan Universitetinin yaradılması, Milli Teatrın, Milli Məclisin yaradılması, qadınlara səsvermə hüququnun verilməsi, şəhər idarəçiliyi və sosial islahatlar bu dövrün xatirələridir”. [Zare, 2014: 101].

“Dədə Qorqud” kitabının araşdırılması bu dövrdə türk dilinə verilən əhəmiyyətdən danışır, önəmdən qaynaqlanır.

“Dədə Qorqud” kitabının orijinal mətninin İranda nəşri

1945-ci ildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmək cəhdləri ilə eyni vaxtda Təbrizdə bu partiyanın orqanı kimi Azərbaycan türkcəsində “Azərbaycan” qəzeti nəşr olunurdu. Bu qəzet Azərbaycanın demokratik təriqətinin rəsmi və siyasi orqanı sayılsa da, Azərbaycan ədəbiyyatı və dili ilə bağlı da mövqelərə malik idi. Bu illərdə Məhəmmədli Fərzanə “Dədə Qorqud” kitabını azərbaycanlılara təqdim etdi. “Əncümən” qəzetində Dədə Qorqudla bağlı yazıların dərci Məhəmməd Əli Fərzanənin Dədə Qorqud haqqında yazılar yazdığına görə Təbrizdə Şah Məhkəməsində mühakimə olunmasına səbəb olmuş, lakin bir müddət sonra məzmunun təhlükəsizliyi təmin olunmadığı üçün ona qarşı qadağa qoyulmuşdur. Səkkiz il sonra, 1953-ci ildə Səhənd ləqəbli şair Bulud Qaraçorlu Şəmsi (1926-1979) dostu Fərzanə vasitəsilə “Dədə Qorqud” kitabı ilə tanış olur və onun on iki hissəsini şeirlə tərtib edir. Amma o illərdə Səhənd mətbəə tapa bilmir daha çox pul ödəmək şərti ilə “Sazımın sözü” kitabını çap etdirənə qədər heç kim bu kitabı çap etməyə razı deyildi, baxmayaraq ki, bu kitab 1358-ci ildə yenidən nəşr olundu. Fərzanə bu kitaba müqəddimə yazıb və Dədə Qorqud sevənləri bu kitabla tanış edib. Beləcə bir şah əsərindən, yenidən şah əsərindən “Sazımın sözü” adlı başqa bir əsər yarandı. Kitabın ikinci hissəsi 2007-ci ildə nəşr edilmişdir.

Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra türk dili

Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra türk dilinə əlavə təzyiqlər edildi. Məktəblərdə türkcə danışmaq qəti qadağan idi, lakin Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Həbib Sahir, Bulud Qaraçorlu Səhənd kimi şairlər ədəbi fəaliyyət göstərir, türkcə şeirlər yazırdılar. Bu dövəmdə “Heydərbabaya salam” əsərinin nəşri ilə Şəhriyar milli düşüncənin inkişafına ciddi təkan vermiş oldu. Məhəmmədəli Fərzanə 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabını, 1962-ci ildə Məcidzadə Savalan “Türk nəğmələri”, 1953-ci ildə “Əsli və Kərəm”, Əli Təbrizi “Şah İsmayıl”, Firuz Heyət və Peymayi “Farsca-türkcə və türkcə-farsca cüb lüğəti”ni nəşr etdirmiş (1967), Cabbar Bağçaban və Səməd Behrəngi türk dilinin yayılmasında mühüm rol oynamışlar. Bu kitabların nəşri və yayılması xalq tərəfindən təqdir olunmuşdur. [Heyət, 1990: 422].

151

Xoy millət vəkili Parsa İranda türk milliyyətçiliyinə mənfi münasibət bəsləməsinə baxmayaraq, onun xatirələrində Azərbaycan, o cümlədən Xoy məktəblərində fars dilinin necə məcburi olması, 1950-ci illərdə Məsəddiqin türkcə söhbəti və bir zamanlar həbsxanada türk dilinin qrammatikasını tərtib etməsi ilə bağlı faktlar var. Aşağıdakı notlar 1945-ci illərə aiddir...

Üçüncü sinfə qədər məktəbdə türkcə oxuyurduq, müəllimlərlə türkcə danışırıdık. Sonra bir göstəriş gəldi ki, yalnız farsca danışılın və öyrənilsin. Fars dilində danışmaq və oxumaq həm müəllimlər, həm də bizim üçün böyük problem idi.

Yadımdadır, dərs kitabında püfləklərdən bəhs edilirdi. Nə müəllim, nə də biz bu sözün tələffüzünü bilmirdik? Müəllim şarlar dedi və biz də eyni şəkildə öyrəndik. Sonradan Tehrana gələndə gördüm ki, düzgün tələffüz necədir.“

O, 1953-cü illərdə Müsəddiq haqqında da yazır: “Doktor Müsəddiq atamı tanıyandan sonra mənə türkcə dedi: Türk oğlu, indi sən kim olduğunu bil... Cənab Dr.Müssədiq də türkcə danışdı, amma Qəzvini ləhcəsi ilə, bizim Azərbaycanda olan ləhcədən bir az fərqliydi”.

O, Müsəddiq hökumətinin mədəniyyət nazirinin 1953-cü ildə həbsxanada hazırladığı qrammatika kitabı haqqında yazır: “Doktor Azər mərhum Müsəddiqin mədəniyyət naziri və universitetdə daxili xəstəliklər professoru idi. O, əslən azərbaycanlı idi, lakin Azərbaycanı tərk edib Məşhəddə olan bir çox ailələr kimi türkcə danışdı və Azərbaycan xarakterinə malik idi.

Doktor Azər o qədər ısrarlı idi ki, həbsxanada türk dilinin qrammatikasını yazdı. Çünki Haqşenas və Zirkzadə bizimlə idilər və onlar həbsxana dövründən istifadə edib türkcə öyrənmək istədikləri üçün orada onlara türk dilinin qrammatikasını yazdı. Mən də onlara Sabirin “Hophopnamə”sindən maraqlı olan hissələri sitat gətirdim və dedim ki, ailə onun bir nüsxəsini mənə həbsxanaya göndərüb və kitabı birlikdə oxuyuruq”.

1979-ci il İran İslam inqilabından sonra türk dili

1979-cu ildə İranda İslam inqilabı və imperiya rejiminin süqutu ilə türk dilinin nisbi azadlığı başladı. Doktor Cavad Heyətın redaktoru olduğu “Varlıq” dərgisi otuz ildən artıq türkologiya elmində çalışmış, türk tarixi, ədəbiyyatı və dili ilə bağlı tədqiqatçılar cəlb edərək yeni məktəbin əsasını qoymuşdur. Bu gün türkcə kitablar və jurnallar nisbətən sərbəst nəşr olunsada, türk dilinin tədrisi qeyri-müəyyən durumdadır və bəzi İran universitetlərində iki kreditlik dərstdən başqa heç bir rəsmi təhsil yoxdur.

İndilikdə Təbriz Universitetində hər il otuz nəfər tələbə qəbul edilməklə dörd illik Azərbaycan türkcəsinin tədrisi həyata keçirilir.

Qaynaqlar

1. Behbudi Simanın xatirələri (1992). Rza şah. Qulam-hüseyn Mirzə Salehin redaktəsində, Birinci çap, payız 1372 (1993) Tehran. 49 s. [رضا شاه، خاطرات سیمان بهبودی، به اهتمام] تهران 49 [غلامحسین میرزا صالح، چاپ اول پاییز 1372، تهران 49]
2. Kəsrəvi Əhməd. Mənim həyatım. Tehran 1348 (1969) 321 s. [کسروی، احمد، زندگانی من- تهران 1348، ص 321]
3. Dünənki İran. Prens Erfen xatirələri. Tehran, 1345 (1966) [ایران دیروز، خاطرات پرنس ارفع، تهران 1345-]
4. Mədəniyyət və İncəsənət Nazirliyinin nəşriyyatı. 49 s. [هنر، ص 49 چاپخانه وزارت فرهنگ و]
5. Məkki Hüseyn. Sultan Əhməd şahın siyasi həyatı. Əmir Kəbir nəşriyyatı. IV nəşr, 1370 (1991) 244 s. [مکی، حسین، زندگانی] 244 s. [سیاسی سلطان احمد شاه انتشارات امیر کبیر چاپ چهارم 1370، ص 244]
6. İran və Osmanlı sənədlərindən çıxarış. 179 s. [گزیده اسناد] 179 s. [ایران و عثمانی، ص 179]
7. Şeyxülislam Doktor Cavad. Gələcək məcəllənin əsasını qoyanların diqqətinə. Tehran, 1369 (1990) 412 s. [به یاد بنیانگذار از مجله] 412 s. [şeyxulislami] آینده- دکتر جواد شیخ الاسلامی، تهران 1369، ص 412]
8. Azər Şahrizayi Rza. Pəhləvi sülaləsinin fəaliyyətinə dair sənədlər. Tehran, Diplomatiya tarixinə dair sənədlər mərkəzi. 1391 (2012) 26 s. [آذری شهرزایی، رضا، اسنادی از عملکرد خاندان پهلوی،] 26 s. [تهران مرکز اسنادی تاریخ دیپلماسی، 1391، ص: 26]
9. Tuluəi Mahmud. Pəhləvi əsrinin aktyorları. Fərruqidən Firdövşədək. Birinci cild. üçüncü nəşr. 1374 (1995), Elm nəşriyyatı, Tehran, 23 s. [بازیگران عصر پهلوی از طلوعی، محمود] 23 s. [فروغی تا فردوست، جلد اول، چاپ سوم 1374، نشر علم تهران، ص: 23]
10. Tuluəi Mahmud. Pəhləvi əsrinin aktyorları. Fərruqidən Firdovsiyədək. Birinci cild, III nəşr, 1374 (1995), Elm nəşriyyatı, Tehran, 37 s. [طلوعی، محمود، بازیگران عصر پهلوی از فروغی تا] 37 s. [فردوست، جلد اول، چاپ سوم 1374، نشر علم تهران، ص: 37]

11. Eşidəri Cahangir. Pəhləvi tarixi və zərdüştilər. 132 s. Fəllahzadənin dedikləri. 189 s. [تاریخ پهلوی و اشیدری، جهانگیر، فەللاھزادە، ۱۳۲: ۱۸۹] [زرتشتیان، ص: 132 به نقل از فلاح زاده ص: 189]

12. İbrahimyan Ərvənd. Yeni İran tarixi, Tərcüməçi Şəhriyar Xahyan. DAT nəşriyyatı. Tehran, 1390 (2011) 145 s. [براهامیان، ارواند، تاریخ ایران نوین، ترجمه شهریار خواجهان، نشر دات، تهران، ۱۳۹۰، ص: ۱۴۵]

13. Asifi Raməhrəmzi Həmdullah. Dost vətən. Korpus komandirləri və Qacarlar sülaləsinin süqutu. Şiraz Novid nəşriyyatı. I nəşr, Tehran, 1383 (2004) 63 s. [آصفی رامهرمزی، حمدالله، وطن دوست، غلامرضا، سردار سپه و فروپاشی دودمان قاجار، انتشارات نوید شیراز، چاپ اول تهران ۱۳۸۳، ص: ۶۳]

14. Bir qırğız uşağının yaddaşı. Polkovnik İrəmlunun xatirələri, Müqəddimə Xosrov Mötəzid, Elbrus nəşriyyatı, Tehran, 1388 (1999) 48-49 s. [یادواره-های یک بچه قزاق، خاطرات سرتیپ آیرملو، مقدمه خسرو معتضد، انتشارات البرز تهران، پاییز ۱۳۸۸، ص: ۴۸-۴۹]

15. Fəllahzadə, 396 s. [فلاح زاده، ص: ۳۹۶]

16. Muxtar İsfahani. Birinci Rza Pəhləvi: Çevrilişdən süqutadək, Benqah nəşri-ketabi-parsi, Tehran, 1394 (2015) 398 s. [مختاری اصفهانی، رضا، پهلوی اول از کودتا تا سقوط، بنگاه نشر کتاب، ۱۳۹۴، ص: ۳۹۸]

17. Cabbar Bağçabanın həyatı. 4-93 s. [زندگینامه جبار باغچه بان، تهران مهر، ص: ۹۳-۴]

18. Rza şah dövrünün əncümənləri və ictimai-mədəni müəssisələri. Rza Muxtari İsfahaninin redaktorluğu ilə, 1375 (1996) Respublika rəyasət sənədləri mərkəzi. 50 s. [اسنادی از انجمن-ها و موسسه های فرهنگی اجتماعی دوره رضاشاه، به کوشش رضا مختاری اصفهانی، مرکز اسناد ریاست جمهوری، ص: ۱۳۷۵]

19. Zare Şahmərsi Pərviz. Azərbaycanca türk dili tarixi, Əxtər nəşriyyatı, Təbriz. 1393 (2014) 100 s. [زارع شاهمرسی، پرویز، تاریخ زبان ترکی در اذربایجان، انتشارات اختر، تبریز، ۱۳۹۳، ص: ۱۰۰]

20. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış, II cild, Tehran, 1369 (1990) 432 s. [هیت، جواد، آذربایجان تاریخ ادبیاتینا، ۲ جلد، تهران ۱۳۶۹، ص: ۴۳۲]

Dos. dr. Məhəmməd MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

MİFOLOJİ İFADƏLƏR DİL İŞİĞİNDƏ

Xülasə

Mif dünyanı dərk etməyin əski forması olub, yaradılış 155 şı özünəməxsus qanun və biçimlərlə nizam verən işarələr sistemi, gerçəkliyin intuitiv dərk, mistik qavrayış tərzidir və ən mühüm cizgisi emosionallıq, obrazlılıqdır. Ruh həyatından doğan mifologiya özündə mistik məzmun daşımaqla yanaşı, simvollar elmidir. Miflə dil arasında bağlılığı məhz metafora təmin etdiyindən onun mənşəyi gah dilin yaranması, gah da mifoloji təxəyyüllə əlaqələndirilir. Ənənəvi mədəniyyətin öyrənilməsində başlıca qaynaq olan dil mifoloji dünya modelinin milliliyini səciyyələndirən başlıca amildir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə belə mədəniyyətin hakim forması olmaqla qalan mif tamamen yox olmur, insan şüurunun şüuraltı strukturlarında belə arxetiplər şəklində yaşamaqla davam edir. Bu isə dünyanın mifoloji dərkənin insan psixikasının və bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olduğundan irəli gəlir.

Mifologiya bir sistem kimi kök dil çağında təşəkkül tapmağa başladığından, onun fəaliyyəti kök və ya əcdad dil dövründə formalaşmışdır. Dilimizin ayrı-ayrı qatlarında yaşayan mifoloji təsəvvürlər maraqlı yozumlara yol açır. Mifoloji dilçilik dilimizdə mövcud olan bir sıra ifadələrin, sözlərin, deyim tərzinin dərin qatlarına enməyə imkan verir. Dərin qatlara endikcə onların ilkin mənə yükü meydana çıxır, həmçinin dil elementlərinin mifoloji təfəkkürdə oynadığı rolu müəyyənləşir.

Mifoloji leksika insan cəmiyyətinin ən qədim çağları ilə bağlıdır və dünyanın dərk olunmasını özündə əks etdirir. “Azar-bezar”, “Çor dəymək”, “Qaramat basmaq”, “Qurd ilə qiyamətə

qalmaq”, “Səni vurğun vursun” , “Qaraçuxası yatıb” və ya “Qaraçuxası dik durub”, “Lənətə gələsən kor şeytan” kimi mifoloji ifadələr qədim türk təfəkkürünün işığında etimoloji prinsiplərə əməl etmək şərtilə izah edilir.

Giriş

Gerçəkliyin rəmzi-obrazlı şəkildə yeganə izahı olan mif insan davranışının bütün paradigmalarını yaratmaqla yanaşı mədəniyyətin fundamental əsasıdır. Dünyanın mifoloji dərk, öz mahiyyətinə görə emosional-hissi səciyyə daşıyır və özündə əski çağ insanın bütün qalan varlıq aləmi ilə üzvi bağlı olduğu düşüncəsini yaşadır. İbtidai təsəvvürlərin ayrılmaz parçası olan mif məcazi təfəkkür tərz, olub, emosionallıqla doludur. Mif düşüncədə dünyanı kaosdan kosmosa çevirib onu bütün şəkildə qavramaq imkanı verir. Başlıca qaynağı danışılan bir tarix deyil, yaşanılan bir gerçəklik olan mifdə bəşər mədəniyyətinin ən erkən şəkli kimi bilgilər, dini inanışlar öz əksini tapır. Mif insanların davranış qaydalarını, stereotiplərini müəyyən edir, həmçinin ictimai dəyərlər sisteminin şərtləndirici amili kimi şəxsiyyətə təbiətdən, cəmiyyətdən gələn böhranlı anları dəf etməkdə köməklik göstərir.

Əsas hissə. Miflərə mütləq gerçəkliyin sözlərlə ifadə olunan əksi kimi baxılır. Həqiqətən, mif və dil arasında bir əlaqə var və bu bağlılıq özünü metaforik təfəkkürdə özünü göstərir. Miflə dil arasında bağlılığı məhz metafora təmin etdiyindən onun mənsəyi gah dilin yaranması, gah da mifoloji təxəyyüllə əlaqələndirilir. Bir vaxtlar dilin mifdən əvvəl yarandığı şəkildə qoyulur və anlaşıldı ki, mif özü də dilin məhsuludur. Başlanğıcda, gerçəkdən mif də, dil də ayrılmaz bir bağlılıqda olmuşdur. Öz-özünü yaradan və ya quran şifahi ənənənin təbiətinin araşdırılması ilə sübuta yetirilir ki, miflərin dili rəmzləndirmə baxımından güclüdür. Lakin başlanğıcda onun məzmununda alleqoriyadan,

müərrəd anlayışlardan əsər-əlamət də yox idi. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə belə mədəniyyətin hakim forması olmaqda qalan mif tamamilən yox olmur, belə ki, miflər insan şüurunun şüuraltı strukturlarında belə arxetiplər şəklində yaşamaqda davam edir. Bu isə dünyanın mifoloji dərkinin insan psixikasının və bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olduğundan irəli gəlir. Deməli, miflər yazısız ənənənin uzaq keçmişdən bu günlərə qalan adi mirası olmayıb bütünlüklə mədəniyyətin canına hopmuşdur.

Mifologiya simvolları ilə dünya xalqlarının həyat fəlsəfəsinə, düşüncəsinə hər zaman nizam vermişdir. Mifologiya bir sistem kimi əski çağlarla bağlı bir hadisədir. Həmin sistem kök dil çağında təşəkkül tapmağa başladığından, onun fəaliyyəti kök və ya əcdad dil dövründə formalaşmışdır. Belə ki, mifologiyanın universal bir sistem kimi tam işləklilik qazanması dövr etibarlı ilə məhz kök dil çağına təsadüf edir. Ona görə sistem kimi etnik-mədəni ənənəni əks etdirən mifologiyanın dil ailələrinə parçalandığı ayrı-ayrı dillər və eləcə də dil qruplarının adı ilə adlandırılması elmi gerçəkliyə uyğun deyildir. Türk mifologiyası əski türklərin mifoloji görüş və təsəvvürlərinin toplusu olub, əcdad dil çağlarında yaşadıkları prototürk dövrünün yadigarı kimi nəzərdə tutulur. Prototürk dövrü dedikdə adına ulu və ya əcdad türk dili deyilə bilən ən qədim dövrün ortaq türkcəsi, yəni köktürk dili nəzərdə tutulur [Bəydili, 2003: 271-272].

Mifin fəlsəfi sistemini hazırlamış E.Kassirerin fikrincə, burada başlıca prinsip dil və incəsənət ilə bərabər mifologiyayı da mədəniyyətin ayrıca simvolik forması kimi götürülməsindən ibarətdir. Kassirer mifoloji düşüncənin özünəməxsusluğunu onun gerçək ideali, əşya ilə obrazı və s. ayırd etməməsində görür. Onun ən böyük xidməti miflik düşüncənin və miflik simvolizmin fundamental strukturlarını üzə çıxarmaqdır [Meletinskiy, 1971: 163-173]. Kassirer Kant ideyalarını inkişaf etdirərək onu mədəniyyətin rəmzi formaları olan mif və dilə tətbiq edir.

Miflərin canlı olduğu çağlarda kainat, ictimai aləm sözlə nizama salınırdı. Söz fonosemantik yük daşıyır, o çağlarda gerçəklikdən xüsusi işarələrlə, semiotik məsafə ilə ayrılırdı. Levi-Stros qeyd edir ki, ibtidai adı verdiyimiz mədəniyyətlərin əksəriyyəti dildən olduqca ehtiyatlı və çox böyük qənaətciliklə istifadə edir [Levi-Stros, 1985: 65]. Mifoloji-magik dünyaduyumu baxımından sözlə sözün işarələdiyi cisim arasında yalnız birgəlik vardır, yəni yaranan obraz əşyanın həm özü, həm də işarəsi olurdu. Aləm sözlə yaradıldığına görə söz-ad onun əsasına çevrilmişdir. Arxaik mədəniyyətdə söz metafora kimi görünə də, həqiqətdə bir məcaz deyildir. Əski oğuzun dağla, suyla danışığı belə bir metafora kimi deyil, gerçək söhbət olaraq qavranılır. Sayan-Altay türklərinin kosmoqonik miflərinin birində kainat adlandırılma, sözlə mənalandırılaraq yaradılır [Saqalayev, Oktyabrskaya 1990: 47].

Dilimizin ayrı-ayrı qatlarında yaşayan mifoloji təsəvvürlər maraqlı yozumlara yol açır. Variantlar isə invariantın mifoloji məkana məxis qatı kimi nəzərdə tutulur. Dildə meydana çıxan variantlar təfəkkürdə müəyyən dəyişiklər yaradır. Söz səviyyəsində variantların yaranması insanın özü tərəfindən tənzim edilə bilmir. Mifoloji təfəkkür ondan bəhrələyə bilər.

Mif insan təbiətindəki fərdi düşüncənin, iradənin söz və mətnlərə dəlil-sübutsuz inanmaq xassəsinə əsaslanır. Dil yaradıcılığının ilkin mərhələlərində insanlar sözlərin hamısını obyekt sayır, insana bənzədir və hərəkət qabiliyyəti olan real şeylər kimi qəbul edirdilər. Bütün bəşər tarixində sözlərin maddi şeylərlə eyniləşdirilməsi mif və allah quruculuğunun əsas mənbəyi olmuşdur. İlk mif və ilk söz eyniyyət təşkil etdiyindən söz-ad maddi obyektlərdən biri sayılırdı. Sözün subyekt kimi qəbul edilməsi insanın subyektivliyinin dərk etməsi və inkişafının nəticəsi idi. Dünyanı fonetik səslə sözlərlə adlandırma prosesində yaranan hər bir növbəti söz dil yaratmanın ilk mərhələsində mif idi.

Mifdə dünyanın bildirilməsi sözlər vasitəsi ilə aparılır. Şeylər və hadisələr konkret obrazlar əsasında təqdim olunur. Bu bir tərəfdən ibtidai sözlərin hələ konkret həyat təsəvvürləri (canlı obrazlar) ilə ayrılmaz olduğunu göstərir. İbtidai insan doğulma və ölümü, yad və qohumu, təbiət hadisələrinin səbəblərini bizim mif adlandırdığımız izah-düşüncə üsulu ilə təsəvvür etməyə çalışır. Ona görə mif dünyanın izahı kimi elm, sübutsuz izah kimi fəlsəfə, arqumentlərin mistikliyinə görə din idi [Əliyev, 2008: 122-130].

Mifoloji leksika dil işığında. Təfəkkürün inkişafı dildən kənarda mümkün deyildir. Onların bir-birindən güc alaraq inkişaf etməsi sayəsində insan, bütövlükdə cəmiyyət inkişaf edir. Milli mədəniyyətin qaynağı olan mifologiya elmi, dini, fəlsəfə düşüncənin, ədəbiyyatın təməlinə dayanır. Mifoloji dilçilik dilimizdə mövcud olan bir sıra ifadələrin, sözlərin, deyim tərzinin dərin qatlarına enməyə imkan verir. Dərin qatlara endikcə onların ilkin məna yükü meydana çıxır, həmçinin dil elementlərinin mifoloji təfəkkürdə oynadığı rolu müəyyənləşir. Dilin ən əski qatında aşkar, bəzən isə gizli qalmış daşlaşmış mifologizmləri görə bilərik. Mifologiya ilə dilçiliyi qarşılıqlı təmasda öyrənilməsi psixoloji, sosioloji, fəlsəfi düşüncələrimizin qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirə bilər. Mifologiya ilə dil bir-birindən ayrılmazdır.

Mifoloji leksika insan cəmiyyətinin ən qədim çağları ilə bağlıdır və dünyanın dərk olunmasını özündə əks etdirir. Mifoloji ifadələr qədim türk təfəkkürünün işığında etimoloji prinsiplərə əməl etmək şərtilə izah edilməlidir. “Azar-bezar” ifadəsi müasir Azərbaycan dilində “hər cür xəstəlik” mənasında işlədilir. Bəzi alimlər bu ifadənin fars dilindən alındığını vurğulasalar da, M.Adilov bu fikrin kökündən yanlış olduğunu bildirir. M.Qıpçaq bu mifoloji ifadənin kökünü araşdırmaq üçün başqa türk xalqlarının dil materialına istinad olunmanın vacib olduğunu bildirir. Azar da, bezar da türk mifologiyasında geniş yayılmış və bir-biri ilə sıx bağlı olan iki mifoloji obrazın adıdır. Tatar dilində

“azar-bizər”, (tatar dilinin dialektlərində “əsər-məsər” ifadəsi “qarışıqlıq ruh düşkünlüyü”, çuvaş dilində “asar-piser” ifadəsi “bədxah qüvvə, bədxah ruh”, qırğız və qaraqalpaq dillərində “azar-bezar”, “narahat” mənalarını verir [Qıpçaq, 2002: 12-13]. R.Axmetyanovaya görə, türk və monqol mifologiyasındakı Asar və pasar” kökü etibarlı ilə Hind-İran tanrıları olan Asura-Ahura və Mitra ilə bağlıdır. Qədim hind dilində “Asur” sözü “Allahın əksi, Allaha qarşı çıxan” deməkdir, “asur”un “Allah” mənasını kəsb etməsi hind mifologiyasında deyil, İran mifologiyasında baş vermişdir. Son elmi araşdırmalar türk dillərindəki “Azar-bezar” və onun variantlarının hind mifologiyası ilə bağlandığına dair fikirlər mövcuddur. Türk və hind mifoloji sistemlərin hər ikisində “Azar və Bezar” bədxah qüvvələr kimi çıxış edir [Bəydili, 2007: 231-232].

Dilimizdə işlədilən “çor vurmaq”, “çor dəymək” ifadələrində izaha ehtiyacı olan “çor // çər” sözləridir. Türk mifoloji leksikasında bədxah ruhun xəstəlik, bəla kimi dəyişik atributlarını ifadə edən “çor” sözüdür. Sözü qırğızcada **cura** “xəstəlik adı”, çuvaş və Altay dillərində **şar** “bədbəxtlik”, “bədbəxt tale” şəkilləri var. Tatar dilinin bəzi dialektlərində isə “xəstəlik, azar-bezar gətirən ruh” mənasında “çur” sözü işlənir. Buraya həmçinin çuvaş dilində dönərgə təbiətli “qulyabanını” bildirən “çer” sözünü də əlavə etmək lazımdır [Novruzov, 1988: 67-72]. Türk şaman inanışlarında bədxah ruhlar “Çor” adını daşımışlar. Yakut inamlarında heyvanlara zəfər toxuyan “Çörək uya” adlı bədxah ruhdan danışılır. Kumandinlərdə insan bədənində yeriyərək cürbəcür xəstəliklər törədən Çerteqri-aza və Şorat-aza ruhlarının adı çəkilir [Novruzov, 1988: 68].

Türk dillərindəki “çor” // “çər” sözü ilə rus dilində “cəhənnəmdə yaşayan, xeyrə qarşı dayanan, şər qüvvələri özündə təmsil edən bədxah ruh, şeytan, iblis” mənasını verən “çert” sözü arasında müəyyən yaxınlıqlar vardır. Lakin “çert” sözünün “şər qüvvə” semantikasını məhz türk dillərinin təsiri nəticəsində qa-

zandığını düşünmək olar. “Çor” sözünün “xəstəlik, bəla” anlamı göstərir ki, əski mifoloji düşüncə insanlara gələ biləcək bəlaları, xəstəlikləri bədxah ruhların adına bağlamış, bu və ya digər demonik obraz kimi canlandırmışdır. V.Radlov sözlüyündə “çor”un “sor” – “bədbəxt tale”, “sorlu” – “bədbəxt”, “şeir” – “uzun sürən xəstəlik”, “şor” – “bədbəxt” və b. fonetik və semantik variantları qeydə alınmışdır. “Çor”un əski türklərdə “ruhi xəstəlik”, “çorlu”nun “ruhi xəstəlik” anlamında işləndiyi göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim və müasir türk dillərində “çor” sözü iki mənada – ya “bədxah ruh”, “şər qüvvə”, ya da “yoldaş”, “köməkçi”, “qul”, “kəniz” mənalarını bidirmişdir [Qıpçaq, 2002: 50-51].

Bədxah ruhlar cərgəsini dolduran demonik obrazlardan biri “çər”dir. M.Kaşqarlının “Divanü lüğat-it-türk” ensiklopediyasında bu söz haqqında deyilir: “Bədənin ağırlığını bildirən bir söz kimi “çer”/ “çər” şəklində “ər çərləndi” / “adamın bədəni ağırlaşdı” və ya “ər özü çərləndi” / “adam xəstələndi, bədəni ağırlaşdı” savları tərkibində qeydə alınmışdır [Kaşqarlı, I c., 1998: 322]. Burada adamın xəstələnməyi, bədənin ağırlaşmağı demonoloji təsəvvürlərdə olduğu kimi “yig”, “albasti”, “yel”, “azar-bezar” və digər ruhların adı ilə əlaqələndirilmişdir. A.İnan yazır ki, bədəndə hərarətin artmasından dodaqlarda qabarçıqlar əmələ gəlir ki, onun da ağzı şeytanın yalamağı nəticəsində meydana çıxdığına inanılırdı. Bu “Uçuq” deyilən əslində Altay şamanizmində bir bədxah ruhun adı olmuş, həmin ruhla bağlı təsəvvürlər sonralar Anadolu türkləri arasında belə unudulmamışdır [İnan, 1976: 162-163]. Deməli, demonoloji təsəvvürlərdə ağrı və xəstəliklər demonik gücün, varlığın adına bağlanmış, inanılmışdır ki, insanın bədənini bürüyən şər ruhlar ağrı, yara-daraq xəstəliklərə yol açır. Bu səbəbdən əski düşüncədə təbib və qamların başlıca işi həmin şər ruhları xəstələnməmiş insanların canından çıxarmaqdır. Bildiyimiz kimi, arxaik düşüncə xəstələ-

məyi, azar-bezara düçar olmağı bədxah ruhların insanın canını ələ keçirməyə çalışmaları ilə izah etmişdir [Bəydili, 2007: 233].

Əskidən yaman ruh olaraq bilinən “qaramat” sözü müasir Azərbaycan dilində yalnız “qaramat basmaq” ifadəsinin tərkibində qalmışdır. Müəyyən bir şəxs xəstə və özünü pis hiss etdiyi məqamda “filankəsi qaramat basıb” deyimi işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, “qaramat/qərəmət” sözü müəyyən fonetik dəyişikliklərlə başqa türk xalqlarının da dilində mövcuddur. “Çuvaş dilinin etimoloji sözlüyü”ndə “kiremet” şəkilli bu sözün bir mənası “kinli, acıqlı ruh” olaraq göstərilir. Çuvaşların mifik inamına görə, uşağı olmayanlar, sonsuz adamlar Kiremet palıdına qurban verərlərsə, bu xəstəlikdən, bu bələdan qurtara bilərlər [Qıpçaq, 2002: 28]. Kiremet palıdına qurban mərasimi Volqaboyunda yaşayan tatar və başqırdlarda da mövcuddur. Mifik inama görə, kiremetə sitayiş edənlər onun xoşuna gələn iş tutmuş olurlar və bu işim qarşılığı kimi keremet də öz növbəsində xəstəni zəiflikdən, xəstəlikdən xilas edir, ona şəfa verir.

Demonologiyada xəstəliklərin şəxsləndirilməsi bütövlükdə bədxah ruhların cərgəsini dolduran başlıca qaynaqlardandır. Şəxsləndirildiyi obyektə bağlılığı qopan obraz bədxah gücün daşıyıcısı olan və mücərrəd anlayışı bildirən personaja çevrilir, transformasiya keçirərək demonologiyada personajlara yaxınlaşır. Bu mənada “qaramat” sözünün ümumi semantikasi xəstəliklərlə bağlıdır və onun digər anlamları həmin semantikadan törəmədir. Türk dillərindəki “şər qüvvə”, “bədxah ruh” anlamı onun ilkin mifoloji mənasını bildirir. “Qaramat” sözünü zahiiri bənzərlik əsasında “möcüzə, övliyaların göstərdiyi möcüzə” mənalı “kəramət”lə əlaqələndirilməsi özünü doğrultmur. Fikrimizcə, “bədxah ruh”, “şər qüvvə” bildirən bir anlayışın “möcüzə, kəramət” mənası bildirməsi mümkün deyildir. Qaramat // Kiremet ruhu Akkad mifoloji düşüncəsində iki bədxah gücdən biri kimi həmin Qaramat ruhu Lamastu // Albastı ruhu ilə funksional baxımdan eyniyyət təşkil edir. Araşdırıcıların fikrincə, Azərbaycan-

can dilində “qaramat basdı” ifadəsi əski bir inamın izini yaşadaraq akkadlardakı Karibatu adlı yaman ruhla bağlılığa işarə edir. “Qarabasma” ilə yanaşı sözün əsasında dayanan “qara”nın “bəd xah güc, şər qüvvə” anlamından törəyən “qorxu” mənası da vardır.

Dilimizdə istifadə olunan “Qurd ilə qiyamətə qalmaq” ifadəsini qədim zamanlardan işləndiyini güman etmək olar. Türk mifoloji düşüncəsində Boz qurdla bağlı olan bu mifoloji süjet “əbədilik, uzunömürlülük” mənasında işlənir. Həmin mifdə deyilir ki, yer üzündə qiyamət günü güclü tufan qopacaq. Dəhşətli gücə malik olan tufan yer üzündəki bütün canlıları məhv edəcək. Canlılardan yer üzündə yalnız boz qurd olacaq. Tufan göyllərlə bağlı olan sakral keyfiyyətli heyvanın dərisini soysa da, boz qurd ayaqlarını bütün gücü ilə yerə dirəyərək tufana tab gətirə biləcək. Bu mif boz qurdun əbədiyi haqqında türklərin yaratdığı bir əbədiyyət salnaməsidir [Qıpçaq, 2002: 33].

Azərbaycan dilində həmin ifadənin variantlarından biri kimi Nuhun tufanı ilə birbaşa bağlı olan “qarı ilə qiyamətə qalmaq” ifadəsi də işlənir. Həmin mifoloji rəvayətdə deyilir ki, Nuh peyğəmbər yaşadığı yerdə qoca bir qarı yaşayırmış. Həmin qarının dünyada daşqının baş verəcəyindən xəbəri olmur. Dünya daşqınından xəbər tutan Nuh həmin qarını özü ilə aparacağına söz versə də, vədini unudur. Su ərşə çəkildikdən sonra qarı Nuhun yadına düşür və onun ölüb-qalmasından xəbər tutmaq üçün yanına yollanır. Qarının evinə yaxınlaşanda onun cəhərdə ip əyirdiyini görür. O, qarıdan “dünyanı su aldı. Sən bunu görmədinmi, bilmədinmi?” – soruşduqda qarı belə cavab verir; “Yer üzünü su almağın ondan bildim ki, pilotlərim bir az nəm kimi oldu” [Əsətlər, əfsanələr və rəvayətlər, 2005: 43]. Nuh başa düşür ki, qarı qoca dünyanın özüdür. Dünyanın sonundan danışılan esxatoloji miflərdə əsətləri qarı obrazına təsadüf olunması həmin süjetlərin kosmoqonik miflər sırasına aid olması baxımından yaradılış aktındakı Ulu Ağ Ana obrazına yada salır. Mifoloji qarı

obrazı yaradılış aktındakı mifik ilahə Ana kompleksindən gəlir və onun atributlarını daşıyır [Bəydili, 2003: 218].

Azərbaycan mifoloji düşüncəsində “Vurğunun güclü gəlsin”, “Səni vurğun aparsın”, “Səni vurğun vursun” ifadələri xalqın dilində ağır qarğışlardan hesab edilir. Azərbaycan türklərinin inancına görə, o, bir ruhdur, əcinənin özü olan mövhümi varlıqdır. Oddan yarandığı deyilən bu ruh tək ağac altında, su qırağında və ya körpü altında yaşayır. Müsəlman olan vurğunun vurduğunu tez bağışladığı, kafirin isə bağışlamağı çox çətinidir. Qaranlıq düşəndən sonra aktivləşən bu demonik varlıq adamı şər vaxtı ya sudan keçən və ya suyu murdarlayan zaman, ya əyilib su içərkən, ya da ağac altında yatan yerdə vururlar. Ağac altında xəstələnənlərə “vurğun vurmuş” deyərtilər. Belə adamları cindarın yanına aparardılar ki, bədənindən cinləri çıxarsın. Vurğun vurmuş adam çox vaxt yerindəcə ölür və ya bir müddət dilsiz-ağızsız gəzib dolaşardı. Həmin adamı sağaltmaq üçün dua yazar, tas qurardılar və s.

Vurğunun başlıca əlaməti, etiqada görə, vurulan adamın qaralmağı və ya bədənində vurğunun “əl yeri”nin qalmasıdır. Vurğun vurmağı el arasında ən ağır xəstəlik sayılır. Vurma // Vurğun obrazının adının “vurulmaq” sözünə əsaslanaraq “eşq pərisi, məhəbbət məbudu” ilə əlaqələndirilməsi sözün zahiri oxşarlığından gələn yanlış bir yozumdur.

Azərbaycan dilində “Qaraçuxası yatıb” və ya “Qaraçuxası dik durub” ifadələri gözə görünməzlərdən olduğuna inanılan, övliya adı ilə bilinən demonoloji varlıq Qaraçuxa haqqındadır. İnsanın özünə bənzəyən, bəxt, tale anlayışları ilə bağlı olan, övliya kimi tanınan bu demonoloji varlıq Azərbaycanın bəzi bölgələrində Qaraçuxa, bəzi bölgələrində isə Naxış adı ilə tanınır. Mifoloji mətnlərdə Qaraçuxa insanın özünə bənzəyən, ona yardımçı olan, bəzən də ondan kəsən hami ruhdur.

Azərbaycan türklərinin mifoloji etiqadına görə, mələk olan Qaraçuxa düz, xeyirxah adamdan heç vaxt üz döndərməz, işi-

ni həmişə xeyirliyə yozar. Halallıqla var-dövlət əldə etmiş kişinin Qaraçuxası dik duraraq onun malını qoruyar. Qaraçuxa insandan üz döndərəndə həmin şəxsin işi əyilər [Bəydili, 2003: 216]. Qaraçuxanın yatması, bəxtin, taleyin sükunət, hərəkətsiz vəziyyətdə olması deməkdir, bu da həmin insanın uğursuzluğuna səbəb olur. Birinə alqış edilən zaman “Allah sənə Qaraçuxanı uca eyləsin!” – deyirlər. İnsanın Qaraçuxasının oyanması ağ günə, xoşbəxtliyə işarədir. Azərbaycan mifoloji mətnlərində gözə görünməz olan Qaraçuxanın evin astanasında durduğu, ona görə evin astanasına çatdıqda salam verilmənin zəruriliyi inanışı mövcuddur. Astananın bu dünya ilə o biri dünya arasında sərhəd, yəni marginal zona olduğunu nəzərə alsaq, deməli bu gözə görünməz varlığın hər iki dünya ilə bağlılığı vardır [Bəydili, 2003: 215].

Ə.Əsgər Qaraçuxanın insan taleyindəki rolu, onunla adekvat funksiya daşıyan Naxış obrazı haqqında məlumatına istinad edərək qeyd edir ki, insanın işlərinin uğurla getməsi onun özünə bənzəyən Qaraçuxa adlanan mifoloji varlıqdan asılıdır. Hər insanın bir Qaraçuxası vardır. Qaraçuxası oyaq olan adamın işləri uğurla gedər, var-dövlət sahibi olar, həyatda xoşbəxtlik tapar, Qaraçuxası yatmış adam isə şəxsi həyatında uğursuzluğa düşər olar, çətin günlər keçirir. Bir sıra tədqiqatçılar həmin mifoloji personajın əski adının Cənubi Sibirin türk xalqlarında “sur, sülə, yula” olması və insanın bədənindən çıxaraq gözə bilən ruhlardan biri olduğunu bildirirlər. Kitabın ön sözündə tədqiqatçı “Sur” sözünün bəzi bölgələrdə “Surun yerisin” və ya “Surun yeriməsin”, “Allah sur versin” kimi alqış və qarğış variantlarının mövcud olduğunu bildirir [Əsgər, 2005: 23].

Folklorşünas L.Süleymanova da Qaraçuxa ilə Naxışın eyni funksiya daşdığını qeyd etməklə yanaşı, Naxışı verənin ya Xıdır Nəbi, ya hansısa pir sahibi, yaxud da “yaxşı kəsə” adlandırılan adı çəkilməyən bir şəxs olduğunu qeyd edir [Süleymanova, 2012, XXXVIII kitab: 88-97]. Qaraçuxa ilə Əyə adlanan hər

iki obrazın hamı ruh kimi qoruyucu funksiyaya malik olması, ruzi-bərəkət vermə funksiyasını daşması, hər ikisinə salam verməyin vacibliyi və s. mifoloji mətnlərdə göstərilir [Səfərova, 2013, XLI kitab: 206].

Ev və ya Yurd əyəsini mənşəyi ilə bağlı olan Qaraçuxa evdə deyil, həyətdə yaşar və səhərə qədər gözünü yummadan evi və həyəti qoruyar, qoruyucu funksiyasını yerinə yetirər. Öz funksiya və vəzifələri ilə daha çox əyələrə bənzəyən Qaraçuxa bir sıra vəziyyətlərdə, o cümlədən heyvan balaladıqda, axurdan çıxıb qaçmaq istədikdə, heyvanlar itdiyi zaman, yangın olduqda və s. vəziyyətlərdə tanış və qohum bir adamın səsi ilə ev sahibini çağıraraq yuxudan oyadar, onu gələcək bəlalardan qoruyar [Bayat, 2007, Cilt: 2 : 271-272].

Qaraçuxanın oyaq, dik durması və ya yatmış olması ev sahibinin xeyirxah və ya bədxah adam olması ilə izah edilməlidir. Bəzi mifoloji inanclarda insanın bəxti, taleyi kimi təsəvvür edilən Qaraçuxa ona göstərilən sayğısızlıq, onunla bağlı sirtin açılması, ev sahibinin bədxah təbiətli olması, və s. səbəb üzündən evi və ya sahibini tərk edərək insanların gözündən uzaq kimsəsiz yerdə yatar. Qısa bir zaman kəsiyində evin bərəkəti ərsəyə çəkilsin, işlərin tərsinə getməsi ilə yoxsullaşan adam öz var-dövlətini, xoşbəxtliyini geri qaytarmaq üçün onun axtarışına çıxar [Vətən qürbətində qaldı, 1993: 20-22].

Qaraçuxa mifik inama görə hamı ruhdur. İnsanların bəxt, tale tanrısıdır. Mifoloji mətnlərin bəzisi hamı ruh kimi qoruyucu funksiyasını yerinə yetirən Qaraçuxa insanın çuxası, kölgəsi kimi insanı qoruyur, onun dayağıdır, onsuz insan mövcud ola bilməz. Mifoloji rəvayətlərdən birində çirkin qızın Qaraçuxasının gözəl qız çildində ərinin gözünə görünməsi, onun bəxtini rəmləşdirməsi ilə bağlıdır [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, I kitab, 2012: 38-39].

Mifoloji mətnlərdən aydın olur ki, ailə üzvlərinin sayından asılı olmayaraq evin bir Qaraçuxası olur. Qaraçuxanın kimdə ol-

duğunu heç vaxt müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Qaraçuxanı üstündə gəzdirən adam evi idarə edir. Əgər o evdə Qaraçuxa məhv olsa, oranı kin-küdurət basar, azar-bezar artar, ruzi azalar [Qarabağ: folklor da bir tarixdir. III kitab, 2012: 6-7]. Başqa bir mifoloji mətnə isə evin ağsaqqalı, böyüyünə Qaraçuxa deyildi-yi xüsusi vurğulanır, evin bərəkəti, ruzisi onunla bağlanılır [Qarabağ: folklor da bir tarixdir, II kitab, 2012: 16].

Azərbaycan dilində “Lənətə gələsən kor şeytan” ifadəsi insanların işləri düz gətirməkdə və ya uğursuzluğa düşər olduqda tez-tez müraciət etdikləri ifadədir. Gözə görünməyən demonik varlıqlardan olan Şeytan ənənəvi görüşlərə görə nə dinib-danışır, nə də kimsəyə görünür. Asimmetriklik və ya dönərgəlik öz mahiyyətinə görə demonik mənşə ilə bağlanır [Neklyudov, 1979: 137]. Demonologiyada şeytan da kor və ya topaldır. Məsələn, qaqauz nağıllarında topal Şeytan bütün şeytanların başıdır. Bütövlükdə, demonoloji varlıqlar ən çox antropomorfik cizgildə təqdim olunurlar, lakin bu cizgilər hansısa zoomorf əlamətlərlə haşiyələnərək terimorf olmaqla tamamlanır [Bəydili, 2007: 209].

Türk mifoloji düşüncəsinə görə övliyaların, müqəddəslərin olmadığı yerə şeytan gələr və həmin yerdə çirkinlik, yamanlıq və şər ruh hakim olar. İslamın qəbulundan sonra yeraltı ruhlarla şeytan deyilməsi ənənə şəklini alır. Dünyanın sonu ilə bağlı İslami təsəvvürlərdəki təkgözlü Dəccal obrazı demonik təbiətli obrazlar sırasındadır [Bəydili, 2007: 207]. Demonologiyada obrazların təkgözlülüğünün korluq mifologemi ilə bağlılığı güclüdür və obrazın arxaikliyindən xəbər verir [Basilov, 1996: 95]. Demonoloji düşüncədə kor olan nəinki görməyəndir, o həm də görünməyəndir. Əfsanələrdə ilk qopuzun Qorqut Ata tərəfindən şeytanların yardımı ilə düzəltməsi göstərilir. Xtonik dünya ilə bağlı olan şeytanın ruhlar aləmi ilə əlaqəli bilgilərə sahib olması onun çox bilikli olması haqda təsəvvürlərə yol açır. İraq türkmənləri arasında məşhur olan “şeytan çox bildiyindən bir gözü kor olur” ifadəsi onun “görməzlər” dünyası, yeraltı ölümlər dünya-

sına bağlanması ilə izah edilməlidir. Deməli, təkgözlülük, korluq, topallıq demonik varlıqların səciyyəvi xüsusiyyətləridir

Nəticə

Mifoloji qatda dil elementləri məcazlıq əldə edir, variantları meydana çıxır. Mifoloji təsəvvürlər yox olmur, o, dil elementlərində, deyimlərində gizli şəkildə yaşamaqdadır. Mifologiyanın hər hansı şəkildə yaşaması ilk növbədə onun dildə yaşaması deməkdir, çünki mifologiyanın cəmiyyət qarşısına çıxması dil vasitəsi ilə reallaşır. Mifoloji təfəkkürdən tarixi təfəkkürə keçid prosesində miflər özlərinin yeganə həqiqi bilik kimi qəbul olunan ideoloji funksiyasını itirərək dünya qavrayışının yeni modellərində bədii-estetik mətnlərin formal qurum elementlərinə çevrilir. Mifoloji mətnlərin biri qismi paradigmatik funksiyaları ilə yanaşı derituallaşma və s. keçirərək folklor mətnlərinə çevrilir.

Qaynaqlar

Bayat, F. (2007). Türk mitolojik sistemi, Cilt 2, İstanbul: Ötüken neşriyatı.- 368 s.

Bəydili, C. (2003). Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm. – 418 s.

Bəydili (Məmmədov), C. (2007). Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya, Bakı: Mütərcim. - 272 s.

Bu yurd bayquşa qalmaz. (1995). / Folklor nümunələri, Bakı: Yazıçı. - 240 s

Əliyev, R. (2008). Ədəbiyyat nəzəriyyəsi, Bakı: Mütərcim. - 360 s.

Əsatirlər, əfsanələr və rəvayətlər (2005). Bakı: Şərq-Qərb, - 302 s.

Əsgər, Ə. (2005). Ön söz / Azərbaycan folklor antologiyası. Zəngəzur folkloru, XII cild, Bakı: Səda, s. 13-28.

İnan, A. (1976). Eski türk dini tarixi. İstanbul: MEB. - 255 s.

Kaşgarlı, M. (1998). Divanü lugat-it-türk / Çeviren: Besim Atalay, Cilt I, Ankara: Türk Dil Kurumu, - 530 s.

Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2012). I kitab (Ağdam, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, - 464 s.

Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2012). II kitab (Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri. Bakı: Elm və təhsil. - 483 s.

Qarabağ: folklor da bir tarixdir. (2012). III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil. - 468 s.

Qıpçaq, M. (2002). Söz aləminə səyahət, Bakı: Bakı Universiteti. - 242 s.

Novruzov, M.D. (1988). Azərbaycan dilində çor sözü // Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. Bakı: ADU nəşri, s. 67-72.

Səfərova, A. (2013). Qaraçuxa obrazı (Neftçala-Salyan rayonlarından toplanmış folklor materialları əsasında) // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XLI kitab), Bakı: Elm və təhsil, s. 202-210.

Süleymanova, L. (2012). Azərbaycan nağıllarında Naxış obrazı // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, (XXXVIII kitab). Bakı: Elm və təhsil, s. 88-97.

Rus dilində

Басилов, В.Н. Слепые в Кавказском и Среднеазиатском фольклоре // «Этнографическое обозрение», 1996, № 5, с. 94-109.

Леви-Строс, К. (1985). Структурная антропология, Москва: Наука. - 536 с.

Мелетинский, Е.М. Мифологические теории XX века на Западе // «Вопросы философии», Москва, 1971, № 7, с. 163–173.

Неклюдов, С.Ю. (1979). О кривом оборотне (к исследованию мифологической семантики фольклорного мотива) / Проблемы славянской этнографии (к 100-летию со дня рождения Д. Зеленина). Л.: Наука, с. 133-141.

Сагалаев, А. М., Октябрьская, И.В. (1990). Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. Новосибирск: Наука. - 200 с.

Dos.dr.Pərvanə MƏMMƏDLİ
AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu

GÜNEY AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ DİL PROBLEMI

Uzun illərdir ki, Güney Azərbaycanda müxtəlif sənət sahibləri, ictimai xadimlər milli dilin yaşaması və dövlət səviyyəsində işlənməsi uğrunda ardıcıl mübarizə aparır.

Ziyalılar Azərbaycan dilinin tarixi, onun türk dilləri sisteminə yeri haqqında zəngin faktlara əsaslanan məqalələr dərc etməklə Güneydə ana dilinin tarixi keçmişi, lüğət tərkibi, üslub zənginliyi haqqında təsəvvürləri genişləndirir.

Arazın o tayında ana dili uzun zaman təqib olunduğundan onun inkişafı ləngimiş, bu səbəbdən də ədəbi dil şimaldakından xeyli geri qalmışdır. Ərəb və fars tərkiblərinin, göstərilən dil qəlibləri ilə düşüncə tərzində də ədəbi dilin formalaşmasına imkan verməmişdir. Bu boşluğu hiss edən ziyalılar islam inqilabının ilk günlərindən başlayaraq yuxarıdakı problemlərin elmi-publisist həllinə başlayıblar.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Güney Azərbaycanda milli istəklərə dayanan güclü bir siyasi hərəkət başladı. Bir çox partiya, təşkilat, dərnəklər quruldu və bunların orqanları olan qəzet və jurnallar açıq fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan ziyalıları müxtəlif türk dili kursları, elmi seminarlar təşkil edir, bu sahədəki boşluğu doldurmağa təşəbbüs göstərirdi. Ana dilində təhsillə bağlı bir nəticə əldə edə bilməyən azərbaycanlı ziyalılar təhsilin görəcəyi işi ana dilində dərgilər çıxartmaqla (“Varlıq”, “Yoldaş”, “İnqilab yolunda”, “Yeni yol” və s.), dil kursları təşkil etməklə (M.Zehtabi, H.Düzgün, Ə.Daşqın, Ə.R.Sərrafı, M.Fərzanə və b.), dil, milli mədəniyyət, ədəbiyyat və tarix ilə bağlı elmi yazılar yazmaqla öz üzərlərinə götürürdülər. Tariximizə, milli və mədəni sərvətimizə həsr olunan müxtəlif məz-

munlu elmi məqalə və kitablar çap etdirməklə milli ruhda nəslin yetişməsinə yardımçı oldular. Cənubda mədəni həyatın gedişində xüsusi bir canlanma, dirçəliş mərhələsi yarandı.

Bunu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, İranda milliyyətçə fars olan Rza şahın hakimiyyətə gəlməsindən sonra azərbaycanlılara qarşı zorakı assimilyasiya siyasəti yeridilməyə başladı. Bu siyasətin nəzəri əsası Seyid Əhməd Kəsrəvinin 1925-ci ildə yazılmış “Azəri və ya Azərbaycanın əski dili” əsərində, daha sonra iki başqa kitabçasında hazırlanmışdı. Bu qondarma nəzəriyyəyə görə, guya türklər Azərbaycana Səlcuqlular dövründə gəlmiş və türklər buranın fars köklü yerli sakinlərinin əski farscasının bir qolu olan azəri dilini aradan çıxarmışlar. Əhməd Kəsrəvi İran ərazisində yalnız bir dilin – fars dilinin olduğunu iddia etməklə, hakim Pəhləvi sülaləsinə İranda yaşayan digər xalqların ana dilinin qadağan olunması üçün şərait yaratmışdı. Fars millətçiləri, indinin özündə də Azərbaycanın yerli sakinlərinin kökcə türk olduqlarını danır, onların dilcə türkləşmiş farslar (azərilər) olduğunu söyləyirlər. Buna görə də onlar türk, türk dili yerinə İranda ilk dəfə Əhməd Kəsrəvinin işlətdiyi Azərbaycan dili və ya azəri dili anlayışlarını irəli sürür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu şovinistlərin işlətdiyi termin Şimali Azərbaycanda başa düşülən mənada olmamış, Azərbaycanın fars köklü sakinlərinin dili – tat dili anlamını daşımaqdadır.

Əhməd Kəsrəvi bu nəzəriyyəyə Avropa tədqiqatçılarını cəlb etməyə çalışsa da, tezliklə məşhur şərqşünaslar onun fikirləri ilə razılaşmadıqlarını bildirərək rədd etdilər. Buna görə də o, qırxıncı illərdə öz fikrindən imtina etməli oldu. Azərbaycan türklərinin soykökü və dil tarixinin saxtalaşdırılması işi sonralar karənglər, ənayətullalar kimi paniranist ideoloqlar tərəfindən davam etdirildi.

Əhməd Kəsrəvi kimiləri Azərbaycan türklərinin dilini, soykökünü təhrif etməklə kifayətlənməyib, Arazın ikiye böldüyü xalqın ayrı-ayrı millətdən olmasını da iddia edirdi. O, cızma-qa-

ra yazılarında Azərbaycan xalqının varlığını inkar etməyə cəhd göstərirdi.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra ziyalılar mövcud nisbi azadlıqdan yararlanaraq bu cür uydurmaların qarşısını almaq, soydaşlarını ana dili ilə daha yaxından tanış etmək, Azərbaycan türkcəsinin qədim tarixə malik olmasını göstərmək üçün mətbuat səhifələrində geniş bəhslər açdılar. Nəticədə böyük bir xalqın dilini, varlığını təhrif edib dananlara elmi faktlarla cavab verildi.

Tanınmış ictimai xadim, doktor Cavad Heyət qondarma millətçilik təəssübündən doğan qeyri-elmi müddəanı mənbələr əsasında rədd edərək yazırdı: “1828-ci ildəki Azərbaycanın tarixi faciəsindən sonra bu xalqı ayrı-ayrı soy və millətdən saymaq ağıl və məntiqdən uzaq deyilmi? İranda Əhməd Kəsrəvi və onu izləyənlər belə iddia etmişlər ki, bütün tarix uzunluğunu Azərbaycanın sərhədi Araz çayı olmuş, Arazın o tayı Aran və Albaniya adlanmış, hətta xalqının soyu cənubdan başqa (yafəsi-türk) olmuş, guya İran Azərbaycanın əhalisi əslində fars-tat olmuş və ancaq monqollar İrana gəlib Eixanilər hökumətini qurandan sonra apardıqları türkçülük siyasəti nəticəsində xalqın dilini türkləşdirmişdir. Bu uydurma nəzəriyyə Pəhləvilər zamanında təsadüfi olaraq irəli sürülməmişdir. Pəhləvi şahları və onların ətrafında toplaşan ifrat millətçi paniranistlər iranlılığı fərqliqlə eyni qəbul elədikləri üçün İranda fars dilini yaymaqla bərabər, başqa dilləri, xüsusilə türk dilini məhv etməyi özlərinə siyasi-mədəni proqram seçmişlər... 57 ilə bu siyasəti İranda həyata keçirə bildilərsə də, o taya, yəni əski şürevi Azərbaycana əlləri çatmadığı üçün oranı Azərbaycan yox, başqa ölkə (Aran) saymağı məsləhət görmüşlər. Farslaşdırma siyasətini İranda həyata keçirə bilsələr də, o tayda yaşayan qardaşlarımız öz dillərini, mədəniyyətlərini rəsmi şəkildə işlədib inkişaf etdirmişlər. Bu məsələ Pəhləvi rejimini gözə batan tikan kimi narahat edirdi” [“Varlıq”, 1993, № 90, s.8]. Sonra Cavad Heyət bu günümüzə

qayıdaraq yazırdı ki, bu çirkin və iyrənc siyasət İslam inqilabı və pəhləvilərin devrilməsindən sonra bir müddət qüvvətdən düşdüsə də son illərdə yenə canlanmağa başlamışdır. “Pəhləvi dövrünün adamları və təbliğatçıları qılıqlarını dəyişərək hökumət müəssisələrinə girib yenidən irqçilik və paniranist təbliğatı aparmağa başlamışlar» [“Varlıq”, 1993, № 90, s.9].

Beləliklə, doktor Cavad Heyət və onun məsləkdaşları Pəhləvi rejimində şovinistlərin kəskin hücumuna məruz qalmış Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi üzərindəki qara yalan və iftira pərdəsini götürüb əsl həqiqəti xalqa çatdırmağa nail ola bilmişdi.

Azərbaycan dilinin qrammatikasına aid ilk kitabı Məhəmmədli Fərzanə böyük məhrumiyyət içində həbsxanada yazmışdı. Kitab ciddi marağa səbəb olmuş, onun sorağı Almaniyaya da çatmışdı. İnqilabdan sonra ilk dəfə Azərbaycan dilinin elmi tarixi ilə doktor Cavad Heyət, dilçiliyin problem məsələləri ilə isə doktor Həmid Nitqi məşğul olmuşdu.

Ana dilinin qədimliyi və onun varlığının qorunması doktor Cavad Heyəti düşündürən əsas məsələlərdən idi. O, “Varlıq” jurnalının 91-ci sayında farsca yazdığı “Azərbaycan türkcəsinin adı və yeri” məqaləsində mürtəce paniranistlərin şovinist istəklərini, düşüncələrini kəskin tənqid edərək, onların işlətdiyi “Azərbaycan dili” anlayışına qarşı çıxırdı. Türk (Azərbaycan) dilinin təkamülü və təşəkkülündən danışandan sonra Azərbaycan türklərinin hələ qədim çağlardan bu ərəzidə sakin olduğunu göstərirdi. [Məmmədli, 2000: 188].

Cavad Heyət ana dilini “özgə dil”, “məhəlli dil” adlandıranlara cavab verərək yazırdı: “Həqiqət budur ki, Azərbaycan türklərinin bugünkü dili türk dilidir. Hər xalqın dili, anasının qucağında öyrəndiyi və öz aralarında danışdığı dildir. Min il bundan əvvəl dədə-babalarının hansı dildə danışdıqları əsas deyil. Əgər belə olsaydı, gərək İran xalqı indiki fars dilindən əl çəkib

Pəhləvi dilinin, daha qədim pars dilinin dalınca gedəytilər. [“Varlıq”, 1993, № 91, s.11].

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda işlədilən türk dili təkcə burada deyil, İranın fars məntəqələrində də milyonlarla insanın yüz illər boyu danışdığı dildir. Ona görə də Azərbaycan dili dedikdə onun işləklilik dairəsi kiçilir. “Bu dil 30-cu illərədək, istər el içində, istərsə də kitablarda türk dili adlanmışdır. İndi də dilçilik, Azərbaycan dili tarixi kitabları Şimali Azərbaycanın müəllifləri və alimləri doğruluqla göstərir ki, bu dil qərbi türk, yaxud oğuz dillərindən biridir” [“Varlıq”, 1982, № 37-38, s. 13].

Bir də ki, dilin adı coğrafi yerin yox, millətin adından götürülür, bu adla tanınır. İranda, Cənubi Azərbaycanda milyonlarla adam deyir ki, mən türkcə danışiram. Füzulidən Sabirəcən bütün şairlər də ana dilini “türk dili” adlandırmışlar. Yeri gəlmişkən, 1995-ci ildə Şimali Azərbaycanda yenidən türk dili istilahının Azərbaycan dili ilə əvəz olunmasına Cavad Heyətin münasibətini öyrənəndə məsələnin digər ziyalılar kimi onu da razı salmadığını və bunun dilçilikdən çox politik bir məsələ olduğunu söyləmişdi.

“Bizim dilimizə İranda türki deyirlər. Ta qədimdən dilimizi türki adlandırıblar. Avropa türkoloqları da dilimizə Azərbaycan türkcəsi və ya azəri türkcəsi deyirlər. Türkiyənin Osmanlı və ya Anadolu türkcəsinin türkcə adlandırması bizim də dilimizin azəri türkcəsi və ya türki deyilməsinə mane ola bilməz» [“Varlıq”, № 1982, 37-38, s.13].

Cavad Heyətin farsca qələmə aldığı məqalə “İran və zəbani qovmi” (İranlı millət və qövmi dillər) adlı yazısında Cənubi Azərbaycanın İrandan ayrılmasının tamamilə əleyhinə olmaqla fars dililə yanaşı Azərbaycan dilinin də tədris edilib yayılmasına maneçilik törədənləri ifşa edir. Müəllif yazır: “Bildiririk ki, iranlıyıq, rəsmi və milli, həm də bu irqçi həmvətənlərimizin ana dili olan fars dilini sevirik, onu farslardan daha dərin öyrənirik və işlədirik. Biz onunla yanaşı istəyirik ki, öz ana dilimizi də oxu-

yub yazaq. Bizə əcdadımızdan yadigar qalmış onun folklorundan, musiqisindən də ləzzət aparaq. İrəqlilər və ifratçı şovinistlər cavabında bizə deyirlər: Siz əgər bu işi görsəniz pantürkist olub Azərbaycanı İrandan ayırırsınız. Siz İranın əsas qanununda təsdiq edilməsinə baxmayaraq bizə deyirsiniz ki, öz ana dilinizi yaddan çıxarın, fars dilində (yəni bizim dildə) yazın və qiymətinizi inkar edin. [“Varlıq”, 1990, №78, s.28].

Ustad türkoloq milli dilin tarixinə həsr etdiyi “Türk dilinin tarixi və ləhcələri” adlı əsərini eyni zamanda şahlıq rejimi zamanı İran dilçilik elminin və hakim ideologiyanın Azərbaycan dilinin özünəməxsus zəngin bir dil olmasını inkar etməsinə cavab olaraq yazmışdır. Əsər Azərbaycan dilinin tarixi haqqında fars ziyalılarına və digər təbəqələrə, həmçinin farsca təhsil görmüş və ana dilini mükəmməl bilməyən azərbaycanlılara ətraflı və elmi məlumat vermək üçün yazılmışdır.

Müəllif bu əsərində türk dillərinin təsnifatı haqqında IX əsrdən üzü bəri bütün mövcud fikirlərin tənqidi icmalından sonra türk dillərinin morfoloji quruluşunun yığcam şərhini verir. Türk dillərinin müxtəlif mərhələlərinin araşdırılması məsələsi, türk və azəri türkcəsinin tarixi inkişaf yolları haqqında müfəssəl məlumat verir. “Cavad Heyət İranda Azərbaycan dilinin bəzi dialektləri haqqında ilkin informasiya verir. Qeyd etmək lazımdır ki, İran ərazisində mövcud olan türk dillərinin və dialektlərinin öyrənilməsində də onun rolu böyükdür.

Müəllif Azərbaycan dilinin tarixini, bu dilin yaranmasında iştirak edən etnik birliklər və qrupları, Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasındakı yeri, azərbaycanlıların etnik ərazisini, şifahi xalq ədəbiyyatını nəzərdən keçirərək belə nəticəyə gəlmişdir ki, indi İranda türk dilində danışan əhali türkdilli yox, hər cəhətdən türkdür.

Cavad Heyət kitabındakı bəzi məsələləri daha dərinləndirən açıqlamaq üçün Şimali Azərbaycan, Türkiyə və Avropanın türkoloq alimlərinin əsərləri ətrafında öz düşüncələrini bölüşmək qəra-

rına gəlir. Yuxarıda adı çəkilən kitabında Əhməd Kəsrəvi kimi alimlərin qeyri-elmi uydurma konsepsiyası, pəhləvilərin zorakı assimilyasiya siyasətinin İranın hakim dairələri tərəfindən tətbiq olunması açıqlanır, bu fikrin uydurma olduğu tarixi və elmi qaynaqlarla isbat edilir. Bu məqalədə isə daha çox iranlı oxucuları nəzərdə tutub “siyasi ədaya” bir neçə sətirle cavab verir: “...Nə ariya, nə də türk sözü irqi ifadə etmir və türklər də ariyalılar kimi ağ irqdəndir. Kəsrəvinin kəşfi sayılan azəri dili heç bir zaman dil səviyyəsində olmayıb, qədim zamanlardan Azərbaycanda danışılan ariya qrupuna daxilz ləhcələrdən olmuşdur. Son zamanlaradək uzaq və əlçatmaz kəndlərdə bu ləhcədə (tat və s.) danışanlar var” [“Varlıq”, 1993, № 87, s.73]. O, həmçinin dilin bir ölkə və ya geniş bir bölgədə yayılıb ümumxalq dilinə çevrilməsi üçün bir neçə şərtin vacibliyini də göstərir.

Müəllif sözü gedən əsərdə XIX əsrdən üzü bəri bütün mövcud fikirlərin tənqidi icmalından sonra türk dillərinin morfoloji quruluşunun yığcam şərhini verir. Türk dillərinin müxtəlif mərhələlərini araşdıraraq əski türkcə, Orxan-Yenisey kitabələri haqda, ortaq türkcə və bununla bağlı olaraq “Divanilüğət-it türk”, “Qutadqu-bilik”, “Atabətül-həqaiq”, “Divani-Hikmət”, “Qisasül-ənbiya”, “Oğuznamə”, “Quranın təfsiri və tərcüməsi”, “Nəhcül-fəradis”, “Müinül-mürid”, “Məhəbbətnamə”, “Müqəddimətül-ədəb” və bir çox başqa yazılı abidələrin dilindən danışır. Türk dilləri, xüsusilə İranda mövcud olan türk dilləri və dialektləri haqqında maraqlı məlumat verir.

Azərbaycan xalqının son minillikdə İran tarixindəki rolu fars xalqından az olmayıb, bəlkə də daha çox olmuş və azəri türkləri farsdilli mədəniyyətin inkişafında yaxından iştirak etmişlər. Bununla bağlı Cavad Heyət vurğulayır ki, fars dili və ədəbiyyatını öz ana dili və ədəbiyyatımız kimi sevib mənimsəmişik. Lakin bu həqiqəti də etiraf etmək lazımdır ki, tarixdə, xüsusən son yarım əsrdə bizim saf və səmimi duyğularımızdan sui-istifadə etmişlər. Əgər Səlcuqlar və onların xələfləri Şirvanşahların yarısı qədər

öz dillərinə bağlı olsaydılar, Azərbaycan dahilərinin yaratdığı şah əsərlər, türkcə yazılar bu gün əleyhimizə deyil, öz lehimizə, hesabımıza yazılar və adlarını çəkməkdən utandığım bir para şovinst və satqınlar dilimizi və mədəniyyətimizi inkar etməyə cəsarət edə bilməzdilər.

O, “Azərbaycan türk dilinin adı və yeri” məqaləsində isə mürtəcə paniranistlərin şovinst düşüncələrini kəskin şəkildə tənqid edir. Məqalədə Azərbaycan xalqını və türk kimliyini inkar etməyə çalışan, onun adı və sərhədlərini təhrif etmək üçün, tarixi sənədləri və qaynaqları saxtalaşdıranlara tutarlı cavab verilir. Yazıda məşhur yunan coğrafiyaçısı Strabondan başlamış, Təbəri, Yaqut Həməvi, Yəqubi, Məsudi, İbn Əsir, Həmdullah Müstovfi, Məhəmməd Hüseyn İbn Xələf Təbrizi və başqa alimlərin əsərlərindən faktlar gətirilir və Araz çayının şimal hissəsinin guya Azərbaycanın deyil, Arran və ya Alban olması iddiasını elmi dəlillərlə rədd edir.

Müəllif qondarma millətçilik təəssübündən doğan qeyri-elmi iddiaları tarixi mənbələr əsasında qəti şəkildə rədd edir. İranın müxtəlif dilli müsəlman xalqları arasında nifaq yaradanların xəyanətkar niyyətlərini ifşa edir.

Azərbaycan xalqının etnik tərkibi dili, soykökü barədə kəs-rəviçiliyi təkcə İranda deyil, xaricdə yaşayan və sapı özümüzdən olan Turac Atabəki, Cəlal Mətini kimi bəzi azərbaycanlılar da davam etdirirlər. Onlardan birinə Amerikada nəşr olunan “İran-şünas” dərgisində fars dilində “Azərbaycan koca əst?” (Azərbaycan haradadır?) məqaləsini yazan Cəlal Mətiniyə Doktor Cavad Heyət “Varlıq” dərgisinin 61-ci sayında faktlar və sənədlərlə dəyərli cavab verir.

Xalqının etnik tarixi ilə də yaxından maraqlanan müəllif dünya şərqşünaslığından ona məlum olan məlumatlar əsasında oğuzların tarixi haqqında yazmışdır. “Oğuzlar” əsərinin yazılma səbəbini araşdıran müəllif belə bir fikir vurğulayır ki, indiyə qədər oğuzlar haqqında fars dilində nəinki bir kitab, hətta

tədqiqat məqalələri yazılmamışdır. Son yarım əsrdə məktəb və ondan xaricdə oxuduğu və ya eşitdiyim bir para qərəzli sözlərdən başqa bir şey olmamışdır.

Antiazərbaycan mövqeli şovinstlər mətbuatda onun haqqında qərəzli tənqidlər irəli sürmüş, əleyhinə böhtan dolu yazılar yazmışlar. Cavad Heyət isə usanmadan qələminin gücüylə onlarla mübarizə aparmışdır.

Görkəmli alim dilçiliklə bağlı yazılarında Azərbaycan xalqının türk soyuna mənsubluğunu bu xalqın dil, mədəniyyət, folklor mifologiya, eləcə də etnik baxımdan türk xalqları qrupuna daxil olması ilə əsaslandırmışdır.

Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin üslublarının inkişaf mərhələlərini tədqiq edən digər bir tanınmış alim, akademik Tofiq Hacıyev haqlı olaraq ədəbi üslubların təkamül prosesini real ictimai-siyasi gerçəklik Şimal və Türkiyə ilə ədəbi-mədəni əlaqələrin işığında araşdırıb yazır: “70-80 ci illərdə Cənubi Azərbaycanın mətbuat orqanlarında Şimal normasının (ədəbi dil norması nəzərdə tutulur – *P.M.*) əlamətlərinə xeyli yer verir. Bu, Şimalda ədəbi normanın ciddiliyini, saflığını görən cənublu mühərrirlərin şüurlu hərəkətinin nəticəsidir. Xüsusən, mühacir həyatı yaşayan ədəbiyyat adamlarının doğmaları ilə ünsiyyətinin qarşısıalınmaz mərhələsi meydana gəldi.” [Hacıyev, 2017: 254].

Akademik Tofiq Hacıyev haqlı olaraq Türkiyə türkcəsini yamsılayan müəlliflərə doğma dilin bitib tükənməyən poetik örnəklərindən uzaqlaşmağın perspektivi olmadığını Əlirza Oxtayın yaradıcılığı timsalında sübut edir.

“Cənub şeir dilinin Azərbaycan türkcəsində tipik nümunəsi Əlirza Nabdil Oxtayın yaradıcılıq dilidir. Dili həm kamil ədəbiliyi ilə səciyyələndir, həm də onda bilavasitə Cənub nitq nümunələri əks olunur”. Akademik Tofiq Hacıyev Oxtayın şeirindən bir parça misal gətirərək belə qənaətə gəlir ki, “... bu dildə folklor-bayatı əhvalı canlı xalq danışığı, siyasi-milli məzmun, gözəl ədəbi Azərbaycan türkcəsi səlis, harmonik şəkildə birləşmişdir. Oxta-

yı fədailikdə ancaq Səttarxanla, vətənsəvərlikdə ancaq Səməd Behrəngi ilə müqayisə etmək olar. O, şairləşmiş Səttarxandır, o şeirin Səttarxanıdır” [Hacıyev, 2017: 301].

Akademik Tofiq Hacıyevin Güneydə ədəbi dilin qolu haqqında konsepsiyası ümumən bu bölgədə ədəbi prosesin üslubi təmayüllərini obyektiv müəyyən etməkdə metodoloji rol oynayır.

Ana dilində yazmaq güneylilərin əlindən alınan zamandan qara günlər başlamışdır. Bu gün Güney Azərbaycanda yazmaq istəyən yazıçı fars dilindən başqa bir dil bilmir. Biri bu gün Güney Azərbaycan ədəbiyyatı yazarı olmaq istəsə, istər-istəməz fars dilində başlamalı olur. Güney Azərbaycan yazarı ana dilini bilmədiyi üçün dünya ədəbiyyatı ilə fars dili vasitəsi ilə tanış olur. Güneyli yazarlar sadəcə fars dilinin kiçik pəncərəsindən dünyaya baxmaq məcburiyyətindədirlər. Bir çox yazar və ədəbiyyatçılar da var ki, yeni pəncərələr açmağa çalışırlar.

Bəllidir ki, bir ədəbiyyatın arxasında dövlət dayanmasa, o ədəbiyyatın irəliləməsi hədsiz dərəcədə çətin olur. Cənubda türkcə yazmaq yasaq olmasa da, əslində yasaq qanunları keçərlidir. Heç bir yazı “İrşad” (Senzura) qurumu tərəfindən müsbət rəy olmadan yayınlanmır. Bir çox yüksək dəyərli əsərlər çapdan kənarlaşdırılır. Türkcə məktəb olmadığı üçün milli ədəbiyyat öyrənilmir. Ədəbiyyatın öyrənilmədiyi yerdə, əlbəttə ki, tədqiqat akademik səviyyədə olmur. Hər nə varsa, içdən gələn və ehtiyac üzündən ortaya qoyulanlardır.

Güneydə tarixən fədakar ziyalılar olub ki, dilə, ədəbiyyata bacardıqca sahib çıxmağı özlərinə borc biliblər, bu yükün ağırlığını daşıyıblar. Bunu qəbul etməliyik ki, orada işlənən dil siyası baxımdan ədəbiyyat dili deyil (həm də hakim dil, fars dilidir). Və üzə çıxan ədəbiyyat bir növ dəmyə yerin məhsuludur. Necə deyirlər, yağış yağdı, yağmadı elə məhsul budur. Bu da varlığı, dili, ədəbiyyatı qorumaq üçün bir mübarizədir.

Bu gün Güney Azərbaycanda ana dilinin ədəbi dil kimi formalaşması, rəsmi status qazanması üçün mübarizə aparılır.

Ana dilinin uzun zaman təqib olunması, o cümlədən tədrisin yoxluğu, kitabların nəşrinə, mətbuat və televiziyanın fəaliyyətinə göstərilən təzyiqlər bu dilin işləkliyini azaltmış, ədəbi dil normalarını inkişafdan saxlamışdır.

Ana dili yasaq edilmiş Güneydən olan Azərbaycan türklərinin Azərbaycan Respublikasında soydaşlarından fərqli cəhəti onda idi ki, bizlərə rus dili zorla öyrədilmirdi. Sadəcə olaraq bu dili, onun mədəniyyətini yaxşı mənimsəyənlərin imtiyazları üstün, gələcəkləri “parlaq” olurdu. Cənubda isə vəziyyət başqa idi. Pəhləvilərin hakimiyyəti illərində ana dilinin yasaqlanmasına qarşı ziyalılarda daxili bir dirəniş, etiraz var idi. Bu sonra zaman-zaman alt şüura yerləşib çeşidli təzahürlərlə cücərib üzə çıxırdı. İrandakı qardaşlarımız ana dilində təhsil alıb, yazıb-pozmasa da məişətdə, toy-düyündə, el şənliklərində, yas mərasimlərində ana dillərini qullanırlar.

Güneydə ədəbi dil normaları inkişaf etməmiş, yalnız danışiq dili səviyyəsində qalmışdır. Az saydakı radio və televiziya proqramlarında işlənən Azərbaycan dili isə dili təhrif edən aparıcılar tərəfindən qrammatik baxımdan pozulmuş halda xalqa çatdırılır. Ortada yalnız feilləri Azərbaycan dilində olan qarma-qarışıq şəkildə bir dil qalır.

Öncəki nəslin ziyalıları o dövrdə çox yaygın olan Bakı radiosundan, eləcə də oradakı qəzet, jurnal və kitablardan dili öyrənib yazılarında qullanırdılar. İslam inqilabın ilk illərindən çıxan “Varlıq”, “Dədə Qorqud”, “İnqilab yolunda” və s. bu kimi dərgilərin səhifələrində xalqa unutdurulan dilini yada salmaq üçün uşaq ədəbiyyatından, folklordan tutmuş, dilin tarixi, qədim türk abidələri və s. nümunələr verilir və bunlarla bağlı elmi kitablar nəşr edilirdi.

Rejimin bütün söylərinə baxmayaraq, yaranan yeni ictimai və siyasi şərait Azərbaycanın Quzeyi və Güneyi arasında yaxınlaşmanın, bununla da Güney azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafı üçün yaranmış münbit şəraitin qarşısını ala bilmədi.

Dağlıq Qarabağ müharibəsi də bu məsələyə öz təsirini göstərdi. Bu müharibədə rəsmi Tehranın əməli olaraq Ermənistanın yanında olması Güney azərbaycanlıların hökumətdən narazılığına səbəb oldu. Qarabağ müharibəsinin başlaması Güney azərbaycanlıların milli şüuruna təsir etməklə yanaşı, onlar arasında birlik ideyasını da gücləndirdi. Bir çox azərbaycanlı fəallar Tehran hökumətindən Qarabağ məsələsində siyasətini dəyişdirməyi və Azərbaycan Respublikasını dəstəkləməsini tələb etdilər.

Son illərdə Azərbaycan türkcəsinə orjinal yazılardan tərcümələr olunur və bu iş get-gedə çoxalmaqdadır. Bunun ən gözəl örnəyi Berlində mühacir həyatı yaşayan şair Əziz Səlamidir. O, alman dili vasitəsiylə bir çox xalqların ədəbiyyatını Azərbaycan dilinə çevirir. Son tərcüməsi isə 600 səhifəni aşan “Alman ədəbiyyatı antologiyası”dır.

Bu günkü ziyalılar, özəlliklə gənc nəsil Şimali Azərbaycanda işlənən danışiq dilini qəbul etmir. Onun fars, ərəb və rus sözlərindən ibarət bir dil olduğunu bildirirlər. Tanınmış dilçi akademik Tofiq Hacıyev yazırdı ki, hər türkcə öz coğrafiyasında, olduğu kimi, təqlidsiz-filansız işlənməlidir, heç bir türkcə öz tarixindən (klassik söz ustalarının, dastanlarının, bayatılarının dilindən) və ətrafından (bu gün danışılan canlı dildən – hər bir ədəbi dil xalqın canlı dilinin üstündə durur) təcrid olunmamalıdır [Hacıyev, 2017: s.257].

Ancaq Güney Azərbaycanda şifahi şəkildə qorunub saxlanılan və danışılan dildən fərqli bir qondarma ədəbi dilin yaradılması işi baş alıb gedir.

Bunu son illərdə müxtəlif dərgilərin, müasir şeir nümunələrinin, eləcə də elmi yazıların dilində görmək mümkündür. Öz şəxsi təcrübəmdən deyim ki, 2015-ci ildən çağdaş ədəbiyyat antologiyası hazırlayan zaman yazarların bir qisminin dilində tanış olmayan sözlərə rast gəldim. Ayrıca kitabın sonunda bir izahlı lüğət də verdim. Müəlliflərlə əlaqə saxlayandan sonra belə bir mənzərə ilə üzləşdim. Yerli dialektdə, şivədə işlənən,

hətta bəzən əski ədəbiyyatımızda adı gedən, amma nadir hallarda işlənən sözlər qabağıma çıxdı. Bu təqdiiredici hal idi. Ayrıca bir neçə şeirini Türkiyə türkcəsində yazan şairlər vardı ki, onlar kitaba daxil edildi. Ancaq ədəbi dilimizdə olmayan, bizə az tanış olan sözlər də vardı. Yazarlar onları sosial şəbəkələrdən götürüb işlədir, bəzən də mənasına varmadan qafiyə üçün, bu da azmış kimi qısaldılmış, aqro, bayağı sözlərlə yükləyib qullandıqlarını yazırdılar. Təəssüf ki, bu tək ədəbi nümunələrdə deyil, günümüzdə bütün alanlarda baş verir. Bu da hər iki tay arasında ədəbi-mədəni bağlılığa və çox mühüm olan ünsiyyətə maneə olub dərin uçurum yarada bilər. Bu da danılmazdır ki, başqa bir türkcənin kor-koranə şəkildə yamsılanması məsələsi ədəbi dilin – yazı dilinin yaradılması deyil.

Güney Azərbaycan ədəbiyyatında hər bir yazar öz yolunu gedir. Orada ortaya çıxan əsərlər dünya ədəbiyyatı ilə ilgili yox, bəlkə də öz içlərindən qaynayan bulaqdan yaranmış əsərlərdir. Yarın telindən, şam-pərvanədən, gül-bülbüldən yazmaqla ədəbi axın yaranmır. Yazıçı öz tarixini bilməlidir, toplumu tanımalıdır, xalqın içində olub dilini kullanmalıdır. Millətini tanımayan bir yazıçı və şair heç zaman gözəl əsərlər və ədəbi bir axın yarada bilməz. Bu mənada Azərbaycan kultürünün, hakim fars kultürü çərçivəsində məhkum və sürgün durumu yaşaması, xalqın toplumsal və mədəni haqlarından məhrum olması, bütün ziyalıları düşündürür.

Güney Azərbaycanda son illərdəki yazarlar Anadolu və ya İstanbul türkcəsində, Quzey Azərbaycan ədəbi türkcəsində və ortaq türkcədə yazmağa cəhd edirlər. Son illər gənc yazarlar arasında Anadolu və ya İstanbul türkcəsində yazmaq ənənəsi daha çox yayılmışdır. Peyk televiziyası, sosial şəbəkələr bu işi daha da sürətləndirir.

Bu gün Güney Azərbaycan dil sarıdan özünəməxsusluğunu itirmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıyadır (İraq türklərinin taleyi onları da gözləyir). Məsələ orasındadır ki, İraq türkmanlarının yazı və

danışiq dilləri tam fərqlidir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olsalar da, özlərinə məxsus şivələri var. Bir vaxtlar böyük ictimai xadim Ehsan Doğramacının oğlunun rektor olduğu Türkiyədəki Bilkənd Universitetinin qapıları İraqdan gələn öyrəncilər üçün açıq idi. Təhsil alıb ölkəyə dönən öyrəncilər yazıda artıq əvvəlki kimi öz yerli dillərindəki ədəbi dili deyil, Türkiyə türkcəsini qullanırdılar. Bu zaman yalnız danışiqda öz əvvəlki dillərini saxlamışdılar.

Bunu İraq türklərinin ünlü yazarları Nicat Kevseroğlu və başqaları da təsdiqləyir.

Əski nəsillər türkcə düşünüb, farsca yazırdılarsa, sonrakı nəsil, əksinə, farsca düşünüb, türkcə yazırdı. Bu, xalqın faciəsi idi, taleyin qara hökmü idi ki, ondan qaçmaq mümkün deyildi. Güney Azərbaycanda hər dövrün ziyalılarının öz görevi, öz mis-siyası olmuşdur. 1978-1979-cu illər İran inqilabının yedəyində gələn ziyalılar (başda Cavad Heyət, Həmid Nitqi, Məmmədəli Fərzanə, Məhəmməddağı Zehtabı olmaqla) xalqa ana dilində danışmağı, yazmağı öyrətdilər. “Varlıq” jurnalı bu yöndə bir məktəb oldu. Sonralar “Yarpaq” (Eyvaz Taha), “Dilmanc” (Əli-rza Sərrafi), “Yaşmaq” (Səid Muğanlı) bu yola çıxdılar, yeni ədəbi nəslə yönləndirdilər. Bu məktəbin istedadlı tələbələri də az olmadı. Onlar öncəki nəsildən çox şeylər öyrəndilər.

Son illər Türk xalqları arasında ədəbi-mədəni baxımdan gözəl bir ortam yaranmışdır. Türk dünyasının çox aktual məsələlərindən biri də türkcə danışanların yaxınlaşması, türklər üçün ortaq ünsiyyət dilinin yaradılmasıdır. Türkiyə türkcəsi artıq bu sahədə irəlidi olmuş və qəbul edilmişdir. Amma bu, ümumi ortaq dil deyil, ortaq ünsiyyət dilinin işlənilib gerçəkləşməsidir.

Ədəbiyyat

Hacıyev Tofiq (2017). Seçilmiş əsərləri, I cild, II hissə, Bakı: Elm, 360 s.

Heyət Cavad (1993). Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərnəşr, 169 s.

Məmmədli Pərvanə (2000). “Varlıq” dərgisində ədəbiyyat məsələləri (Monoqrafiya), Bakı: Elm, 200 s.

Məmmədli Pərvanə (2019). İranlı türkoloqlar. Cevat Heyet. Türkiyə dışındakı Türk Dünyası Türkoloqları //Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Dergisi. Yeni Dönem. №18 (4), Ankara: s. 447-454.

“Varlıq” dərgisinin müxtəlif sayları.

Prof.dr.Cavanşir YUSİFLİ
AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu

BƏDİİ TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ ƏDƏBİYYATIN VƏ ANA DİLİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ İMKANLARI

1. Sərbəst, yoxsa adekvat tərcümə?

186 Bədii tərcümə prosesində ana dilinin zənginləşməsi doğrudan araşdırılmalı problemdir. Əvvəla, tərcümə zamanı sən ana dilinin bütün imkanlarının zəngin “yatağından” faydalanmaq üçün var gücünü sərf etməli olursan. Ancaq bu ilk cəhdə alına bilən bir məsələ deyildir, çünki orijinal dilin ifadə etdiyi mənaları anlamaq prosesin orijinal dilin xeyrinə və ana dilinin zərərinə daralmasını, orijinal dilin çevrilməyə ciddi müqavimət göstərdiyini də şərtləndirir. Dillər canlıdır, onlar nəfəs alır, canlı hesab edilən bütün varlıqlarla müqayisədə onların hədəf olaraq seçdikləri hər şeyə qarşı müqaviməti güclü, bəzən qırılmaz olur. Burada söhbət təkcə orijinal dili nə dərəcədə anlamaqdan getməməlidir, nə qədər səlis bilsən də, o dildə düşünmək imkanına malik olsan da, tərcümədə onun güclü müqaviməti ilə rastlaşacaqsan. Çünki metafora ilə desək, tərcümə prosesində düşüncəni iki yerə bölməli olursan, bir dildən digərinə axan “məhsul” ikincidə özünə rahat yataq tapmalıdır, bu isə heç də asan məsələ deyildir, bu işin keyfiyyəti tərcüməçinin nə qədər professional olmasından daha çox asılıdır.

İngilis, fransız, ərəb və sair dildə yazılan mətni tam olaraq, bütün parametrlər boyunca anlamaq üçün ana dili ilə bağlı yaddaşında və ruhunda yaranmış təzahürləri bir az kənarlaşdırmağa məcbur olursan. Məşhur bir kəlamda olduğu kimi (“...Dəqiqdirsə gözəl deyil, gözəldirsə, dəqiq deyil...”), iki qütb arasında mütləq güzəştə getmək, mütləq alternativ seçmək məcburiyyətində qalırsan.

Əvvəla, yuxarıda deyildiyi kimi, bədii tərcümə prosesində orijinal mətnin bütün mənalарını ana dilində ifadə etmək böyük çətinliklər yaradır. Bunu izah edək. Orijinal dildəki bədii mətnə rastlanan düşüncə tərzі, realiya, hadisə, yaxud olay, habelə onlara münasibət və reaksiya spesifikdir, bir müəllifin düşüncə, münasibət və reaksiyasını ifadə etsə də, həmin düşüncə və münasibətin yer aldığı, dünyaya gəldiyi məkanın məxsusi cizgilərini özünə ehtiva edir, o mənada ki, o cizgilərdən birini çevirməkdə çətinlik çəksən, yaxud tərcümədə onu adlasan mənalар sırası pozular, tərcüməçi bu kontekstdə sədaqətli olmalıdır. Tərcümənin ekvivalent olmaması orijinal dildəki əsərin bədii sisteminin dəyişməsinə, ifadə edilən mənalарın başqalaşmasına səbəb olur. Vaxtilə xalq şairi Xəlil Rza İlyа Selvinskiyinin “Babək” poemasını məhz bu şəkildə tərcümə etmişdi və nəticədə əsər İlyа Selvinskiyden çox Xəlil Rza üslubunun əsəri olmuşdu. Burada şairin niyə belə etməsinin səbəbi tam aydındır: o, Babək və Azərbaycan mövzusunda özünü narahat edən bəzi mətləbləri ifadə etmək istəmişdi. Ancaq zənnimizcə, tərcümənin, xüsusilə, bədii tərcümənin ilkin riayət edilməli prinsipi orijinalın mənasına sədaqətdir, çünki sonradan o əsərə edilən istinadlar da yüzdə yüz yanlış şərhlərə yol açа bilər.

Belçikalı ədəbi tənqidçi və ədəbiyyat nəzəriyyəçisi Paul de Man bu məsələ ilə əlaqədar yazırdı ki, “...Tərcüməçilər orijinal mətnin müəyyən aspektlərini vurğulayaraq və digərlərinə etinasız yanaşaraq, “ekvivalentlik” ideyasını aradan qaldırırlar və buna görə də tərcümələr həmişə yeni yaradılışlar sayıla bilər” [1, 125].

Bu qeyddə həqiqət olsa da, tərcümə həmişə başqasının əsərinə əsaslanır və buna hörmət edilməlidir. Tərcüməçinin işi təvazökardır, çünki o, vasitəçi olduğu üçün mətnə çox iştirak etməməlidir; çox vaxt böyük yazıçı ədəbi əsəri tərcümə edəndə mətnə onun üslubunun, lüğətinin və ya dil üstünlüklərinin əlamətlərini tapmaq olar (Xəlil Rza nümunəsində olduğu kimi, ancaq deyək ki, Rəsul Rzanın tərcümələrində bunu hiss etmək qəti

mümkün deyildir, bu nümunələrdə tərcüməçi ilə müəllif arasında “bitərəf”, yəni orta mövqedə duran üslub elementlərinə rast gəlmək mümkündür, amma məsələn, Ramiz Rövşənin rus poeziyasından etdiyi sərbəst tərcümələrdə şairin öz üslubu daha qabarıq hiss edilir...), deməli, müəllif əslində yaxşı tərcüməçi deyil. Bədii tərcümə praktikasında “müəllif təsdiqli” tərcümələrə də rast gəlinir.

Bizim fikrimizcə, tərcümə prosesinin normal alınması üçün tərcüməçi “buqələmun” olmalı və mətnin başqalığına hörmətlə yanaşmalıdır, dəyişiklikləri dərk etməlidir, anlamalıdır ki, bu dəyişikliklərin bir səbəbi olmalı, klassikləri öyrənmək və oxumaq əsasında düşünülmüş seçimdən irəli gəlməlidir. Bir klassik nümunəyə diqqət yetirək. XVIII əsər Venesiya dramaturqu Karlo Qoldoninin pyesləri əvvəlcə yüngül komediyalar kimi qəbul edilsə də, marksist təhlil yolu ilə sosial tənqid kimi təsdiqini tapmış və Fransa İnqilabının ədəbi xəbəri kimi şərh edilmişdir, çünki bu əsərlərdə zadəganlar ələ salınır, qadınlara lağ edilirdi [2, 77].

Bu mənada hansı əsərin dilimizə nə zaman çevrilməsi də böyük əhəmiyyət daşıyır. Frans Kafkanın “Çevrilmə” novellası dilimizə keçən əsrin 50-60-cı illərində tərcümə edilib. “Qəsr” romanı isə daha sonralar, keçən əsrin 80-90-cı illərində. Hər iki əsərin tərcüməsi ədəbi prosesdə bir neçə baxımdan təsadüfi sayılmamalıdır. Əvvəla Frans Kafkanın modernist üslubu o dövr üçün bizim ədəbi prosesdə tam bir yenilik idi, demək orijinaldan, yaxud rus dili vasitəsi ilə onun dilimizə çevrilməsinin çətinlikləri də olmuşdur – üslub və poetik sistemin ifadəsi ilə əlaqədar olaraq. “Qəsr” romanının tərcüməsi mərhum Çərkəz Qurbanlıya məxsusdur. Romanın tərcüməsi dil, üslub, poetik sistemlə yanaşı ana dilimizin ifadə imkanlarının üzə çıxması, dilimizin zənginləşməsi ilə də əlamətdardır. Çərkəz Qurbanlının yerli-yerində istifadə etdiyi dialekt sözləri o dərəcədə məqamına düşüb ki, romanın oxunması məhz onların sayəsində lazımi informasiyanın alınmasına birbaşa dəstək olmuşdur.

Belə bir nəzəri ayrıntıya diqqət edək: bədii tərcümə ədəbiyyatın və dilin zənginləşməsinə eyni zamanda, ancaq fərqli səviyyələrdə təsir edir. Ədəbiyyatın inkişafına təsir edən faktor dilin üfüqlərini genişləndirməyə bilməz. Dilin, bədii nitq vahidlərinin zənginləşməsi ən müxtəlif səviyyələrdə gerçəkləşir. Bədii tərcümə prosesində dilin zənginləşməsi təkcə yeni söz və ifadələrin gətirilməsi ilə məhdudlaşmır (bunlar həmişə epizodik xarakter daşıyır-!), yəni, bu prosesdə ana dilinə hər hansı yeni söz daxil olmaya da bilər, ancaq ifadə planında yeniliyin olması mütləqdir. Dünya ədəbiyyatının şah əsərlərindən tutmuş müasir ədəbi nümunələrə də hər bir bədii mətn ana dilimizə çevrildikdə məxsusi psixoloji ovqatını, fəlsəfi mənasını, mədəni-tarixi stixiyasını da özü ilə gətirir, bu komponentlər ana dilində adekvat ifadəsini tapdıqca dilin üfüğünün açılıb dünyanı, onun ən fərqli rəng və ovqatını ifadə etməsi, mədəni kontekstə transformasiyası hadisəsi baş verir.

Bədii tərcümə dilin dinamik inkişafına stimül yaradır, uğurla tərcümə edilmiş hər bir əsər ana dilində daha məşəblı bədii əsərlərin yaranmasına təkan verir. Bəzi ölkələrdə ədəbiyyatın məhz tərcümə ilə başlaması da bu mənada təsadüfi deyildir. Orta əsrlərdə müəyyən və çox dəyərli kitab və araşdırmaların tərcümə edilib konspektləşdirilməsi həmin çağın mədəniyyət kateqoriyaları arasında önəmli yer tuturdu. Yəni, bizim dilimizdə ən dərin elmi biliklər, ən fantastik metaforik deyimlər ifadə oluna bilirmi? Tərcümə bu məsələnin millətin bütün taleyi və ömrü boyu yoxlanması, ələkdən keçirilməsidir. Həsənoğlunun ana dilimizdəki məşhur qəzəlinin tərcümə olması faktdır, bu mənada bədii tərcümə, xüsusən, yenilikçi ədəbiyyatın dilimizə tərcüməsi həmişə dil üçün preroqativ və tələbdir, dünya ədəbiyyatının sistemli şəkildə tərcüməsi dildə əvvəllər rastlanmayan mədəni proseslərin ifadəsinə yol açır, dil daxilən zənginləşir. Bu ümumi baxışdır. Fərqli nüanslar da var, məsələn modernist ədəbiyyatın, deyək ki, Tomas Sternz Eliotun orijinaldan dilimizə çevrilməsi

modernist şeirin havasının, fəlsəfə və estetikasının ana dilində ifadəsinə, bu havada orijinal əsərlərin yaranmasına yol açır. Bəzən belə bir fikir səslənir ki, dilimiz istənilən bədii və qeyri-bədii mətnin ifadəsi üçün lazım olan gücə malikdir, bu doğrudan da belədir, ancaq şərti mənada. Niyə? Çünki dil bədii tərcümə nümunələri ilə hər gün, hər saat “yoxlanmasa”, onun gücü olduğu səviyyədə qalar, bəlkə də azalar. Ona görə də bədii tərcümənin ədəbiyyat və dilin zənginləşməsində rolu təsəvvüredilməz dərəcədə böyükdür, əvəzəndir.

Ədəbi tərcümənin tipi tərcüməçinin poetik şəxsiyyətinin identifikasiyasına çevrilir. Şübhəsiz, əgər tərcüməçi şairdirsə. Ramiz Rövşənin bütün tərcümələri sərbəstdir, onun Mayakovskinin “Şalvarlı bulud” poemasından etdiyi fraqmentlər, Blok və digər şairlərdən etdiyi tərcümələr orijinalın mənasını ifadə etməklə yanaşı, daha çox özünün şair məni qabartmaq məqsədini daşıyır.

190

Ramiz Rövşənin poetik tərcümə haqqında bir fikrini nümunə gətirək: “Əgər poetik tərcümə orijinala adekvat deyilsə, sətiri tərcümə ondan daha yaxşıdır” [6]. Şair daha sonra fikrinə davam edir: “...Pasternak tərcümədə özünə bəzən sərbəstlik verir. O sərbəstliyi özünə Pasternak verə bilər, hər tərcüməçi yox. Elə şeylər var ki, birə-bir dəqiq olmalıdır. Doğrudur, vəznli, qafiyəli şeiri mütləq qafiyəli tərcümə etmək qanunu yoxdur. Amma qafiyəsiz tərcümə fikircə nə qədər dəqiq olsa da, orijinalın həm şəkildə, həm də musiqicə itirməsi deməkdir. Hər bir xalqın taleyində həlledici şairlər var. Məsələn, Puşkin. Rus poeziyası Puşkinə münasibətdə formalaşıb. XX əsrin əvvəllərinin rus poeziyası isə Bloka münasibətdə formalaşıb. Yəni şairlərin bir çoxu Bloku sevib, onun təsiri altında olub, bir hissəsi onu inkar edib. Sveta yeva da çox maraqlı şairədir. Tərcümə etdiyim bu şeiri Sveta yeva Blokun adına yazıb. Bütün şeir o adın səslənməsi və o səslənmənin doğurduğu poetik obrazlar üzərində qurulub” [6].

2. Tərcümə ədəbiyyatı musiqi partiturası kimi

Tərcümənin tipini konkret bədii mətn haqqında təsəvvürümüz müəyyən edir. Konkret bədii mətnin hansı səviyyədə tərcümə edildiyini ədəbi tənqidlə yanaşı hər birimiz müəyyən-ləşdirməyə çalışırıq, dünya ədəbiyyatının elə şah əsərləri var ki, istisnasız olaraq bütün dillərə dəfələrlə tərcümə edilsə də, tam olaraq nəfis və mükəmməl tərcümə mətni əldə etmək sanki mümkün görünür. Niyə? Məhz həmin şah əsərlərdə tarixi-ideoloji, mövzu-problematika və estetika baxımından dil üçün o qədər yeniliklər (və arxaizmlər-!) mövcuddur ki, əsərin çevrildiyi dil ilk əvvəl bu yükün altında sanki duruş gətirmir, ancaq zaman və tərcüməçilər dəyişdikcə tərcümə prosesi asanlaşır, dinamik xarakter qazanır, hər bir tərcüməçinin təfsirində yeni qatlar peyda olur və bu qatlar ana dilinin zəngin mənbələrindən qidalanır. Ana dilinin zəngin mənbələrindən hər gün, hər saat qidalanma anadilli ədəbiyyat üçün geniş nəfəs deməkdir. Ana dilində böyük əsərlərin, şedevrlərin yaranmasının yolu məhz bundan keçir. Proses zəif, yaxud ortabab olduqda ən böyük mətləb də zəif, kiçilmiş formada ifadə olunur. Patrik Züskindin “Parfümer” romanı çap edilənə qədər bu mövzuda onlarla əsər məlum idi. Ancaq onların arasında təkcə “Parfümer” çox məşhur oldu, mövzuya yekun vuruldu, amma eyni zamanda bu mətləbin şaxələnməsi, başqa janrlarda inkişafı dinamik siqlət əldə etdi. Məsələ ana dilinin ən dərin, ən zəngin mənbələrindən ciyər dolusu qidalanmaqdadır. Buna ilk addımda nail olmaq hər yazıçının hünəri deyildir. Nəsiminin lirikasına diqqət edin, nə qədər axar-baxarlı və eneji-lidir, dinamika aşır-daşır. Dil sanki öz çəmbərindən çıxır, fontan vurur. Bunun səbəbini təkcə ideoloji qatlarda axtarmaq kifayət deyildir. Dilin özünü dərindən araşdırmaq lazımdır.

Ancaq bu “qidalanma” ilk cəhddə uğursuz da ola bilər. A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını Səməd Vurğun və Eyvaz Borçalı tərcümə etmişlər. Birinci halda orijinala adek-

vatlıqla bərabər ana dilimizin zənginlik ölçüsünün üzə çıxmasından, ikinci halda isə orijinala maksimum yaxınlıqdan söz gedə bilər. Böyük Səməd Vurğun tərcümələrində məhz ana dilinin zənginləşməsinə daha çox nail olmuş şairdir. Həmin şah əsərlərinin sonadək, bütün mənası ilə ana dilinə tərcümə edilə bilməməsinin başqa bir səbəbi aydındır: keçmişdə, tarixin bəlli dönməində qələmə alınmış bədii əsər özündə keçmişlə gələcəyi birləşdirir, o əsərlərdə keçmiş arasıkəsilmədən indiləşir, ancaq bunu olduğu kimi, bütün qatları ilə oxumaq mümkünsüzdür. Bu səpkidə yaranmış və müxtəlif ədəbi “izm”lərdən çıxan bədii mətnlər yaşadığımız, xatırladığımız, fantaziyalar qurduğumuz dünyanı eyni zamanda həm tam əhatə edir, onu ovcunun içinə yerləşdirir, həm də onun üzərində yeniliklər inşa edir.

Tənqid və ədəbi əsərin statusu (deyərk ki, Puşkinin poeması, yaxud Yohan Volfqanq Getenin “Faust” əsəri) bizim şərhimizə təsir edən ideoloji süzgəclərdir. Bir nəzəri fikrə görə, tərcümələr ədəbi əsərlə ədəbiyyat nəzəriyyəsi arasında yolun yarısıdır [4, 178], çünki onlar mətnə tənqidi baxışı nəzərdə tutur. Hermenevtika nəzəriyyəsinin banisi Qadamer öz konsepsiyasında tərcüməni razılıq anlamında söhbətlə müqayisə edir, bu yolla o, müəlliflə tərcüməçi arasında ortaq cəhətləri tapmağa çalışır. Ancaq bizim fikrimizcə, bədii tərcümə nə rəssamlıq kimi yaradıcılıq sənəti, nə də əksər sənət növləri kimi reproduktiv sənətdir, o, musiqi kimi təfsir sənətidir. Tərcümə ədəbiyyatı orijinal dildə yaranan ədəbiyyatdan gələn mesaj olmaqla yanaşı necə deyərlər, daxil olduğu ədəbi prosesə də şərhlər verir (həm də zamanla bu şərh və təfsirlərin sırası sıxlaşır-!). Mümkün tərcüməçilərin hər biri tərəfindən istər-istəməz fərqli şəkildə şərh olunacaq orijinal mətn musiqi partiturasını xatırladır.

Bədii tərcümə əslində psixoloji nüanslarla bol olan bir prosesdir, bunu ilkin olaraq yadda saxlayaq. Bu prosesdə ənənəvi olaraq iki dil qarşılaşır; zahirən bu doğrudan da belədir. Ancaq proses irəlilədikcə orijinal dilin hakim olduğu, tərcüməçinin dü-

şüncəsini zəbt etməsi inkarolunmaz faktdır. Tərcüməçi ilk növbədə orijinal dilin “cəngəlliyinin” bütün tərəflərini, içini, çölünü, dərinliyini dəqiq tanımalıdır. Hər hansı dildə olan bədii mətni dəfələrlə oxusaq da, onun zehnimizdə ana dilimizə çevrilməsi zəif şəkildə gerçəkləşir (bəzən aralarında əlaqə olmayan, yaxud zəif olan fraqmentlər şəkildə), yaddaşıımızda yanib-sönən proses işarələri, yəni deyək ki, ingilis dilində olan mətnin içindəki mənaların aydınlaşması, kod və kontekst münasibətləri qatmaqarışıq şəkildə olur. Başqa bir problem isə tərcüməçinin proses zamanı özü üçün seçdiyi çərçivədən kənara çıxmaq istəyidir. Bədii tərcümə eyni zamanda, tez bir zamanda can qurtarmaq istədiyin və bəzi mənalar baxımından səni özünə bənd edən və özünü aldatdığın bir girdabdır. Bu girdabdan layiqli şəkildə çıxma bilmək üçün bir neçə prinsipə düzgün və yetərinə cavab verməlisən. Bu halda sənin çərçivədən kənara çıxmaq cəhdin, yəni orijinal dilin təzyiqinə dözməmək halı eyni zamanda ana dilinin cazibə qüvvəsinə “əsir olmaqla” müşayiət edilir. Ancaq bu halda dil, ana dili zənginləşmir, bütün mənaları orta statistik səviyyədə ifadə edir. Fransız tərcümə məktəbində orijinala sadıqlıq adına poetik mətnlər, şeir mətnləri tərcümə zamanı sərbəst, yəni sətiri tərcüməyə yaxın, qafiyələri tərcümə edilir. Bir Azərbaycan şairini, deyək ki, Məmməd İsmayılın şeirlərini onlar sərbəst şəkildə, ancaq poetik məzmunu verməklə öz dillərinə çevirirlər. Ancaq bu halda şeir, yəni poetik formasından məhrum olan şeir həmin dildə danışmır, sadəcə kadr arxasından kimsə onun məzmununu diktə edir. Ancaq şeir, poetik mətn sadəcə diqtə ediləsi mövzu deyildir. Əli Kərimin “*Ürəyim boylanır o yerə sarı// Gözlərim yol çəkir// Çəkir yolları// gah hava yolunu, gah su yolunu//gah şosse yolunu//aruz yolunu//Tökülür üstünə yollar qovşağı// alnıma üzümə dolur qırıq// Gözlərim yol çəkir neçə diyarla// şəhərlə qarışıq, kəndlə qarışıq// Gözlərim o qədər yorğun olur ki// Gözlərim o qədər yolla dolur ki// Gecə sübhə qədər//şirin yuxu tək//Tökülür onlardan sinəmə yollar//neçə*

kənd, diyar// Doludur yollarla gözümlün içi// Gözümlün üstə də yollara yer var...” misraları olan şeirini hər hansı Avropa dilinə bu üsulla tərcümə etdikdə şeir adı nəzmdən başqa bir şey olmur. Ancaq indi təsəvvür edək ki, bu şeir ana dilimizdə yox, başqa, yad bir dildə yaranıb və tərcüməsi Əli Kərimin şeiri kimi alınıb. Bunu təsəvvür etmək mümkündürmü? Çünki söhbət son dərəcə çətin proses olan tərcümədən gedir...

Bizim bədii tərcümə prosesində illər boyu, deyək ki, son iyirmi-otuz ildə baş vermiş olaylar, yol verilmiş nöqsan və qüsurlar müəyyən təcrübə formalaşdırmışdır; bir qayda olaraq, istisnasız olaraq bütün sahələrdə təcrübə müsbət cəhətlərdən, əldə edilən irəliləyişlərdən formalaşır, ancaq tərcümə, xüsusən, bədii tərcümə sahəsində məhz neqativ, aşkar bilinən, orijinalın mənasını azdıran təcrübə böyük önəm daşıyır.

Yuxarıda sadalanan prinsiplərdən biri və əsas olanı orijinal dildə bədii mətnin dəfələrlə oxunmasıdır; bu ilkin mərhələdir. Təcrübə göstərir ki, hər hansı yazıçının bir əsərini deyil, onun külliyyatını mütaliə etmək tərcümə prosesini asanlaşdırır, bura həmin müəllifin yaradıcılığından bəhs edən əsərləri (monoqrafiya, məqalə) də əlavə edə bilərik. Bədii tərcümə prosesində ən çətin məsələ məhz ana dilinin imkanlarından təbii şəkildə faydalanmaq, söz və söz birləşmələrinin, cümlənin səslənməsi, dil qaydalarına riayət edilməsi və ümumən, sintaksis səviyyəsinin təbii və mükəmməl olmasıdır.

Xarici dildən hər hansı hekayə, şeir, roman və ya dram əsərini dilimizə çevirdikdə ana dili ilə xarici dil arasında aşkar-gizli müqavimət baş verir və bu müqavimət nə qədər güclü olarsa çevrilmiş mətn bir o qədər təbii və ana dilində normal səslənmiş sayıla bilər.

3. Bədii tərcümədə dilemmalar və maneələr

Dil maneələrini nəzərə almadan bədii tərcümədən danışmaq mümkün deyil. Çünki bir dildən digər dilə tərcümə edərkən tərcüməçi orijinal ədəbiyyatda rast gəlinən dil maneələri ilə üzləşməli olur. Belə situasiyalarda tərcüməçinin bir ədəbi əsərin dilini başqa dilə sədaqətlə ötürməyə çalışması vacibdir. Ona görə də o, orijinala sadıq qalaraq, öz ana dilinin ruhuna, dühasına uyğun gələn, lakin bəzən öz milli dilinə məlum olmayan yeni ifadələr tapmalıdır. Bununla da tərcüməçi öz dil bacarığı və çevikliyi ilə bədii tərcümələr vasitəsilə milli dil və ədəbiyyatın inkişafına təsir göstərir. Üstəlik, hamıya məlumdur ki, orijinal və tərcümənin hər biri tərcüməçinin nəzərə almalı olduğu iki fərqli, bərabər mədəni dəyərləri ehtiva edir. Məhz, tərcüməçi yalnız orijinalı deyil, həm də tərcümənin yeni mühitdə ədəbi-mədəni uyğunluğunu nəzərə almalıdır. Ona görə də deyə bilərik ki, tərcüməçi bir çox hallarda ədəbi əsəri müxtəlif mühit və ədəbi-mədəni kontekst üçün məqbul olan tərzdə canlandırmalıdır. Bunun üçün ən müxtəlif vasitələrdən, o cümlədən, müəllifi təqliddən istifadə edir. Beləliklə, bədii tərcümə təkcə dil fərqləri deyil (çünki dillər tipoloji cəhətdən bərabərdir), həm də mədəni fərqliliklərdir. Təqlid və stilizasiya bu mədəni fərqliliyi dolğun şəkildə təqdim etmək üçündür.

Tərcümə edilmiş ədəbi əsərin üslub keyfiyyətinə gəlincə, bəzi hallarda tərcümədə orijinalda çatışmayan (yaxud olmayan) vasitələr də olmalıdır. Başqa sözlə, tərcümələrdə üslub vasitələrinin başqa cəhətini və ya səviyyəsini tanımağa diqqət yetirməliyik. Şübhə yoxdur ki, hər bir tərcümə bir təfsirdir; məhz təfsir tərcümənin özünü yaradıcı bir akta çevirir. Buna görə də tərcüməçi orijinala sadıq olmaq üçün (bundan narahatlıq keçirməməsi üçün) çox vaxt ixtiraçı olmalıdır. Ən vacib məqam odur ki, o, bunun səbəblərini tam dərk edərək, şüurlu şəkildə etməlidir. Məsələn, XVIII əsrdə yazılmış mətnin çox

fərqli (araşdırılmalı, öyrənilməli) keçmişi və konteksti var, onu müasir dilə birbaşa tərcümə etmək mümkün deyil. Mədəni keçmişlə bərabər həmin əsrə aid əsərin dili də sanki bir çay kimi axıb getmişdir, onu geri qaytarmaq mümkün deyildir, onu yalnız təqlid və stilizasiya etmək olar. Belə hallarda tərcüməçi həm orijinal mətnin, həm də müasir dilin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışmalıdır. İndi biz hesab edirik ki, “tərcümə olunmayan əsərlər”in müzakirəsi faydalı deyil (dünya ədəbiyyatında tərcüməsi mümkünsüz sayılan əsərlər də var), lakin tərcüməçi belə əsərlərlə rastlaşanda belə, orijinal haqqında kifayət qədər məlumat əldə etmək üçün əlindən gələni etməli, mənasını aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Tərcümədə “ədəbi əsərin milli xüsusiyyətləri” qorunmalı və bu hallarda tərcüməçi yeni və yaradıcı tərcümə üsullarının ixtiraçısı kimi çıxış etməlidir.

Tərcümə olunmuş ədəbi əsərlər, əslində, başqa dildə yenicən yaradılmış əsərlər sayıla bilər. Dantenin “İlahi komediya”sı indiyədək heç vaxt hər hansı dilə dəqiq, səlis və əhatəli şəkildə tərcümə olunmayıb; Bu, Getenin “Faust”una da aiddir. Volter Jak Delilin “Georgilər” əsərinin tərcüməsindən danışarkən deyirdi ki, “Mən Jak Delilin “Georgilər” əsərinin tərcüməsini fransız dilinə ən böyük şərəf verən əsərlərdən biri hesab edirəm” [5, 191]. Belə bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır: hər hansı mürəkkəb kompozisiyalı əsəri ana dilinə çevirdikdə və bu proses zaman-zaman bir neçə tərcüməçi tərəfindən icra edildikdə versiyaların birindən digərinə keçid tərcüməçinin hansı çətinliklərlə üzləşdiyini göstərir. Növbəti tərcüməçi özündən əvvəlki tərcüməçinin versiyasındakı çatışmazlıq və qüsurlardan “bəhrələnir”, ümumi kontekst müəyyən səhvlərin islah edilməsinə gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində onlara keçmiş səhvlərdən qaçmağa və digər ədəbi əsərlərin və şedevrlərin daha yaradıcı və dəqiq tərcüməsi üçün yeni səylərə başlamağa imkan verir. Bu gün qeyri-adekvat tərcümə olunan əsərlər nadir olmasa da, hər bir tərcüməçinin keçməli olduğu çətinliklərə və

maneələrə xüsusi diqqət yetirilir. Zaman-zaman nəzəri olaraq deyirlər ki, belə bir fikir özünü doğrultmasa da, tərcümə həmişə mümkün olmur. Lewis May Anatol Fransa yazdığı məktubda qeyd edirdi: “Bu səhər mən “Hamlet”in birinci pərdəsini bitirdim, sonra imtina etdim. Bir neçə səhifəni tərcümə etmək mənə üç həftə, gündə dörd-beş saat çəkdi. Nəticələrimdən razı deyiləm. Maneələri həmişə tamamilə dəf etmək olmur. Onu aydın, bəlağətli və əhatəli fransızcaya çevirmək üçün Şekspirdən uzaqlaşmaq lazımdır. (Mənə elə gəlir ki, bu, yalnız “Hamlet”ə aiddir, çünki “Antoni və Kleopatra” daha az problemlidir və ona görə də tərcümə etmək daha asandır). Baxmayaraq ki, “Hamlet” mövzusu qeyri-adi, zəngin və incədir və bizi birbaşa hərəkətə gətirir. “Otello”nun tərcüməsi zamanı mənə valeh edən qorxunc hissi heç vaxt yaşamamışam”. Buna görə də ədəbi tərcüməçi öz təcrübəsi ilə daim zənginləşdirdiyi peşəni bilməklə yanaşı, başqa meyillərə, bacarıq və qabiliyyətlərə də malik olmalıdır. O, ilk növbədə, həssas, iti intuisiyaya, zəngin fantaziyalara malik, fərasətli, dil və ədəbi mədəniyyətə malik olmalıdır.

Sözsüz ki, tərcümə problemi, ümumiyyətlə, bədii tərcümə problemi mövcuddur və gələcəkdə bu problem sistemli qaydada həll edilməlidir. Təbii ki, elmi, peşəkar və texniki əsərlərin tərcüməsinə gəlincə, bu, çox sadədir. Bununla belə, bədii dəyərlərə malik ədəbi əsərlərin tərcüməsi ilə məşğul olanda problemlər daha da kəskinləşir. Ona görə də bəzi hallarda konkret ədəbi əsərin tərcüməsi o qədər çətin olur ki, tərcüməçi ədəbi əsərlə bağlı lüğətlərə, mənbələrə, ensiklopediyalara, annotasiyalara, tədqiqat kitablarına və məqalələrə, esselərə və s. müraciət edir, bu mənbələrdə ələ gələn bir şey tapmadıqda həmin müəlliflərin dünyasına, ideyalarına, düşüncələrinə, məqsədlərinə daxil olmaq və beləliklə, əsəri dolğun şəkildə tərcümə etmək, dolayısı ilə onların bədii üslubları, texnikaları və perspektivləri ilə tanış olmaq, onları müşayiət etmək və ünsiyyət qurmaq üçün hədəf olaraq seçdiyi yazıcının yaxınlığında yaşamağı (əgər müəllif sağ-

dırsa) planlaşdırır. Müxtəlif ədəbi əsərlərin tərcüməsinə gəlincə, tərcüməçi hədəf (tərcümə edilmiş) dildə başqa bir ekvivalent mətn yaratmaqda mənbə mətndəki fikirləri də şərh edir. Lakin ədəbi tərcüməçi peşəkar olmazsa və lazımı hazırlıq keçməyincə mətndəki fikirlərin təfsiri həyata keçirilə bilməz. Buna görə də bu prosesdə bədii tərcümə böyük dilemma yaradır: bir tərəfdən ədəbi əsərlərin tərcüməsi demək olar ki, tərcüməçidən sərbəst şərhlər və seçimlər etməli olan yeni mətn yaratmağı tələb edir, digər tərəfdən, tərcüməçi orijinala sadıq qalmalıdır ki, bu da tərcüməçinin azadlığını məhdudlaşdırır. Bu iki element arasında uğurlu birləşmə və güzəştə yalnız istedadlı, yaxşı oxuyan, təcrübəli və bilikli, mənbə və hədəfə ədəbi dilləri dərinlən bilən tərcüməçilər nail ola bilər.

Bədii tərcümə prosesində ədəbiyyatın və dilin zənginləşməsinə eyni problem çevrəsində götürmək lazımdır. Tərcümə ədəbiyyatı həm milli ədəbi prosesin görüş dairəsinin genişlənməsinə stimül yaradır, həm də məhz dildən dilə ötürmə məsələsini ehtiva etdiyi üçün ana dilində ümumən, onun bu əsərlə ilk dəfə düşündüyü məsələləri özünküləşdirməyə imkan verir. Bədii tərcümə sistemli xarakterə malik olarsa, yəni bu kontekstdə söhbət milli tərcümə məktəbindən gedərsə, bir bədii mətnin onlarla ədib, yaradıcı şəxs tərəfindən tərcüməsi həm mövzu, bədii forma, həm də dil baxımından ortaya qoyularsa, ədəbi proses bunun sayəsində canlılıq qazanar. Müstəqilliyimizin yaşı gənc olsa da, tərcümə sahəsində irəliləyiş göz qabağındadır. Bu illər ərzində redaktor institutunun nə qədər gərəkli olduğu bir daha özünü sübut etdi. “Qanun” nəşrlər evində bədii tərcümə kitabları tez-tez işıq üzü görür. Onlar ilk əvvəl bu prosesə qoşulanda bir çox bədii mətnlərin dilimizdə təqdimatı sadəcə gülüş doğururdu. İndi o şəbəkədə vəziyyətin azca normallaşdığını deyə bilərik, bu isə təcrübəli bədii mətn redaktorlarının sayəsində gerçəkləşib.

Bədii tərcümə prosesi ilə məşğul olan mütəxəssis geniş dünyagörüşə malik olmalı, bu prosesdə həm yazılı, həm də şifahi di-

lin imkanlarını mükəmməl bilməlidir. Ana dilində yazılan əsərdə gedən proses həmin əsəri xarici dilə, yaxud xarici dildən ana dilinə edilən tərcümə prosesindən fərqlənir. Hər hansı bədii əsər yazılanda ana dili sanki yenidən dünyaya gəlir, buna görə də o dili ədəbi dillə tam eyniləşdirmək düzgün deyildir. Bu iki dil – təbii dil və metadil həmişə bir-birinə qovuşaraq, bir-birinə müqavimət göstərərək özlərini konkret məqamlarda ifadə edirlər.

Nəticə

Bədii tərcümə həm milli ədəbiyyatı zənginləşdirir, həm də milli ədəbiyyat daxilində müxtəlif ədəbi növ və janrların inkişafına təkan verir. Üstəlik, bir çox milli ədəbiyyatlar, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məhz tərcümələrlə başlamışdır. Bir çox oxucu ədəbi şah əsərləri öyrənmək, şərh etmək, qiymətləndirmək üçün bədii tərcümələrdən faydalanır. Başqa sözlə, ədəbi tərcüməçi mövzuların, münasibətlərin və mədəni dəyərlərin tərcüməçisidir və eyni zamanda, müəyyən hallarda konkret mədəni mühitə yad sözləri və mövzuları izah edən və onları daha yaxşı başa düşməyimizə kömək edən gözəl tənqidçidir. Bədii tərcümənin digər tərcümə növlərindən ən mühüm fərqi ondan ibarətdir ki, birincisi yaradıcılıq prosesidir. Əksər tərcümə strategiyaları, texnikaları və ümumi anlayışlar (məsələn, dillər, mədəniyyətlər və kontekstlər arasında mübadilə, sədaqət, dəqiqlik, yaradıcılıq) tərcümənin demək olar ki, bütün digər növlərində tətbiq olunsada, bədii tərcümə üslub və poetik sahəyə aid olan xüsusi bacarıqlar tələb edir.

Tərcümə vasitəsilə əcnəbi yazıçı nəinki daha çox oxucu auditoriyası ilə populyarlaşa bilər, həm də onun tərcümə etdiyi ədəbi əsər bununla da yeni ədəbi mühitə mənalı şəkildə daxil ola bilər; belə hallarda tərcümə məhsuldardır, ədəbi mühit və prosesə ən müxtəlif istiqamətlərdə təsir edir. Bədii tərcümə milli ədəbiyyatın bir hissəsidir; həcm baxımından tərcümə əsərləri

milli ədəbiyyatın daha böyük hissəsini təşkil edir. Məhz buna görə də bədii tərcümənin öyrədilməsi və öyrənilməsi diqqətdən kənarda qala bilməz: bu, milli ədəbiyyatın tam dərk edilməsi və inkişafı üçün vacibdir.

İstinadlar

1. Bell, R.T. (1991). Translation Theory: Where are we going? London, META, p. 13

2. Hatim, B., & Munday, J. (2004). Translation: An advanced resource book. New York: Taylor & Francis e-Library, 116-117.

3. Mounin, G. (1963). Les problèmes théoriques de la traduction, Paris: Gallimard, p. 167.

4. Munday, J. (2008). Introducing Translation Studies. London and New York: Routledge, Second Edition in the USA and Canada.

5. Nağıyeva Şəhla (1996). Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 138 s.

6. Rövşən Ramiz. Poeziya nümunələrinin tərcümə çətinlikləri // [Elektron resurs] https://www.avanqard.-net/index.php?action=static_detail&static_id=56992

Dr. Səadət KƏRİMİ

KTH və Boras Universitetləri (İsveç)

DÜNYA ELMİNDƏ ANA DİLİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ÖNƏMİ VƏ AZƏRBAYCAN KONTEKSTİNDƏ UYĞULANMASI

Özət

Məqalədə tədrisdə ana dilinin inkişafının şagirdlərin öyrənməsinə və kimliyin formalaşmasına təsiri, ikidillilik/çoxdillilik fenomeninə aid tədqiqatın əsas məqamları və nəticələri təqdim olunur. Burada əsas diqqət ana dilinə münasibətə və ana dilin funksiyasına, yönəldilir və Skutnabb-Kangasın (1981) və Otterupun (2005) çoxdillilik nəzəriyyəsi tədbiq edilir. Tədqiqatda incələnən material əsasən beynəlxalq araşdırmalardan, özəlliklə mövzuya diqqət yetirən çoxlu sayda İsveçli tədqiqatçılardan və ikidilli şagirdlərin orta məktəbdə təhsili və öz kimliliyini necə qavramasına aid müşahidələrdən ibarətdir. Tədqiqat həm kvalitatif həm də kvantitativ metodlarla aparılmışdır. Materiallar arasında mövzuya aid elmi məqalələr, dissertasiyalar və bir neçə tədqiqat hesabatı var. Nəticələr göstərir ki, Ana dili fərdlərin bilik qazanmasında, sosial və şəxsi inkişafında mühüm rol oynayır; ikidillilik şagirdlərin öyrənməsinə və biliklərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Məqalədə həmçinin tədrisin inkişafı ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

201

Giriş

Bir çox səbəblərdən dəyərli olan Ana dili insanların düşüncə və duyğularının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ana dilində danışmağı öyrənmək uşağın hərtərəfli inkişafı üçün çox vacibdir. Ana dilini mükəmməl bilmək uşağa bir çox

cəhətdən fayda verir. Bu, onu öz mədəniyyətinə bağlayır, inkişaf etmiş ana dili koqnitiv inkişafı təmin edir və digər dillərin öyrənilməsinə kömək edir. Uşaq ilk olaraq anasının danışdığı dil vasitəsilə ətrafdakıları anlayır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə çox sayda uşaqlar məktəbdə az şey öyrənə bilirlər və bu tədrisin uşaqların tam başa düşmədikləri dildə aparılması ilə bağlıdır. Qeyri-ana dilində olan tədris məhdud və bəzən qeyri-mövcud öyrənmə deməkdir, bilik və bacarıqların mənimsənilməsində özgəninkiləşdirici təcrübə və təkrarlanma nisbətlərinə səbəb olan bir təcrübədir. Təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün dil siyasətində ana dilinin öyrənilməsi nəzərə alınmalıdır. Orta məktəbin ibtidai siniflərində ana dilinə məhəl qoymayan təhsil modelləri səmərəsiz ola bilər və uşaqların öyrənməsinə mənfi təsir göstərə bilər. Ana dilində təhsil müəllimlərə öyrətmək, şagirdlərə isə daha effektiv öyrənmək imkanı verir. Bundan əlavə, ana dili uşağa başqa şeyləri öyrənərkən özünəinam və özünədəyər hisslərini aşılayır. Niqren-Yunkin [Nygren-Junkin, 2006] ana dilinin tədrisinin əhəmiyyətini və şagirdlərin kimliyi üçün ana dilinin mərkəzi əhəmiyyətini vurğulayır. Niqren-Yunkin hesab edir ki, kimlik və ana dilimiz arasındakı əlaqə bizə özünə inam aşılayır.

Ana dili insanın körpə ikən öyrəndiyi ilk dildir, ana bətnindən və körpəlikdən duyub öyrəndiyi dildir ki, ona həm də doğma dil (İngiliscə *native language*) deyilir. Uşaq ilk olaraq özü doğulmamışdan əvvəl anasının ətrafdakılarla ünsiyyət qurduğu, danışdığı dil vasitəsilə, doğulduqdan sonra isə özü eşitdikləri ilə düşündüyü dil vasitəsilə həyatı anlayır. Dünyada müxtəlif sistemlər və şərtlər altında yaşayan insanların üzərində aparılmış elmi araşdırmaların nəticələri göstərir ki, ana dilini erkən yaşlarında öyrənmək və inkişaf etdirmək bir çox səbəblərdən böyük önəm daşıyır. Məktəbdə tədrisin ana dilində olması isə bu araşdırmalarda xüsusi diqqəti cəlb edir. Ana dili insanlarda

bilgilərin mənimsəməsində və öyrənmənin inkişafında təsirli və əvəzolunmaz bir vasitədir.

Ana dili evdə, məktəbdə və evdən kənar sosial şəraitdə mənimsənilir. Əvvəlcə uşaqlar dilin quruluşunu valideynlərindən və ünsiyyətdə olduqları insanlardan öyrənirlər. Uşaqlar ana dili vasitəsilə bir sıra sosial, mədəni və ailə dəyərlərinə yiyələnirlər.

I. 1. İkidillilik müsbət fenomendir və bu fenomen məktəb dili ilə ana dili arasında bir növ tarazlıq yaradır. Uşaqlar sosial təmas zamanı və başqaları ilə ünsiyyət zamanı öz hisslərini ifadə etmək üçün ana dilindən istifadə edirlər. Dil vasitəsilə ictimai qaydalar və mədəni dəyərlər çatdırılır. Ana dili uşaqların sosial həyatını və davranışını formalaşdırır. Ana dili həm də özünə hörmətin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Məktəbdəki ilk illər uşağın sosiallaşması və onun xarakterinin və şəxsiyyətinin inkişafı üçün vacibdir. İkidilli və multikultural mühitdə böyüyən uşaqlar iki fərqli dilöyrənmə növü yaşayır: *birinci dilin* öyrənilməsi və *ikinci dilin* öyrənilməsi. Dillə ilk təmas insan doğulduqda valideynlər və yaxın qohumlarla olur, buna *ana dilinin öyrənilməsi prosesi* deyilir. İkinci dil öyrənmə prosesi ana dilinin öyrənməsindən fərqlidir, çünki ikinci dilin öyrənilməsi uşağın evdən kənarda olduğu situasiyalarda baş verir. Gündəlik həyatda ünsiyyət üçün iki dildən istifadə *ikidillilik* kimi qəbul edilir. İkidilli uşaqlar üçün özünə hörmət multikultural cəmiyyətlərdə özəlliklə vacibdir, çünki bu həm öz evinə/ailəsinə, həm də onları qəbul etmiş cəmiyyətə hörmət etməyə və onun mədəniyyətini nəzərə almaqda töhfə verir. Özünə hörmət və cəmiyyətin mədəniyyətini bilmək uşaqlarda özünə inam və cəmiyyətə aid olmaq hissini gəlişdirməyə kömək edir. Özünü tamamilə öz mədəniyyətinin bir hissəsi kimi hiss etməyən uşaqlar marjinallaşa bilirlər və onlar ünsiyyət və inteqrasiyanı çətinləşdirən şəxsiyyət və ya kimlik problemləri ilə üzləşirlər.

Sosiokültürəl perspektiv uşağın tarixi və mədəni proseslərlə formalaşan sosial dünyaya doğulmasını əsas götürür və hesab

edir ki, bu gün biz zəngin müxtəlifliyə malik bir cəmiyyətdə yaşayırıq və ona görə hadisələrə sosial-mədəni prizmadan baxmaq vacibdir. İsveçli alim Monika Strenq iddia edir ki, sosiokültürəl baxışdan bir şəxs cəmiyyətdə kollektiv bilik inkişafı axtarır, bunu isə biliyin yaranması və ötürülməsinin sosiogenetik anlayışı adlandırmaq olar [Sträng & Persson 2003]. Yəni, Strenqə görə (2003) bu bioloji mənada deyil, söhbət insanın fərdi və kollektiv tarixi inkişafında dərk edilməsindən gedir.

İsveçrənin Neuchatel Universitetinin professoru Fransua Qrojan (François Grosjean) ikidillilik sahəsi ilə çox məşğul olan alimlərdəndir. *Bilingual, Life and Reality* (2010) adlı dissertasiyasında Qrojan, ikidilliliyin zəka, siyasət, qaçınma və ya mədəni təcridlə heç bir əlaqəsi olmadığını iddia edir. Həmin tədqiqatda alim məktəbdə və gündəlik həyat mühitlərdə ikidilli və birdilli insanlarla müsahibələr aparmaqla, həmçinin ikidilli şagirdlərin və böyüklərin qarşılaşdıqları müxtəlif vəziyyətləri müşahidə etməklə məlumat toplamışdır. Qrojan ana dilinin evdə və eyni mənşəli insanların toplaşdığı məkanda istifadə edildiyini, ünsiyyət dilinin isə məktəbdə və cəmiyyətdə inkişaf etdiyini vurğulayır. O, öz tədqiqatında biliyin daha yaxşı inkişafına kömək edən müxtəlif amilləri dərinlən araşdırır. Qeyd edək ki, dilçilikdə birinci dil qısaca L1, ikinci dil isə L2 kimi işarələnir.

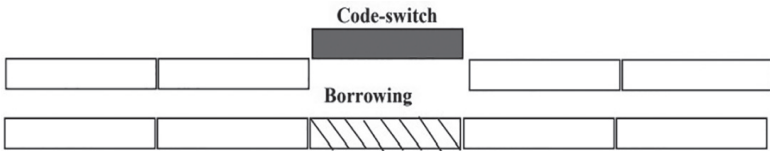
Cim Kammins (Jim Cummins) ingilis dilini ikinci dil (L2) kimi öyrənən insanların dil və oxumaq bacarığının inkişafı sahəsinin başlıca tədqiqatçısıdır. 1979-cu ildə Kammins müəllimlərə şagirdlərin dil bacarıqlarını təyin etməyə kömək edən proseslərə istinad etmək üçün BIC (*Basic Interpersonal Communicative Skills*, Şəxslərarası Əsas Ünsiyyət Bacarıqları) və CALP (*Cognitive Academic Language Proficiency*, Koqnitiv Akademik Dil Biliyi) konsepsiyalarını icad etmişdir. Kammins “İkidilli uşaqların ana dili: təhsil üçün niyə vacibdir?” (1979) məqaləsində ikidilli uşaqlarla işləyən müəllimlərin pedaqoq kimi üzərinə düşən məsuliyyətdən bəhs edir. Kammins hesab edir ki, məktəb ikidilli

uşaqların köməyindən istifadə etdiyimiz və ikidilliliyin müsbət cəhətlərini vurğuladığımız bir yer olmalıdır.

Fərdlərin ikidilliliyi ilə bağlı müzakirələrdə balanslaşdırılmış yanaşma çox vaxt ideal ikidillilik kimi vurğulanır. Ancaq iki dil arasındakı əlaqə çox mürəkkəbdir. Fransua Qrojana görə [Grosjean 1982], balanslaşdırılmış ikidillilik qeyri-adi haldır, dillər arasında balanssızlıq isə normal haldır. Müzakirələrdə çox vaxt dillər arasında qarşılıqlı əlaqə dəyərləndirilərkən hər iki dildə sərbəst danışmaq qabiliyyəti vurğulanır. Bunun əvəzinə dəyərləndirmə zamanı dillərin müxtəlif funksiyaları öyrənilməlidir. İkidillilik həm şifahi, həm də yazılı şəkildə mətni və deyiləni başa düşmək və özünü ifadə etmək qabiliyyəti ilə bağlı yoxlanılır. Reseptiv ikidillilik (yazılı mətni və şifahi deyiləni başa düşmək) isə danışmaq və yazıya aid edilir. Məktəb kontekstində adətən dörd dil bacarığı vurğulanır: danışmaq bacarığı, dinlədiyini başa düşmək/alqılamaq bacarığı, oxuduğunu başa düşmək/alqılamaq bacarığı və yazmaq/özünü yazıda ifadə etmək bacarığı. Bu dörd dil bacarıqları iki dildə fərqli şəkildə inkişaf etdirilir.

Grosjean (2010) göstərir ki, ikidilli şagirdlər başqaları ilə ünsiyyət qurarkən özlərinə adətən şüursuz şəkildə (bilinçaltı) baş verən iki sualı verirlər: *Hansı dildən istifadə etməliyəm və interaksiya (qarşılıqlı əlaqə) zamanı lazım gələrsə ikinci dildən istifadə edə bilərəm?* İkidillilər ikidilli rejimdə ünsiyyət qururlar, lakin onlar əvvəlcə ətraf mühitlə istifadə etmək üçün bir dili əsas olaraq seçməli olurlar. Koddəyişdirmə (ing. *code-switching*) iki dilin alternativ istifadəsi anlamında işlədilən termdir, yəni fərd öz danışığında fikrini çatdırmaq üçün bir söz, bir ifadə və ya cümlə üçün başqa dilə keçid edir və sonra əsas dilə qayır. Bir çox alimlər, onlardan Musk & Wedin (2010), dil əvəzinə “kod” terminindən istifadə edirlər, çünki bu termin dildəki müxtəlif variasiyaları xarakterizə edir; məsələn, ləhçə, jarqon və ya dialektlər kimi. Bəzi tədqiqatlar var ki, koddəyişməni dillərə zəif yiyələnməyin, “yarımçıq bilməyin” əlaməti kimi görürlər

və dillərin “təmiz” saxlanması tərəfdarıdır. Bu əsasən 1970-ci illərə qədər aparılmış tədqiqatlardır. Koddəyişmə bir çox hallarda təkdillilər, həm də bəzi ikidillilər tərəfindən tənqid olunur. Tənqidçilərin çoxu hesab edir ki, koddəyişmə danışq tərzində diqqətsiz insanlar tərəfindən yaranan xoşagəlməz dil qarışığı yaradır. Lakin son onilliklərin tədqiqatları göstərir ki, danışqda koddəyişmə edə bilmək üçün dilləri mükəmməl bilmək tələb olunur və koddəyişmə edən insanlar dillər arasında uğurla keçid etmək üçün adətən güclü linqvistik qabiliyyət nümayiş etdirirlər. Söhbət zamanı müxtəlif dillər arasında keçid etmək üçün həm dilin şifahi uyğunlaşması, həm də sosial kontekst haqqında bilik tələb olunur

Şəkil 1. *Koddəyişmə (iki dilin alternativ istifadəsi) ilə başqa dildən borc alma (bir dilin digər dilə integrasiyası) arasındakı fərqin təsviri* [Grosjean, 2010: s. 58]

Grojanın (2010) tərtib etdiyi şəkil ikidilli uşaqlarda koddəyişmə fenomeninin necə baş verdiyini göstərir. Başlanğıcda ana dilindən istifadə olunur və söhbətin ortasında bir parça düşür, burada ikidilli uşaqlar ikinci dildən bir söz və ya ifadəni daxil edirlər. Daha sonra koddəyişmə ilə qurtarıb və ikinci dildən söz alınması vəziyyətinə keçmək asan olur, yəni ikidilli uşağın ikinci dildən sözləri götürdüyü borc alma mərhələsinə keçməyi asan olur. Grojan [Grosjean, 2010] hesab edir ki, uşaqlar avtomatik olaraq öz söz ehtiyatına ikinci dildən alınma sözləri daxil edirlər.

Grosjean (2010) ikidilliliyin bəzi üstünlüklərini də qeyd edir. O hesab edir ki, ikidillilik sayəsində insanlar, mədəniyyətlər və

ölkələr arasında ünsiyyət asanlaşır. İkidillilik daha çox insanla ünsiyyət qurmaq bacarığı ilə bağlıdır və fakt budur ki, ikidillilik vasitəsilə daha çox kitab oxumaq olar. Bəzi ikidillilərin nitqi daha aydın və zəngin söz ehtiyatına malik olur. Digər bir linqvistik üstünlük ondan ibarətdir ki, bir neçə dil bilmək əlavə yeni dillər öyrənməyə kömək edir. Yeni dillərin fərdin artıq bildiyi dillərlə əlaqələndirilə bilməsi faktı məlumdur, yəni bu fakt yeni dilin öyrənilməsini asanlaşdırır. Grosjean (2010) yazır ki, insan zehni dilləri, onların fonologiyasını, morfologiyasını və sintaksisini strukturlaşdırır. İkidillilik həm də düşünmə prosesinə təşviq edir. Əksər tədqiqatlarda bildirilir ki, ikidilli uşaqlar sözün formasını olduqca erkən ayıra bilirlər və bir şeyin müxtəlif cür adlandırıla biləcəyini və müxtəlif məqsədlərə xidmət edə biləcəyini qiymətləndirə bilirlər.

2. Konsepsiya, anlayışlar və qavramların tərifləri.

207

Məqalədə istifadə olunan mərkəzi anlayışları öncədən müəyyən etməkdə fayda var: Ana dili, ikidillilik/çoxdillilik, linqvistik kimlik/dil baxımından kimlik (İng. *language identity*), dilə münasibət (İng. *Language attitude*) və *translanguaging*.

Araşdırmamda ən mərkəzi qavram *Ana dilidir*. Ana dili fərdin öyrəndiyi ilk dildir və ondan sonra öyrəndiyimiz dil ikinci dildir [Skutnabb-Kangas 1980:79]. *İkinci dil* statik deyildir, yəni insanın həyatı boyu dəyişə bilər, çünki fərdin ikinci dildə danışmaq və yazıb-oxumaq qabiliyyəti istifadə şəraitinə görə zəifləyə və ya güclənə bilər. Skutnabb-Kanqas təsvir edir ki, fərdlər istədiklərini bəzi hallarda ikinci dildə, digər hallarda isə ana dilində ifadə etməyə üstünlük verirlər [1980:79]. Skutnabb-Kanqasın insanların ünsiyyət qurmaq istədiklərindən asılı olaraq dillər arasında keçid etdiyi halların təsviri bir və eyni dilin bütün funksiyaları yerinə yetirməsinə ehtiyac olmadığına inanan İsveç alimi Gunilla Ladberqin nəzəriyyəsində də [Ladberg 2000:179] öz

təsdiqini tapır. Landberqin qənaətinə əsasən, çoxdilli insanlarda ikinci dil(lər) və ana dili bir-birlərinə qarşılıqlı təsir göstərə bilirlər [2000:179].

Araşdırma fonunda *ikidillilik* və ya *çoxdillilik* qavramına Skutnabb-Kanqasın yanaşmasından baxmaq daha münasibdir. Yəni *ikidillilik/çoxdillilik* dörd fərqli meyar əsasında müəyyən edilə bilər: mənşə, bacarıq, funksiya və dilə münasibət [Skutnabb-Kangas 1981:93]. Dilçi və pedaqoq Tove Skutnabb-Kanqas dilə əsaslanan ayrı-seçkiliyə (İng. *discrimination*) istinad etmək üçün *lingvizm* terminini işlətməsi ilə tanınır. *Mənşə* meyarı dili erkən yaşlarında ana dilində danışanlar vasitəsilə mənimsəmiş insanlara aiddir [Skutnabb-Kangas 1981:94]. *Səriştə/bacarıq* meyarı ikidilli/çoxdilli şəxsin dilləri hansı səviyyədə, yəni tam və ya müəyyən dərəcədə mənimsəməsinə və bacarmasına aiddir. *Funksiya* meyarı dilin istifadəsinin şəxsin gündəlik həyatında hansı rolu oynadığını təsvir edir. Və nəhayət, *dilə münasibət* lingvistik resursları olan bir fərdin özünü ikidilli/çoxdilli hesab etməsinə şamil edilir, fərdin dilə münasibətinə və eyni zamanda ətrafındakı insanlar tərəfindən çoxdilli kimi müəyyən edilməsinə şamil edilir [Skutnabb-Kangas 1981: 95]. Bu meyarlardan hansının daha çox çəki daşması çoxdilliliyin müzakirə olunduğu kontekstdən asılıdır.

Otterup [2005:13] və Musk & Wedin [2010:13] hesab edirlər ki, *çoxdillilik anlayışı* bu sahədə tədqiqatların daha geniş vüsət alması ilə əlaqədar dəyişmiş, daha əhatəli olmuşdur və bu anlayış iki və ya bir neçə dil bilən insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur. Skutnabb-Kanqasın ikidilliliyin funksiya meyarına əsasən, bu anlayış öz istəklərinə uyğun olaraq iki dildən istifadə edən və ya edə bilən insanlara aiddir [1981: 94]. Azərbaycan kontekstində bu anlayışı tətbiq etmək yerinə düşür. Cəmiyyətimizdə şagirdlərin böyük bir qismi öz istək və ehtiyaclarına görə bir neçə dildə danışır.

Kimlik anlayışı çoxşahəlidir və onun necə təsvir edilməli olduğuna dair mövcud fikirlər birmənalı deyildir. Sosiologiya üzrə isveçli professor Yonas Stierə görə, fərdin kimliyinə onun cinsi, etnik mənsubiyyəti, mədəniyyəti, dili, milliyyəti və dini təsir edir [Stier 2003:20]. Bu amillər ayrı-ayrılıqda, həm də bir-birinə münasibətdə kimliyə təsir edir və kimlik anlayışının mürəkkəbliyini artırır.

Translanguaging sinifdə eyni dərstdə bir neçə dildə danışma fenomeni anlamında işlədilir. Yəni bu, dərstdə bir dildən o biri dilə keçid və ya bir neçə dildən istifadə olunma metodu, şagirdlərin çoxdilliliyinin resurs kimi göründüyü və tədrisin təbii hissəsi kimi istifadə edildiyi iş üsulunu təsvir edən bir termindir [García & Wei 2014:20]. *Translanguaging* iş üsulunun tətbiq edilməsində əsas fikir ondan ibarətdir ki, şagirdlərin hər hansı dil bacarıqları bütövlük təşkil edir və bu bacarıqlar öyrənmədə mənbə kimi istifadə edilməlidir, yəni şagirdlər bilik qazanmaq üçün bütün dil resurslarından bəhrələnmək imkanı əldə etməlidir [2014: 21].

XIX əsrin başlarından 1960-cı illərə qədərki araşdırmalarda iki dilin beyində çox yer tutması fikri və bu səbəbdən iki və ya bir neçə dil bilən insanların daha az intellektli olacağı anlayışı üstünlük təşkil edirdi. 1960-cı illərdən bəri isə, tədqiqatlarda bir dönüş nöqtəsi yaranmışdır və əvəzində çoxdilliliyin fərddə yaxşı inkişaf etmiş idrak qabiliyyətini göstərə biləcəyi fikri irəli sürülmüşdür [Musk & Wedin 2010:14]. İsveçli alim Şarlot Yohanssona görə, çoxdillilik müxtəlif kultural ifadələri anlamaq və istifadə etmək imkanlarını verə bilir və bu səbəbdən də çoxdilli insanlar birdilli insanlarla müqayisədə asan şəkildə müxtəlif istiqamətlərdə və daha fərqli düşünə bilirlər [Johansson 2000:15]. ABŞ, Kanada, Uels, İrlandiya, İngiltərə və Şotlandiya adət-ənənələri, ikidilli təhsillə bağlı son inkişaf və tədqiqatları təsvir və müzakirə edən professor Kolin Beker (Colin Baker) “İkidillilik və ikidilli təhsildə əsas məsələlər” adlı ki-

tabında ikidilli təhsilin müvəffəqiyyət şərtlərini, ikidilli təhsilin müxtəlif növlərinin nisbi üstünlüklərini və Şimali Amerika, Britaniya və İrlandiya tədqiqatlarının tənqidi qiymətləndirilməsinin hər birini nəzərdən keçirmişdir. Beker ikidilliliyin/çoxdilliliyin üstünlüklərinin səbəbini, genəldə çoxdilli insanların hələ uşaq ikən inkişaf etmiş zehni qabiliyyətə və yeni anlayışlar formalaşdırmaq qabiliyyətinə sahib olmasında görür [Baker 1988: 8]. Bu sonuncuya isə *metalingvistik bilik* deyilir.

İsveçdə müxtəlif etnik mənsubiyyətlərdən olan ailələr/fərdləri əhatə edən bir ərazidə çoxdilliliyin uşaq və gənclər üçün önəmi Otterup tərəfindən “Özümü yalnız istedadlı hiss edirəm” adlı (2005) doktorluq dissertasiyasında araşdırılır. Bu tədqiqatda müşahidə olunan fərdlərin (informatorların) çoxdilliliyin əhəmiyyətini öyrənmək üçün sorğu anketindən istifadə olunur. Otterupun araşdırmasındakı materialların toplanması 179 müsahibə anketi və səkkiz müsahibədən ibarətdir ki, burada çoxdilli uşaqların dil istifadəsi ev və məktəb mühiti ilə bağlı öyrənilibdir. Nəticələr, digər məsələlərlə yanaşı, şagirdlərin böyük bir hissəsinin məktəbdə, fənn dərslərində və dərsi anlamağa kömək edən ana dili müəllimləri ilə birlikdə keçən sessiyalarda, ana dilindən istifadə etdiklərini göstərir. Bununla yanaşı, şagirdlər qeyd edirlər ki, yalnız müstəsna hallarda məktəbdə öz ana dillərindən istifadə edə bilirlər, çünki İsveç dili tədrisin dominant dilidir [Otterup 2005:77]. Bundan əlavə, Otterup izah edir ki, şagirdlər İsveç dilini vacib dil hesab edirlər, çünki bu, İsveçdə əsas dildir və məktəbdə dominant tədris dilidir [2005:85]. Otterupun apardığı sorğu həmçinin göstərir ki, şagirdlər öz ana dilini yüksək qiymətləndirirlər, çünki bu dil qohumlar, dostlar və ailə ilə ünsiyyət üçün istifadə olunur [2005:85].

Şarlot Yuhansson da doqquz şagirdin öz ikidilliliyinə yanaşmasına diqqət yetirərək dil tərcümeyi-halı, dilə münasibət anketləri və müsahibələr daxil olmaqla on fərqli tədqiqat meto-

dil ilə (İsveç dili) güclü bağlılığı vardır, onların həm də öz ana dilləri ilə emosional bağlılıqları vardır [Johansson 2000: 91]. Yuhanssonun sorğusundan belə görünür ki, şagirdlər İsveç dilinin dominant statusa malik olduğu mühitdə olduqları üçün bu L2-dili inkişaf etdirməyin vacib olduğunu düşünürlər [Johansson 2000: 87]. İsveçdə, başqa Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi, fərd bu ölkədə doğulub-böyüsə də (hətta fərd ikinci nəsil mühacir ailəsindən olsa belə) İsveç dili onun *ikinci dili* adlanır. Azərbaycanda sovet dövründə məktəb sistemində rus bölmələrində oxuyan türk və digər xalqlardan olan şagirdlər üçün də rus dili ana dili kimi təqdim olunurdu. Fikrimcə, bu məqamın davam etdirilməsi yuxarıda sadaladığım səbəblərdən elmi baxımdan yanlışdır. Bu həm də siyasi baxımdan yanlışdır, lakin bu xusus hazırkı məqalənin mövzusu olmadığından üzərində dayanılmayacaqdır.

Yuhanssonun sorğusunda da görünür ki, şagirdlər İsveç dilinin müəyyən statusa malik olduğu mühitdə yaşadıkları üçün onlar öz L2 – isveçcəsini inkişaf etdirməyi vacib bilirlər. Otterupun sorğusunda olduğu kimi, Yuhanssonun araşdırması da göstərir ki, İsveç dili L2 olan şagirdlər isveçcəni bu ölkədə öz ana dillərindən daha yüksək statusa malik hesab edirlər [Johansson 2000:87].

Ana dilini təyin etməyə başlamaq üçün onu vurğulamalıyıq ki, bu ilk eşitdiyimiz və mənimsədiyimiz dildir, ona görə də ana dilini bəzən *birinci dil* də adlandırılır [Abrahamsson 2009: 13]. *Birinci dil* amma hər zaman ana dili olmaya bilər, çünki birinci dil valideynlərin ana dili olmaya da bilər, məsələn xaricdə böyüyən uşaqlarda və ya valideynlər müxtəlif etnik qrupdan olub müxtəlif ana dilini danışdıqda və s.). *İkinci dil* qavramı, insanın birinci dilini inkişaf etdirdikdən və ya inkişaf etməyə başladıqdan sonra mənimsədiyi dili və onun öyrənməsini qapsayır. Beləliklə, birinci və ikinci dillər arasındakı əsas fərq dil qabiliyyətlərinə aid edilmir, yəni bu bir dilin mütləq digərindən

güclü olması lazımdır anlamında deyil, sadəcə olaraq müvafiq dillərin öyrənilmə ardıcılığına aid edilir. İsveçli alim Hammarberg [2013: 67] də Abrahamssonun fikrini təsdiqləyərək yazır ki, birinci dil körpə vaxtı inkişaf edir, ikinci dil isə bu dövrdən sonra öyrənilir. Abrahamsson [2009: 13] birinci dilin həmişə ən güclü dil olmadığını vurğulayır, çünki o, xüsusilə immiqrasiya kontekstində olan uşaqların ikinci dillərinə ən güclü dil kimi sahib olduqlarını gördüyünü bildirir.

Bununla yanaşı, ikinci dillə *xarici dil* arasındakı fərqi də qeyd etmək lazımdır. Bir tərəfdən, ikinci dili xarakterizə edən onun əsas ünsiyyət dili kimi istifadə olunduğu ölkədə və mühitdə öyrənilməsidir [Abrahamsson 2009: 14]. Bu baxımdan Rusiyada və hər hansı bir xarici ölkədə böyüyən azərbaycanlı uşaqlar üçün rus dili, ərəb dili və ya hər hansı Avropa dilləri ikinci dildir. Rusiyada rus dili və hər hansı bir Avropa dövlətində tədris alan azərbaycanlı uşaqlar və yetkinlər üçün o dövlətin dili ikinci dildir. *Xarici dillərin* öyrənilməsi isə əsas ünsiyyət dili kimi istifadə olunmayan ölkədə yeni dilin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında yaşayıb rus dilini rus bölməsində öyrənən şagirdlər üçün rus dili ikinci dil adlandırılmalıdır, Azərbaycan bölməsində ruscaı öyrənən şagirdlər üçün isə rus dili xarici dil adlandırılmalıdır.

Vurğulanmalı olan fərq L1 ilə xarici dilin öyrənməsi arasındakı fərqdır. Butzkamm [2011: 380] və başqa alimlər L1 və xarici dilin mənimsənilməsi ilə bağlı mühüm fərqləri qeyd edirlər. Birinci fərq vaxt amilinə aiddir, yəni dilin mənimsənilməsinə gedən vaxt. Məsələn, Kembric Universitetinin alimi Klarkın araşdırmasına görə üç yaşlı uşaqlar həftədə 70 saata qədər L1 istifadə edirlər [Clark 2009: 377]. Böyüklər isə bu vaxtın onda birindən də az vaxtdan istifadə etməklə xarici dili öyrənirlər.

Grojanın (2010) nəticələrindən fərqli olaraq, Kamminsin nəticəsinə görə, öyrəncilərin dil inkişafı üçün interkültürəl perspektiv vacibdir [Cummins 2000]. Kammins müəllimlərə istinad

edir və hesab edir ki, onlar daha fəal və təşəbbüskar olmalı və ikidilli öyrəncilərə daha çox maraq və diqqət göstərməlidirlər. Sosiokültürəl perspektivi Kamminsın araşdırması ilə əlaqələndirərək aydın olur ki, uşaqların biliklərinin inkişafının əsasını onların yaşadığı sosial-mədəni amillər qoyur. Uşaqların mədəniyyət və dil bazası sosiokültürəl bazanı qurur. Tədqiqat nəticələri problemin başqa bir bucağını da göstərir, belə ki, İsveç alimi Marqaret Obondo (1999) öyrəncinin hansı mədəniyyətdən olmasından asılı olaraq integrasiyanın fərqli cəhətlərini vurğulayır. Sosiokültürəl perspektiv çərçivəsi və təməli Obondonun nəzəriyyəsində vurğulanan uşaqların ailəsi və ətrafı tərəfindən erkən yaşlarından söhbətlərə integrasiya olunmasının vacibliyi ilə bir araya gətirilə bilər.

YUNESKO ibtidai məktəbin ilk illərində şagirdlərin oxumağı və yazmağı tam öyrənə bilməsi üçün dərslərin cəmiyyətin ana dilində aparılmasını tövsiyə etmişdir və bu müddət ərzində şagirdlərin həm də erkən riyazi anlayışlar və digər akademik fənlərlə tanış olmasını tövsiyə etmişdir. Həmçinin Yared Seidin (2016) Efiopiyada apardığı və *Economics of Education Review* jurnalında dərc etdirdiyi araşdırma göstərir ki, uşaqlara ibtidai siniflərdə tədris vasitəsi olaraq ana dillərində dərs verildikdə, bu, onların təhsil nəticələrini yaxşılaşdırır. Bharathidasan Universitetinin alimi Rajathurai Nishanti tərəfindən aparılan araşdırma göstərir ki, ana dili insanların düşüncə və duyğularını formalaşdırmaqda həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ana dilində təhsil ona görə də uşağın hərtərəfli inkişafına səbəb olur. Öz dilində öyrənmək öyrəncinin özünü daha yaxşı ifadə etməsinə kömək edir. Bu, məktəbdə öyrənməni müəllim və öyrəncilər arasında iki yollu ünsiyyətə çevirir. Mövzunun başa düşülməsi öyrəncinin özünə inamını artırır və onu təhsilini davam etdirməyə sövq edir, beləliklə də ölkədə məktəbi tərk etmə nisbəti də aşağı salınır.

Uşaqlar ana dilini inkişaf etdirdiyi halda tənqidi düşünmə və oxuma-yazma-savadlanma bacarıqları kimi (ing. *literary*

skills) bir çox digər vacib bacarıqları da inkişaf etdirmiş olurlar. Nishanthi (2020) özünün “Understanding of the Importance of Mother Tongue Learning” elmi məqaləsində ana dilinin əhəmiyyətini doqquz əsas səbəbə bağlayır: a) intellektual inkişaf; b) şəxsi və mədəni kimliyin inkişaf etdirilməsi; c) öz ölkəsinin mədəniyyətilə daha yaxşı bağlılıq; d) yeni dillər öyrənmək üçün güclü zəmin hazırlanması; e) kommersiya faydaları; f) ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və anlaşılması; g) iş imkanlarının yaradılması; i) güclü ailə, qohumluq bağlarının inkişafına səbəb olması; j) fərdin özgüvəninə stimullaşdırılması, həm də öz kimliyi haqqında bilincin yaranması; k) qürur məsələsi.

Araşdırmalar göstərir ki, bilişsel (ing. cognitive) inkişaf-la yanaşı öz ana dilində səlis danışanlarda *intellektual inkişaf* nisbətən daha sürətli olur [Nishanthi 2020]. Həmçinin qeyd edilmişdir ki, əgər şagird öz ana dilində təhsil alırsa, onun təhsil nailiyyətlərinin nisbəti başqa dildə tədris olunan şəxsdən daha çoxdur. Çünki ana dili *şəxsi və mədəni kimliyi* inkişaf etdirir. *Şəxsi kimlik* insanın özünü və ailəsinin çevrəsindəki insanları və öz tarixini anlamasından irəli gəlir. İnsan ana bətninə düşərkən bir genetik koda malik olur, ana bətnində olarkən ilk olaraq ana dilini eşidir və bu şüuraltı olaraq onun həyata baxışlarını və emosiyalarını müəyyən etməyə başlayır. Beləliklə, bu, ailə, cəmiyyət, mədəniyyət və kimliklə instansiya əlaqəsinin əsasını inkişaf etdirir. Onun güclü təməli sosial mənşəyi və xarakterini ən əsas və təbii şəkildə dərk etməklə özünü güclü şəkildə qəbul etməyə imkan verir. Bundan əlavə, fərdin həyatında cərəyan edən digər mərhələlərdə cəmiyyətdə danışılan başqa dillərdən öz ana dilini qoruduqda, şübhəsiz ki, *mədəni kimlik* yaranır.

Ana dilimiz *mədəniyyətimizi* qoruyub saxlamağın və onu canlı saxlamağın ən mühüm yoludur. Nəzərə almaq lazımdır ki, davamlı olaraq ana dildən ikinci dilə birbaşa tərcümə etməklə kultural anlayışlar ana dildə olduğu kimi eyni mahiyyəti daşımaya bilər. Ona görə də, bir mədəniyyəti dərindən və hərtərəfli

tanımağın ən yaxşı yolu ona məxsus dili bilməkdir. Ana dili mədəniyyətimizə və köklərimizə bağlı qalmağımıza fayda verir.

Əgər insan öz ana dilini güclü bilirsə, onun yeni dilə yiyələnməsi daha asan olur. Uşaq uşaqlıqdan öz ana dilində oxuyanda o, əlavə dillərdə daha güclü *ədəbi qabiliyyətlərə* (oxuma, yazma, anlama və özünü ifadə etmə) malik olur. Ana dili əlavə dilləri öyrənmək üçün *möhkəm təməl* inkişaf etdirir. Uşaqlar kiçik yaşlarında bir neçə dil öyrənməyə qadirdirlər. Beləliklə, ana dilində güclü bazaya sahib olmaq onları əlavə dilləri öyrənmək bacarıqları ilə təchiz edir. Uşaqlar buna dilin fərqli quruluşlarını başqa dillərə köçürərək (ing. *transfer*) nail olurlar. Uşaq öz ana dilini öyrəndikdə inkişaf edən qrammatika asanlıqla başqa dilə transfer oluna, ötürülə bilir, beləliklə də uşaq başqa dillərdə sözlərin mənasını asanlıqla təxmin edə və ya mənalарın arasındakı mənanı oxuya bilir.

Müasir dünyada işguzar həyatda, işlər daha çox xalqların öz ana dilində getməkdədir, bu səbəbdən də ana dillərin əhəmiyyəti eksponential şəkildə, yəni birdən-birə sürətlə artmışdır. Belə bir ssenaridə, əgər bir fərd sahibkar olmaq iddiasındadırsa, o oxumağı və yazmağı bildiyi, yaxşı anladığı ana dilindən çox faydalana bilir. Öz ana dilinin faydası ilə pul qazanma imkanları bugünkü bazar sistemində genişdir. Artan immiqrasiya və ingilis dili və rus dilindən başqa əlavə dillərdə danışan xarici sahibkarların, öyrəncilərin sayının artması cəmiyyətimizi xarakterizə edir. Beləliklə, səmərəli ünsiyyəti və bir-birini başa düşməyi asanlaşdırmaq üçün iqtisadiyyatın məktəblər, səhiyyə və biznes kimi müxtəlif sektorları fərqli dilləri anlama ehtiyacını zəruri edir. Bunun nəticəsi olaraq, əmək bazarında müxtəlif dilləri bilən şəxslərə ehtiyac yaranır. Bir neçə yerli dialektləri başa düşmək və səlis danışmaq fərdlərə dil mütəxəssisi olmaqda üstünlük verir və bu yolla qazancılı işə düzəlmə imkanı yaradır.

Uşaqlıq dövründə insan valideynləri ilə vaxt keçirdikdə ünsiyyət imkanlarını təkmilləşdirir və bu bacarıqlar məktəbdə

dərslərdə iştirak etməklə ən vacib olan bacarıqlar olur. Həmçinin, valideynlər uşaqlarına nağıl və əhvalatlar danışdıqda, söhbətlər etdikdə, bu onların terminologiyasını və anlayışlarını artırır. Beləliklə, öyrənmə zamanı uşaqlar özəl səy göstərmədən dərsi izləməklə mövzunu başa düşürlər və təhsildə uğurlu nəticələr qazanırlar.

Ana dili möhkəm ailə bağlarının böyüməsinə səbəb olur. Çox sayda böyük ailələrdə, özəlliklə təsərrüfatla məşğul olan ailələrdə, əsasən mühacirlərin evlərində, bəzi ailə üzvləri, məsələn, nənə və babalar və valideynlər müxtəlif ölkələrdə ingilis dilinin universal faydası olmasını başa düşürlər. Beləliklə, uşaq öz ana dilindən başqa bir dildə danışmağa xüsusi diqqət yetirərək böyüdükdə, bəzi ailə üzvləri ilə linqvistik boşluq yaranır, bu da öz növbəsində həmin ailə üzvləri ilə emosional əlaqənin kəsilməsi ilə nəticələnir.

Ana dilini bilmək insan həyatının fundamental aspektidir. Bu, insanın özgüvənini stimullaşdırır və onun fərdi və mədəni kimliyi haqqında məlumatlılıq yaradır. Ana dilini yaxşı bilmək qürur məsələsidir. Bu, insanın özünə inamını artırır, fərd öz şüurunda kimliyinin fərqlində olur, eyni zamanda bu fərdin öz ortaqlıq mədəni kimliyi ilə daha yaxşı əlaqə qurmağa kömək edir. Ana dilinin kimliyin müəyyənləşməsində böyük müsbət təsiri var; lakin ölkəmizdə bir çox məktəblərdə tədris dilinin rusca olması valideynlərin uşaqları ilə rus dilində danışmağa təşviq edir. Bu isə uşaqların şüurunda çaşqınlığa səbəb olur və beləliklə, onlar həm birinci, həm də ikinci dili mənimsəməkdə çətinlik çəkmiş olurlar.

Alimlər ana dilinin öyrənilməsinin çətinliklərini iki əsas amildə görürlər: 1) qeyri-ana dilində təhsilin üstünlük təşkil etməsi, 2) ana dilinin öyrənilməməsi əvvəlcədən mövcud olan bərabərsizlikləri vurğulaması. Güney Azərbaycanda İran rejimi şəraitində, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, hətta bir çox əski Sovet İttifaqına daxil olan ölkələrdə uşaqların əhəmiyyətli

bir hissəsi məktəbə tədris dilində danışmadan başlayırlar. Bir çox təhsil sistemləri ana dilinin tədrisi əvəzinə, dövlət dilindən və ya qlobal dillərdən istifadə etməyi üstün tuturlar. Təhsil çox vaxt köhnə müstəmləkə dilində, post-sovet ölkələrdə rus dilində və ingilis dili kimi beynəlxalq dildə aparılır. Bu, uşaqlara müəyyən beynəlxalq “vacib” dillərin onların sonrakı həyatda rəqabət üstünlüyü verdiyi inancına əsaslanır. UNESCO [2008 a] qeyd edir ki, “Afrika uşaqların əksəriyyətinin məktəbə xarici dildən istifadə edərək başladığı yeganə qitədir”. Təhsil demək olar ki, universalılıqla köhnə müstəmləkə dillərində təklif olunur, fransız, ingilis və ya portuqal dillərində, gənclərin əksəriyyəti isə bu dilləri evdə heç danışmırlar. Məsələn, qeyri-ingilis dilində danışan Zambiyada təhsil ingilis dilində tədris olunur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, ibtidai siniflərin sonunda uşaqlar səlis oxuya və ya aydın yaza bilmirlər. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında uşaqların nisbətən böyük bir hissəsinin rus dilində təhsil alması xalqımız üçün mənfi haldır. Azərbaycan Respublikasında təhsilin nəticələrinin öyrənilməsi üçün aparılmış əsaslı və şəffaf araşdırmalar mövcud olmasa belə, əlimizdə hər hansı bir obyektiv araşdırma nəticələrinin statistikası olmasa belə, ölkəmizdə ibtidai siniflərin sonunda genəlliklə şagirdlərin rus dilində səlis oxuya və ya aydın yaza bilməməsi, sərbəst inşa yazmaq qabiliyyətinin olmaması, özlərini sərbəst ifadə etmək bacarığının olmaması aşkardır. Bir çox hallarda şagirdlər təlimatları müəllimin və ya rus dilini yaxşı bilən başqa böyüklərin köməyi olmadan oxuyub başa düşümlər və bu üzdən məsələləri sərbəst həll edə bilmirlər və imtahanlarda uğursuz nəticələr əldə edirlər. Oxuyub mətni başa düşmək bacarıqları, hətta yuxarı sinif şagirdləri arasında da zəif olur. Ali təhsildə savadlılıq bacarıqları qeyri-qənaətbəxşdir: tələbələr oxu vərdişlərinin olmaması və yazı bacarıqlarının zəif olması səbəbindən məlumatları qavraya bilmirlər.

Ana dilində təhsilin təmin edilməməsində güclü bir kapital ölçüsü (ingiliscə *equity dimension*) var. Ana dili əvəzinə uşaqlara

öyrədilən dil (məsələn, İranda fars dili, Hindistanda ingilis dili, SSRİ dövründə və ya post-sovet dövlətlərində rus dili və s.) çox vaxt geniş ictimai bərabərsizlikləri və ya hakimiyyətdəki asimetriyaları əks etdirir. Məsələn, marginallaşmış milli azlıq qrupları öz kimliklərinin və dillərinin geniş cəmiyyətdə tam tanınması, hörmət edilməsi və ya başa düşülməsi üçün mübarizə aparırlar. Ana dilinin tədrisdə təmin edilməməsi bu bərabərsizlikləri davam etdirən ayrı-seçkiliyin bir formasıdır. Daha yoxsul kənd yerlərindən olan uşaqların keyfiyyətli təhsil alma ehtimalı azdır və savadsız yetkin olma ehtimalı daha yüksəkdir. Nişanti digər tədqiqata istinadən [Arnold, Bartlett, Gowani, & Merali 2006] bildirir ki, əvvəldən mövcud olan marginallaşma, yoxsulluq və ya keyfiyyətsiz tədris elementləri qeyri-ana dildə təhsillə üst-üstə düşdüyü zaman, uşaqlar ya məktəbə gedə bilmirlər və ya getsələr də dərsi mənasız görürlər, yəni sinifdə qalmaq üçün onlar özlərinə çox az şeydə məna tapırlar [Nishanthi, 2020].

İsveçli alimlərə görə, məsələn Şarlot Yohansson, dünyanın bir çox başqa yerlərində hökm sürən linqvistik şərtlərdən fərqli olaraq, İsveçdə 1960-ci illərə qədər monodillilik norma kimi qəbul edilirdi [Johansson, 2000:15]. Lakin bu monodillilik normasına etiraz edilmişdir, çünki son dövrlərdə İsveç multikultural ölkəyə çevrilmişdir və bu gün İsveçdə ana dili qeyri-İsveç dili olan öyrəncilərin nisbəti orta İsveç bələdiyyəsində 36,9% təşkil edir [Gibbons, 2016:18]. Buna görə də, daha yaxşı funksional və dəyərli məktəb kontekstini yarada bilmək üçün bu öyrəncilərin öz ikidilliyi/çoxdilliliyi barədə nə düşündüklərini araşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. İsveçli alimlər bu məsələni illərdir mütəmadi olaraq araşdırırlar. Onlardan Yohanssonun qənaəti budur ki, dil və kimlik arasında güclü əlaqə vardır, çünki fərd məhz dil vasitəsilə çevrəsindəkilərlə əlaqə qurur və özü haqqında təsəvvür yaradır [2000:10]. Dil həm də fərdin əhalinin çoxluğunu təşkil edən qrupa öz mənsubluğunu çatdırmaq üçün istifadə etdiyi sosial göstərici kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Bu səbəbdən

də ana dili və ikinci dildən istifadə kimlik aktı kimi qəbul edilə bilər və ona görə də şagird və müəllim münasibətlərində dil və kimlik arasındakı bu əlaqəni nəzərə almaq vacibdir.

Çoxdillilik və müxtəliflik cəmiyyəti zənginləşdirir, lakin bunun məktəbdə və tədrisdə necə istifadə oluna biləcəyinə və inkişaf etdirə biləcəyinə dair bilik əldə edilməsi tələb olunur. Məktəbdə *mədəni müxtəliflik* anlayışı (İng. *cultural diversity*), məsələn, dillər, etniklər və mədəniyyətlər haqqında ola bilər [Musk & Wedin 2010: 9], bu da o deməkdir ki, tədqiqatlara bir neçə başlanğıc nöqtəsindən başlamaq olar. Mənim tədqiqatım ana dili aspektindən başlayır və çoxdilli öyrəncilərin öz çoxdilliliyinə münasibəti araşdırılır.

3. Nəzəri başlanğıc nöqtəsi. Dil və kimlik insan olmağın əsas parçasıdır [Watt & Llamas 2010: 2], çünki dil insanın öz kimliyini ifadə etmək vasitəsidir. Birləşmiş Krallığın York Universitetinin professoru Dominik Vatt izah edir ki, insanların öz kimliyini dil vasitəsilə ifadə etmələrinin dolayı yolu başqa insanların danışdığı tərzinə əsaslanaraq onların kimliyi haqqında necə fikir formalaşdırmasıdır. Dil kimliyi şəxsin kim olduğunu əks etdirir, lakin kimliyin yaranmasında sosial aspekt də vacibdir, çünki insanlar müxtəlif sosial kontekstlərdə olurlar və həmin sosial kontekstlərdə insanda dil əsasında başqa insanlar haqqında fikirlər yaranır [Watt & Llamas 2010: 2].

Əsrin ən mühüm mütəfəkkirlərindən biri kimi qəbul edilmiş Pol Rikkör (Paul Ricoeur) “Oneself as Another” kitabında (1992) “fəlsəfi etika”nın ən aydın izahını verməklə “özünün başqası kimi” mövqeyini əsaslandırır və əxlaq metafizikası üçün zəmin yaradır. Şəxsi kimlik (İng. *personal identity*) konsepsiyasına diqqət yetirərək, Rikkör, onun epistemoloji yolunu və ontoloji statusunu göstərən *Özün* (İng. *Self*) hermenevtikasını inkişaf etdirir. Rikkörə görə, şəxsi kimlik, insanın *özü* (ing. *the self*), kənar subyekt olan *başqası* (ing. *the other*) ilə münasibətdədir [Ricoeur 1992: 180]. *Özü* və *Başqası* arasındakı qarşılıqlı əlaqə

insanın fərdi kimliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, Rikkör hesab edir ki, fərdi kimlik fərdin iştirak etdiyi sosial kontekstdən asılı olaraq dəyişkəndir, yəni fərdi kimlik kiməsə və ya başqa bir nəyəsə münasibətdə müəyyən edildikdə yaranır [Ricoeur 1992: 181].

İsveçli alimlər Gisela Hokansson və Katrin Norrbi hesab edirlər ki, *kimlik anlayışının* tərfi xarici amillərin qurulmasının bir forması olduğuna görə sosial konstruktivist yanaşmasına uyğundur [Håkansson & Norrby 2007: 30]. Sosial konstruktivist nöqteyi-nəzərdən kimliyin yaradılması sosial kontekstdən təsirlənir, yəni insan öz kimliyini içində varındığı, çevrəsinin onu necə qəbul etdiyinə görə özü formalaşdırır. Burada kimliyin yaradılmasına baxışda, sosial konstruktivizmin baxışı essentializmin baxışından fərqlənir, çünki essentializmdə kimlik statik bir vəziyyətdir, dəyişməzdir, yəni sosial mühitdən asılı olmayan, ancaq fərdin üzərində qurulan fenomendir [2007: 30]. Stier isə kimliyin dəyişməz olduğunu sorğulayır [Stier 2003:22]. Stier kimliyin statik bir vəziyyət olduğunu inkar edir və kimliyin sosial vəziyyətdən (ing. *situation*) vəziyyətə dəyişdiyini bildirir [2003: 22]. Bununla yanaşı, Stier hesab edir ki, kimlik izolyasiya olan bir şey kimi qəbul edilə bilməz, çünki insanın kimliyi özünün xaricində olan bir şeyə münasibətdə öz mənasını alır və oluşdurur. Bu məqam isə Rikkörin kimliyin yaradılması haqqında düşüncəsinə uyğundur [1992: 181]. Həmçinin Finlandiyalı alim Loyander-Visapaa [Lojander-Visapää 2001:102] öz nəzəriyyəsində bu çıxış nöqtəsini götürür və o, lingvistik kimliyin müxtəlif dil qruplarına çıxış imkanı verdiyinə inanır.

4. Araşdırmanın metodologiyası. Araşdırmada kvalitativ tədqiqat yanaşmasından istifadə edilmişdir ki, bu da öyrəndiyimiz fenomen haqqında anlayışımızı dərinləşdirməyimiz deməkdir. Belə kvalitativ yanaşma çərçivəsində müxtəlif üsullar, məsələn, dərin müsahibələr və ya müşahidələr seçilə bilər. Araşdırmamda anket sorğusu metodundan istifadə olunur və seçimin əsas

motivi Yuhanssonun *Multikultural sinifdə çoxdillilik* (2000) adlı dissertasiyasında uğurlu metod olmasından qaynaqlanır. Yuhanssonun tədqiqatı 1996-cı ildə altıncı sinifdə oxuyan doqquz çoxdilli şagird üzərində aparılmışdır. Həmin sorğunun aparıldığı vaxtdan 26 il keçdiyindən çoxdilli şagirdlərin zamanla öz çoxdilliliyi qavrayışındakı fərqləri müzakirə etmək üçün həmin dissertasiyanın bəzi hissələrinə müraciət etmək maraqlıdır. Yuhanssonun tədqiqatında dil tərcümeyi-halı, müşahidələr və dil gündəlikləri daxil olmaqla on fərqli tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Mən yalnız şagirdlərin çoxdilliliyə və linqvistik kimliyə münasibətini öyrənməyə yönəlmiş sorğudan (ing. *the attitude survey*) istifadə etməyi seçmişəm. Şagirdlərin çoxdilliliyə münasibəti və onların dildən istifadəsi ilə öz kimlikləri arasındakı əlaqə haqqında nüanslı təsəvvür əldə etmək üçün kəmiyyət metodundan da istifadə edilmişdir [Trost, 2007:20]. Mənim tədqiqatımdakı münasibət sorğusuna 46 yuxarı sinif şagirdi cavab verib, onların da beş nəfəri İsveçdə yaşayan Azərbaycan əsilli ailələrin övladlarıdır. Münasibət sorğusundakı suallar birbaşa Yuhansson sorğusundan (2000) götürülüb, bu da sualların elmi cəhətdən təcrübədən keçirildiyini və buna görə də metodoloji cəhətdən etibarlı olduğunu göstərir. *Dilə münasibət* sorğusu şagirdin çoxdillilik nisbətində öz ana dilinə, ikinci dilə (L2-İsveç dili) və öz ailəsinə münasibətinə dair bir neçə sualdan ibarətdir. Sorğu sorğuda iştirak edənlərin suallara məlumat verən dörd cavab alternativinin köməyi ilə qərar verdikləri ifadələr kimi hazırlanmışdır ki, bu da onlara cavabları bir-biri ilə müqayisə etmək imkanı verir [bax Denscombe 2009: 209]. Denskamba görə, sorğular apararkən məlumat verənlərin yaşını nəzərə almaq vacibdir [2009:208]. Sorğumdakı məlumat verənlərin 16-17 yaşı var və onlar İsveç dilini ikinci dil kimi öyrənirlər. Şagirdlər İsveçdə 3-7 ildir ki yaşayırlar, bu da onların isveççə biliklərinin fərqli olması deməkdir. Bu amilləri nəzərə alaraq, Yuhanssonun *dilə münasibət* sorğusundan istifadə etmək

məqsədə uyğundur, çünki sual formaları aydın şəkildə tərtib edilmiş və hədəf qrupa uyğunlaşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti çoxdilliliyinə müsbət münasibət bəsləyirlər, lakin eyni zamanda onlar məktəbdə ana dilindən daha çox istifadə etməyi arzulayırlar. Şagirdlərin ortaq cəhəti odur ki, onlar öz ana dillərinə dəyər verirlər və ailələrinin ana dilində danışmağa davam etməsinin vacib olduğunu düşünürlər. Şagirdlər hesab edirlər ki, onların çoxdilliliyi dəyərlidir və hər kəsin öz ana dilini yaxşı öyrənməsi əhəmiyyətlidir. Sorğu onu da göstərir ki, şagirdlərin əksəriyyəti gələcəkdə onlara xitabən Azərbaycan, ərəb, fars, serb dilində və s. L1-dildə danışan şəxs kimi deyil, isveçdilli şəxs kimi görünmək istəyirlər.

Araşdırmamın nəticələri müəllimlərin və şagirdlərin ana dili tədrisinin ikinci dilin öyrənilməsinə, kimliyin və biliyin inkişafına müsbət təsiri barədə təsəvvürlərini aydın göstərir. Müəllimlərlə müsahibədə onlar ana dili müəllimləri ilə fənn müəllimləri arasında kifayət qədər əməkdaşlığın olmadığını qeyd edirlər. Tədqiqatda iştirak edən hər kəs ana dilinin tədrisinə müsbət yanaşır, lakin nəticələr də göstərir ki, məktəbin ana dilinin tədrisinə ayırdığı vaxt və resurslarda bu dilin tədrisini çətinləşdirən bir çox çatışmazlıqlar var. İştirakçılar ana dili fənninin təşkilində dəyişiklik və inkişaf görmək istərdilər.

II. Ana dilinin öyrənilməsini necə təkmilləşdirmək olar?

Müvafiq və yerli olaraq hazırlanmış oxu və kurikulum materialları ilə uşağın bildiyi dilə, mədəniyyəti və mühitinə əsaslanan kurikulum erkən öyrənmə uğuru üçün çox vacibdir. Çoxdilli kontekstlərdə məktəb təhsilinin ilkin mərhələlərində ana dilindən istifadə mərkəzi xətt olmalıdır. Bu cür öyrənmədə dərs uşağa tanış şeylərdən danışmaqla başlayır və yeni biliklər onların üzərində qurulur. Ev və məktəb arasında hamar keçid

yaradır; şagirdin marağını stimullaşdırır, öyrənməyə həvəs yaradır və dərstdə daha fəal iştirakı təmin edir. Bu, uşaqları savad əldə etməyə hazırlayır və həm ana dilində, həm də lazım olanda başqa dillərdə səlis danışmağı və özünə inamı təşviq edir.

Azərbaycanda ana dilində materialların mövcudluğu təmin edilməlidir, istər rus bölmələrində istər ingilis məktəblərində və ya başqa tədris ocaqlarında. Uşaqlar oxumaqla məşğul olmalı və oxumaq və öyrənmək üçün onlarda həyəcanlanma və həvəc yaranmalıdır, bu isə yalnız onların başa düşəcəkləri və sevəcəyi materiallar olduqda baş verə bilər. Əksər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə uşaqların gördükləri yeganə oxu materialı məktəb dərslikləridir ki, onların da çeşidi əsasən çox az olur. Öyrənməyi dəstəkləyən digər materiallar demək olar ki, mövcud deyildir. Yaxşı materiallara əli çatmayan uşaqlar savadlı olmaq və öyrənmək üçün mübarizə aparmalı olurlar. Əksər aşağı və orta gəlirli ölkələrdə ibtidai məktəblərin əksəriyyətinin kitabxanası yoxdur və əlavə kitablar ailələrin ödəyə bilməyəcəyi lüks əşyalardır. Onların dillərində dərsliklər çox azdır və ya heç yoxdur.

Erkən uşaqlıq dövründə ana dilində təhsil verilməlidir. Savadlılığın inkişafı erkən yaşlarda başlayır və evdəki mühit uşaqların öyrənmək nailiyyətində mühüm amildir. Bu, uşaqların oxumağı öyrənmək üçün lazım olan bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Valideynlər və cəmiyyət savadlılığın inkişafına dəstək verdiyi ölkələrdə, nəticələrdə nəzərəcarpacaq dərəcədə irəliləyiş görsənir. Uşaqlara nə qədər tez yaşda nağıllar oxunarsa, onlar sonralar bir o qədər yaxşı dərs oxuyurlar: gündə cəmi 15 dəqiqə oxumaq uşaqları ildə bir milyon yazılı sözlə tanış edə bilər və bu da onların zəngin lüğətini inkişaf etdirməyə kömək edir. Öz evlərində oxu materialları olan uşaqların rəvan oxumağı inkişaf etdirmək ehtimalı daha yüksəkdir.

Lakin erkən savadlılıq bacarıqlarının uğurla öyrədilməsi yalnız uyğun materialların təmin edilməsindən deyil, həm də bu bacarıqların tətbiqi və öyrədilməsindən asılıdır. Ona görə də

effektiv tədris üsullarını dəstəkləmək lazımdır. Dərsliyə diqqət yetirməklə, əzbər öyrənmə çox güman ki, uşağın rəvan oxuma qabiliyyəti ilə nəticələnəcək, amma qavraması məhdud qalacaq. Müəllimlər uşaqların öyrənmə prosesində fəal ola biləcəkləri cəlbəedici təlim strategiyalarından istifadə etməlidirlər. Bu cür strategiyalar o zaman mümkün olur ki, uşaqlar tədris dilini başa düşürlər və buna görə də interaktiv şəkildə ola bilirlər.

Ana dili müəllimləri yetişdirilməlidir və onlar başqa fənn dərslərinə də cəlb edilməlidir. Ana dili təhsili üçün uşaqların dilini və mədəniyyətini bilən müəllimlər tələb edilməlidir. Ferrerin tədqiqatına əsasən bu, həmçinin fənn müəllimlərinin dərs deyəcəkləri dildə hazırlanmasını tələb edir [Nishanthi 2020]. Azərbaycan Respublikasında orta ümumtəhsil məktəblərinin rus bölmələrində fənn dərsləri rus dilində keçilir. Hesab edirəm ki, ana dili müəllimləri bu dərslərdə qeyri-rus uşaqlara dərsi qavramağa kömək etməlidirlər, eləcə də İran İslam Respublikasında qeyri-fars uşaqlara bu kömək bütün dərslərdə edilməlidir. Bu təcrübə işlədiyim İsveç Krallığının təhsil sistemində geniş tətbiq olunur.

Hər il dünyanın bir çox dövlətlərində müxtəlif dilləri təşkil edən qruplar öz icmalarının ən gənc üzvlərinin öz dil irsini saxlamasını təmin etmək zərurəti ilə bağlı müraciətlər edirlər. Bəzi dövlətlər (onlardan Filippin Respublikası bariz nümunədir) son illərdə uşaqların ilk dillərini əhatə edən *təhsildə dil siyasəti* müəyyən ediblər. YUNESKO tərəfindən hazırlanmış nümunələr toplusu [2008 b] ana dilinə əsaslanan təhsilin təşviqinə marağın artdığını və ana dilində öyrənmə proqramlarını təşviq etmək üçün hal-hazırda işlənib hazırlanan və sınaqdan keçirilən geniş çeşidli modellər, alətlər və resursları təsdiq edir.

Fənn dərslərində kömək edən müəllimlər bəzən “dominant” dildə (məsələn, rus məktəblərində rusca və ya ingilis məktəblərində ingiliscə) çox da bacarıqlı olmaya bilirlər və bu “dominant” dildə dərs deməkdə çətinlik çəkmiş ola bilirlər. Önəmli olan onların şagirdlərə mövzunu anlamağa kömək etməsidir.

Uşaqlar ana dilində daha yaxşı öyrəndiyindən YUNESKO 1953-cü ildən [UNESCO, 1953] ibtidai təhsildə ana dilinin tədrisini təşviq edir və YUNESKO ana dili təhsilinin elə başlanğıcdan üstünlüklər daşdığını vurğulayır: uşaqların məktəbə cəlb olunması və müvəffəqiyyət qazanma ehtimalı daha yüksəkdir [Kosonen, 2005]; valideynlər müəllimlərlə daha çox ünsiyyət qurur və uşaqlarının öyrənməsində iştirak edirlər [Benson, 2002]; öz çevrəsində dominant dili (ikinci dili) daha az eşidən uşaqlar, məsələn qəsəbə və kənd uşaqları, ana dilində tədris olunan məktəbdə daha uzun müddət qalırlar və onların sinifdə qalmaq ehtimalları daha az olur [Hovens, 2002; UNESCO Bangkok, 2005]; və çoxdilli təhsil alan uşaqlar birdilli həmyaşıdları ilə müqayisədə daha yaxşı düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə meyllidirlər [Bialystok, 2001; Cummins, 2000; King & Mackey, 2007].

Qərbi Avropada aparılan araşdırmalarda bəzi pedaqoqlar iddia edirlər ki, yalnız şagirdin ana dilinin tədris dili olduğu ölkələrdə bütün şagirdlərin *Təhsilin Məqsədlərinə* çatma ehtimalı var. Tədqiqatlar həmçinin göstərir ki, Ana Dilinə Əsaslanan Çoxdilli Təhsil (mother-tongue based multilingual education, MTB-MLE) vasitəsilə təcrid olunmuş uşaqların məktəbə cəlb edilməsi uğurlu modeldir [Benson & Kosonen, 2013; Yiakoumetti, 2012].

Azərbaycan Respublikasında biz də bəzi əsas suallara cavab almağa başlamalıyıq: Ana dilində təhsil çoxdilli təhsillə birləşən zaman hansı şəraitdə və hansı resurslarla uşaqların ikinci dildə (əlavə dillərdə) öyrənmənin əsasını qoyarkən öz ana dilini mükəmməl bilməsi üçün effektiv yanaşma ola bilər? Fərdə, ailəyə, icmaya, məktəbə, bölgə və millətə yönəlmiş alternativ yanaşmaların hansı xərcləri və faydaları var? Xərcləri və faydaları ölçməyin mənalı, həm də səmərəli yolları hansılardır? MTB-MLE-tipli tədrisin müəllimlərin və müəllim köməkçilərinin işə götürülməsi, öyrədilməsi və mentorluğu, siniflərdə kurikulumların yaradılması və qiymətləndirilməsi üçün hansı təsirləri var?

Bu cür tədris Azərbaycanda necə tətbiq oluna bilər? Keyfiyyətli tədris üçün ailənin və cəmiyyətin hansı töhfələri ola bilər?

İbtidai təhsilin ana dilində verilməsi bir çox alimlər tərəfindən uzun illərdir tövsiyə edilmişdir. Onların qənaətinə görə, bu həm də qeyri-ana dilində, L2-də və ya *lingua franca* rolunu oynayan dildə, aparılan tədris üçün dərsliklərin hazırlanmasının mərkəzləşdirilməsi deməkdir. Bu səbəbdən öz milli maraqlarını, demokratikləşməni və kimlik məsələsini üstün tutan hər bir dövlətdə dərsliklərin hazırlanması həmin dövlətin öz daxilində özəl qayğı ilə həyata keçirilməlidir. Məsələn, rus bölmələrində istifadə olunan dərsliklərin hazırlanması Moskvadan asılı olmamalıdır. Belə olan halda, dərsliklərin məzmunu öyrənciyə tanış gələcək, ona görə də yaxın olacaq və oxuduğu proqramın məzmununu daha yaxşı başa düşməsinə şərait yaradacaq. Əks halda isə, mexaniki öyrənmə olur. Belə bir məktəb siyasəti həmçinin müəllimlərin dərs deyəcəkləri dildə hazırlanmasını tələb edir.

Yuxarıda verilən təhlilə əsasən Azərbaycan Respublikasında tədris üçün aşağıdakı konkret təklifləri irəli sürürəm: a) Məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün kurikulum tərtib olunmalı və kurikulumuna əsasən bütün məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqlarla ana dili ilə işləmək missiyası olmalıdır; b) İki dildə paralel dil inkişafı şagirdə dərstdə öyrənəcəyi mövzu haqqında əvvəlcədən anlayış verdiyi üçün orta məktəblərdə şagirdlərə iki dildən paralel istifadə imkanı verilməlidir; c) Azərbaycan bölməsi, rus bölməsi və ya ingilis məktəbi olmasından asılı olmayaraq, bütün məktəblərdə Ana Dili tədris edilməli və tədrisdə ana dilindən istifadə edilməlidir; d) Bütün təhsil müəssisələri ana dilinin inkişafına öz töhfəsini verməlidir və bu, müxtəlif yollarla edilə bilər.

III. Günümüzdə Azərbaycan Respublikasında təhsilin keyfiyyəti, Azərbaycan Türkcəsinin və mədəniyyətimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi və dolayısı ilə kimliyimizin qorun-

ması qonularında müzakirələrdə rus dili və Azərbaycan türkcəsi bir-birinə qarşı qoyulur. Rus dilini öyrənmək Azərbaycan dilinin hesabınadımı sualı müzakirələrin mərkəzində dayanır. Rus məktəblərinin ləğvi və ya sayca azalması üçün mübahisə edənlər də, əleyhinə olanlar da bununla bir-birinin üstündən vururlar. Ana dilinin öyrənilməsinin və tədrisdə istifadəsinin əleyhinə çıxış edənlər mövzunun dəyərinə göz yumurlar, çünki plüralist və demokratik cəmiyyətdə həm fərdlərin linqvistik səriştəsinin inkişafı perspektivdə, həm də cəmiyyətin linqvistik səriştəsinin inkişafı deməkdir və ən az bu səbəbdən ana dilinin öyrənilməsi böyük dəyərə malikdir.

İstinadlar

Abrahamsson, Niclas (2009). Andraspråksinläarning. Lund: Studentlitteratur

Arnold, C., Bartlett, K., Gowani, S., & Merali, R. (2006). *Is everybody ready? Readiness, transition and continuity: Reflections and moving forward*. Background paper for EFA Global Monitoring Report 2007.

Baker, Colin (1988). *Key issues in bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual matters.

Benson, C. (2002). Real and potential benefits of bilingual programmes in developing countries. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 5 (6), 303-317.

Benson, C., & Kosonen, K. (Eds.) (2013). *Language issues in comparative education: Inclusive teaching and learning in non-dominant languages and cultures*. Rotterdam: Sense Publishers.

Bialystok, E. (2001). *Bilingualism in Development: Language, Literacy, and Cognition*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511605963>

Butzkamm, Wolfgang (2011). Why Make Them Crawl If They Can Walk? Teaching with Mother Tongue Support. *RELC Journal*, 42 (3), 379–391

Cummins, Jim (2000). *Language, power and pedagogy: bilingual children in the crossfire*. Clevedon: Multilingual Matters.

Clark, Eve V. (2009) *First Language Acquisition*. 2. Uppl. Cambridge: Cambridge University Press.

Denscombe, Martyn (2009). *Forskningshandboken: för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. Lund: Studentlitteratur.

García, Ofelia (2009). *Bilingual education in the 21st century: a global perspective*. Malden, MA: Blackwell Pub.

Gibbons, Pauline (2016). *Stärk språket, stärk lärandet: språk- och kunskapsutvecklande arbetssätt för och med andraspråks elever i klassrummet*. 4., uppdaterade uppl. Stockholm: Hallgren & Fallgren.

Grosjean, François (2010). *Bilingual: life and reality*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Hammarberg, Björn (2013). Teoretiska ramar för andraspråksforskning. I: Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle. Kenneth Hyltenstam & Inger Lindberg (red.). *Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle*. Lund: Studentlitteratur. 2. Uppl. Lund: Studentlitteratur.

Hovens, M. (2002). Bilingual education in West Africa: Does it work? *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 5 (5), 249–266.

Hyltenstam, Kenneth & Stroud, Christopher (2004). *Språkbyte och språkbevarande om samiskan och andra minoritetsspråk*. Enskede: TPB

Yared, Seid (2016). Does learning in mother tongue matter? Evidence from a natural experiment in Ethiopia. *Journal of Education*

nomics of Education Review, Volume 55, December 2016, Pages 21-38

Johansson, Charlotte (2000). *Flerspråkighet i ett mångkulturellt klassrum: några flerspråkiga elevers förhållningssätt till språklig och kulturell mångfald i skolan*. Uppsala: Inst. för lärarutbildning.

King, K., & Mackey, A. (2007). *The bilingual edge: Why, when, and how to teach your child a second language*. New York: Collins.

Kosonen, K. (2005). Education in local languages: Policy and practice in Southeast Asia. *First languages first: Community-based literacy programmes for minority language contexts in Asia*. Bangkok: UNESCO, Bangkok.

Ladberg, Gunilla (2000). *Skolans språk och barnets: att undervisa barn från språkliga minoriteter*. Lund: Studentlitteratur.

Lojander-Visapää, Catharina (2001). *Med rätt att välja: språkval och språkstrategier i språkligt blandade hushåll i Helsingfors*. Dissertation: Helsingin yliopisto.

Musk, Nigel & Wedin, Åsa (red.) (2010). *Flerspråkighet, identitet och lärande: skola i ett föränderligt samhälle*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Nygren-Junkin, L. (2006). Modersmål har vi allihopa – här med, och där med. <http://www.sprakradet.se/2350> (30.12.2009)

Nishanti, Rajathurai (2020). Understanding of the Importance of Mother Tongue Learning” . *International Journal of Trend in Scientific Research and Development (IJTSRD)*, Volume 5 Issue 1, November-December 2020, www.ijtsrd.com e-ISSN: 2456 – 6470

Norrby, Catrin & Håkansson, Gisela (2007). *Språkinläring och språkanvändning: svenska som andraspråk i och utanför Sverige*. 1. uppl. Lund: Studentlitteratur.

Obondo, Margaret (1999). Olika kulturer, olika språksocialisation – konsekvenser för utbildning och social integrering av

invandrarbarn. Kitabın içində: Axelsson, M (red). *Tvåspråkiga barn och skolframgång – mångfalden som resurs*. Rinkeby. Språkforskningsinstitut.

Otterup, Tore (2005). *"Jag känner mej begåvad bara": om flerspråkighet och identitetskonstruktion bland ungdomar i ett multietniskt förortsområde*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet, 2005.

Ricœur, Paul (1992). *Oneself as another*. Chicago: Univ. of Chicago Press.

Stier, Jonas (2003). *Identitet: människans gåtfulla porträtt*. Lund: Studentlitteratur.

Skutnabb-Kangas, Tove (1981). *Tvåspråkighet*. 1. uppl. Lund: Liber Läromedel.

Sträng, Monica H. & Persson, Siv (2003). *Små barns stigar i omvärlden: om lärande i sociokulturella samspel*. Lund: Studentlitteratur.

Trost, Jan (2010). *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.

Watt, Dominic, Landon, James & Llamas, Carmen (2010). *Language and identities*. Edinburgh University Press.

UNESCO (1953). *The use of the vernacular languages in education*. Monographs on Foundations of Education, No. 8. Paris: UNESCO.

UNESCO (2003). *Education in a multilingual world*. UNESCO Education Position Paper. Paris: UNESCO.

UNESCO (2008a). *Mother Tongue Matters: Local Language as a Key to Effective Learning*. Paris: UNESCO.

UNESCO (2008b). *Mother tongue instruction in early childhood education: A selected bibliography*. Paris: UNESCO.

Yiakoumetti, A. (Ed.) *Harnessing linguistic variation to improve education*. Rethinking Education Vol. 5. Bern: Peter Lang.

Prof. dr. Almaz HƏSƏNQIZI

AMEA Folklor İnstitutu

DİLİN YADDAŞINDA ƏBƏDİLƏŞƏN ƏNƏNƏLƏR

Giriş

Məlumdur ki, hər bir xalqın milli mənsubiyyətinin, varlığının ən əsas göstəricisi onun dilidir. Yer kürəsində təxminən 8000-ə qədər dilin mövcud olduğu qeyd edilməkdədir [Qurbanov, 2019: 11]. Onlardan müəyyən bir qismi (təxminən üç minə qədəri) artıq ünsiyyət vasitəsi olmaq vəzifəsini – fəal istifadə imkanlarını itirərək ölü dillərə çevrilmişdir. Digər tərəfdən, heç də bütün dillərin dövlət atributlarından birinə çevrilmək kimi bir şansı yoxdur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, dünyada 200-ə qədər dövlət [Dünyada neçə dövlət var? drift.az] vardır ki, bu da dilin hər bir xalqın taleyindəki əsas mövqeyini aydın göstərməkdədir. Daha dəqiq desək, milli dövləti olmayan xalqlar yaşaya bilər, amma dil ünsiyyət imkanlarını itirərsə, bu millətin yox olmasına gətirib çıxarar. Dünyada bu fikri təsdiq edəcək nüsxələr çoxdur. Onlardan ən məşhuru latın dilidir. Bir çox elmlərə, xüsusən tibbə aid terminlərin mühüm bir qisminin latın dilində olması da onun fəallığını itirməsinin qarşısını ala bilməyib. Nəticədə, latınca ilə ünsiyyət saxlayan bir toplumun yoxluğu, onun müxtəlif məqamlarda istifadəsindən asılı olmayaraq, bu, dilin taleyini həll edib. Göründüyü kimi, dil və ondan istifadə edən xalq – hər ikisinin əbədi olması bir-birindən asılıdır. Yəni xalq öz dilini itirərsə, başqa bir topluma çevrildiyi kimi dil də ondan istifadə edənləri qeyb edərsə, məhvə məhkum olur. Unutmaq olmaz ki, Azərbaycanın ikiye parçalanması ana dilinə daha həssas yanaşmanı tələb edir. Çünki sinəsinə ayrılıq dağı basılan bir xalqı ayaqda tutan, daim bütöv saxlayan əsas vasitə onun ana dilidir.

Dilin əhəmiyyətindən bəhs edən məşhur rus alimi Vladimir Nikolayeviç Toporov (1928-2005) “Mif, ritual, simvol, obraz” əsərində yazır: “... dildən kənarda yaranan hər şey də ancaq dillə ifadə edilə bilər. Bu ehtimal dilin universal, daha dəqiq, potensial-universal xarakterindən və sözün geniş mənasında onun vasitəçilik funksiyasından irəli gəlir (ona görə realizə edilir). Dil özü ilə insanlar arasında vasitəçilik edir, həmçinin insanlar öz aralarında dil vasitəsilə ünsiyyət saxlaya bilirlər. Beləliklə, insanla bağlı dünyada nə varsa, hər şey yalnız dil vasitəsilə ifadə edilə bilər” [Топоров, 1995:7].

Milli dəyərlərimiz – dil və folklor

232 Hər bir xalqın var olmasının əsas göstəricilərindən biri onun dilidirsə, digəri isə onun folklorudur. Görkəmli Azərbaycan alimi Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) folkloru hər bir millətin varlığı kimi dəyərləndirirdi: “Folkloru qısaca tərif etmək lazım gələrsə, hər millətin tam özü olduğunu qətiyyətlə söyləyə bilərik. Çünki folkloresiz bir millət təsəvvür etmək imkanı yoxdur. Əsrlər boyunca bir millətin həyatilə bərabər inkişaf edən və ağızdan-ağıza nəql vasitəsilə bizə qədər gəlib çatan bu ədəbiyyat növü daima onu yaradan millətin səviyyəsi, dərəcəsi və mənəvi həyatına bağlı qalmışdır. Xüsusən, türklər kimi fəvqəladə geniş bir coğrafi sahəyə yayılan millətlərdə folklor fəvqəladə zəngin və millətin əsl özünü və keçmişini tanıdacaq bir çox ünsürləri bəsləməkdədir” [Cəfəroğlu, 1940: 21].

Araşdırıcıların hamısı folkloru xalqın qan yaddaşı, əcdadlarının əbədi var olan, yaşayan ruhu olmasını qəbul etməkdədir. Ayrıca, xalq yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun ana dili kimi nəsildən-nəslə daşınması, davamlılığı, ənənəni yaşatması, bir sözlə, milli düşüncənin qoruyucusu olmasıdır. Amerika alimi Alan Dandes (1934-2005) “Folklor nədir” adlı tədqiqatında yazır: “...Əlbəttə professional bir folklorçu xalq na-

ğılının, ya da bir balladanın nəşr edilərək yayıldığı üçün onun folklor mətni olmadığını söyləyəcək qədər irəli getməz. Ancaq bir xalq nağılı, ya da bir ballada şifahi ənənədə yer almamışsa, onun folklor olmadığını qəbul edəcəkdir” [Dundes, 1983:17].

Beləliklə, millətin yaşamasının əsas vasitəsi olan dil və folkloru bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Dünya dövlətlərində folklor araşdırıcıları, bir çox hallarda, ilk olaraq qövmin dilinin problemlərini öyrənməklə işə başlamışlar. “Lisanı tədqiq edilməyən hər bir qövmin xəlqiyyəti də, şübhəsiz, tədqiq edilməmiş nəzərlə baxıla bilər. Bundan dolayıdır ki, Avropa lisanları tədqiqatında ən çox diqqət edilən xalq ədəbiyyatı məhsulu olmuşdur” [Caferoğlu, 1930: 43]. Məsələn, mifoloji məktəbin banilərindən sayılan Yakob və Vilhelm Qrimm qardaşları həm də alman dilinin ən məşhur tədqiqatçılarından hesab edilirlər. Onlar, bir tərəfdən, alman dilinin qrammatikasını tədqiq etmiş, dünya leksiqrafiyasının bu gün də ən məşhur əsərlərindən olan “Alman dilinin lüğəti”ni (“Deutsches Wörterbuch”) hazırlamış, digər tərəfdən, folklor mətnlərini toplayıb üzərində tədqiqatlar aparmışlar.

Folklorun toplanması və tədqiqi ilə bağlı elmi mülahizələr söyləyən ilk alimlərdən biri, məşhur “Xalqların nəğmələrdəki səsləri” (“Stimmen der Völker in Liedern”) antologiyasının müəllifi Johann Gotfrid Herder (1744-1803) xalq yaradıcılığının öyrənilməsinin dilçilik üçün önəminə diqqət yetirmişdir. Slavyan alimlərinin öz xalqının nəğmələrini toplamamasını qınayan Herder yazırdı: “... onlar bununla bizə öz xalqının canlı qrammatikasını, ən yaxşı lüğətini və təbii tarixini verə bilərdilər” [Talışlı 2007:24].

Göründüyü kimi, folklor mətni həm xalq dilinin canlı leksikası və qrammatikasının, eyni zamanda, tarixinin əks olduğu əsas mənbə kimi dəyərləndirilir.

Dil və folklorun qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi zərurəti

Klassik ədəbiyyatdan fərqli olaraq, folkloru – ibtidai zərbi-məsəllər, ata sözləri, mif və dastanları etnosun dilini mühafizə edən əsas vasitə kimi dəyərləndirən Ə.Cəfəroğlu xalq yaradıcılığının heç bir çərçivə tanımadan sərbəst yarandığına, yayıldığına diqqət yetirərək yazır: “...xalq ədəbiyyatında idareyi kəlam və lisan şəkilləri özünəməxsus sərbəstliyiylə hər bir növ süni müdaxilədən azaddır. Klassik ədəbiyyatda isə, əksinə olaraq lisan tam bir çərçivə daxilində istifadə edilmiş və ayrıca klassik ədəbiyyata daxil olan xalq lisanı ünsürlərini də öz qaydalarına tabe etməyə çalışılmışdır” [Caferoğlu, 1930:43].

Alimin qeyd etdiyi kimi, klassik yazılı ədəbiyyat ərəb-fars söz və ifadələrinin təsirinə məruz qalır. Xalq ədəbiyyatı isə sadə ana dilində yayılmaqda davam edir. Beləliklə, əsrlər boyunca yad söz və ifadələrin basqısı ilə dilin lüğət tərkibində baş vermiş bəzi dəyişmələri təsəvvür etmək baxımından folklor çox zəngin bir mənbəyə çevrilir.

Hər şeydən əvvəl, müxtəlif sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirmək üçün folklor mətnlərini incələmək lazım gəlir. Fikrimizi əyaniləşdirmək üçün bir neçə fakta nəzər salaq. Xəstə Qasımın “Əsli və Kərəm” dastanı içərisində verilən məşhur ustadnaməsində bu gün heyrətlənə biləcəyimiz bir məqam var:

Qoçaqdan olmusan, qoçaq olginan,
Qadadan, bəladan uzaq olginan.
Sən igid ol, mərd ol, **alçaq** olginan,
Demə, pulum çoxdu, varım yaxşıdı [AD, II 1966:7].

Müasir lüğət tərkibində “alçaq” kəlməsinin məna tutumu bəllidir, lakin bu şəir həmin sözün tarixi etimologiyasını dəqiqləşdirir. Belə ki, mətndəki “alçaq” kəlməsi əslində “sadə – təvazökar olmaq” mənasında işlənmişdir. Bu söz həmin mənanı

müasir dövrümüzdə də bəzi, xüsusən cənub qrupu dialektlərində işlənən “alçaqkönlü” birləşməsində də mühafizə etmişdir. (“Alçaq” sözü ilə bağlı daha ətraflı bax: [Qıpçaq, 2002: 184-186].

“Yaxşılığa yaxşılıq hər **kişinin** işidir, yamanlığa yaxşılıq **ər kişinin** işidir” [AS 2013:411] atalar sözü folklorşünaslar üçün olduğu qədər dilçilər üçün çox əhəmiyyətlidir. Burada işlənən iki kəlmə artıq əvvəlki mənasından uzaqlaşsa da, atalar sözü onların tarixi məzmununu (kişi – adam, ər – igid) qoruyub saxlamaqdadır.

Başqa bir nüsxəyə diqqət yetirək. Azərbaycan nağıllarında qəhrəman çətin tapşırıqları yerinə yetirmək üçün yola düşdüyü məqamda “Az getdi, üz getdi” formulu işlənir [AN, III, 2005: 25]. Müasir anlamda yanaşılsa, “üz” həm çoxmənalı, həm də omonim məqamlarda işlənə bilən ümumişlək bir sözdür. Lakin bütün hallarda həmin kəlmə formulun içərisində öz yerini tapmamış olur. “Ənənəvi nağıl formulları” adlı tədqiqatında Vəfa İsgəndərova “Az getdi, üz getdi” haqqında danışarkən, “üz” sözünü belə şərh edir: “Azərbaycan və Türkiyə nağıllarının içərisində istifadə olunan bu ortaq keçid formulu çox geniş yayılıb. Formuladakı “az” və “üz” sözləri, fikrimizcə, eyni sözlərdir. Sadəcə bədii cəhətdən gözəl səslənməsi üçün təkrarlana-raq, ritmləşərək bu formanı alıb” [İsgəndərova, 2014: 60].

Təəssüf ki, Vəfa xanımın gəldiyi qənaət nə dilçilik, nə də ifadənin məzmunu baxımından inandırıcı görünmür. Əgər hər ikisi eyni sözdürsə, formul “Az getdi, az getdi” kimi düşünülə bilərmiz?

Qeyd etmək lazımdır ki, türk nağıllarında həmin formul həm də “Az getdi, uz getdi” [Tezel 1992:37] şəklində söylənməkdədir. Türkmənşəli bəzi dillərdə “uz” kökü hələ də işlənməkdədir. Azərbaycan dilində isə **uzun**, **uzaq**, **uzan** (maq), **uzat**(maq) sözlərinin tərkibində həmin kəlmənin hələ də yaşadığı görünməkdədir. Hətta M.Ə.Sabir (1862-1911) “Sərhesab” adlı şeirində müasir dövrümüzdə işlək olmayan “uzaşdı” kəlməsindən gülüş yaratmaq məqsədilə istifadə etmişdir.

İşləri yaşdı, qoymayın,
Lap danabaşdı, qoymayın.
Qırıldı qaşdı, qoymayın,
Gözdən **uzaşdı**, qoymayın [Sabir, 2004: 91].

Qrammatik qaydalara görə, sözün düzəltmə olması üçün onun kökü müstəqil işlənə bilməlidir. “Uzun, uzaq, uzan, uzat, uzaş” açıq-aşkar “uz” kəlməsindən törəsə də, onlar artıq sadə sözə çevrilmişlər. Lakin “uz” öz ilkin mənasını yaratdığı sözlərin tərkibində qorumaqdadır. Xatırladaq ki, bu şəkildə olan kəlmələr “Düzəltmə sözlərin sadə söz yerinə keçməsi hesabına söz artımı” [Cəfərov, 1970: 154-158] kimi qruplaşdırılaraq, dilçiliyin derivatologiya bölməsində öyrənilməkdədir.

Maraqlıdır ki, Vəfa İsgəndərova tədqiqatında İ.Razumovanın əsərinə istinad edərək yazır: “İ.Razumova söyləyir ki, söz açdığımız formul qəhrəmanın o biri xanlığa səyahəti zamanı tətbiq olunur: “Formul bu dünya ilə o dünya arasında məkan ayrılığını göstərir, yəni iki nağıl dünyası arasında sərhədi əvəz edir. Oraya yolun uzunluğu o biri dünyanın uzaqlığını göstərir” [İsgəndərova, 2014: 61].

Fikrimizcə, haqqında bəhs olunan formuldakı “uz” kəlməsi uzun yolu ifadə etməkdədir.

Beləliklə, folklor mətnləri bəzi sözləri aydınlaşdırma məqamında dilçilik üçün əvəzsiz material verir. Digər tərəfdən, dildə işlənən bir sıra sabit birləşmələri təhlil edərkən folklorşünaslıq üçün dəyərli məqamlar üzə çıxır. Keçmiş zamanlarda mövcud olmuş, lakin artıq unudulmuş və ya unudulmaq üzrə olan mərasimlər bu daşlaşmış ifadələrdə fəallığını saxlamaqdadır. Təbii ki, bu məsələ ilə bağlı indiyədək müəyyən tədqiqatlar aparılmışdır. Musa Adilovun “Niyə belə deyirik” [Adilov, 1974], “Əyləncəli dilçilik” [Adilov, 2014], Məmmədəli Qıpçağın “Söz aləminə səyahət” [Qıpçaq, 2002], Behruz Həqqinin “Ata sözlərinin kökləri və şifahi xalq ədəbiyyatından nümunələr” [Hak-

kı, 1998], “Türk deyimləri” [Həqqi, 2005] və s. adlı tədqiqatları həmin problemə həsr edilmişdir. Lakin çox zəngin sabit söz birləşmələrinə sahib olan bir dil üçün bu çox azdır.

Onların bəzilərini burada xatırlatmaq yerinə düşər. Qeyd edək ki, mərasimlərlə bağlı məlumatlar Ordubadda söyləyicilərdən toplanmışdır.

“Oruxlu-toruxlu olmaq”

Toy mərasimləri zamanı işlənən ifadədir. Fikrimizcə, “orux” – “uruk”un ləhcədə dəyişikliyə uğramış formasıdır. “Dədə Qorqud” ensiklopediyası”nda “uruk” sözünün qarşısında “uruk-tarıq” kəlməsi də verilərək, “qohum, əqrəbə, ailə, sülalə” kimi izah edilib [“KDQ” ensiklopediyası, 2000: 204].

M.Kaşğarlı (1008-1105) “Divanü lüğət-üt türk” əsərində “uruğ” sözü qarşısında “Dənə, toxuma da “uruğ” deyilir... Buna bənzədilərək qohumlara da “uruğ-turığ” deyilir” [Kaşğari, 2006: 133] şərhini verir.

Seyid Cəmaləddin İbn Mühənnə tərəfindən tərtib olunmuş “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan”(“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”) lüğətində “uruğ” kəlməsi “ailə, nəsil” kimi izah edilmişdir [İbn Mühənnə 2008:145] ki, bu da on üç – on dördüncü yüzildə sözün işləkliliyi qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Ordubadda toy mərasimi zamanı gəlini qarşılayan ağsaqqal və ağbirçəklər “xoşgəldin” edərkən, “Oruxlu-toruxlu olasan” deyir ki, bu da yuxarıdakı izahla üst-üstə düşür. Beləliklə, gəlinə və bəyə yeni ailənin böyüməsi, övlad, nəvə sahibi olmaları arzu edilir. Türkiyə türkcəsində nəvəyə “torun” deyilməsi də bu qənaətin doğruluğunu göstərir. “Oruxlu-toruxlu olasan” ifadəsinin toylarda hələ də işlədilməsi çox qədim kəlmələrin də ömrünü uzatmış, onu canlı tutmuşdur.

“Hamam suyu ilə dost tutmaq”

Qeyd edək ki, bu ifadə artıq unudulmaqda olan bir məişət mərasimi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, keçmiş zamanlarda qadınlar daha qapalı həyat sürdүklərindən toy, yas mərasimləri kimi hamam da onların görüşməsi, əylənməsi üçün əsas məkanlardan biri olub. “Hamama getmə” mərasimi ayrıca bir söhbətin mövzusudur. Belə ki, hamam qadınların bütün zینət əşyalarını taxaraq ən gözəl paltarlarını göstərmək, bəzən dərdləşmək, bəzən qız bəyənmək və sairə üçün fürsət verən yerlərdən biri idi. Ordubad hamamlarında girəndən çıxana qədər yerinə yetirilməli bir sıra qaydalar nəsil-dən-nəslə öyrədilirdi. Onlardan biri də böyükləri salamlamaq adəti idi. Hamama girən kimi cavan gəlinlər və qızlar vedrələri su ilə doldurur, bütün hamamı gəzib özündən böyük olan və ya xətrini əziz tutduğı xanımların çiyinlərinə bir tas su tökər, salamlaşar və “Səhhətləriniz olsun!” deyərdi. Əgər hamama təzə ailə qurmuş gəlin gəlirdisə, o, artıq böyük və ya kiçikliyindən asılı olmayaraq, hamı ilə salamlaşmalı və çiyinə su tökməli idi. Çox vaxt həmin gəlinin özündən böyük baldızı və ya eltisi yanınca gedər, gəlin suyu tökər, söhbəti isə böyüklər aparar, ailənin yeni üzvünə qohumları, dostları tanıdardı. “Hamam suyu ilə dost tutmaq” ifadəsinin həmin ənənədən yaranması şübhə doğurmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Behruz Həqqi “Ata sözlərinin kökü və şifahi xalq ədəbiyyatından örnəklər” adlı tədqiqatında bu ifadənin qismən fərqli izahını verir [Hakkı 1998:51]. Biz isə burada birbaşa iştirakçısı və dəfələrlə şahidi olduğumuz bir ənənəni xatırlatdıq.

“Dalınca alma göndərmək”

Çox vaxt qaynanalar el adətilə gəlməyən gəlinlər haqqında deyirlər: “Elə bil dalınca alma göndərmişəm”. Əslində isə

bu ifadə toy mərasimi ilə bağlı çox qədim bir ənənəni yaşadır. Məlumdur ki, nişan taxılandan başlayaraq, adaxlı qıza göndərilən xonçaların, demək olar ki, hamısına qırmızı alma qoyulur. Toy günü Ordubadda “Xına qızı” adlanan bir mərasim keçirilir. Gün dönməmiş, təxminən saat 4-5 radələrində bəyin qohumu olan gənc qadınlar dəstə ilə qızın evinə gedirlər və bir xonça aparırlar. Xonçanın içərisinə gəlinlik paltar, duvağı, müxtəlif şirniyyatlar və mütləq bir qırmızı alma qoyulur. Oğlan evindən gələnlərə qızın ailəsi yalnız şirin çay verir, çalıb-oyunayırlar, şənlənirlər. Qız evi həmin xonçanı dəyişərək gələn qadınlarla geri qaytarır. Gəlin üçün nəzərdə tutulan əşyalar götürülür, bəy üçün alınmış paltarlar qoyulur, şirniyyatlar da başqaları ilə əvəz edilir. Oğlan evindən gələn alma isə qopmamaq şərti ilə dilimlərə ayrılaraq həmin xonça ilə geri qaydır. Gəlin toy evinə gətiriləndə dama çıxan bəy onun başına şirnilər, pullar tökür. Xonçadakı almanı da gəlinin başına atır, qızın qardaşı papağını tutaraq bacısının başını qoruyur [Şəxsi arxiv].

Vladimir Yakovleviç Propp (1895-1970) “Möcüzəli doğuluş motivi” adlı tədqiqatında göstərir ki, dünya xalqları müxtəlif bitkilərin övladvermə gücünə malik olduğunu düşünürlər. Məsələn, rus və ukraynalılar üçün noxud, yunanlar üçün heyva, hindlilər üçün düyü sonsuzluqdan qurtulmanın çarəsi kimi qəbul edilir [Пропп, 1976: 210].

Məlumdur ki, türk xalqlarının inanclarında alma müqəddəs meyvələrdən biri kimi qəbul edilir. Viktor Jirmunski (1891-1971) bütövlükdə Şərqdə, o cümlədən türk xalqları arasında almanı magik mayalandırmanın əsas vasitələrindən biri kimi dəyərləndirir [Жирмунский, 1974: 229]. Türk dastan və nəğillərində çox vaxt qəhrəmanın müqəddəs insanların (Xızır, dərviş, qoca qarı və s.) verdiyi almadan (məsələn, “Sehrli alma”, “Şahzadə Mütəlib” və s.) doğulmaları da onun nəsilartırma gücü ilə bağlı inanclardan qaynaqlanır. Fikrimizcə, “Xına qızı” mərasimindəki qırmızı alma və onun məhz qız evində dilimlən-

məsi yeni qurulan ailənin oğullu-uşaqı olmasına yardım etməsi inancını simvollaşdırır.

Xatırladaq ki, almanın metaforik semantikasi ilə bağlı fərqli fikirlər də (onun qadın (ana) döşlərinin simvolu olması) var (ətraflı bax:) [Qarayev. Quliyev, 2021:344-358].

“Başmaqlarını cütləmək”

Müasir dövrümüzdə bu birləşməni səyahətə və ya gəzməyə getməyə hazırlaşan adamlar haqqında danışarkən işlədirlər. Əslində, bu qədim bir türk ənənəsinin kəlmələrdə sabitləşən izidir.

Belə ki, bu gün də ənənələrə sadiqliyi ilə seçilən Ordubad əxlaq qaydalarında belə bir adət var. Birinin evinə qonaq gələrsə, bu hətta hər gün, tez-tez gördüyün qonşu və ya kiçikyaşlı uşaq belə olsa, ayaqqabısını çıxardıb içəriyə girəndən sonra onun başmaqlarını səlqiyyə salıb (yəni cütləyib), arxası evə, üzü həyətə doğru düzərlər. Buna “başmaq cütləmək” deyirlər. Bu ənənəyə Ordubadda çox dəqiqliklə əməl olunur. Belə ki, hətta toy və yas mərasimləri zamanı ailənin yaxın adamlarından biri ancaq gələn qonaqların “başmaqlarını cütləmək” üçün ayrılır və o, gün ərzində bu işi yerinə yetirir.

Xatırladaq ki, əsrlərdən bəri Ordubadda hər küçənin öz çeşməsi və məscidi olmuşdur. Yaşlı adamların verdiyi məlumatlara görə, sovet hakimiyyətindən əvvəl hər məsciddə bu vəzifəni yerinə yetirən xüsusi adamlar olarmış. Həmin ənənəyə o qədər əhəmiyyət verilmişdir ki, bəzən insanlar onun üzərinə niyyət edərmişlər. Yəni niyyət qəbul olunarsa, müəyyən günlər (xüsusən cümə) məsciddə başmaq cütləsinlər. Bu ənənə Azərbaycan xalqının həm də qonağa olan sayğısının göstəricilərindəndir.

“Aradan pərdəni götürmək”

Bu ifadə bir-birinə hörmətlə yanaşan iki yaxın şəxs arasında bir sayğısızlıq olarkən işlədilir.

Tofiq Hacıyev “Sabir: qaynaqlar və xələflər” adlı tədqiqatında həmin ifadənin yaranma səbəbini belə şərh edir: “...toy mərasimilə bağlıdır: təzə gəlin abır-həya əlaməti olaraq müəyyən müddət bütün ailə üzvlərinin yaşadığı otaqda qurulmuş pərdənin (gərdəyin) arxasında yaşayır. Bu pərdənin (gərdəyin) nəzərdə tutulan vaxtdan tez götürülməsi – adətin pozulması, abır-həya hissənin itirilməsi kimi qiymətləndirilib. İlkən olaraq toy mərasimilə əlaqədar qurulan pərdə, ümumiyyətlə, abır-həya, ismət rəmzi kimi anlaşılmış və sonra ideom kimi geniş mənə kəsb etmişdir” [Hacıyev, 1980:, 6].

Təbii ki, müasir dövrdə artıq toy keçirilən evlərdə pərdə (gərdək) qurulmur, amma ifadə həmin ənənəni xatırlatmağa davam edir.

“Gülünü mən dərmişəm, güləbını yadlar çəksin”

Bu ifadə müxtəlif məqamlarla bağlı işlədilə bilər. Yaxşılığa xəyanətlə cavab verilərsə, ya da oğul evləndəndən sonra anasından üz çevirərsə və s. hallarda deyilir. Göründüyü kimi, bu sabit birləşmə bir məişət mərasimi, daha dəqiq desək, güləbçəkmə ilə bağlı yaranmışdır. Son zamanlara qədər hər il qızılgüllərin açdığı may ayında Ordubadda qadınlar bu mərasimi yerinə yetirirdilər. Ordubadın qədim məhəllələrində həyatında axar su olan evlərin birində güləb üçün dəstgah qurulurdu. Bu çox ağır, məşəqqətli bir proses idi. Həyatda ocaq qalanır, üzərinə ortasına qədər su doldurulmuş iri bir mis qazan qoyulurdu. Onun içərisinə isə qızılgül doldurulmuş balaca qazan yerləşdirilirdi. Böyük qazanın ağzı bu iş üçün düzəldilmiş xüsusi bir tıxacla bağlanırdı. Həmin tıxacın üzərində dəşik olurdu, ona qarğı keçir-

rilirdi. Qarğının digər ucu isə başqa bir tıxaca birləşdirilirdi və mis dolçanın üzərinə qoyulurdu. Qazanın da, dolçanın da ağzı xəmirlə möhkəm qapadılırdı. Ocağı yandırdıqdan sonra qarğını daim sulamaq lazım idi ki, qazanda yaranan buxar suya çevrilib dolçaya axsın. İki qadın daim bu prosesə nəzarət edirdi. biri ocağa baxır, gələnləri qarşılayır, onlara qulluq edir, digəri dayanmadan qarğının üzərinə su tökürdü. Gülab çəkilən həyətdə məhəllənin qadınları və qohumlar söhbətə toplaşır, deyib-gülür, lətifələr, rəvayətlər danışır, vaxt keçirir, çay içir, qız bəyənir, gəlinlərin iş-gücünə qiymət verir, bir-birlərinə əl yetirirdilər. İnanca görə, gülab çəkilən həyətdə həm əyin-başı, həm də ruhu təmiz olanlar gələ bilərdilər. Bəzən qazan bərk qaynayıb xəmiri qoparıb oradan buxar çıxırdısa, bu, məclisə gələn xanımlardan kiminsə bəd niyyətli olması kimi yozulurdu [Şəxsi arxiv]. Xalq arasında bu mərasimlə bağlı xeyli inanclar vardır.

Son illərdə texnikanın sürətli inkişafı – mağazalarda gülabların hazır satılması, ünsiyyət üçün sosial şəbəkələrin mövcudluğu bu mərasimi sıradan çıxarmışdır, amma, göründüyü kimi, ifadədən silə bilməmişdir.

“Boyuna ip tutum” və “Eninə oturum, uzununa ağlayım”

Hər ikisi sevilməyən insanlara edilən qarğışlardandır, amma özündə keçmişdəki yas mərasimləri zamanı yerinə yetirilən ənənəni yaşatmaqdadır.

Çox əski – ölçmək üçün xüsusi alətlərin olmadığı zamanlarda ölən adamın kəfəni ni biçmək üçün ipdən istifadə olunmuşdur. Bəzi rayonlarda son dövrlərə qədər bu ənənə saxlanmış, yalnız cənazə kəfənə büküləndə ip ölçü vahidi yerini tutmuşdur. Məhz “Boyuna ip tutum” ifadəsi həmin anın yadigarıdır. Bəzi regionlarda bu ifadənin “Boyuna qamış ölçüm” şəklində variantı vardır.

“Eninə oturum, uzununa ağlayım” ifadəsi yas düşən evdəki ilk ağlaşma mərasiminin təsviridir. Cənazə dəfn üçün tam hazır olandan sonra yaşadığı evə son dəfə vidalaşmaq üçün gətirilir, üzü qibləyə tərəf qoyulur. Onun sağ və sol tərəfində yaxınları oturur, ağı deyib ağlaşırlar.

“Dədə-baba gününə dönmək” və “Tüstüsü çıxsın”

Türk xalqları üçün çox dəyərli olan əcdad kultu ilə bağlı çox maraqlı bir mərasim bu ifadə içərisində gizlənib.

Xatırladaq ki, professor Məmmədhusəyn Təhmasibin (1907-1982) “Ata-baba günü” mərasimilə bağlı ayrıca tədqiqatı vardır. Alim yazır: “...bizdə ölümlər üçün verilən ehsandan istifadə etdiklərinə dair etiqad olmuşdur... Bu etiqadın nəticəsidir ki, hər cümə axşamı evdə xörək bişirmək, xalqın öz təbiri ilə desək, “tüstü çıxarmaq” və çox yerlərdə bu xörəkdən müəyyən bir pay da bacanın kənarına qoymaq vacibətdən sayılır. Tədqiqat göstərir ki, ayrı-ayrı ailələrə aid olan bu adətdən başqa bizdə həm də ümumi, kütləvi “əcdadı xatırlama” günü və buna həsr edilmiş xüsusi bir mərasim olmuşdur. Bu günə xalq arasında “Ata-baba günü” deyilmişdir. Naxçıvan tərəflərində indi də böyük izdiham: “Elə bil ata-baba günüdür” deyirlər” [Təhmasib, 2010:35].

Ordubadda müasir dövrümüzdə də tünlük, izdiham olanda: “Çox adam vardı, elə bil dədə-baba günüydü” deyirlər ki, bu da M.Təhmasibin şərh verdiyi mərasimin dildə yaşayan yadigarıdır. Cümə axşamlarından başqa Novruz bayramı ərəfəsində ən kasıb ailələr belə, imkanları müqabilində – az da olsa, şirniyyat hazırlayırlar. Hər bir evdən bayram üçün “tüstünün çıxması” əsas şərtlərdən hesab edilir.

“Başına (gözünə) kül olsun” və ya “Başına kül ələmək”

Tarixi çox qədimlərə dayanan, lakin bu gün də məişətdə tez-tez eşitdiyimiz bu ifadəyə XVII yüzildə yaşamış ustad Aşıq Abbas Tufarqanlının məşhur “Bəyənəmz” şeirində də qarşılaşırıq:

Adam var, dəstinə verəsən güllər,
Adam var, gözünə çəkəsən millər.
Tufarqanlı Abbas, **başına küllər**,
Nə günə qalmısan, qarı bəyənəmz
[Tufarqanlı, 1973:21].

A.Tufarqanlıdan üç yüz il sonra yaşayan M.Ə.Sabirin “Çatlayır, Xanbacı, qəmdən ürəyim” şeirində həmin ifadənin “kül olsun gözünə” şəklində işləndiyinə şahid oluruq:

244

Deyirəm, ay kişi bir gəl özünə,
Bu nə işdir, a **kül olsun gözünə** [Sabir, 2004: 214].

İyirminci yüzildə Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın (1906-1988) “Azərbaycan” şeirində ifadə “kül ələndi başımıza” şəklində qarşımıza çıxır:

Bəsdir fəraq odlarından **kül ələndi başımıza**,
Dur ayağa, ya azad ol, ya tamam yan, Azərbaycan!
[Şəhriyar, 2005:177]

Gətirilən nümunələr göstərir ki, əsrlər keçsə də, həmin ifadə işləkliyini itirmir, həm şifahi, həm yazılı dildə fəal olaraq qalır. Folklorşünas alim Bəhlul Abdulla (1940-2011) bu ifadənin əski çağlarda günahlandırılan insanları qazılmış xəndəyə salıb başına kül tökülərək cəzalandırılması nəticəsində yarandığını qeyd

edir: “Sonralar bu adət unudulub getsə də, onun izləri etnosun folklor yaddaşına çöküb qalmışdır” [AƏT, 2018: 287].

Behruz Həqqi isə “Bəzi məzhəbi mərasimlərdə başa kül səpmək bu gün də bir para yerlərdə özünü göstərir” yazaraq, onun yas mərasimlərində yerinə yetirilən bir ritual kimi izah edir. Həmin adət əsasında “**Xınasına kül qarışsın**” qarğışını yarandığını bildirən Behruz Həqqi yazır: “... xına qoymaq yalnız toyda və şənlikdə yox, bəlkə, türklərdə vətən müdafiəsinə gedən cavanların ovuclarının içinə xına qoymaq ənənəsi şəklində bu günədək davam tapır. Xınaya kül qarışmaq kimi qarğışlar bir böyük faciənin, elin, ailənin əzizinin ölməsini xatırladır...” [Hakkı 1998:35].

“Türk mifoloji sözlüyü”ndə də yas mərasimlərində ağı demək, üz yırtmaq, saç yolmaq və s. ilə yanaşı “başə kül ələmək” adətinin mövcudluğu qeyd edilmişdir [Bəydili, 2003: 405].

Beləliklə, əski zamanların cəza növünün sonradan yaslarda yerinə yetirilən bir adətə çevrilməsinin, həmçinin onunla bağlı yaranan ifadənin ağızdan ağıza keçərək müxtəlif məqamlarda (bəzən əzab, bəzən qarğış, bəzən ironiya) işlənməsinin şahidi olur.

Qeyd edək ki, bəzən mərasim sabit birləşmələrlə deyil, tək bir kəlmə və ya söz birləşməsilə də xatırlana bilər. Onlardan biri – “evlənmək” sözü ilə bağlı professor Tofiq Hacıyevin çox maraqlı fikirləri vardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı toy mərasimində yerinə yetirilən bir ənənəni xatırladan alim yazır: “Oğuz ailəsi dağılmazdır, ailənin dağılması evin, yurdu dağılmasıdır. Evə gəlinin gəlməyi ananın mərtəbəsinə hazırlamaqdır: **ev+lən**. Toy mərasimi ev qurmaqdır. Hətta “Kitab”da (“Kitabi-Dədə Qorqud” nəzərdə tutulur – A.H.) bu **ev+lən** (mək) anlayışı əyani göstərilir: oğuz əri ox atır, hara düşsə, çadırını (otağını) ora tikir, beləcə evlənir [Hacıyev, 2014: 167].

Göründüyü kimi, xalq arasında bu gün də işlənən “əvvəl ev, sonra -lən” ifadəsi də əski türk mərasiminin sözdə davam edən ömrüdür.

Qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə keçirilən mərasim və ritualları özündə əks etdirən yüzrlərlə birləşmələr (məsələn, “Bayram yumurtası”, “Çillə qarpızı”, “Bəy xonçası”, “Toy toğlusu” və s.) dilimizdə işlənməkdədir.

“Azərbaycan dili tarixi” adlı dərs vəsaitində frazeoloji vahidlərlə bağlı düşündürücü bir məqam vardır. Nizaminin öz əsərlərini farsca yazsa da, onları Azərbaycan məsəl və atalar sözlərilə zənginləşdirdiyini nümunələrlə əyaniləşdirən müəlliflər yazır: “Görkəmli nizamişünas H.Araslı təsdiq edir ki, bu ifadə və məsəllər Nizamidən əvvəlki fars sənətkarlarında müşahidə edilmədiyi halda XII əsrdən sonrakılarda tez-tez işlənir. Deməli, bu frazeologiya fars dilində Azərbaycan dili nümunəsi əsasında, Nizami tərəfindən yaranmışdır. Qətranda və Nizamidə işlənən bu frazeologiya müasir Azərbaycan xalq dilində eynən qalırsa, bu o deməkdir ki, artıq XI-XII əsrlərdə müasir dilimizin frazeoloji tərkibi sabitləşmişdir [Hacıyev. Vəliyev, 1983:43].

Beləliklə, lüğət tərkibində frazeoloji birləşmələrin təxminən min ilə yaxındır olduğu kimi xalq içərisində yaşaması və yazılı ədəbiyyatda da geniş istifadəsi onların daha ətraflı tədqiqi məsələsini aktuallaşdırmaqdadır.

Nəticə

Hər hansı bir dilin zənginliyi heç də ondan istifadə edənlərin çox olması və ya lüğət tərkibindəki sözlərin sayı ilə ölçülmür. Ən ağır elmi düşüncələrin ifadəsinin mümkün olması, məcaziləşmə – omonimləşmə, sinonimləşmə qabiliyyəti, sabit söz birləşmələrinin zənginliyi ilə müəyyənləşdirilir. Bir dilin leksik tərkibinin tarixi inkişafını izləmək üçün yollardan biri də frazeoloji vahidlərinin dərinədən incələnməsidir. Əsrlərin keşmə-keşlərinə, yabançı təsirlərə mətanətlə sinə gərərək daşlaşan frazeoloji birləşmələr aid olduğu xalqın dilinə sadıqlılıqla yanaşı, söz yaddaşı ilə tarixini, folklorunu – mərasim və rituallarını qo-

rumaqla davam edir. Bunun səbəbini aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

1. Sabit birləşmələr milli xüsusiyyətlərini qoruyur, yəni frazeoloji vahidlər hazır şəkildə dilə daxil olur, birləşmədəki sözləri dəyişmək, başqası ilə əvəz etmək qeyri-mümkündür. Məhz bu cəhətinə görə qərinələr, əsrlər keçir, sözlər isə daşlaşaraq birləşmənin içərisində qalmaqda davam edir;

2. Ana dili yabançı təsirlərin basqısına məruz qaldığı vaxtlarda belə frazeoloji birləşmələr qoruna bildiyi üçün tarixizmə, arxaizmə çevrilən sözləri öz tərkibində yaşada bilir, yəni etimologiya üçün zəngin material verir;

3. Bəzən müxtəlif xarici təsirlərin gətirdiyi çətinliklər və ya texnikanın sürətli inkişafı mərasimlərin unudulması ilə nəticələnir. Amma, adından göründüyü kimi, sabit, dəyişməz olduğuna görə bu birləşmələrdə onların izləri yaşamaqda davam edir. Bu da həmin ifadələri dilçilər üçün olduğu qədər folklorşünaslar üçün də dəyərli mənbəyə çevirir;

4. Sabit birləşmələrdə xalqın tarixi də əksini tapdığı üçün bu sahənin tədqiqatçıları üçün araşdırma obyektı olaraq qalır.

Qaynaqlar

Adilov Musa (1974). Niyə belə deyirik, Bakı: Gənclik, 200 s.

Adilov Musa (2014). Əyləncəli dilçilik, Bakı: Elm və təhsil, 324 s.

Azərbaycan dastanları (1966). 5 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşr., 478 s.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (2018). On cildə, I c., Bakı: Elm, 1072 s.

Atalar sözləri (2013). Tərtib edən: Mətanət Yaqubqızı, Bakı: Nurlan, 476 s.

Azərbaycan nağılları (2005). Beş cildə, III c., (Toplayan və tərtib edən: Ə.Axundov), Bakı: Şərq-Qərb, 296 s.

Bəydili Cəlal (2003). Türk mifoloji sözlüyü, Bakı: Elm, 2003, 418 s.

Caferoğlu Ahmet (1930). Orhon abidelerinde atalar sözü, “Halk Bilgisi Haberleri”, cilt I, İstanbul: yıl 1, sayı 3, s.43-46

Caferoğlu Ahmet (1940). Folklorumuzda milli hayat ve dil bakiyeleri, C.H.P, Konferanslar serisi, Kitap 16, İstanbul: s.21-36

Cəfərov Səlim (1970). Müasir Azərbaycan dili (leksika), Bakı: Maarif, 236 s.

Dundes Alan (1965). The Study of Folklore, London: Prentice-Hall, s.1-3

Dünyada neçə dövlət var? - SIYAHİ (drift.az) internet re-surs

Hacıyev Tofiq (1980). Sabir: qaynaqlar və xələflər, Bakı: Yazıçı, 175 s.

248

Hacıyev Tofiq (2014). “Dədə Qorqud kitabı”: tariximizin ilk yazılı dərsliyi, Bakı: Elm və təhsil, 344 s.

Hacıyev Tofiq, Vəliyev Kamil (1983). Azərbaycan dili tarixi, Bakı: Maarif, 187 s.

Hakkı Behruz (1998). Ata sözləri (Ata sözlərinin kökləri və şifahi halk edebiyatından örnekler), Köln: Azerbaijan Yayın Evi, 192 s.

Həqqi Behruz (2005). Türk deyimləri, Bakı: Nurlan, 269 s.

İbn Mühənnə (2008). Hilyətül-insan və həlbətül-lisan, Tərtib edən: T.Hacıyev, Bakı: Kitab aləmi, 160 s.

İsgəndərova Vəfa (2014). Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nümunələri əsasında), Bakı: Elm və təhsil, 202 s.

Жирмунский В.М. (1974). Избранные труды. Тюркский героический эпос, Ленинград: Издательство Наука, 725 стр.

Qarayev Səfa. Quliyev Hikmət. (2021). Azərbaycan nağılları: obrazlar və funksiyalar, Bakı: Savad, 456 s.

Qıpçaq Məmmədəli (2002). Söz aləminə səyahət, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 242 s.

Qurbanov Afad (2019). Ümumi dilçilik, II c., Bakı: Elm nəşriyyatı, 272 s.

“Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyası (2000). 2 cildə, I cild, Bakı: Yeni Nəşrlər Evi, 616 s.

Kaşğari Mahmud (2006). Divanü lüğat-üt türk (nəşrə hazırlayan: R.Əsgər), 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 512 s.

Пропп В. Я. (1976). Пропп Фольклор и действительность. Избранные статьи: Москва: Наука, 324 с.

Sabir Mirzə Ələkbər (2004). Nəphəpnəmə, iki cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 480 s.

Şəhriyar Məhəmmədhüseyn (2005). Seçilmiş əsərləri, Bakı: Avrasiya Press, 480 s.

Şəxsi arxiv

Talıblı Etibar (2007). Folklorşünaslığın təşəkkülü haqqında, “Folklorşünaslıq məsələləri”, Bakı: VI buraxılış, s.24

Tezel Naki (1992). Türk masalları I, Ankara: Mersin İmar İnş, Ltd. Şti Basımevi, 233 s.

Təhmasib Məhəmmədhüseyn (2010). Seçilmiş əsərləri, 2 cildə, I c. Bakı: Mütərcim, 488 s.

Топоров В.Н. (1995). Миф. Символ. Образ (Исследования в области мифопоэтического. Избранное), Москва: Из-во Прогресс, Культура, 624 стр.

Tufarqanlı Abbas (1973). 72 şeir, Bakı: Gənclik, 80 s.

Dos.dr.Yeganə QƏHRƏMANOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Orcid.org/0000-0003-3730-7674

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TÜRK DİLLƏRİ İÇƏRİSİNDƏ YERİ

Məlumdur ki, dil insanlar arasında ünsiyyətin ən əsas və əvəzedilməz vasitəsi olmaqla yanaşı, tarix boyu milli-mədəni irsin və tarixi yaddaşın mühafizəsində danılmaz rol oynamışdır. Dünyanın ən qədim dillərindən biri, min illərin sınaqlarından üzüağ çıxıb dövrümüzə gələn Azərbaycan dili də tarixi-genetik ruhumuzu, milli-mədəni dəyərlərimizi, bədii-fəlsəfi düşüncə tərzimizi günümüzə gətirib çıxaran, nə qədər yad təsirlərə məruz qalsa da, öz fonetik sisteminin, leksik tərkibinin və qrammatik quruluşunun zənginliyini itirməyən, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan milli-mənəvi sərvətimizdir. Hazırda yer kürəsinin müxtəlif regionlarında yaşayan əlli milyona qədər soydaşımıza ana dili və ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən Azərbaycan dilinin sabit lüğət tərkibinə və qrammatik quruluşa malik olması bu dilin qədimliyinin, min illərin arxasından gələn sorağının göstəricisidir. Türk dilləri ailəsində tarixən öz inkişaf tempinə, qədimliyini və milli köklərini qoruyub saxlamaq imkanlarına görə digər dillərdən fərqlənən Azərbaycan dilinin bu dillər içərisində yerini və ifadə imkanlarının genişliyini tam və hərtərəfli şəkildə izah edib aydınlaşdırmaq üçün dilimizin qədimliyinə, onun ilkin köklərinin haradan və hansı dövrdən gəldiyinə diqqət yetirmək vacibdir. Çünki tədqiqatçıların da dediyi kimi, “dilin materiyası və forması o zaman başa düşülə bilər ki, onun doğuluşu və tədricən inkişafı izlənilsin” [18, s.4].

Burada belə bir cəhəti qeyd etmək zəruridir ki, son dövrlərə qədər aparılan araşdırmaların əksəriyyətində türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin tarixi düzgün araşdırılmamış, bir

çox faktlar əksər hallarda məqsədli, bəzən də bilməyərəkdən dolaşdırılmış, hətta saxtalaşdırılmışdır. Yəni türklərin ilk ana vətəni Orta Asiya hesab edilməklə onların Azərbaycandan başlayan və Orta Asiyadan çox-çox qədim dövrlərə gedib çıxan tarixini məqsədli şəkildə gizlətməmiş, Azərbaycanın dünya türklərinin ilk ana vətəni olma faktını ört-basdır etmişlər. Son dövrlərə qədər türklərin ana vətəni Altayla bağlanmış, onların əslində ilk məskəni olan Azərbaycanda yerli etnos olması faktına toxunulmamış, əksinə türklər Azərbaycanda gəlmə, türkləşmiş xalq hesab olunaraq belə göstərilmişdir ki, “guya türklərin tarixi yalnız Hun dövründən başlanır və buna qədər onlar mücərrəd bir birliyə – “Ural-Altay” birliyinə daxil idilər. Halbuki qədim Altay mərhələsi ilə Hun mərhələsi arasında minilliklərə bərabər çox böyük bir dövr durur ki, birdən-birə bu dövrün üzərindən adlayıb keçmək qeyri-mümkündür” [2, s.4]. Unutmaq olmaz ki, “Azərbaycan Şərqi aləmində cahanşümul bir ölkə kimi mənəviyyatın, mədəniyyətin təməl daşını əks etdirən bir məmləkətdir. Bir çox zaman Aran kimi adlanmış bu torpaq dünyaya Zərdüşti və “Avesta” kitabını bəxş etmişdir. Bu kitab Şərqi mənəvi dünyasının əsaslarının qorunmasında başlıca rol oynamışdır” [10, s.51]. Sözsüz ki, Azərbaycan ərazisində Zərdüştə qədərki dövrdə də zəngin mədəniyyət, həyat tərz, fəlsəfi və əxlaqi baxışlar mövcud olmuşdur. “Zərdüştə qədər mövcud olanların nüvəsində yenə də türk təzahürünün dominant rolu yüksək dərəcəsi və səviyyəsi ilə seçilmişdir. Lakin Azərbaycana dair tarixi materialların müxtəlif səbəblərlə bağlı məhv olunması ölkəmiz haqqında ətraflı, obyektiv bilgiləri və məlumatları yoxa çıxarmışdır” [10, s.52].

Professor Qəzənfər Kazımov məsələyə həssas yanaşaraq yazır: “Tarixçilərin tədqiq və araşdırmaları göstərir ki, tarixin saxtalaşdırılması prosesi təkcə Azərbaycan türklərinə aid deyildir; başqırd, qazax, qırğız, özbək, türkman və başqa türk xalqlarının da mənşəyi dolaşdırılmışdır. Türk xalqlarının tarixini uzağı e.ə. III əsrdən – Mərkəzi Asiyada Şərqi Hun çarlığının tarixindən başlamağı lazım bilmişlər” [12, s.260]. Belə bir yanaşmanı rus

şovinizminin xüsusi siyasəti hesab edən Q.Qeybullayev yazır ki, “Türk xalqlarının qədim tarixi haqqında saxta fikirlər rus tədqiqatçılarının nəzarəti altında başqırd, qazax, özbək, qırğız, türkmən və başqa xalqların tarix kitablarına da yol tapmışdır [16, s.35]. Belə ki, qədim şumerləri, kuti, lullubi, maday, manna, kas, kaspi, işquz, alban, sak, massaget, kəmər, quqar, avar, sarmat və digər bu kimi türk mənşəli tayfaları İran və ya Qafqaz mənşəli, Qazaxıstan və Orta Asiyanın hazırkı türk xalqlarını İran mənşəli türkləşmiş xalq hesab etməklə “tarix elmi eybəcər hala salınmış, türklərin bəşər tarixindəki rolu heçə endirilmişdir” [16, s. 35-36]. Halbuki adlarını çəkdiyimiz tayfalar da, Orta Asiya və Qazaxıstanın bugünkü türk xalqları da sonradan türkləşməmiş, doğuluşdan türk olmuşlar. Məsələn bir qədər də konkretləşdirən F.Ağasioğlu tarixi faktların bu cür dəyişdirilməsi və saxtalaşdırılması nəticəsində türklərin ilk vətəni olan Azərbaycana, Azərbaycan xalqına və dilinə olan münasibətin daha acınalıq olduğunu qeyd edərək yazır ki, “Türk etnosunun formalaşdığı orta regionun tarixi bura gəlmə xalqların tarixinə əsasən yazıldığı üçün proto-azər və azər tarixi üzərinə qara pərdə çəkilmiş, bu regionun ortasında olan Azərbaycanın etnik tarixi öyrənilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri türklərin Atayurdunu Orta Asiyadan batıda deyil, doğuda axtaran qondarma “Altay” nəzəriyyəsi olmuşdur. Bir başqa səbəb isə Ön Asiyanın qədim etnik tarixinə batılı müəlliflərin qərəzli baxışı və türkoloqların bu məsələyə etinasız münasibətidir. Ona görə də Doğru mədəniyyətinin hər iki ucda doğu və batı qanadlarını formalaşdıran etnoslardan fərqli olaraq, orta qanadı yaradan etnoslar sırasında türklərin qədim dünya sivilizasiyasına verdiyi kultur dəyərləri hələ obyektiv qiymətini almamışdır” [1, s.6]. Azərbaycanın arxeoloji kulturunun Avropa, Misir, Monqolustan kulturundan qədim olduğu kimi, Azərbaycan-türk dilinin tarixinin də asur, monqol dillərindən qədim olduğunu söyləyən müəllif göstərir ki, “Başqa dil ailələrindən fərqli olaraq, türk dil ailəsində protodil çağı

inkişaf və təkmilləşmə dövrünü tam başa vurandan, dilin quruluşunda yaranan mükəmməl mexanizm tam sistemə oturandan sonra ilk böyük miqراسiyalarla ayrı-ayrı bölgələrə dağılmışlar... Azərbaycan arxeoloji kulturu çiçəklənəndə Avropa hələ buzlaşma dövrünü yaşayırdı” [1, s.19].

Beləliklə, son dövrlərin tədqiqatları sübut etdi ki, sovet dövrünün Azərbaycan ərazisinin ilk sakinlərinin İrandilli və Qafqazdilli xalqlar olması, türk dilli qəbilə və tayfaların bura sonradan gəlməsi haqqında əsas uydurma elmi tezis başdan-başa yalandır, Azərbaycan türklərin ana vətəni, onların doğulub tarix səhnəsinə gəldiyi ilk məkandır, başqa sözlə, Azərbaycanın ilkin yerli sakinləri İran və Qafqazdilli xalqlar deyil, məhz türk tayfaları, türk soylarıdır. F.Ağasioğlu haqlı olaraq yazır ki, “Arxeoloji, mifoloji, etnoqrafik, onomastik, yazılı qaynaqlara görə, son beş min ildə Azərbaycana və sərhəd bölgələrə, qonşu ölkələrə gəlib yerləşən və ya gəlib buradan keçən ...sami, het, hay, hurri-urartu, İran, Qafqaz və monqol dilli xalqların regiona gəlmə tarixi bəllidir. Ancaq qonşu bölgələrdə elam, hat və Qafqaz dilli boylar, Doğu Anadolu və Azərbaycanda isə prototürklər yerli xalq olduğundan onların bura gəlmə tarixi yoxdur. Ümumtürk və azər tarixinə bu yöndən yanaşanda indiyə qədər regionun etnik tarixinə aid yazılmış əsərlərdə yanlış şərhlərin, deyilmiş fikirlərdəki ziddiyyətlərin səbəbi aydın görünür” [1, s. 5]. Vaxtilə akademik Ziya Bünyadov da Azərbaycanda türkləşmə məsələsinin doğru olmadığını, problemin ciddiliyini və sovet şovinst yanaşmasının yanlışlığını dərk edərək yazmışdı ki, “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi prosesinin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir” [4, s.171].

Sözsüz ki, Azərbaycanın etnik tarixinin düzgün araşdırılması ümumən türk etnosunun qədim tarixinin və dilinin öyrə-

nilməsi, eləcə də dilimizin qohum dillər arasında mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində də dərin problemlərin kök salmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan ərazisində aşkarlanan arxeoloji, antropoloji, eləcə də dil faktları bir daha sübut edir ki, bu ərazinin etnogenetik tərkibi türkdilli etnoslar əsasında meydana çıxmış, Şərqə türk mədəniyyətini buradan aparan türk boyları zaman-zaman geriye qayıdaraq Azərbaycandakı türk dövlətlərinin, mədəniyyət və etnogenezin formalaşmasında danılmaz rola malik olmuşlar. Azərbaycan dilinin geniş bir ərazidə əhalinin ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi nəticəsində bəzi yerli və gəlmə dillərin assimilyasiyaya uğradığını, lakin tamamilə yox olub getmədiyini, qalib dildə öz izlərini qoruyub saxladığını deyən professor Elbrus Əzizov haqlı olaraq yazır ki, “Əgər, doğrudan da, azərbaycanlılar (Azərbaycan türkləri) mənşəcə qeyri-türk olsa idi, Azərbaycan dili yalnız gəlmə türk tayfalarının dili hesabına formalaşsa idi, onda bu dildə assimilyasiyaya uğramış yerli dillərin izləri özünü göstərməli idi. Bəlli olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilinin nə fonetik sistemində, nə də qrammatik quruluşunda indiyədək yad izə təsadüf olunmamış” [5, s.15], əksinə dilimiz bütün dövrlərdə güclü nüfuzedici təsirə malik olmuşdur. Özünün “Azəri” adlı əsərində dilimizin qədim tarixini araşdıran M.F.Köprülünün belə bir qənaətə gəlməsi təsadüfi deyil ki, “bu söz (azəri –*Y.Q.*) yalnız bugünkü İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz türklərinin danışdıqları türk dil şöbəsinə və ya şöbələrinə deyil, daha geniş olaraq, ümumiyyətlə, İran, Qafqaz, hətta Şərqi Anadolu və İraq türkləri arasında uzun əsrlərdən bəri zəngin ədəbiyyat vücudə gətirən “ədəbi ləhcəyə” aid edilməlidir” [13, s.22].

Sözsüz ki, belə geniş təsir dairəsinə malik olan güclü dil birdən-birə formalaşa bilməzdi. Bu dilin tarixin ən qədim dövrlərindən, ən ağır sınaqlarından çıxıb günümüze gələn, hər cür yad təsirə dözümlülük nümayiş etdirən ən qədim dillərdən olması fikri bir zamanlar sadəcə mülahizə kimi qəbul edilirdisə, artıq sübut olunmuş elmi fakt hesab olunur. Çünki yuxarıda da qeyd

etdiyimiz kimi, “Dünya elminin arxalandığı arxeoloji materiallar göstərdi ki, türklərin ilkin vətəni Sayan-Alтай əraziləri deyil, Ön Asiya – Azərbaycan olmuş, ilkin miqrasiyalar məhz buradan başlamış, türklər buradan Mərkəzi Asiyaya köç etmiş, min illərlə o yerlərdə artıb-çoxalaraq yeni əlverişli yaşayış sahələri axtarışı ilə yenidən geriye – öz ilkin yurdlarına dönmüşlər. Ulu dil Ön Asiya və Aralıq dənizi həndəvərində yaranmış və burada protodillərə parçalanmışdır” [12, s.296]. Protürkün Ön Asiyada təşəkkül tapdığını, dialekt parçalanmaları ilə mezolitdən başlayaraq bizim dəqiq bilmədiyimiz dövrlərdə şərqə, qərbə və şimala buradan hərəkət etdiyini göstərən professor Qəzənfər Kazımov yazır ki, “yerli tayfaların böyük bir qismi və ya tayfa bölümləri öz ilkin vətəninə, doğma yurdlarını – Azərbaycan, İran, İraq ərazilərini tərk etməmişlər. Bu ərazilər türk tayfalarının daimi məskəni olmuş, onlar bu ərazilərə sonralar gələn irandillilər, qafqazdillilər və samilərlə qonşuluqda yaşamışlar” [12, s.296]. Alim mühafizəkar tarixçilərin guya hansı dildə danışdığı bilinməyən qədim aborigen Azərbaycan etnoslarının iki dəfə – əvvəlcə Mada imperiyası dövründə, sonra isə XI–XII əsrlərdə öz etnik simasını dəyişdirməsi, birinci dövrdə iranlılaşması, ikinci dövrdə isə türkləşməsi haqqında cəfəng və tamamilə uydurma fikirlərini təkzib edərək yazır ki, “...tarixə yeni gözlə baxan alimlərin tədqiq və araşdırmaları, eyni zamanda külli miqdarda dil faktları göstərir ki, qədim Azərbaycanın aborigen etnosları türklərdən ibarət olmuş və heç vaxt öz etnik simalarını dəyişməmiş, heç vaxt iranlılaşmaya məruz qalmamışdır. Əksinə, yeni gələn türk tayfaları daim onlara qol-qanad vermiş, onları gücləndirmişdir” [12, s.297]. Ona görə də Azərbaycan tarixçiliyində türklərin Azərbaycana gəlmə olması haqqında son dövrlərə qədər kök salmış konsepsiya artıq alt-üst edilmiş, demək olar ki, əksər türk xalqlarına aid edilmiş “türkləşmiş xalq” anlayışının yanlış olduğu sübuta yetirilmişdir. “İlk dəfə bu konsepsiyaya qarşı dövlət səviyyəsində akademik-katib M.Cəfərovun rəhbərliyi altında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında dilçi-tarixçi alimlərin

birgə keçirdiyi elmi-nəzəri müşavirədə (1984) kəskin münasibət bildirilərək, mövcud qüsurlu konsepsiyanın islah edilməsi təklif olunmuş, Azərbaycanda yerli və bura qayıdan türk boylarının qovuşması ilə m.ö.I minilliyin ortalarında azər-türk dilinin formalaşması konsepsiyası irəli sürülmüşdür. Bu haqda informasiyanın dövlət mətbuatında dərc olunması azər türklərini aborigen sayan, bu sahədə dəyərli əsərlər yazan alimlərdə daha dərin axtarışlara baş vurma ovqatını artırmış, ayrı-ayrı elm və tədris ocaqlarında etnogenezə dair elmi seminarlar keçirilmişdir” [1, s.7-8]. Həmin dövrdən etibarən problemin həlli istiqamətində ciddi araşdırmalara başlanmış, dilçi və tarixçi alimlərin birgə səyi nəticəsində sübut olunmuşdur ki, “Azərbaycan dili nə gəlmə, nə də öz kökləri etibarilə yad mənşəli olmayıb yarandığı zamandan günümüzədək türksistemli dil kimi Azərbaycan ərazisində məskun olmuş, əcdadlarımızdan mənəvi sərvət kimi bizə miras qalmışdır” [5, s.14]. Bu dildə tarix boyu zəngin maddi-mənəvi nümunələr yaranmış, Azərbaycan ən qədim dövrlərdən yaradıcı insanların məskəni olmuşdur. Məsələ ilə əlaqədar T.Hacıyev [4], Y.Yusifov [22], Q.Qeybullayev [16], A.Məmmədov [17], S.Qaşqay [15], E.Əlibəyzadə [3], Q.Kazımov [13], M.İsmayıl [11], V.Həbibəoğlu [7], Ə.Nicat [19], Z.Həsənov [14], Ə.Fərzəli [6], F.Ağasioğlu [1] və b. əsərlərində geniş məlumat vardır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanında deyildiyi kimi, “Tarixin müxtəlif mərhələlərində dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıqların, təzyiq və təhriflərin aradan qaldırılması üçün hazırda ölkəmizdə çox əlverişli şərait mövcuddur”. Yaranmış şəraitdən istifadə edərək indiyə qədər dilçiliyimizdə kök salmış bir sıra yanlış və təhrif olunmuş məsələlərin düzgün şəkildə araşdırılması, Azərbaycan dilinin mənşəyi, eləcə də türk dilləri içərisində rolu və mövqeyi məsələsinin aydınlaşdırılması kimi əhəmiyyətli mövzular isə hər birimizdən gərgin əmək və ciddi səy tələb edir.

Bu baxımdan aparılan araşdırmalar arasında diqqət çəkən məqamlardan biri də dünyanın ilk insanı hesab edilən Şumerlərin

dili ilə Azərbaycan dilinin əlaqəsi məsələsidir. Son dövrlərin tədqiqatlarında Şumer dilinin ən qədim türk dili kimi Azərbaycan dili ilə kök bağlılığı, şumerlərin qədim türklər – azərlər (aserlər) olması ilə bağlı əsaslı mülahizələr irəli sürülmüş, “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi qədim və əzəmətli abidələrə sahib olan, qədim Od və Od-maq sivilizasiyasına əsaslanan Azərbaycan dili və onun mənşəyi haqqında sovet dövründə uydurulmuş bir sıra fərziyyələr xarici və milli alimlərin səyi nəticəsində rədd edilmişdir. Şumer yazılarının türklərlə bağlılığını inkar etməyə çalışanlar dünyanın ilk sakinləri olan Şumer dilinin guya heç bir müasir xalqla bağlı olmadığını iddia etməyə cəhd göstərsələr də, S.N.Kramer, Z.Kasidovski, M.Belitski, T.Heyerdal, Q.Vinkler, E.Reklü, V.Bulli, O.Süleymanov, A.Məmmədov, T.Hacıyev, T.Əhmədov, Ə.Nicat, E.Əlibəyzadə, A.Axundov, Q.Kazımov, F.Cəlilov, K.V.Nərimanoğlu, T.V.Nüvədili, V.Həbiboglu, Q.Məşədiyev, İ.Vəliyev, N.Cəfərov kimi çoxsaylı xarici və yerli araşdırmaçılar öz tədqiqatları ilə Şumer dilinin ən qədim türk dili (prototürk) – Azərbaycan dili olduğunu açıq-aydın sübut etmişlər. Bu araşdırmalarda ən azı altı-yeddi min il yaşı olan Şumer yazılarının da bilavasitə Azərbaycan dili və qədim Azərbaycan yazısı olması haqqında fikirlər öz təsdiqini tapdı. Aparılan araşdırmalar nəticəsində aydın oldu ki, Şumer dilinin sözləri çağdaş türk dilləri arasında ən çox Azərbaycan dilinin sözləri ilə səsleşir və qədim şumerlər ərazi baxımdan Azərbaycanla eyni məkanda məskunlaşmışlar. Şumer sözlərini oxuyan Amerikada yaşayan Azərbaycan alimi Tariyel Vəli Nüvədili “Əcdad” adlı kitabında bu dilin müasir Azərbaycan dilinin fərdi, qrammatik üslubuna tam uyğun gəldiyini, Şumer-Azərbaycan təfəkkürünün məhsulu olan oxşəkilli yazının Babilistan, İran, Hindistan, Misir və iyirmidən artıq digər ölkənin milli düşüncə və mədəniyyətinin ifadə vasitəsinə çevrildiyini göstərdi. Şumer-Azərbaycan dilinin qədim sözlərindən Hind-Avropa, sami, Qafqaz dillərinin də bəhrələndiyi, dünya dillərinin bir çoxunun zənginləşməsində

bu dilin rolu olduğu bir çox alimlər tərəfindən təsdiqləndi. XIX əsrin sonuna qədər heç kəsin bəşəriyyətin öz mədəni intibahına görə Hind-Avropa dilli yunanlara minnətdar olmalı olduğuna şübhə etmədiyi halda, Raylinson, Oppert, Telbot, Lenormani, Qretefond, Xinqs kimi mütərəqqi dilçi-linqvistlərin ən qədim əlifbanın türkdilli Şumerlərə məxsus olması faktını aşkarlamasından sonra bu istiqamətdə geniş tədqiqatlar başlandı və Şumer dilinin türk dili olması haqqında fikirlər meydana gəldi.

Burada zaman məsələsinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. Çünki aparılan araşdırma və tədqiqatlarda Şumer dilinin beş-yeddi min il bundan əvvəlki faktları ilə türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin son minillikdəki dil nümunələri müqayisəyə cəlb olunur. Müqayisə edilən tərəflər arasında ən azı beş min illik fərq olması, təbii olaraq, dil uyğunluqlarının bu uzun zaman kəsiyində aradan çıxmasına, unudulmasına səbəb olur.

258

Deməli, beş, altı, yeddi min illik zaman ayrılığından sonra Şumer dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında hələ də çoxsaylı ortaq sözlərin işlənməsi təsadüf deyil, bu dillərin kök bağlılığının bilavasitə göstəricisidir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə daha aydın görmək mümkündür. Məsələn:

Şumer dilində

Ada/adad-ata, dədə
Qaruş-əl ilə ölçü vahidi
Dib-çayın dibi
Asaq-yasaq, qadağa
Ama/ana
Aqa-başçı, böyük
Ari-təmiz
Bur u – Burulan
Diriq-diri olmaq
Qor/kor-odun
Qal-qala, divar

Azərbaycan dilində

Ata, Dədə
Qarış
Dib
Yasaq/qadağa
Ana
Ağa
Aydan arı
Bur
Diri
Qor-od, Qorqud
Ünüm, iniltim və s.

F.Ağasioğlu türk dillərində feillərin milliyyəti məsələsinə diqqət cəlb edərək yazır ki, türk dilləri, özəlliklə, azərbaycanca söz dağarcığının ağzını müxtəlif nitq hissələri üzrə alınma sözlərə açıq saxlasa da, feillər üçün bu yol həmişə qapalı olmuşdur. Bu baxımdan dilimizdəki bəzi feillərin Şumer dilində işlənməsi diqqət çəkir.

Burada bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşər ki, bu gün türk dilləri içərisində feillərin zənginliyinə və milliyyətinə görə ən çox seçilən dillərdən biri məhz Azərbaycan dilidir. Təkcə Azərbaycan dilinə digər dillərdən daha yaxın olan müasir türk dilinin leksik sistemini nəzərdən keçirdikdə dilimizdəki feillərin kəmiyyət üstünlüyü göz önündə canlanır. Yaxud da müasir özbək dilində ahəng qanununun itmək üzrə olması, türk dilində hətta əsas lüğət fonduna daxil olan kifayət qədər sözün (anne, elma, gidiyor, geliyor və s.) ahəng qanununa tabe olmuş ilkin variantlarının dəyişməsi ilə müqayisədə Azərbaycan dilində bu qanun daha çox qorunmuş, qədim fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyalar da öz ilkinliyini daha çox saxlamışdır. Bu baxımdan F.Ağasioğlunun tədqiqatları da maraq doğurur. Alim yazır ki, “İkihecalı sumer sözlərində sinharmonizm qanunu güclüdür, belə sözlərdə eyni sait işlənir: qaba “sinə”, uru “şəhər”, eger “arxa”. Sumer dilində söz kökü dəyişmir, iltisqa dillərdə olduğu kimi, şəkilçilər sözün sonuna dalbadal qoşula bilir” [1, s.180].

Türk və şumer dilləri arasında çoxsaylı sosial-siyasi termin və coğrafi vəziyyətlə, dövlətçilik, əkinçilik, heyvandarlıq, dəmirçilik, dulusçuluqla, eləcə də məişət əşyaları və alət adları ilə bağlı paralellər təqdim edən F.Ağasioğlu bu faktların şumer-türk əlaqələrinin təkcə iki qonşu xalq arasında ticarət əlaqəsi ilə yox, həm də çox yaxın, sıx təmasla bağlı olduğunu qeyd edir. Müəllif yazır ki, “Coğrafi durumla (landşaftla) bağlı bəzi azərbaycan-sumer paralellərində müəyyən dəyişmələr olsa da (əslində olmalıdır), onları asanlıqla seçmək olur. Belə ki, qır (kır, bozqır) sözü sumercə kiri sözündə, “torpaq” anlamında quru (kuru)

sumercə kur sözündə, qum sumercə “xırdalamaq”, “çinqıl” anlamlı “qum” sözündə və yaxa (yan) sumercə kənar anlamlı zağ sözündə görünür. Günəş tanrısı UTU – od/ot, Çoban ulduzu Şulpae – Çolpan.” [1, s.181].

Bəzi türk dillərində qalan ordu (qarnizon, düşərgə) və uram (küçə, şəhər) sözünün or//ur kökünə şumer dilində şəhər mənasında işlənən uru, azər dilindəki ev sözünə e, qapı sözünə ka, oba sözünə “yaşayış yeri”, “sahə, məntəqə” mənalı ub sözündə, qədim türk dilindəki “qəbilə”, “uruq” (ur-oq), azər dilində oğlan, oğul mənalı oq sözünə “insanlar”, “xalq” anlamındakı ÚG, UKÚ və “doğmaq”, “övlad” mənalı ugú, eləcə də türk dillərindəki urva, uruq sözlərinin kökünə “qohumluq”, “artım”, “kürü vermə” mənalı ur, “şəhər”, “icma” anlamlı uru torun (nəvə), törəmə sözlərinin kökünə “balaca” mənalı tur sözündə rast gəldiyini göstərən tədqiqatçı-alim türkcədəki damğaçı, ərən, şad, bilgə sözlərinin də şumer dilində dam.gar, erim.ha “ordu”, erin “əsgər”, şatam “nəzarətçi”, bilqa “görücü”, “bilən”, bayraq sözünü badara, gəlin sözünü egiya – evə gələn, saqqal sözünü vəzir mənalı sukal paralelləri ilə izah edir [1, s.181].

Nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür. Belə ki, tədqiqatçılar Şumer dili ilə müasir Azərbaycan dili arasında yüzlərlə ortaq sözlər müəyyənləşdirmişlər. Faktlar göstərir ki, burada hansısa təsadüfdən və ya tipoloji uyğunluqdan söhbət gedə bilməz. Həmin dil ünsürləri birbaşa Şumer-Azərbaycan dili arasında mənşə-kök bağlılığının ifadəsidir. Belə ortaq sözlər müasir dilimizə, sözsüz ki, tarixi abidələrimizdə qorunaraq gəlmişdir. Bu baxımdan ana abidəmiz sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”da kifayət qədər Şumer-Azərbaycan sözlərinin işlənməsi müşahidə olunur. Son araşdırmalar göstərir ki, dastanda əks olunan qədim türk düşüncə və həyat tərzini indiyə qədər deyildiyi kimi, yalnız eramızın əvvəlləri ilə bağlı deyil, eramızdan çox-çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Bu baxımdan eposda qədim türk təfəkkür tərzini Şumer düşüncə tərzini qarşılaşdırırlar bu ikisi arasın-

da çox mühüm bağlılıq aşkarlamış və bu bağlılığın qohumluq əlaqəsi olduğunu isbat etmişlər. Sözsüz ki, belə bir məntiqi nəticə türk tarixinin ən qədim dövrlərinə işıq salmaq imkanı verir. Bu mənada dastanın dilində rast gəlinən adların Şumer adları ilə əlaqəsini araşdırmaq olduqca maraqlı nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Arif Acalovun “Mənim ulu Atam və Kitabım” adlı əsərində dastandakı 100 etnonim, toponim, şəxs adı, mifik obraz və dini ifadənin izahı verilmişdir. İ.Şıxıyevanın apardığı statistik hesablamalar göstərir ki, “Dədə Qorqud”da işlənən 77 şəxs adından 50-si türk, 24-ü ərəb, 2-si fars mənşəlidir. Maraqlı doğuran budur ki, dastandakı türk mənşəli şəxs adları Şumer adları ilə yaxından səsləşir. Q.Kazımov göstərir ki, “Şumerlərin yaratdığı doqquz eposun çoxu qədim Azərbaycan dövləti olan Aratta ilə bağlıdır”. E.Əlibəyzadəyə görə, “Bilqamıs” dastanının adı sonrakı türk dastanlarının bir sıra qəhrəmanlarının adı ilə eyni quruluşludur. Şumer, “Dədə Qorqud” və müasir Azərbaycan dili arasında eyni sözlərin müqayisəsini aparan Ə.F.Qorqud bir sıra onomastik vahidləri də təqdim etmişdir.

Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək:

Şumer dili

Buru /Burulan/
Diriq /diri olmaq/
Aratta /ölkə adı/
Yasta
Tar-ı /Tanrı/
Tenqri /Tanrı/
İsan
Qor /kor/ odun, qara kömür
Qud /qüvvət/
Azim
Maqan /maqçı, odçu, şaman/

“Dədə Qorqud” dili

Bur-ulan /Burlaxatun/
Diri /Dirsə xan/
Arat /sulu yer/
Yastı
Tanrı
Tanqrı
Əsən /külək/
Qor /od/ Qorqud
Qud /Qorqud/
Əzəmətli
Maqan /şaman-qaman/ və s.

Əgər Qorqud sözünün izahını bu adı əmələ gətirən qor və qud sözlərinin şumerçədəki semantikasına uyğun izah etsək, “qor” od, “qut” isə qüvvət mənasında başa düşüləcəkdir. Ə.Fərzəli də qoşa işlənən “Dədə” və “Qorqud” sözlərinin ulu başlanğıcda eyni məzmunu ifadə etdiyini göstərir: “Dədə insana çevrilmiş, insanlaşmış Odun ilki, başlanğıcıdır. Özü-lə-bünövrəyə çevrilən Oddur” [6, s. 21].

Qədim və müasir dövrə aid Şumer-Azərbaycan ortaq sözlərinin sayını kifayət qədər artıqmaq olar. Ə.Nicat “Şumerlər kimdir? Dünyada ən ulu mədəniyyətin və ilk əlifbanın yaradıcıları hansı dildə danışılar?” sualına cavab axtararkən yazır: “Təsəvvür edin ki, siz beş min il bundan qabaq Ur şəhərinin Niş və ya Çörəkçilər küçəsiylə getsəydiniz, ötüb keçənlərin dilindən arpa, saman, su, qarış, qanun, un, qullab, naqqa, min (pul vahidi), ən (böyük mənasında), tanrı kimi Azərbaycan sözlərini eşidərdiniz. Unutmayın ki, beş min il bundan qabaq” [19, s.7].

Bu gün Azərbaycan dilində Şumerdən daha qədim 10-12 min il yaşı olan çoxsaylı “Avesta” sözlərinin gen-bol işlənməsi də Azərbaycan dilinin nə qədər qədim tarixə malik olduğunu, “Avesta”-Şumer-Azərbaycan köklərinin bir xəttə bağlandığını sübut edir. E.Əlibəyzadə özünün “Ana kitabələr” adlı kitabında “Avesta” və Şumer dastanlarının dilinin türk-Azərbaycan dili olduğunu qətiyyətlə bildirir və bu danılmaz faktı inkar etməyin mümkünsüzlüyünü göstərir. Onun fikrincə, “Avesta” əlifbasının və azı 2500 il ərzində Şumer-azər mixi əlifbasının e.ə.III-I minilliklərdə qədim dünyanın mədəni inkişafına çox güclü təsiri olmuşdur.

Şumer azərbaycanlıları ilə bağlı maraqlı məqamlardan biri də indiki Ərəbistan yarımadasından Afrika sərhədlərinədək böyük bir ərazidə qədim torpaqlarımızın mövcudluğudur. E.ə. IV-II minilliklərdə və daha əvvəlki çox-çox qədim dövrlərdə proto-şumer və ya prototürklərin, yəni protoazərbaycanlıların məskunlaşdığını tarixi mənbələr və o dövrə aid xəritələr də sübut

edir. “Ən qədim Şərq tarixi” adlı kitabda verilən xəritədə müasir Suriya və İraq əraziləri Mitiani İordaniya, Livan və Səudiyyə Ərəbistanının bir hissəsi isə Midian adlandırılmışdır. “Midian” adı qarşısında tərtibatçıların qoyduğu sual işarəsi düşünməyə əsas verir. Əslində bu toponimlərin ikisinin də Maday/Midiya adının variantı olduğunu söyləyənlər öz fikirlərində haqlıdrlar. Burada Ə.F.Qorqudun maraqlı bir fikrini yada salmaq yerinə düşər ki, “Bugünkü Məkkə, Mədinə, Bağdad, Dəməşq (Damaşq – Ana işıq, Baş işıq), Bəsrə, Kərkük, Ərbil, Məndəl və başqa şəhər adları, Akaba (Ağ aba-Ağ ana – Ağ su: duzu çox olmağı səbəbindən suyu ağ rəngə çaldığına görə), Fərat çayı (Far od – Od kimi parlayan – qızğın, gur axan çay!), Dəclə (Dağla-Dağlardan axıb gələn çay, Dağ çayı) və digər toponim, hidronim, nəhayət adonimlər – insan adları: Məhəmməd, Əli, Hüseyn, Həsən, Şümür (Şümer), Ömər, Osman, Yaqub, Yusif, Süleyman Davud, Abbas, Murtuz, Mürsəl, Yamin, Yasir, Amin, Aminə və b. adların da etimoloji, yəni məzmun açımı onların türk-Azərbaycan mənşəli olmasından soraq verir” [19, s. 12].

Müəllif öz fikrini davam etdirərək belə bir məntiqli və əhəmiyyətli qənaətə gəlir ki, “Əlbəttə, bütün bu və digər toponim, hidronim və adonimlərin hazırda ərəb və ümumi halda sami dillərinə aidliyi də inkar olunmur. Söhbət sami dillərinin formalaşdığı ən əski çağlardan gedir. Bu, həm də ulu dil hadisəsidir”. Görkəmli şərqşünas V.Məmmədəliyev ərəb dilinə keçən türk sözlərini, o cümlədən “Quran”da işlənən türk sözlərinin tarixini araşdıraraq belə bir haqlı qənaətə gəlmişdir ki, məsələ ilə bağlı düzgün nəticələr əldə etmək üçün qədim sami-türk əlaqələri dəqiqliklə araşdırılmalıdır. Müəllif hələ 1983-cü ildə “Azərbaycan filologiyası məsələləri” adlı kitabın I hissəsində dərc etdirdiyi “Quranda ümumtürk mənşəli sözlər” adlı məqaləsində yazır: “Tarixi qaynaqlardan bəllidir ki, Sam tayfaları Ön Asiyaya gəlməmişdən çox əvvəl həmin region Şumerlər və Orta Asiyadan axışıb gələn qəbilə və tayfalarla məskun idi, Zaqros dağlarından Anadolunun

içərilərinə, Livan və Fələstin dolaylarına qədər yayılmış ön şumerlərdən (protoşumerlər) sonra buraya Şumerlər gəlmiş, Aşağı Mesopotomiyada məskən salmışdır”. Bu prosesdə Şumerdən döən azərilərin bir hissəsi Bağdad – Kərkük ərazisinə gəlmiş, burada sıx şəkildə məskunlaşmış, öz dilini və mədəniyyətini qoruya bilmişlər. Eramızdan əvvəl III minilliyin ortalarından sami tayfalarının hazırkı Ərəbistan ərazilərinə hücumları nəticəsində Şumer türklərinin Mesopotomiyanın cənubuna sıxışdırılması ilə onların Urmiya-Araz, Xəzər dənizi sahilləri ilə əlaqələri zəifləmişdir. Buna baxmayaraq, Şumer azərbaycanlıları hələ yenə min ilə yaxın ümumdünya sivilizasiyasına hökm edə bilmişlər. Eramızdan əvvəl II minillikdən etibarən gəlmələrin say baxımından çoxluğu Şumer türklərinin – azərbaycanlıların bir hissəsinin assimilyasiyaya uğramasına səbəb olsa da, mədəniyyətimizin izləri Fələstində, Suriyada, hətta Hind çayı vadilərində belə qalmaqdadır. Samilər bu torpaqlarda öz hökmranlığını gücləndirəldə, Şumerlərin çox ciddi təsirinə məruz qalmışlar. Zaman-zaman Şumer türklərinin bir qismi Urmiya-Xəzər ərazilərinə, Ön Asiya və Altay dağlarına gedib qohum dillərinə qarışmış, bir qismi isə indiki İraq, Suriya, Yəmən, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistanı, Livan və Fələstin ərazilərinə köçmüşlər. Zaman ötdükcə həmin Şumer-azərbaycanlılar samiləşmiş, yəni ərəbləşmiş, dilimiz sami tayfalarının dillərinə, onların leksik-qrammatik quruluşuna çox güclü təsir göstərmişdir. Sami dilləri, əsasən də ərəb və yəhudi dilləri Şumer-azəri-türk dili hesabına zənginləşmişdir. Ərəb dilinə daxil olmuş yüzlərlə Azərbaycan sözü ərəbləşmiş, öz ilkin məzmunu ilə təzə “ərəb libası” geyinərək çoxu ərəb sözü adı altında yenidən dilimizə daxil olmuşdur. Bu qədim dil dünyanın bir çox dillərinə, o cümlədən sami, Hind-Avropa dillərinə çox ciddi təsir göstərmiş, həmin dillərin leksik-qrammatik cəhətdən zənginləşməsində tarixən mühüm rol oynamışdır. F.Ağasioğlu dilimizə ərəb dilindən keçdiyi şübhə doğurmayan şeir sözünün də şumer mənşəli olduğunu sübuta yetirməyə çalışır və inandırıcı faktlarla buna nail

olur: “Sumer-türk paralelləri sırasında “türkü”, “qoşma” anlamında şir-yır sözləri göstərir ki, söz sənəti ilə bağlı sumer dilindəki şir-yır sözü sami dillərə keçmiş, sonralar biz öz sözüümüzü yenidən ərəblərdən şe’r kimi almışıq” [1, s.183]

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilinin Şəki şivəsində ağı mənasında yığı, Dərbənd, Şəki, Zaqatala, Qax şivələrində ağlamaq mənasında yığlamaq, Kürdəmir, Quba şivələrində isə məclis mənasında yığ-va sözləri işlədilir (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. səh.550). Bu söz qədim türk lüğətində də “oxumaq”, “mahnı” mənasında verilir [Drevnetyukskiy slovar, 1969, s.268]. B.Xəlilov da bu sözün qədim türkcədə “mahnı” mənasında işləndiyini göstərərək yazır ki, “Qədim türkcədə yır-la sözü də işlənmişdir. Bu söz (y-ır//ır) yır kökündən əmələ gəlmiş və “oxumaq (mahnı)” mənasını bildirmişdir: ol yır yırladı – o mahnı oxudu”. [9, s.34].

T.V.Nüvədili özünün “Əcdad” adlı kitabında indiyə qədər dünya xalqlarının yunan sözü kimi tanıdığı bir çox sözlərin məhz qədim Şumer-Azərbaycan sözləri olduğunu nümunələr əsasında izah etmişdir. Kitabda oxuyuruq: “Yunanların arxeoloq sözünü ulularımızdan almalarına şübhə yoxdur. Arxeoloq arxayos və loqos sözlərinin birləşməsidir. Arxayos – qədim, ön, arxa, loqos bilik, öyrənmək, danışmaq deməkdir” [20,s. 335].

Tədqiqatçı loqos sözünün kökünün də dilimizdəki zarafat mənalı lağ və ya söhbət, danışmaq mənalı laf sözü ilə səsleşdiyini, arxaik sözünün arxalaşmış, qocalmış mənasında yenə eyni kökdən yarandığını, homogen sözünün isə həmin gen mənasını verdiyini inandırıcı şəkildə izah etmişdir. Aydın məsələdir ki, bu gün tibbi termin kimi Avropa mənşəli hesab edilən ur, uroloq, urologiya kimi sözlər də məhz qədim dilimizdəki şişmək, qabarmaq, yüksəlmək, qalxmaq mənalı ur sözündən yaranmış, “Dədə Qorqud”da “yerindən uru turdı” ifadəsinin tərkibində də qalxmaq mənasında işlənmişdir.

Faktları istənilən qədər çoxaltmaq mümkündür, lakin elə bu deyilənlərdən də aydın olur ki, bu gün ərəb, fars, yunan və

Avropa dillərinə aid edilən sözlərin xeyli hissəsi məhz qədim Şumer-Azərbaycan sözləridir. T.V.Nüvədili bu tipoloji cəhətdən müxtəlif olan dillərdə eyniköklü sözlərlə bağlı apardığı uzun müddətli araşdırmalar əsasında qənaətini belə ümumiləşdirmişdir ki, “İndi bizim lüğət tərkibimizdə 60-65 faiz ərəbin, farsın saydığımız sözlərin hamısı özümüzündür, onlar bizim dopdoğmalarımızdır. Çünki gil yazılar yazılanda hələ dediyim dillərin heç daşıyıcıları belə dünyaya gəlməmişdilər... Onu da qeyd edim ki, bizdən aralı düşsələr də, bizə yad olan İbruda da, elə Yunan dilində də nə qədər istəsəniz, Şumer-Azəri sözlərinə rast gələrsiniz” [20, s.336].

Müəllif öz araşdırmalarının yekununda belə bir qəti qənaətə gəlir ki, “Şumer deyilib ölü sayılan dil Azəri Türküsüdür! Və bu dil dünya dillərinin ilkinidir” [20, s.336].

266

Bu deyilənlər Azərbaycan dilinin türk dilləri, o cümlədən dünya dilləri arasında yeri və rolu məsələsini aydınlaşdırmağa kömək etdiyi kimi, dilimizin qədimliyini və zənginliyini dərk etməyə, dilimizin ən qədim tarixində özünü göstərən ulu dil hadisələrini dərk etməyə imkan verir.

Maraqlıdır ki, digər türk dilləri içərisində tarix boyu ana dilinə münasibətdə də azərbaycanlılar daha çox fərqlənmişlər. Hələ XVI əsrdə ərəb və fars dillərinin əsas dil olaraq işləndiyi, hətta özlərini türk varisi olaraq elan edən Osmanlı sarayında dövlət dilinin fars dili olduğu bir şəraitdə Şah İsmayıl Xətai türk dilini dövlət dili səviyyəsinə qaldırmaqla bu qədim və zəngin dilin nüfuzunu özünə qaytarmış oldu. Təkcə bununla kifayətlənmədi, dilimizin nüfuz dairəsinin genişlənməsinə kömək etdi, dövlət idarələrində, sarayda, hərbi hissələrdə işlənən rəsmi dillər arasında dilimizi dövlət dili kimi işlək vəziyyətə gətirdi. Nəticədə Azərbaycan dilinin hərbi-siyasi leksikasında türk sözlərinin sayı çoxaldı, ana dilində rəsmi üslubumuz meydana gəldi. Azərbaycan dilində fars sözlərindən istifadə olunduğu kimi, fars dilinə də türk sözlərinin axını başladı. Divan ədəbiyyatında türk

dilində heca vəznli əsərlər yazan və klassik ədəbiyyatda heca vəzninin mövqeyini sabitləşdirən sənətkar kimi fars dilinin şeir-sənət dili olaraq ikinci plana keçməsinə zəmin yaratmış oldu. Doğru göstərirlər ki, məhz Şah İsmayıl Səfəvinin başladığı ənənə nəticəsində ədəbiyyatımızın Məhəmməd Füzuli kimi dahisi yetişmiş oldu.

Beləliklə, dünyaya “Avesta”, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi zəngin sənət xəzinələri, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli kimi bənzərsiz sənətkarlar bəxş edən Azərbaycanın qədim tarixi öyrənildikcə ortaya yeni-yeni maraqlı faktlar çıxır, dilimizin qədimliyi, nüfuz dairəsinin genişliyi haqqında təsəvvürlər daha da genişlənir. Bura türk xalqlarının ilk dilçi-türkoloqu hesab edilən, “Divanilügət-it türk” əsərinə görə ensiklopedik şəxsiyyət kimi tanınan Mahmud Kaşğarının da Azərbaycan türkləri soyundan olması (Kaşğarın Opal rayonunun Azık adlı mahalında dünyaya gəlməsi, əsərlərində Azıkı “bizim yerlər” adlandırması da buna işarədir) faktını da əlavə etsək, qazax, tatar, başqırd kimi dillərin XX əsrin iyirminci illərində ədəbi dil kimi formalaşdığını, bir sıra türk dillərinin hələ də yazıya malik olmamasını, yad dillərin güclü assimliyasıyasına məruz qaldığını, eləcə də dilimizin bizim eranın ilk əsrlərindən ümumxalq danışiq dili, III-V əsrlərindən isə ədəbi dil kimi formalaşdığını, günümüzə gəlib çatanadək nə qədər yad təsirlərə məruz qalsa da, öz milli dil elementlərini itirmədiyini nəzərə alsaq, Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində rolunu daha dəqiq müəyyənləşdirmiş olarıq.

Ədəbiyyat

1. Ağasioğlu F. Doqquz bitik. Azərbaycan türklərinin islamə-qədər tarixi, I cild, Bakı: Ağrıdağ, 2014.

2. Bəşirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik mor-femlər. Bakı, Elm və təhsil, 2009.

3. Budaqova Z., T.Hacıyev. Azərbaycan dili, Bakı: Elm, 1992.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1989.
5. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı, Gənclik, 1998.
6. Fərzəli Ə. Dədə Qorqud sözü. Bakı, Maarif, 1999.
7. Həbiboglu V. Qədim türklərin dünyagörüşü. Bakı, 1996.
8. Xəlilov B. Feillərin ilkin növləri. Bakı: API-nin nəşriyyatı, 1998.
9. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
10. Xəlilov B. Türkologiyaşın intibah dövrü (XIX əsrin sonu XX əsrin 30-cu illərinə qədər). Bakı: Adiloğlu, 2001.
11. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005.
12. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003.
13. Köprülü. F. Azəri. Bakı: Elm. 2000.
14. Гасанов З. Царские скифы. Liberty publishing house, New York, 2002.
15. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993.
16. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994.
17. Məmmədov A. Türk dillərində samit səslər: sözönü və səs birləşmələri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı: 1978.
18. Mirzəyev H. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyasından xüsusi seminar. Bakı: API-nin nəşri. 1974.
19. Nicat Ə. Tarixin sübh çağı. Bakı: Elm, 1982.
20. Nüvədili T.V. Əcdad. ABŞ. Los-Anceles, 1996.
21. Süleymenov O. Azya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
22. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı: BDU-nun nəşriyyatı, 1993.

Qalibə GÜLTƏKİN

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ORCID: 0000-0001-2345-6789

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏCRİD OLUNMUŞ DİALEKTLƏRİ İMPERİALİZMİN HƏDƏFİNDƏ

Qloballaşma müasir dünyanın qaçılmaz gerçəklərindən biridir. Tarixin müxtəlif dövrlərində cəmiyyətlərin inkişafı ilə bağlı aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dünyadakı sosial sistemlər arasında mədəniyyət və təhsillə yanaşı, milli dövlət quruculuğunda milli dil ən böyük strateji əhəmiyyətə malik ünsürlərdən biridir. Bəzən milli dövlətçiliyə, milli dəyərlərə güclü zərbə olan qloballaşma bir çox hallarda xalqların və millətlərin taleyində mühüm rol oynayır. XV – II əsrdən başlayaraq, dünya tarixində milli dövlətlərin yaranması prosesi başlanğıc dövr hesab edilsə də, XXI əsrdə qloballaşan dünyada imperilizim iddiasında olan güclər tərəfindən etnos-subetnos məsələsi yenidən gündəmə gətirilməklə, bütün millətləri və xalqları birləşdirən hakim dövlət və hakim dil məsələsini də aktuallaşdırdı.

269

Bu səbəbdən də yeni dünya düzənində subetnosların təmərküzləşməsi, maddi və mənəvi sivilizasiyaların birləşməsi prosesi daha da sürətlənməkdədir. Nə yazıq ki, bu siyasi atmosfer vaxtilə etnik adlarla parçalanmış türk millətinin çox çətin şəraitdə olduğu, işğalçı qüvvələrə qarşı hər cür mübarizə apardığı bir dövrə təsadüf edir. Hazırda belə təlatümlü bir dövrdə çağdaş türk xalqlarının yaşadığı müxtəlif bölgələrdə, xüsusən Doğu Türkünstan, İraq, Suriya, Əfqanıstan, Gürcüstan, Balkan ölkələri, Rusiya və İran (Güney Azərbaycan) kimi hegemon imperialist dövlətlərin sərhədləri daxilində assimilyasiyaya məruz qalan, qədim tarixə malik olan türk milli kimliyi, türk mədəniyyəti və türk dilinin hüquqlarının beynəlxalq müstəvidə tanınması və qorunması çox önəmli siyasi bir məsələ kimi qarşımızda dayanır.

Türklər hələ miladdan öncə, tarixin ən qədim dövrlərindən Çin sərhədlərindən Dunaya, Balkanlardan və Uzaq Sibirdən Hind okeanına, oradan da Böyük Səhraya qədər Avropa və Asiya qitələrində geniş bir coğrafiyada müxtəlif sivilizasiyalar ətrafında orijinal mədəni irsini formalaşdırmış və yaşamlarını davam etdirmişlər. Bu baxımdan, ən qədim zamanlardan dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında məskunlaşmış, hazırda imperialist dövlətlərin təzyiqi altında assimilyasiyaya məruz qalan qədim tarixə malik olan türklərin bu regionlarda öz sosial-siyasi, milli-mədəni hüquqları uğrunda mübarizə tarixinin tədqiqi müasir tarixşünaslıq elmi üçün olduqca aktual bir məsələ olduğu kimi, gələcəkdə də türk dilinin, mədəniyyətinin yaşadılması və qorunması, eləcə də türk milli birliyinin daha da güclənməsi üçün mühüm amildir.

Çağdaş dünyanın siyasi-hərbi gündəmində yer almağa başlayan türk dünyası sürətlə inkişaf edən, kəskinləşən və genişlənən qarşıdurmalarda öz milli varlığını qorumaq üçün mübarizə aparır. Təəssüf ki, dünyanın fərqli coğrafiyalarında qarşıdurmaların ən böyük zərbəsi milli mədəni irsə toxunduğundan, müstəmləkə ölkələrində türk varlığı və türk dili ciddi təhlükə qarşısında qalmışdır. Belə bir məqamda qədim tarixə malik olan türk mədəni irsinin qorunması üçün ciddi araşdırmalara və dil vasitəsi ilə türklərin birliyini təmin edəcək birgə layihələrin icra edilməsinə böyük ehtiyac var.

Güney Azərbaycanda (İranda), Çində – Şərqi Türküstanda, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində, İraqın Kərkük, Mosul, Təlafer, Duzxurmatu, Kifri, Ərbil və digər bölgələrində, o cümlədən Gürcüstan, Suriya və Əfqanıstanda, eləcə də Rusiya və Balkanlarda siyasi təzyiq altında türklərin assimilyasiya edilməsi nəticəsində türk dilinin, ümumiyyətlə, qədim tarixə malik türk mədəniyyətinin məhv olma təhlükəsi bizi düşünməyə vadar edir.

Dünya türklərinin dili imperializmin hədəfində

Bir xalqın ilkin məskunlaşdığı və yaşamını davam etdiyi yerdə onun milli kimliyinin mövcudluğunu sübut edən tarixi mədəni irs, ümumiyyətlə, qədim yazılı daş kitabələr, tarixi abidələr, türbələr, coğrafi adlar (toponimlər) ilə müəyyən edilirsə, milli kimliyin bənəlxalq müstəvidə tanındılmasının ən başlıca amili isə milli dil və bu dildə təhsilin mövcud olmasıdır. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, XXI əsrdə belə Rusiya, Çin, İran, İraq, Əfqanıstan, Suriya kimi digər imperialist dövlətlərin tərkibində yaşamaq məcburiyyətində qalan türklərin əksəriyyətinin milli dildə təhsil almaq və digər sosial-mədəni hüquqlardan məhrum edilməsi onların sahib olduğu bu mədəni irsin və milli dilin yaşadılmasında, qorunub saxlanmasında çox ciddi əngəl törədir.

Bu gün dünya coğrafiyasında geniş əraziyə malik olan türklərin bir hissəsini təşkil edən və İranda yaşayan 45 milyondan çox Azərbaycan türklərinin, Şərqi Türküstandakı uyğurların, Rusiya Federasiyasında xakas, çuvaş, başqırd, yakut, tuva, şor, Sibir, Kazan və Kırım tatarları, Orta Asiya, Əfqanıstan, Balkan ölkələrində yaşayan axısqa türkləri, bayat, başqırd, əfşar, qızılbaş, qarapapaq, qaşqay, qacar, sunqur, colan//kolan, tatar, xalac, xakas, başqırd, çuvaş, noqay, tuva, şor, qumuq kimi etnik adlarla tanındılan türk boylarının ən ciddi problemi onların bir-birindən təcrid edilməsi və onların danışdığı türk dilinin dialektlərə parçalanaraq etnik və ya coğrafi adlarla “müstəqilləşməsi”dir.

Çox təəssüf ki, uzun illər imperialist qüvvələr tərəfindən türk xalqları, o cümlədən müasir Azərbaycan türklərinin dili üzərində aparılan bu parçalanma siyasəti, həmçinin Azərbaycanın təcrid olunmuş kənar dialektləri haqqında bu gün də kifayət qədər məlumatlara malik deyilik. Bu bilgisizlik müasir dövrdə müxtəlif etnik adlarla parçalanmış türk xalqlarının, o cümlədən dünyanın müxtəlif coğrafiyalarında yaşamaqda olan Azərbaycan

türklərinin ümumi problemlərinin həllində ortaq fəaliyyətin qurulmasına böyük əngəl yaratmış olur.

Coğrafi areal baxımından, həmçinin imperialist dövlətlərin apardığı dil siyasəti nəticəsində müxtəlif əlifbalardan istifadə etmək məcburiyyətində qalan və bir-birindən təcrid olunmuş ayrı-ayrı türk etnoslarının səsi beynəlxalq aləmdə eşidilmədiyindən, onlar ortaq güclərini də formalaşdırma bilmirlər. Ona görə də, çeşidli coğrafiyalarda yaşayan türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin ümumi problemlərinin birgə həlli üçün bu xalqlar arasında dil əlaqələrini daha da gücləndirmək və informasiya mübadiləsini daha çevik bir hala gətirmək lazımdır.

Hələ XX əsrin əvvəllərində “Türk-tatar dialektolojisi” adlı əsərində türk-tatar şivələrinin qarşılıqlı münasibətinə xüsusi əhəmiyyət verən B.Çobanzadə türk-tatar dilləri arasında bağın daha da möhkəmləndirilməsi üçün türk dilinin dialektlərinin tədqiqinə xüsusi diqqətlə yanaşmışdır. O, türk – tatar dillərinin tarixi-cərafi və etno-genetik prinsip əsasında təsnifatını aparmaqla, onların arasındakı tarixi rabitəni dil faktları əsasında müqayisə etməklə, türk dilinin dialektlərinin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir [Çobanzadə, c.1, s.170-190].

Unutmaq olmaz ki, hər millətin varlığının təsdiqi onun ünsiyyət vasitəsi olan milli dilinə əsaslanır. Hansı coğrafiyada yaşamasından asılı olmayaraq, eyni dildə danışan xalqı, milləti ayıran tarixi-coğrafi sərhədlər və siyasi şərtlər bütün bir xalqın fiziki ayrılığını gerçəkləşdirsə də, bütöv bir dili parçalaya və ya öz tarixi kökündən qopara bilməz. Çünki milli dövlətlərin qurulmasından öncə o dövlətin tarixi coğrafiyasını və həmin coğrafiyada mövcud xalqların ilkin məskunlaşdığı coğrafi arealı, eyni zamanda həmin coğrafiyada qurulmuş dövlətin milli etnik tərkibini o ölkədə yaşayan xalqların danışdığı dili daha dürüst müəyyənləşdirir. Bu amilləri diqqətə alan və milli dildən istifadə hüquqları uğrunda mübarizə tarixinin tədqiqinin əhəmiyyətini vurğulayan Y.Hacıyevanın qeyd etdiyi kimi, ana dilindən

istifadə problemi siyasi, mədəni və hüquqi baxımdan da olduqca aktual və mühüm məsələdir [Hacıyeva Y., s.13]. Buna görə də çoxmillətli imperialist dövlətlərdə çox dillilik imperializmin siyasi ideologiyası ilə ziddiyyət təşkil etdiyindən, bu ölkələrdə dilə münasibət məsələsi birmənalı olaraq hakim dövlətin siyasi mövqeyinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir.

Gələcəkdə digər millətlər və xalqlar üzərində öz imperiya hakimiyyətini daha da gücləndirmək məqsədi ilə hakimiyyətinin əsas siyasi mövqeyini dil üzərində quran imperialist dövlətlərdə milli dillər yasaq edilməklə, dövlət dili adı altında “vahid dil” ətrafında müxtəlif dilli xalqların birləşdirilməsi üçün sosial-siyasi reformalar həyata keçirilir. Bu isə onu göstərir ki, dilə münasibət məsələsi dünya ölkələrinin hamısı üçün aktualdır. Bunu bir sıra dövlətlərin dillə bağlı həyata keçirdikləri siyasətdə də açıq şəkildə görmək mümkündür.

Mədəniyyət anlayışı çox geniş mənə daşıyır. Hər bir xalqın tarixi, maddi və mənəvi dəyərlərini yaşadan dil və təhsil mədəni kimliyin ən mühüm əsasını təşkil etməklə yanaşı, həm də ideoloji baxımdan dövlətin hərbi-siyasi gücünü təmin edir. Buna görə də, hegemon güclərin qənimət kimi ələ keçirdikləri və ya işğal etdikləri bölgələrdə yerli xalqın milli kimliyini unutturmaqla, müqavimətini qırmaq üçün onun danışdığı milli dilin, bütövlükdə sahib olduğu milli mədəniyyətinin məhv edilməsinə yönəldilmiş siyasət nəticədə bir xalqın məhvinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də imperializmin gücləndirilməsində qeyri millətləri assimilyasiya etmək üçün ilk hədəf nöqtəsi kimi milli dildə təhsilin aradan qaldırılması hər zaman bu dövlətlərin prioritet məsələsi olmuşdur. Bununla da, imperializmin əsas hədəf nöqtəsinə çevrilmiş milli dil və bu dildə təhsilin, eləcə də milli mədəniyyətin məhv edilməsi məsələsi imperialistlərin digər xalqların milli düşüncəsinə qarşı özünü müdafiə vasitəsinə çevrilmişdir. Bunun fərqlində olan İran, Rusiya, İraq, Çin (Şərqi Türkünstan) kimi bir çox dünya dövlətlərində milli dil və mədəniyyətin aradan qal-

dırılması və xalqın kütləvi şəkildə assimilyasiya edilməsi üçün apardığı imperiya siyasətinin ilk hədəfi bu ölkələrdə yaşayan bir millətin dilinin dialektlər şəklində parçalanmasına xüsusi diqqət yetirmək və bu dildə təhsilin tamamilə aradan qaldırılması olmuşdur.

Azərbaycan türkcəsinin dialektləri rus və fars imperializminin hədəfində

XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq müstəqilləşməyə doğru inkişaf yolunu müəyyənləşdirən və günümüzdə qədim türkcənin bütün tarixi xüsusiyyətlərini qoruyan çağdaş türk ləhcələrindən biri də Quzey Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsidir. XIX əsrdə Rusiya – İran müharibəsi nəticəsində imzalanmış 1813-cü il “Gülüstan” və 1828-ci il “Türkmənçay” müqavilələri əsasında Azərbaycan dövlətinin torpaqları Rusiya və İran dövlətləri arasında bölüşdürülərkən Araz çayı sərhəd zonası hesab edilərək, Arazın şimal hissəsində olan qismi inzibati ərazi baxımından Rusiyanın, Arazın cənubunda olan Azərbaycan ərazisinin və əhalisinin daha böyük hissəsi isə İran dövlətinin sərhədləri daxilinə aid edildi.

274

Bununla da bütün bir xalq iki müxtəlif dilli siyasi rejimə malik olan fərqli dövlətlərin sərhədləri daxilində parçalanmış vəziyyətdə yaşamaq məcburiyyətində qaldı. Bundan istifadə edən Rus və fars imperialistləri sadəcə xalqın fiziki cəhətdən parçalanması ilə kifayətlənməyərək, bütün bir xalqın dilini də parçalamaq üçün özlərinin siyasi ideoloqlarının vasitəsi ilə dil üzərində yeni-yeni ideoloji konsepsiyalar hazırlayıb həyata keçirməyə başladılar. Rusiya və İran-fars dövlətləri tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycanın quzeyində rus, güneyində isə fars dilinin hakim dil olması və bu iki imperiyanın işğal etdiyi hər iki bölgədə Azərbaycan üzərində yenidən tətbiq etdiyi “parçala, hökm sür” siyasətinin davam etdirilməsi bütün sferalarda oldu-

ğu kimi, dil və mədəniyyət sahəsində özünü daha qabarıq büruzə verirdi.

XIX əsrdə Quzey və Güney Azərbaycan adı ilə parçalanmış bir ölkədə artıq vahid dil, vahid mədəniyyət məsələsi coğrafi-siyasi baxımdan ikiye bölünmüş bir dövlətin və millətin ən böyük faciəsinə çevrilmişdi. Azərbaycanı parçalayıb, ərazilərini işğal edən Rusiya Arazın şimalında, İran-fars dövləti isə Arazın cənubunda öz imperiya maraqlarını həyata keçirmək üçün ilkin olaraq Azərbaycan türklərinin dil birliyini aradan qaldırmaqdan ötrü müxtəlif istiqamətlərdə dil siyasətini həyata keçirməyə başladı.

Rusiyanın işğal etdiyi Quzey Azərbaycanda əlifbanın dəfələrlə dəyişdirilməsi, Azərbaycan ziyalılarının, xüsusilə B.Çobanzadə, K.Bağırov, S.Mümtaz, Y.V.Çəmənzəminli, H.Cavid kimi dilçi və ədəbiyyatşünas kadrların 37-ci ildə repressiyaya məruz qalması, Rusiyanın işğal etdiyi digər türk respublikalarında “vahid dil”, “vahid mədəniyyət” adı altında rus dilinin hakim dilə çevrilməsi keçmiş sovet imperiyasında türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin assimilyasiya edilməsinə yönəldilmiş bir siyasət idi.

Güney Azərbaycanda isə İran-fars dövlətinin ölkə daxilində Azərbaycan türkünün yaşadığı bölgədə dəfələrlə inzibati ərazi bölgüsü apararaq, Azərbaycan ərazisini müxtəlif etnik və ya coğrafi adlarla kiçik ostanlara ayırması, türk olmayan qeyri millətlərin, xüsusilə kürdlərin, bəlucların, farsların kütləvi şəkildə Azərbaycan türklərinin ata-baba yurdlarında yerləşdirilməsi və azərbaycanlıların öz tarixi ərazilərindən çıxarılıb İranın başqa bölgələrinə sürgün edilməsi, ən başlıcası isə burada yaşayan türklərin vahid milli dildə təhsilinin olmaması, türk dilində danışanların ciddi cəzalara məhkum edilməsi, hətta öldürülməsi mahiyyət etibarilə Rusiyanın türk xalqlarına qarşı yönəltdiyi dil siyasətinin tərkib hissəsi idi.

Quzeyli Güneyli Azərbaycan türklərinin vahid dili olan Azərbaycan türkcəsinin bu şəkildə iki əsrdən artıq iki xarici

dövlətdə fars və rus dillərinin hakimiyyəti və təzyiqi altında qalmasına baxmayaraq, hər iki bölgədə yaşayan Azərbaycan türkləri milli kimliyini və dilini qorumaq üçün daim mübarizə aparmış, həm ədəbi yazılı dilini, həm də tarixi minilliklərdən soraq verən şifahi – danışiq dilini, dialektlərini çox yüksək səviyyəsində qoruyub saxlaya bilmişdir.

Yetmiş ildən artıq bir müddətdə Quzey Azərbaycanda Rus, Güney Azərbaycanda isə İran-Fars dövlətləri daxilində imperial dillərin təsiri altında assimilyasiya olunmaq üçün Azərbaycan türkcəsinə qarşı tətbiq edilən bütün təzyiqlərə qarşı qəhrəmanlıqla mübarizə aparan və zülmə boyun əyməyən Azərbaycan türkləri hər iki ölkədə öz milli dilinin ən qədim milli xüsusiyyətlərini, tarixi sabitliyini və bütövlüyünü bu günə qədər çox sağlam bir şəkildə qoruyub yaşatmaqdadır.

Milli dildə təhsil və mədəniyyətlə bağlı ən ciddi problem Güney Azərbaycanda yaşayan 45 milyonluq Azərbaycan türkünün ictimai həyatında daha aydın görünməkdədir. 1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Rusiya və İranın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Şimala və Cənuba parçalanan Azərbaycan ərazi baxımından tarixən bütöv bir məmləkət olduğu kimi, burada yaşayan xalqın dili də vahid bir dil – Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Orta əsrlər Səfəvilər dövlətində İranda dövlət dili səviyyəsində tanınan Azərbaycan türkcəsi haqqında müxtəlif dilli qaynaqlarda, xüsusən ərəb və fars müəlliflərinin əsərlərində geniş məlumat verilir və bütöv Azərbaycanın tarixi ərazilərinin cənub tərəfdən Ərak Həmədan, Savə və Zərənddən başlayaraq, şimalda Dərbəndə qədər sahələri əhatə edən ərazilərin daxil olduğu göstərilir [İbrahimov, s.24].

XIX əsr Rusiya – İran müharibəsinin nəticəsində Azərbaycanın cənub torpaqlarının İrana qatılmış ərazisi və burada yaşayan əhəlinin tarixi milli etnik tərkibi və dili haqqında dəqiq bilgi almaq üçün İranın inzibati ərazi bölgüsünün tarixinə qısaca nəzər salmaq kifayət edər. İran İslam Respublikasının milli et-

nik tərkibi haqqında rəsmi statistik məlumat verən “Ethnologue report for İran” (İranın etnik geneoloji məlumatı)na görə müasir dövrdə ölkə ərazisində 69-a yaxın dildə danışan etnik qrup mövcuddur. Aparılan araşdırmalara görə, İran əhalisinin 43%-ni türklər (Böyük Qaşqay eli və Xorasan türklərinin bir hissəsi daxil olmaq üzrə, Azərbaycan türkləri, türkmənlər və xalalar), 20-35%-ni farslar, 8-10%-ni giləklər və mazandaranilər, 7-8%-ni kürdlər, 6-7%-ni ərəblər, 3-3,5%-ni lur-bəxtiyarilər, 2%-ni bəluclar, 2%-ni isə digər kiçik etnik qruplar təşkil etməkdədir [Albayrak, R. s.27].

İran İslam Respublikasının rəsmi dövlət dili Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub fars dili olsa da, İran əhalisinin yarıdan çoxu türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdə danışır. Ölkə ərazisində sayca daha çox üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, eyni zamanda tarixən Azərbaycan türklərinin etnogenezində rol oynamış digər türk boyları (Xorasan türkləri, qaşqaylar, qarapapaqlar, türkmənlər, xalalar, əfşarlar, qazaxlar) ilə yanaşı, İranda yaşayan farslar, kürdlər, ləklər, gilənlilər, mazandaranlılar, ərəblər, bəluclar, qaraçılar, talışlar, həzaralar, aymaqlar, lurlar, bəxtiyarilər, tatlar, gürcülər, ermənilər, puştunlar, assuriyalılar, taciklər, yəhudilər və başqa digər kiçik etnik qrupların da yaşaması buradakı dillərarası inteqrasiyanın rolunu müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətli bir faktordur.

Quzey Azərbaycandan fərqli olaraq, vaxtı ilə azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış qədim oğuz və qıpçaqların tirləri (bayat, əfşar, xalac, qaşqay, padar, qacar, qarapapaq, şahsevən, sunqur, türkmən, kəngər, baharlı və s.) bu günə qədər Güneydə öz tarixi milli etnik adlarını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır ki, bu da müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin ən qədim tarixi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, imperializm ideologiyasına xidmət edən bir çox tədqiqatlarda azərbaycanlıların et-

nik tərkibinə aid olan bu türk boyları vahid bir dilin sahibi kimi deyil, müstəqil dilli xalqlar kimi təqdim olunur. Türk dillərinin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına nəzər saldıqda, bu tayfaların hər biri Azərbaycan xalqının bir parçası, dili isə vahid bir dilin dialektləridir. Bunu Azərbaycan dilinin tarixi və etnik tərkibinə həsr olunmuş tədqiqatlar da təsdiq edir: “Azərbaycanlıların etnik tərkibinə aid olan və İranda yaşayan əfşarların, şahsevənlərin, qarapapaqların, qaradağlıların və qaş-qayların S.İ.Baruk tərəfindən müstəqil etnos kimi göstərilməsi məqbul sayıla bilməz. İranda kəngərli, inanlı, baharlı, pıçaqçı, bayat, qaragözlü, qacar və s. tayfa adları ilə tanınan əhalinin dili Azərbaycan dilidir...” “Sovet tarix ensiklopediyası”nda göstərilir ki, ayrımlar, qarapapaqlar, şahsevənlər, əfşarlar azərbaycanlıların tarixən formalaşmış etnoqrafik qruplarıdır” [Əzizov, E., s.19-20].

Ərəb istilasından sonra İranda aparılan inzibati ərazi bölgüsü haqqında mənbələrdə xeyli məlumat vardır. XIX əsrin 80-ci illərində işğal etdiyi Azərbaycan ərazisi ilə birlikdə Xorasan, Fars, Kerman kimi dörd böyük əyalətdən ibarət olan [Hacıyeva Q., s.14] İran-fars dövləti Azərbaycanın cənubunda öz müstəmləkə hakimiyyətini gücləndirmək məqsədi ilə işğal etdiyi Azərbaycan ərazisində, eləcə də bütövlükdə İranda müxtəlif illərdə dəfələrlə inzibati ərazi bölgüsü aparmaqla yanaşı, burada yaşayan Azərbaycan türklərinin birliyini pozmaq üçün onları bayat, qacar, qaşqay, bayat, əfşar, qarapapaq, şahsevən, xalac, sunqur kimi tarixi etnik tayfa adları ilə müstəqil dillərə malik xalqlar kimi təqdim etməyə cəhd göstərmişdir. Vahid bir dildə, türk dilində danışan bu türk boyları arasında nifaq daha da gücləndirmək və onları assimilyasiya etmək üçün İranın müxtəlif bölgələrindəki türk olmayan kiçik etnik qrupların kütləvi köçlərlə qədim Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi və Azərbaycan torpaqlarını bu etnik qrupların adına görə ayrı-ayrı ostanlara ayırması da dil siyasətinin tərkib hissəsi olmuşdur [محمود پناهيان, s. 14].

Ən başlıcası isə türk dilinin etno-dialektləri olan bu tayfa dillərini hədəf alan İran-fars dövləti bu tayfaların ölkə daxilində milli dildə təhsil almaq hüququnu tamamilə yasaq etmişdir. Çünki imperializim iddiasında olan İran-fars dövləti yaxşı bilir ki, İranda *bayat, qacar, qaşqay, bayat, əfşar, qarapapaq, şahsevən, xalac, sunqur* kimi ayrı-ayrı etnik adlarla tanınılmağa çalışılan Azərbaycan türklərinin milli dildə vahid təhsil sisteminin olması bu tayfa dillərinin bir kökdən qaynaqlandığını elmi əsaslarla göstərəcək və onların milli birliyini daha da gücləndirəcək. Bu faktor isə İran-fars imperializmini zəiflədən əsas amil kimi fars imperiyanı tamamilə aradan qaldırmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur, eyni zamanda vahid milli dildə təhsil sisteminin olması ölkə daxilində daha çox nüfuza malik olan türklərin birliyinin əsası olduğundan türklərin assimilyasiyası və hakim dil olan fars dilinin nüfuzunun yüksəlməsi üçün də bir əngəl törətmiş olur. Buna görə də, bütün bir xalqın parçalanması və daha asan assimilyasiya edilməsinin əsas yolu bir dilin dialektlərə parçalanması və müstəqil etnodillər kimi tanınması imperializmin əsas hədəf nöqtəsi olmuşdur.

Xalqımızın milli dil və tarixini inkar etməyə çalışan bu kimi fikirlərə İranın hərbi generalı olmuş Əli Rəzmaranın “Coğrafiyə Nizami İran. Azərbaycan xavəri” əsərinin 5-ci fəslində rastlaşırıq: “Şərqi Azərbaycan sakinlərinin dili Azəridir (bir növ türkcədir). Bu dil zaman prosesində qonşu dövlətlərin əhalisi ilə ünsiyyət nəticəsində qəbul edilərək indi də işlənməkdədir. Dövlət tərəfindən bu məntəqənin dilinin dəyişdirilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirilsə də, bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, ən çox vətənpərvərlik hissinə malik olan Azərbaycan əhalisi üçün bu iş son dərəcə vacib və mühümdür. Azərbaycan əhalisində həqiqi vətənpərvərliyi qoruyub onu üzə çıxarmaq üçün lazımdır ki, zaman keçdikcə tədricən onların dilində ortaya çıxmış bu kiçik zahiri nöqsanlar da aradan qaldırılsın.” [علي رزم آرا s. 47]

İranın dövlət rəsmiləri tərəfindən yazılı sənədlərdə irəli sürülən, dilimizi və tariximizi məhv etməyə yönəldilmiş bu siyasət Azərbaycanın ərazi baxımından parçalanması, Azərbaycan türklərinin kütləvi miqrasiyaları ilə nəticələnməklə yanaşı, həm də bu coğrafiyada milli kimliyimizin tarixi təsdiqi olan coğrafi adlarımızın da dəyişdirilməsi ilə farslaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. XIX əsrdən başlayaraq, İranın dövlət rəsmiləri tərəfindən həyata keçirilən “parçala, hökm sür” siyasəti Güney Azərbaycanda bu günə qədər davam etdirilməkdədir.

Çar Rusiyasında N.İlminskinin türk xalqlarının “milli birlik təhlükəsini” aradan qaldıran dil siyasəti

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dil siyasəti sadəcə İran-fars dövləti tərəfindən Güney Azərbaycanda deyil, hələ çar Rusiyasında da türk xalqlarını parçalamaq və onlar arasında milli birliyin aradan qaldırılması üçün həyata keçirilmişdir. XVI əsrdən İdil-Ural bölgəsindən başlayaraq, Şimali və Cənubi Sibirə, Qafqaza və Türkünstanə qədər yayılan Çar Rusiyasının missionerlik fəaliyyətini canlı danışiq dillərindən istifadə etməklə, bütün türk xalqlarının, eləcə də digər millətlərin vahid bir dildə, rus dilində vahid əlifbadan istifadə etməklə həyata keçirməyə başlamışdır [Mehmet Aça., s.2].

Bütün bunlar onu göstərir ki, bütün tarixi dövrlərdə imperiya qurmaq iddiasında olan və ya öz milli dövlətini yaşatmaq üçün bütün ölkələrin ən öncül dövlət məsələlərindən biri və birincisi dil siyasəti olmuşdur. XVII əsrdən başlayaraq, I Pyotrun Rusiyanın sərhədlərini genişləndirmək arzusu türk dili və türk mədəniyyəti üzərində elmi tədqiqatların sferasını genişləndirməsi, İran İslam Respublikasında Azərbaycan türklərinin milli dildə təhsilinin yasaq edilməsi, Mustafa Kamal Atatürkün Türkiyə Cümhuriyyətini qurarkən dövlət dilinin ən ali səviyyəyə qaldırılması üçün gördüyü işlər, 1918-ci ildə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk günlərdən dövlət dili məsələlərinin parlamentdə davamlı müzakirəsi və nəhayət 1918-ci il 27 iyun tarixində Azərbaycanın rəsmi dövlət dili türk dili haqqında parlamentin qərar qəbul etməsi bütün dövlətlərdə dil siyasətinin ən öncül bir məsələ olduğunu təsdiq edir [Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, s. 124].

İmperialist güclərin türk xalqları üzərində apardığı bu dil siyasətinin qarşısını almaq üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Paşa Atatürkün dövlət quruculuğunda dil siyasətinə daha böyük önəm verməsi də təsadüfi deyildi. **“Milli eğitim bakanı olarak, milli eğitimin başına geçmek isterdim diyen”** deyən Mustafa Kemal Paşa Atatürkün **“Dil, ilim ve inkılabın en kuvvetli ve nafi vasıtalarından birincisidir. Lisanı sakat bir hatibin, ifadesi bozuk bir muharririn fikirləri ne kadar yüksek ve cazip olursa olsun, birisinin dinleyiciler, o birisinin ise okuyucular üzerindeki tesiri derin ve devamlı olamaz”** fikirlərində dövlət quruculuğunda milli dilin əhəmiyyəti aydın şəkildə görünməkdədir [Atatürk yolu, s.203].

Göründüyü kimi, Atatürkün təhsillə bağlı nəzəri fikir və düşüncələri əsasında milli dilin müstəqil türk dövlətçilik prinsipləri əsasında qurulması ideali və təhsilin məqsədi mühüm yer tutur. **“Millet için devletten ve milli devletçilik düşüncesinden kıymetli hiç ne olamaz.”** Atatürkün **“İstikrallını ve bağımsızlığını korumasını bilen Türk Milleti dilini de yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmasını bilecektir”** [Korkmaz Z., s. 190] dəyərli fikirlərinə və dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, onu da söyləmək lazımdır ki, təkcə Türkiyədə deyil, Türkiyədən kənarda türklərin yaşadığı digər coğrafiyalarda da milli dildə qurulan təhsil ocaqlarının strateji mərkəzlərə çevrilməsinə ehtiyac var.

Elə bu səbəbdən yeni dövlət quruculuğunda, eləcə də dünyaya hökm etmək istəyən imperialist dövlətləri tərəfindən milli dillərin öyrənilməsi və tədqiqi hər zaman böyük maraq doğur-

muş və bu dillər üzərində siyasi-ideoloji məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün linqvistik tədqiqatlara xüsusi diqqət yetirilmişdir ki, bu məqsədlə aparılan tədqiqatlar daha çox rus və Avropa tədqiqatçıları tərəfindən türk dilləri üzərində aparılan tədqiqatlar olmuşdur. Azərbaycan və türk dillərinin tədqiq tarixinə səyahət edərkən aydın olur ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə daha çox siyasi-ideoloji xarakter daşıyan linqvistik tədqiqatların çoxu türk dilləri və dialektləri üzərində qurulmuşdur.

XVII əsrin sonlarından başlayaraq, Rusiyada türk dillərinin sistemli tədqiqinin əsası qoyulmuş və XVIII əsrin birinci yarısından XIX əsrə qədər bu tədqiqatlar daha da genişlənərək ümumtürkoloji xarakter daşımağa başlamışdır. Hələ XV əsrdən 1453-cü ildə İstanbulun fəthindən sonra rusların türklərə qarşı xüsusi marağı oyanmışdı. Elə bu səbəbdən də rus çarı I Pyotrun göstərişi ilə müxtəlif regionlarda türk dilləri üzrə sistemli linqvistik materiallar toplanmağa başlandı. Sadəcə rusların deyil, Avropa tədqiqatçılarının da türk dilləri üzrə missionerlik mahiyyəti daşıyan tədqiqatlarını da ayrıca qeyd etmək lazımdır. XVII əsrdə Hollandiyalı hüquqşünas Nikolas Kornelisson Vitzen (1641-1717) toplanmış materiallar əsasında “Şimal və Şərqi Tataristan” (Nord and Oost Tartaaye. Amsterdam, 1692, 1705, 1785) əsərini yazır [КОНОНОВ, s.23].

Daha sonra bu tədqiqatların miqyasının genişləndirilməsi və sistemləşdirilməsi üçün XVIII əsrdə Rusiyada Şərq dilləri Akademiyası yaradılır. Ker Şərq dilləri üzrə mütəxəssislərin hazırlanması üçün “Şərq Akademiyası”nın yaradılması üçün xüsusi bir layihə hazırlayır. İ.Y. Kraçkovskinin təklifi ilə Kerin bu layihəsi uğurla həyata keçirilir və bu layihə əsasında iki əsr sonra da şərq dillərinin öyrənilməsi və tədqiqi davam etdirilir. Daha sonra M.V.Lomonosovun təklifi ilə davam etdirilən bu layihənin birinci məsələsi canlı danışq dilindən, yəni dialektlərdən linqvistik materialların (mətnlərin, qolossarii) toplanması idi. Rusiyada hələ Şərq dilləri Akademiyası qurulmadan öncə 1717-ci ildə I

Pyotrun göstərişi ilə Q.Şobera Volqaboyu və Qafqaza ekspedisiyaya göndərilmişdi. Rusiya Şərq Dilləri Akademiyası qurulduqdan sonra isə Volqaboyu və Qafqaz üzrə sistemli linqvistik tədqiqatlar davam etdirilməyə başlandı. XVIII əsrdə “bütün yabançı dillərin nümunələri”nin toplanması üçün Volqa ətrafı, Sibir və Qafqaza müntəzəm ekspedisiyalar təşkil olunması Rusiyanın dövlət səviyyəsində dil siyasətinin əsas göstəricisidir [КОНОНОВ, s. 46].

1736-1739-cu illərdə, rus – türk müharibəsi illərində Türkiyəyə qarşı böyük marağı olan rus çarı I Pyotrun ilk işi Türkiyə haqqında kitabın nəşri idi. Öz siyasi maraqlarını həyata keçirmək və dövlət sərhədlərini genişləndirmək üçün türklərin dili, tarixi ədəbiyyatı, bütövlükdə sosial, iqtisadi vəziyyəti I Pyotrun ciddi maraq dairəsində idi. Yeni ərazilər zəbt etmək, imperiya sərhədlərini daha da genişləndirmək məqsədi ilə əsas I Pyotr tərəfindən qoyulmuş dialektoloji tədqiqatlar rus missionerləri tərəfindən bu günə qədər davam etdirilməkdədir.

I Pyotrun əsasını qoyduğu dil siyasətini davam etdirən, XIX əsrdə zülm və zorakılıq tədbiq etmədən “əcnəbilər” arasından topladığı oğlan və qızları doğulduğu yerlərdə açdığı missionerlik məktəblərinə göndərməklə qalanı içəridən fəth etməyə çalışan Nikolay İvanoviç İlminski, “etnik millətçilik” ideologiyasından məharətlə istifadə edərək xristian dininin və rus dilinin köməyi ilə türk xalqlarını öz köklərindən qoparmaq və türk xalqları arasında milli birliyi əngəlləmək üçün onları bir-birindən, həm də dini inancları olan islamdan uzaq tutmağa çalışmışdır. O, türk xalqlarının dil və dini birliyini tamamilə aradan qaldırmaq məqsədi ilə rus olmayan xalqları xristianlıq altında birləşdirilmiş şəkildə assimilyasiya etmək üçün müxtəlif üsullardan da istifadə etməkdən çəkinməmişdir. Beləliklə, İlminski bir dilin parçalanması üçün həmin dilin dialektlərini fərqli xalqların dilləri olaraq müstəqil bir dilə çevirmək fikrini irəli sürmüşdür.

Dialekt fərqlərindən yararlanaraq, bütün bir xalqı və onun dilini parçalamaq üçün İlminski tərəfindən irəli sürülən bu fikir 1906-cı il martın 31-də Rusiya Təhsil Nazirliyi tərəfindən qeyri-rus millətlərinin rus dilində vahid bir dildə təhsili ilə həyata keçirilməyə başlandı. Bununla da, eyni kökdən gələn vahid bir dilin hər bir dialekti üçün ayrıca fərqli bir yazı sisteminin krill əlifbası ilə ədəbi dil qanunları müəyyənləşdirildi. Türk dilinin dialektləri üzərindən belə bir addım atmaqla İlminski türk xalqı arasındakı etnik separatçılığın artacağını və ruslaşma fəaliyyətinin güclənəcəyini düşünürdü.

Təəssüf ki, çar Rusiyası dövründə imperiya maraqlarını təmin edən İlminskinin bu ideyası Sovet dövründə də türk xalqlarına qarşı tətbiq edilən əsas siyasi xətt olmuşdur. İlminskinin dil və dialektlər üzərində qazandığı digər mühüm nailiyyəti rus türkologiyasını bu tip təhsil siyasətinə uyğun formalaşdırması olmuşdur. İlminskinin əsasını qoyduğu və inkişaf etdirdiyi təhsil siyasəti Rusiyada formalaşdırdığı türkologiya anlayışı ilə türk ziyalılarını və pedaqoqlarına etnik müstəqillik şüurunu uğurla aşılaya bildi. Onun türk ziyalıları və maarifçiləri arasında oyatdığı etnik mənsubiyyət şüuru Sovetlər Birliyi dönməində də “millətlər siyasəti” adı altında bütün türk toplumları arasında geniş yayılmış ideoloji bir silaha çevrildi.

İlminskinin türk ziyalıları və maarifçiləri arasında yaratmış olduğu etnik mənsubiyyət şüuru ideyası Sovet İttifaqının “millət siyasəti” adı altında bütün türk toplumları arasında tətbiq etdiyi çox uğurlu siyasi addımlardan biri olmuşdur. İlminskinin irsini “xristianlaşmadan” kənar kimi qəbul edən Sovet İttifaqı, türk xalqlarını parçalamaq və onlar arasında ruslaşma ideyasını daha da gücləndirmək üçün bu coğrafiyada yaşayan türklər arasında kiril əlifbası ilə yazılmış ayrı-ayrı yazı dilləri, müxtəlif mənşəli, tarixi şüurlu ayrı-ayrı xalqlar yaratmağa nail olmuşdur. Çar Rusiyasında İlminskinin əsasını qoyduğu və Sövet İttifaqı yaradıldıqdan sonra da Stalin dövründə uğurla davam etdirilən “millətlər

siyasəti” adı altında daha sistemli hala gətirilən dilçilik, folklor, etnoqrafiya və tarix kimi ictimai elmlərin köməyi ilə ümumi türklükdən ayrı-ayrı millətlərin formalaşdırılması siyasəti Sovet İttifaqının dağılmasından sonra da “müstəqillik” ideyası ilə yaranan Orta Asiya Türk Cümhuriyyətlərinin “müstəqillik” düşüncəsində aydın görünməkdədir.

Rusiyanın siyasi liderlərindən biri olan Jirinovskinin dəfələrlə yüksək tribunallardan Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, uйğur, xakas, başqırd, noqay, çuvaş türklərinin, Kazan, Kırım və Sibir tatarlarının tarixi etnik dil birliyi yaranacaq “Böyük Turan”çılıq ideologiyası haqqında səsləndirdiyi fikirlərdə də türk xalqlarının dil birliyi ilə böyük Türk imperiyası qurulacağını bir təhlükə sayması da təsadüfi deyil.

Dialektlər vasitəsilə R.Açaryanın “Böyük Ermənistan” qurmaq ideyası

285

Araşdırmalar göstərir ki, dialektlər sadəcə bütöv bir millətin parçalanması missiyasını deyil, həm də tarixi keçmişə bəlli olmayan separatçıların özləri üçün yeni bir dövlət və ya imperiya qurmaq maraqlarına da xidmət edən ideoloji silaha çevrilmişdir. Erməni separatçısı R.A. Acaryanın 1902-ci ildə “Türk dilindən ermənicəyə keçən sözlər. İstanbul erməni xalq ləhcəsinin Van, Qarabağ və Yeni Naxçıvan dialektləri ilə müqayisə edilərkən” adlı tədqiqat işində türk dilindən erməni dilinə 4000 (dörd min) sözün keçdiyini qeyd etmiş olsa da, bu əsər coğrafi areal baxımından “Böyük Ermənistan” xülyasını gerçəkləşdirmək məqsədi ilə saxta tarix yaratmağa xidmət edirdi. R.A.Acaryanın dialektlərdən istifadə edərək xülyaya çevrilmiş dil siyasəti üzərindən “Dənizdən dənizə böyük Ermənistan” ideyasının təbliği onun 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydakı çıxışında da aydın görünməkdədir: “1021’de Türkler ilk

defa Ermenistan'a adım attılar və kısa bir zaman içerisinde tüm ülkeyi ele geçirerek, batıya doğru irelilediler. O dönemden itibaren 900 yıl boyunca ermenilerle çeşitli Türk kavimleri (Selcuklar, Tatarlar, Türkmenler, Özbekler, Azerbaycanlılar ve Osmanlılar) yan-yanaya yaşamışlardır. Bu ortak hayat, medeni yaşamın çeşitli alanlarında da karşılıklı ilişkilere sebep oldu, fakat ben sadece dil olayları üzerinde duracağım [Açaryan, s. 205].

Göründüyü kimi, öz çıxışında adı çəkilən Ermənistanın hansı coğrafi ərazidə yerləşdiyini və ermənilərə məxsus hansı adda dövlətin olduğunu göstərmədən, türk coğrafiyasında türk dilinin dialektlərinin coğrafiyası ilə ermənilər üçün “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” kimi yeni bir dövlət quruculuğu ideyasını irəli sürən R.A. Acaryan öz separatçı düşüncələrini 1926-cı ildə I Türkoloji qurultayda çıxışında açıq aşkar bəyan etməkdən çəkinməmişdir.

286

R.A. Acaryanın qurultaydakı bu çıxışında türklərə məxsus tarixi ərazilərdəki mövcud türk dilinin coğrafiyasına aid olan *İstanbul, Van, Qarabağ, Naxçıvan, Don ləhcələri* üzərindən və “Dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” quruculuğu ideologiyasını elmi-nəzəri konsepsiya əsasında təbliğata çevirməyə cəhd etməsi də dialektlərin sadəcə canlı danışiq dili deyil, həm də dövlət quruculuğunda əsas siyasi ideoloji bir konsepsiya kimi nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

R.Açaryanın qədim tarixi qaynaqlara istinad etmədən türklərə məxsus tarixi ərazilərdə heç bir tarixi-coğrafi, dil faktına əsaslanmadan sadəcə erməni dilinə keçmiş türk dili faktları əsasında irəli sürdüyü konsepsiyanın tamamilən saxta olduğunu göstərən fikirləri diqqəti cəlb etməyə bilməz: “Erməni halk dili Türk kelimeleri ile zengindir. Ben daha 1902’de bu konuda geniş özel bir araştırma gerçekleştirdim (“Eminsk-Etnografiya-Sbornik” ve Eçmiadzine) ve orada İstanbul, Van, Karabağ, Nahçıvan, Don lehçelerindeki tüm Türk etiketlerini kayıtlara geçirdim. Bunların sayısı 4000’e (4 bine) ulaşiyor. İstanbul edebi

Türkçesi Arap və Fars kelimeleri ilə dolu olduğu gibi, bir çox vilayətlərdə Ermeni halk dili də Türk kelimeleri ilə zengindir. Tamamen Türkçe kelimələrdən olunan cümlələrlə də qarşılaşıyoruz” [Açaryan, s. 205].

R.A.Acaryanın 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultaydakı bu çıxışına istinadən onu söyləmək lazımdır ki, gəlmə xalq yerli xalq üzərində hakimiyyət qursa da, onun dili üzərində hakimiyyətini tam şəkildə bərpa edə bilməz. Bu müstəvidən yanaşdıqda aydın olur ki, Açaryanın özünün də qeyd etdiyi kimi, R.A.Acaryanın adını çəkdiyi *İstanbul, Van, Qarabağ, Naxçıvan, Don* şəhərlərinin heç biri ermənilərə məxsus ərazilər olmamış, tam əksinə olaraq bu bölgələrin hər biri qədim Hun-Türk imperiyasının tərkibinə daxil olan və türk xalqlarının ilkin məskunlaşdığı və türk mədəniyyət tarixinin ilkin yarandığı tarixi ərazilər olmuşdur. Və adları qeyd olunan bu şəhərlərdə vaxtilə Səlcuqlar, Tatarlar, Türkmənlər, Özbəklər, Azərbaycanlılar və Osmanlıların öz tarixi ata-baba yurdlarında qurduğu dövlətlərə sonradan kütləvi şəkildə köçürülən ermənilər sadəcə türk xalqının himayəsində yaşamamış tarixi dövlətçiliyi və soy-kökü bəlli olmayan kiçik bir etnik qrup olmuşdur. Bu isə türklərin qurduğu dövlətlərə digər coğrafiyalardan kütləvi köçlərlə yerləşmiş ermənilər və digər millətlər türk dövlətlərində türk dilindən yetərinə bəhrələndiyini açıq şəkildə göstərir.

Rusiya və İranda Azərbaycan türklərinin milli birliyinin və dilinin parçalanma siyasəti

Rusiyanın tərkibində qalan Quzey Azərbaycanda rus dilinin hakim dil olması, rus dilli təhsilə üstünlük verilməsi, dafələrlə Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsi vahid bir dildə dialekt fərqlərini yaradan əsas amil kimi Quzey və Güney Azərbaycanda dil siyasətinə kökündən təsirini göstərirdi. Rusiyadan fərqli olaraq, Güney Azərbaycanda isə Azərbaycan türklərinin milli di-

linin yox edilməsi, türk kimliyinin aradan qaldırılması istiqamətində buranın türk dilli əhalisinə qarşı dövlət tərəfindən daha kəskin radikal tədbirlər açıq şəkildə həyata keçirilirdi. Pəhləvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründən başlayaraq, “milli birlik” adı ilə fars şovinist siyasəti nəticəsində İranda yaşayan qeyri-fars xalqlar və millətlər bütün milli hüquqlardan məhrum edilərək farslaşdırılmağa yönəldilmişdir. Pəhləvi rejimi dövründə milli kimliyin məhv edilməsi yönündə həyata keçirilən tədbirlər sırasında birinci olaraq İranda yaşayan farslardan başqa, digər milli dillərin, xüsusilə türk dilinin aradan qaldırılması və tarixin unutturulması məsələsi idi ki, bu da Pəhləvi hakimiyyətinin rəsmi dövlət sənədlərində açıq aşkar şəkildə ifadə edilməkdədir.

Azərbaycan türklərinin İran daxilində bütöv inzibati-ərazi vahidinə malik olması fars şovinizmini və onların hamisi Rza şahı narahat edən başlıca məsələlərdən idi. “Vahid dil”, “vahid milli kimlik” məfkurəsi ilə hakimiyyətə gələn Rza şah sonradan “vahid İran milləti” şüarını ortaya atdı və fars olmayan digər xalqların və millətlərin ölkədə mövcudluğunu inkar edərək Güney Azərbaycanın ərazisini yenidən ayrı-ayrı inzibati bölgələrə parçaladı. Ölkə miqyasında Rza Pəhləvinin assimilyasiya siyasətini nəzəri baxımdan “əsaslandırın” və hakim millətçilik məfkurəsini yayan Əhməd Kəsrəvi və Mahmud Əfşar Yəzdinin “Əncümən-e İran Cəvan” kimi məktəbləri və onlara oxşar şovinist məfkurəli cəmiyyət və birliklər yarandı. İranlılaşmanı tərəqqi və müstəqilliyin təməli olaraq qəbul edən Mahmud Avşar xalqların milli müxtəlifliyini və mədəniyyət fərqliliyini isə ziddiyyət və geriliyin səbəbi hesab edirdi. Onun tarix anlayışı, təhlükələr üzərində qurulmuş təfəkkür tərzinin məhsulu idi. Mahmud Avşar Yəzidiyə görə İran tarix boyu müxtəlif təhlükələrdən keçmişdi və o, İranı yeni təhlükə qarşısında qoyan amilləri isə bu şəkildə sadalayırdı:

1. Qırmızı təhlükə: Kommunizm təhlükəsi;
2. Yaşıl təhlükə: Ərəb və İslam təhlükəsi;

3. Sarı təhlükə: Türk və Türkiyə təhlükəsi;

4. Qara təhlükə: Cəhalət və mollaların təhlükəsi. [Mahmud Avşar Yəzdi, <https://az.wikipedia.org>].

Fars millətçiliyini əsas olaraq bu konsepsiyalar əsasında qurulan dövlətdə nəticədə fars şovinizmi dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi, qeyri-fars etnoslarının yaşadığı regionlar heç bir elmi, iqtisadi və mədəni təmələ söykənməyən yeni inzibati ərazilərə – ostanlara (əyalətlərə) bölündü. Pəhləvi rejimi dövründə bir çox məsələlərlə yanaşı, dil tarixinin canlı şahidi olan milli coğrafi adların dəyişdirilməsi bu təhlükələrin qarşısının alınmasında da ciddi bir məsələ kimi dövlətin əsas siyasi hədəfinə çevrilmişdi.

Bu barədə İranın rəsmi dövlət sənədlərinə istinad edən T.Ə.İbrahimovun verdiyi məlumat diqqəti cəlb edir: “Milli birlik” şüarı və siyasəti ilk vaxtlarda ölkədə feodal pərakəndəliliyinin aradan qaldırılması və siyasi hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi kimi göründükdə zahirən zəruri bir tədbir sayılırdı. Lakin tezliklə bu siyasət İran xalqlarının milli hüquqlarını inkar edib, onu tam kobud və qəddar şəkildə həyata keçirməyə başladıqda, özünün ən çirkin mahiyyətini açıq və aydın büruzə vermiş oldu.

Əlli ildən artıq Pəhləvi hökumətinin siyasi istiqamətini, şovinist dairələrin əsas hədəf və məqsədini təşkil edən “milli birlik” siyasətinin əsl mahiyyətini göstərmək üçün burada o dövrün mürtəce mətbuatından təkcə bir jurnalın ilk nömrəsində baş məqalənin qısa məzmununa diqqət yetirmək kifayət edər: “Bizim tələbimiz və içtimai istəyimiz İranın milli birliyini təkmilləşdirmək və onu qorumaqdan ibarətdir. Milli birliyi təkmilləşdirmək üçün bütün ölkədə fars dili ümumi dil olmalı, libas, əxlaq və s. cəhətdən yerli fərqlər aradan qaldırılmalıdır. Kürd, lor, qaşqay, ərəb, türk (azərbaycanlı) və türkmən bir-birindən fərqlənməməlidir. Müxtəlif milli libas geyməyə, müxtəlif dillərdə danışmağa son qoyulmalıdır. İranda dil, adət-ənənə, libas və s. cəhətdən milli birlik yaranmayınca İranın müstəqilliyi, onun ərazi bütövlüyü təhlükə qarşı-

sında qalacaqdır. Əgər biz İranda sakin olan müxtəlif əhalini və müxtəlif tayfaları vahid bir şəkllə salmasaq, yəni bütün əhalini tam mənasında iranlılaşdırmasaq (farslaşdırmasaq), qarşımızda qaranlıq gələcək dayanır. Çingiz, Teymur dövrlərinin yadigarı olan coğrafi adları fars dilinə çevirməli, ölkədə bu məqsədə xidmət edən yeni inzibati ərazi bölgüsü aparılmalıdır. Hökumət idarələrində, qoşun daxilində və məhkəmə dairələrində yad dillərin və yad sözlərin işlədilməsi dövlət tərəfindən qadağan olunmalıdır” [İbrahimov, s. 96-97].

Güney Azərbaycan türklərinin dilinin yasaq edilməsi məsələsi XIX əsrdən bu günə kimi İran dövlətinin rəsmi dövlət sənədlərində yer aldığı kimi, burada yaşayan yazıçı və şairlərin əsərlərində də öz əksini tapır.

Taleyimə sən bax!

Düşüncələrim yasaq,

Duyğularım yasaq,

Keçmişimdən söz açmağım yasaq,

Gələcəyimdən danışmağım yasaq... [Səhənd, s.31].

Güneyli yazar Həsən Muğanlının “Vaqiətdən bir parça” adlı hekayəsində də fars şovinizminin Azərbaycan türklərinin milli varlığını məhv etməyə yönəlmiş daha bir təzahürü – uşaqlara türk kökənli adların verilməsinə qarşı etiraz aydın ifadə olunur [Məmmədli P., s. 31].

İran dövlətinin bu ərazidə yaşayan xalqların milli kimliyinin yox edilməsində ən vacib olan milli dilə qarşı apardığı siyasətin əsasını, vahid dildə milli təhsilin olmaması, milli folklorun, bütünlükdə milli mədəniyyətin yasaqlanması, yeni doğulan körpələrə türk kökənli tarixi milli adların verilməsinin rəsmi şəkildə qadağan edilməsi, Azərbaycan türklərinin yaşadığı bölgələrə digər etnik qrupların kütləvi miqrasiyalarının təşkili, Azərbaycanın Güneydə qalmış tarixi ərazilərinin müxtəlif ad-

larla ostanalara bölünərək kiçildilməsi və vahid kökə malik türk boylarının bir-birindən təcrid edilərək siyasi təzyiq altında etnik adlarla fərqli millətlər kimi təqdim edilməsi təşkil etmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, İranda Azərbaycan türklərinə qarşı yönəldilmiş bu parçalama və assimilyasiya siyasəti Güney Azərbaycanda yaşayan türklərin milli birliyini pozmaq yerinə, əksinə onlarda milli birlik hissini daha da gücləndirmiş oldu.

Dialektoloji tədqiqatlarda irəli sürülən yanlış konsepsiyalar

Tədqiqatlar göstərir ki, İranda-Güney Azərbaycanda vahid milli dildə təhsilin olmaması və milli dildə danışmağın yasaq edildiyi bir şəraitdə dialektoloji tədqiqatların aparılmasının imkansızlığı, digər tərəfdən isə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda sosioloji amillər, dillərarası qarşılıqlı əlaqə və vahid ədəbi dil konsepsiyası əsasında etnolingvistik faktların şərhə nəzəri baxımdan özünü doğrultmur. Nəticədə, müasir Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixini və etnogenezini bilmədən aparılan bu tip tədqiqatlarda dialekt faktlarının şərhə tamamilə yanlış bir istiqamət alır və dil öz tarixi kökündən qoparılır. Bu isə vaxtı ilə Azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş *bayat, oğuz, qıpçaq, xalac, əfşar, qaşqay, sunqur, qarapaq, qacar* kimi qədim türk boylarının dil faktlarının beynəlxalq aləmdə elmi müstəvidə İranda yaşayan az saylı xalqlara məxsus müstəqil dili kimi tanınmasına gətirib çıxarır ki, bu da çağdaş Azərbaycan, eləcə də digər türk ləhcələri üzrə aparılan dialektoloji tədqiqatların istiqamətini tamamilə dəyişir və tamamilə yanlış nəticələrə gətirib çıxarır.

Bu baxımdan xarici tədqiqatçıların Güney Azərbaycanda vaxtı ilə azərbaycanlıların etnogenezində rol oynamış qədim etnosların dili üzərində apardığı tədqiqatlar bunun bariz nümunəsidir. G.Dörferin Güney Azərbaycanda yaşayan xalqların dilini

tədqiq edərkən, İranın fars dilli bir dövlət olduğunu nəzərə alaraq, vaxtı ilə Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş qədim oğuz boylarından biri olan xalacların dilini müstəqil dil kimi təqdim etməsi və yaxud İran tarixçisi Ə.Kəsrəvinin Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dilinin dialekt xüsusiyyətlərini əsas götürərək, Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların dilindən tam fərqli bir dil olduğu iddiasını irəli sürməsi fikri də dialektoloji tədqiqatların istiqamətini tamamilə dəyişdirən təhlükli siyasi konsepsiyadan başqa bir şey deyil.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Dörfərdən sonrakı bir çox tədqiqatlarda da hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan xalacların dili müasir Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi deyil, müstəqil dil kimi təqdim edilməkdədir. M.Məmmədli “Azərbaycan dilinin tayfa mənsubiyyətini saxlayan dialektləri”indən bəhs edərkən bu bölgüyə Güney Azərbaycanda yaşayan sunqurların, əfşarların dilini daxil etmiş olsa da, öncəki tədqiqatlara əsasən xalacların dilini Azərbaycan dilinin dialekti kimi qəbul etməkdə bir qədər tərəddüd etmişdir [Məmmədli, s.48].

Onu da təəssüflə qeyd etməliyəm ki, hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan sadəcə xalacların dili deyil, eyni zamanda vaxtilə müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən bayat, qarapapaq, əfşar, qaşqay, sunqur, şahsevən və digər bu kimi türk boylarının da dilləri müasir dövrdə vahid bir dilin, çağdaş Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti kimi deyil, ayrı-ayrı xalqların dili kimi araşdırılmaqdadır.

Əhməd Kəsrəvinin dil konsepsiyası

Qeyd etmək lazımdır ki, istər Rusiyada, istərsə də İranda Azərbaycan–türk dilinə qarşı şovinist mövqedən yazılmış əsərlərin və aparılan tədqiqatların əsas ideoloji xətti Güney Azərbaycanda yaşayan xalqın dilini süni şəkildə, zorla öz tarixi kökündən qoparıb ayırmaq məqsədi daşısa da, Azərbaycan–türk

dilinin tarixi mənşəyi ilə bağlı dialekt fəfktları əsasında tarixi həqiqətləri inkar edə bilməyən tədqiqatçılar özlərinin bir-birini inkar edən, lakin tarixi həqiqətləri gizləyə bilməyən müəyyən fikirləri müxtəlif istiqamətə yönəltməyə çalışmışlar. Belə fikirlərə rus tədqiqatçılarından V.İ.Savina, B.R.Loqaşevanın Güney Azərbaycan üzrə aparılan toponimik tədqiqatlarında rast gəlinir.

Güney Azərbaycanda 45 milyona yaxın Azərbaycan türklərinin milli varlığına və dilinin tarixinə qarşı qısqanc mövqedən yanaşan, fars dilində yazılmış belə əsərlər sırasında İran tarixçisi Əhməd Kəsrəvinin “Azəri və ya Azərbaycanın əski dili” və “İranda türk dili” adlı əsərlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ə.Kəsrəvi “Azəri və ya Azərbaycanın əski dili” əsərində müəyyən dialekt fərqlərinə görə Güney və Qüzey azərbaycanlılarının dilini tamamilə fərqli dillər kimi təqdim edərək, bu məsələyə sırf siyasi nöqteyi-nəzərdən yanaşmışdır. Güney Azərbaycan türklərinin daha öncədən farscanın bir qolu olan “azəri” dilində danışdıqlarını, səlcuqluların bölgəyə axınından sonra burada türk dilinin yayılaraq “azəricə”yi tam şəkildə ortadan qaldırdığını, lakin hələ də bəzi kəndlərdə bu “ləhcənin” istifadə edildiyini qeyd edir.

Pəhləvi hakimiyyəti dövründən İranda fars hakimiyyətinin qorunub saxlanması üçün “vahid milli kimlik” ideologiyasına əsasən apardığı məqsədyönlü antitürk dil siyasəti ilə bağlı təbliğatının öndərlərindən olan Əhməd Kəsrəvinin bu əsərlərinin hər birində Azərbaycan türklərinin yenidən öz əski dilləri (ləhcələri) olan azəricəyə, yəni farscaya geri dönmələri tövsiyə olunur. Ümumiyyətlə, XIX əsrdən başlayaraq, Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinə “azəri” və dillərinə isə “azəricə”, “azəri dili” deyərək xitab edilməsi İran dövlətinin Azərbaycan türklərinin dilinə qarşı yönəltdiyi siyasi ideoloji silaha çevrilmişdir. Bu fikir və düşüncələrin elmi baxımdan heç bir konseptual əsası olmasa da, bu siyasi ideologiyanın İranın bəzi ziyalıları və rəsmi dil siyasətçiləri arasında

ciddi müdafiəçiləri vardır. Lakin bu siyasət Güney Azərbaycan türkləri arasında uğurlu bir nəticəyə çata bilməmiş və tam əksinə olaraq, buradakı milli kimlik – türklük şüurunun güclənməsinə gətirib çıxarmışdır.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ictimaiyyət tərəfindən fərqi nə varmadan işlədilən "azəri" sözü, bəzən beynəlxalq müstəvidə də bir çox məqamlarda Azərbaycan türklərinin etnik adı kimi işləkliyini qoruyur. Daha çox Türkiyədə işlədilən "azəri" sözü İrandan fərqli olaraq farscanın bir ləhcəsi deyil, türk dilinin bir qolu olan Azərbaycan türkcəsinin adı kimi tanınmaqdadır. Güney və Quzey Azərbaycan türkləri arasında milli kimlik arayışında çox ciddi çaşqınlıq və əngəl yaradan bu fikir tamamilə yanlış bir düşüncədir. Bəzi ziyalılar və elm adamları "azəri" sözünü "Azərbaycan" və "azərbaycanlı" sözlərinin qısaltılmış forması olaraq istifadə edildiyini ifadə etsə də, Güney Azərbaycanda yaşayanları türk olaraq adlandırmaqda bir qədər ehtiyatla davranırlar. Bu münasibət müasir mərhələdə xarici ölkələrdə aparılan tədqiqatlarda Qüzeydə və Güneydə yaşayan Azərbaycan xalqının tarixi və dili ilə bağlı "Azərbaycan türkü", "İran türkü", "azəri" kimi və ya burada yaşayan bütün millətləri ümumləşdirilmiş şəkildə "İran milləti" kimi təqdim edərək, "fars milləti" və ya "fars xalqı" təmrinini heç zaman dilə gətirməmişlər [Albayrak, R. s.349, c.1].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Şimali Azərbaycanda "azəri" sözü olduqca yenidir. 1930-cu illərə qədər keçmiş SSRİ-nin bütün dövlət orqanlarında və sənədlərində, xüsusilə ölkə vətəndaşlığını təsdiq edən pasportlarda rəsmi olaraq türk adı ilə qeyd olunan Quzey Azərbaycan əhalisinin milli kimliyi, Stalinin icra etdiyi dil siyasəti nəticəsində "azərbaycanlı" və "Azərbaycan dili//Azərbaycanca" terminlərini istifadə etməyə və mənimsəməyə başlamışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra, İranın təsiri ilə xüsusilə, Türkiyədə "azəri" sözü daha geniş yayıl-

mağa başladı. “Azərbaycan dili” və “azəri” terminləri, İranda yaşayan Azərbaycan türklərinin ciddi etirazına səbəb olunca, Azərbaycanın bəzi ziyalıları “azəri” sözünün mənşəyini qədim türk kitabələrində keçən “az” xalqının adıyla əlaqəli olduğu fikirini ortaya atmağa cəhd göstərdilər və bununla da artıq dildə daşlaşmış “azəri” sözünün istifadə edilməsində hər hansı bir qorxu olmadığı fikirini yürütməyə çalışdılar.

Lakin bu vəziyyət, eyni dili danışan Qüzey və Güney Azərbaycan türklərinin mənşəcə və milliyyətcə bir-birindən fərqli olması fikrinin mənimsənilməsinə gətirib çıxarmışdır ki, bu da Güney Azərbaycanda yazılmış bir çox əsərlərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan Azərbaycan – türk dilinə qarşı kəskin mövqedə dayanan fars tarixçisi Əhməd Kəsrəvinin ikinci “Zəbane torke dər İran” (İranda türk dili) əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

2005-ci ildə Tehranda nəşr olunmuş “Zəbane torke dər İran” əsərində İranda rəsmi dövlət dili olan fars dilindən başqa bir dildə danışmaq istəmədiyini açıq şəkildə bəyan edən Əhməd Kəsrəvi İranda türk dilində danışanların sayının farsca danışanlardan qat-qat çox olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır [Kəsrəvi, s.32]. Heç bir statistik tarixi-coğrafi məlumata və etnolinqvistik fakta əsaslanmadan Güney Azərbaycanın tarixi ərazilərini və burada yaşayan Azərbaycan türklərinin sayını süni şəkildə azaltmağa, məhdudlaşdırmağa çalışan Ə.Kəsrəvi əvvəlcə Azərbaycan dilinin İranın sadəcə iki bölgəsində – Azərbaycan və Zəncanda işləndiyini qeyd edir və bunun da əsas səbəbini Qafqaz və Türkiyənin qonşuluq əlaqələri ilə əsaslandırmağa çalışır. Sonradan öz fikirlərini təkzib edən Ə.Kəsrəvi müasir İranda türk dilinin geniş bir coğrafiyada yayılmasının tarixi köklərini heç bir məntiqi əsası olmayan monqolların bu ərazini işğalı ilə əlaqələndirməyə çalışır və belə bir fikir yürüdür ki, bu dili yad dil olaraq öz ölkələrindən çıxarsınlar və “şirin fars dili” ilə əvəz etsinlər.

Əsərlərində Güneydə yaşayan Azərbaycan türklərinin dilinə qarşı bu qədər açıq və sərt şovinizm mövqeyindən yanaşması-

na baxmayaraq, tarixi həqiqətlərdən qaça bilməyən Ə.Kəsrəvi yeri gəldikcə türk dillərini tədqiq edən xarici tədqiqatçılardan da bəhs edərək, dünya dilçiliyində və tarixində türklərin “tatar” adlandırılmasını da xüsusi olaraq vurğulamışdır [Kəsrəvi, s.32].

Əsərdə türk dili haqqında bir-birini inkar edən ziddiyyətli fikirləri ilə ciddi mübahisə yaradan Ə.Kəsrəvi fars dilindən danışarkən, onun Gilan, Mazandaran və Lor şivələrindən bəhs edir, eyni zamanda Azərbaycan və Zəncan istisna olmaqla türk dilinin və dialektlərinin tam şəkildə tədqiq olunmadığını da xüsusi şəkildə vurğulayır. Müəyyən məqamlarda Azərbaycan – türk dilinə qarşı kəskin mövqe nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, “İranın dörd bir istiqamətinə, demək olar ki, hər bir bölgəsinə yayılmış” türk dilini və türk xalqlarının adət ənənəsini tədqiqi üçün həmin bölgələrə getməyin zəruri olduğunu vurğulayır və göstərir ki, əhalisi fars dilli olan şəhərlərin ətrafındakı kənd və elatların dili tamamilə türk dilidir.

Məsələn, Tehran, Şiraz, Qəzvin və Həmədanın ətraf bölgələrində yaşayan türk elatlarından söz açan Ə.Kəsrəvi son iki şəhərin əhalisinin həm türk, həm də fars dilinə bələd olduğunu və hər iki dildə danışdığını da xüsusi vurğulayır. Maraqlı faktlardan biri də odur ki, bu iki dildən hansının cəmiyyətdə daha çox yayıldığını müəyyənləşdirməyin çətin olduğunu etiraf edir və bunun üçün ilk növbədə statistik araşdırma aparmaq fars və türk ünsürlərini müəyyənləşdirməyin gərəkli olduğuna diqqət çəkir [Kəsrəvi, s.33-36].

Ə.Kəsrəvinin digər əsərlərində olduğu kimi, bu əsərində də antitürk mövqeyindən çıxış etməsinə baxmayaraq, Güney Azərbaycan dialektlərinin coğrafi arealının müəyyənləşməsi və lingvistik tədqiqi üçün istiqamətverici fikirləri ilə diqqəti cəlb edir. Əsərin “Hansı türkcə” adlı üçüncü fəslində dialektlərdə yaranmış fərqləri əsasən dillərarası integrasiyada ekstralingvistik amillərin təsiri ilə əlaqələndirən Ə.Kəsrəvi, dialekt fərqlərinin yaranmasında coğrafi amillərə xüsusi diqqət yetirir. Qüzey və Güney Azərbaycanda danışılan vahid Azərbaycan dilini coğrafi

amillərə əsasən bir-birindən ayıraraq tamamilə fərqli dillər kimi təqdim edən tarixçi, Güney Azərbaycandakı mövcud ləhcələrin Qafqaz (şimaldakı Azərbaycan dilini nəzərdə tutur) türkcəsinə daha yaxın olduğunu etiraf edir.

Coğrafi baxımdan İranın dörd əyalətindən ən böyüyünün Azərbaycan olduğunu yazan Ə.Kəsrəvi burada qədim türk tayfalarının yaşadığı əraziləri göstərməklə, Güney Azərbaycan dialektlərinin coğrafi xəritəsini çəkir: “Fars və Xorasan əyalətlərinin kəndləri elat tayfalarının çoxu, eləcə də Həmədan, Qəzvin, Ərak, Əstərad vilayətlərinin əksəriyyəti türkdürlər. Tehranın küçələrində gəzən səyyahlar türkcə danışanları görəndə təəccüb edirlər. İranın digər bölgələrində də türklər əhalinin əksəriyyətini təşkil etməsələr də, elat və kəndlər arasında yaşayırlar. Mazandaranda iki türk tayfası var. Mazandaranın mərkəzi Savədə əslən türk olan 20 sülalə var. Bu ailələr Tehran ətrafından köçərək burada məskunlaşmış və indi də türk dilində danışirlər” [Kəsrəvi, s.37].

Yeri gəldikcə, İranda türk və fars dilinin mövqeyindən söz açan Ə.Kəsrəvi bəzən Güney Azərbaycan şivələrinin qrammatik xüsusiyyətlərindən də bəhs edir və buradakı mövcud türk dilində feillərin növ zənginliyini göstərir. Azərbaycan dilini qrammatik baxımdan ərəb dili ilə müqayisə edən müəllif, Azərbaycan dilində feilin keçmiş zamanının 14 növünü göstərir, şəxs əvəzliyi haqqında məlumat verir, yaxın mənalı sözlərdən bəhs edir, fars dilindən fərqli olaraq türk dilində sözün semantik anlamlarının daha dəqiq ifadə olunduğunu qeyd edir. Fars dilində işlədilən “*dəvidən*” (qaçmaq) sözünün türk dilində daha dəqiq ifadə olunduğunu, eyni zamanda Güney Azərbaycan dialektlərində bu sözün “*ləhlədi, yügürdü, qaçdı*” kimi müxtəlif dialekt, eyni zamanda ədəbi dil variantlarını göstərir [Kəsrəvi, s.45-47].

Tarixi, etnoqrafik və linqvistik araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, ən qədim dövrlərdən türklərin ölkəsi olan Güney Azərbaycanın tarixi ərazilərinə İran dövlətinin bir əyaləti kimi deyil, Azərbaycanın bütöv tarixi coğrafi bir bölgəsi olaraq yana-

şılmalıdır. Çünki hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan, vaxtilə Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş tarixi etnik adını, milli kimliyini, mədəniyyətini və dilini qoruyan qarapaq, türkmən, əfşar, qaşqay, xalac türkləri kimi qədim türk boyları İran əhalisi arasında say etibarilə farslardan və digər etnik qruplardan daha çox üstünlüyə malikdirlər.

Bəllidir ki, eyni kökdən qaynaqlanan vahid dilə və tarixi mədəniyyətə malik olan, sonradan parçalanaraq müxtəlif adlarla tanıtılan bir millətin varlığının qorunması, milli potensialının güclənməsi, dilinin və qədim adət-ənənələrinin təkmilləşdirilməsi üçün ilkin önəmli şərt onun ərəzi bütövlüyü və kompakt yaşamasıdır. Odur ki, Güneydə yaşayan soydaşlarımızı farslaşdırmaq, onları fars dili və mədəniyyətinin təsiri altında saxlamaqla etnik dillərə mənsub müstəqil xalqlar kimi assimilyasiya etmək niyyətinin həyata keçirilməsində inzibati-ərəzi bölgüsündəki “ostanlara ayırma”, kütləvi şəkildə köçürülmə və ümumi şəkildə fars dilində məcburi təhsil son 80 ildə İran hakim rejiminin əlində mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müasir İran İslam Respublikası əhalisinin 45 milyona yaxın ən böyük qismini təşkil edən Azərbaycan türkləri hər cür siyasi təzyiq və əngəllərə məruz qalsa da, kompakt yaşadığı regionlarda öz qədim adət-ənənələrini, tarixi etnik dil xüsusiyyətlərini və soy adını və bütövlükdə milli dilini bu günədək çox sağlam bir şəkildə qoruya bilmişdir.

Çağdaş Azərbaycan türkcəsinin müstəqil dil statusu daşıyan “təcrid olunmuş dialektləri”

Müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin dialektlərinin tədqiqində və təsnifində “kənar” və ya “təcrid olunmuş dialektlər”dən söz açarkən, çağdaş Azərbaycan türkcəsi dialektlərinin sərhədini sadəcə Quzey və Güney Azərbaycanla məhdudlaşdırmaq olmaz. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, hazırda bir çox ərəb ölkələrində, xüsusilə Suriya-

da yaşayan türkman, əfşar və colan//kolan(1) türkləri, Əfqanıstanda əfşar və qızılbaş tayfaları, Anadoluda yaşayan çinçavat, bayat, qarapapaq, Gürcüstanda yaşayan kuman-qıpçaqlar, qumuqlar, axisqa türkləri, İraqın Kərkük, Mosul, Bağdad, Tələfər, Duzxurmatı, Kifri və digər bölgələrində türkmanlar, Balkanlarda yaşayan kanqlar//kəngər, tuna tatarları, qıpçaq adlanan tayfaların dilləri müasir Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş dialektləri kimi deyil, müstəqil etnik qrupların dilləri olaraq tədqiq olunmaqdadır.

Bu isə onu göstərir ki, bəzən dünyanın bir çox dövlətlərində yaşayan və rəsmi dövlət dili olmayan türk toplumlarının dilinin və dialektlərinin tədqiqinə sosioloji, dillərəarası qarşılıqlı əlaqə və vahid ədəbi dil konsepsiyası çərçivəsində yanaşılması bu dialektlərin tədqiqində heç də özünü doğrultmur. Bu tip tədqiqatlarda ilk növbədə bu nəzəriyyənin əsassız olduğunu göstərən bir neçə əsas amil ciddi konseptual bir məsələ kimi nəzərə alınmalıdır.

1. Müxtəlif tarixi mərhələlərdə siyasi proseslər nəticəsində baş verən kütləvi tarixi miqrasiyalar.

2. İşğal olunmuş ərazilərdə yeni qurulmuş dövlətin bu ərazidə apardığı dil siyasəti.

3. Eyni adlı etnosların müxtəlif dövlətlərin tərkibində başqa dil hökmranlığı altında kompakt (toplum) şəkildə yaşamaq məcburiyyəti.

Bu konsepsiyadan çıxış edərkən aydın olur ki, müasir dialektologiyanın həll olunmamış bir çox nəzəri məsələləri hələ də lazımı səviyyədə işlənməmişdir. Elə bu səbəbdən də bu problemlərin həllinin başlıca yollarından biri ənənəvi prinsipi, yəni dialektlərin coğrafi xarakteri əsasında tədqiqindən əlavə olaraq, digər amillərin də nəzərə alınması vacib bir məsələdir. Bu baxımdan Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində əsasən coğrafi ərazi prinsipinə görə tədqiq olunan dialektlərdə təzahür edən coğrafi, etnik-geneoloji əlamətlərlə yanaşı, tarixi-siyasi və sosolinqvistik amillərin də nəzərə alınmasına diqqət yetirilməlidir.

Nəticə

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, XIX əsrə qədər nəinki Qafqazda, bütün Şərqdə ortaq dil funksiyasını icra edən Azərbaycan – türk dilinin sərhədləri sonrakı tarixi mərhələlərdə baş verən siyasi proseslərdə yenidən etnik adlarla dialektlərə parçalanmaqla imperiyalar tərəfindən təyin edilmiş siyasi-coğrafi arealların sərhədləri siyasi, coğrafi, etnik və sosial amillərin təsiri ilə müasir Azərbaycan dilində müəyyən dialekt fərqləri yaranmış oldu. Bununla da, bütün bir xalqın müxtəlif dövlətlərin sərhədləri daxilində parçalanması nəticəsində danışılan vahid dildə yaranmış dialekt fərqləri imperialist ölkələrin hədəf nöqtəsinə çevrilsə də, müxtəlif coğrafiyalarda öz tarixi varlığını qoruyan, tarixin bütün sınaqlarından çıxan Azərbaycan-türk dilinin dialektləri leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən qədim türk dilinin ən qədim xüsusiyyətlərini ciddi bir şəkildə qoruyub saxlaya bildi.

Hansı coğrafiyada yaşamasından, hansı dil mühitində yetişməsindən və hansı dildə təhsil almasından asılı olmayaraq, o bölgədə yaşayan xalqın danışdığı dildəki sözlər həmin xalqın soykökü, hansı nəslə, tayfaya, tirəyə, xalqa, millətə mənsub olması, vətəni, dövləti haqqında doğru-dürüst məlumat verən əsas amildir. Acı olsa da, etiraf edək ki, zaman-zaman illərin gətirdiyi ayrılıq Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı bizə çox şeyi unutdurmuş olsa da, ana dili və bu dillə Azərbaycan tarixinin qanla yazılmış səhifələri hər zaman yaddaşımızın oyaq zəngi kimi çınlayacaq, bizi geriye, tariximizin ən ucqar, qaranlıq nöqtəsinə qədər götürəcək bir yolağasıdır.

Qaynaqlar

Açaryan, R. (2008). Türk ve ermeni dillerinin karşılıklı etkisi. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı tutanakları. Ankara: TDKY.

Albayrak, R. (2016). Türklərin İrani-Yaxın gələcək. Bakı: “Mütərcim”.

Atatürk yolu. (1995). Ankara: Atatürk Araştırmalar Merkezi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. (1998) (ədəbiyyat, dil, mədəniyyət quruculuğu). Bakı: “Elm”.

Bulud Qaraçorlu Səhənd. (2001). “Yasaq” şeiri. Almaniya-Bakı: “21 Azər” jurnalı, №-11, s.31.

Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri. Cild 1. Bakı: “Şərq-Qərb”.

Əzizov, E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: “Elm və Təhsil”.

احمد کسروی. زبان ترکی در ایران. تیریز، ۲۰۰۵، (۱۳۸۴)، ص ۷۸

علی رزم آرا جغرافیای منظم ایران آذربایجان خاوری ایران ۱۳۲۰، ۱۱۹ ص

Hacıyeva, Q. (2008). Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: “Elm”.

Hacıyeva, Y. (2017). İran İslam İnqilabından sonra Cənubi Azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi. Bakı: AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu.

İbrahimov, T.Ə. (1988). Qaşqaylar. Bakı: “Elm”.

Кононов А. Н. (1972). История изучения тюркских языков в России. Ленинград: “Наука”.

محمود پناهیان. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین. ج ۲، تهران، ۱۳۳۰. ص ۸۰۴

Mehmet Aça. (2013). Misyoner-Şarkiyatçı İl'minskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri / Missionary-Orientalist N. İ. İl'minskiy Yeni Türkiye -özel sayısı, 55, Kasım-Aralık 2013, s.1464-1477.

Məmmədli, P. (2001). Dil xalqın milli varlığıdır. Bakı-Almaniya: “21 Azər” jurnalı, № 10, s. 30-37.

Zeynep Korkmaz. (1992). Atatürk ve Türk Dili. Belgeler. Ankara: TDKY. https://az.wikipedia.org/wiki/Mahmud_Avşar-Yezdi

Dos.dr.Ramin ALLAHVERDİ
Azərbaycan Dillər Universiteti

DÖVLƏT DİLİNİN QORUNMASI ZƏRURƏTİ

Məlumdur ki, istənilən xalqın, millətin milli kimliyini təmsil edən əsas amillərdən biri və bəlkə də birincisi onun dilinin olmasıdır. Belə ki, vahid dil ümumi birləşdirici cəhət kimi müstəsna əhəmiyyət daşımaqdadır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub olub, onun Oğuz yarımqrupuna daxildir. Varisi olduğumuz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından M.Ə.Rəsulzadə dilimizlə bağlı o dövrdə yazırdı: “Kəndi ləhceyi-məxsüsəsilə Anadolu türkcəsinə yaxın bir şivə ilə qonuşan Azərbaycan türkü müxtəlif şivələrə malik və olduğu yerlərə nisbətə müxtəlif isimlər daşıyan böyük türk ağacının bir dalıdır.

302

Azəri türklərinin hal-hazırda oturduqları yerlər min ilə qədim türk xəlqi ilə məskun idi. Gərək Bakı, Gəncə, Şamaxı, İrəvan ilə Təbriz, Marağa, Ərdəbil və sairə kimi vilayətlər və gərək Muğan, Arran, Qarabağ və Qaradağ kibi məmləkətlər daima türk elinin oturağı və türk xanlarının ovlağı olmuşdur. Bu yerlər kəndilərində bir çox türk sülalərinin irili-ufaqlı hökumətlər qurduqlarını və yıllarla səltənət sürdüklərini görmüşlər” [4. s.11].

Kifayət qədər geniş bir arealı əhatə edən ümumtürk dili tarixi-xronoloji müstəvidə bir çox amillərin, xüsusilə, coğrafi-ərazi faktorunun təsiri ilə ayrı-ayrılıqda milliləşmə prosesi keçərək çeşidli qollara ayrılmaqla hazırkı müstəqil formalara (türkmən, qaqauz, özbək, çuvaş və s.) sahiblənmişlər. Ümumtürk (yaxud, sadəcə türk) dilinin məhz belə milliləşməsi nəticəsində özünəməxsus şəkildə təkmilləşən ana dilimiz hal-hazırda, rəsmi olaraq, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında Azərbaycan dili kimi dövlət dili statusunda təsbit olunmuşdur [3]. Qeyd edək ki, anayasadən əvvəlki qəbul edilmiş 22 dekabr 1992-ci il tarix-

li “Dövlət dili” haqqında qanunun birinci maddəsində türk dili kimi təsdiq edilmişdi [2].

Bütövlükdə Sovetlər Birliyinin çöküşü ilə ikinci dəfə müstəqillik qazanıldıqdan sonra dövlət dilinin, yəni Azərbaycan dilinin işlədilməsi, inkişaf etdirilməsi, qorunması ilə bağlı bir sıra normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Lakin bütün bunlar əsasən formal səciyyə daşdığından dilin lazımı səviyyədə işlədilməsini, inkişafını və onun mühafizəsini təmin etmək iqtidarında olmamışdır. Əslində səbəb çox sadədir – dövlət dil ilə bağlı qanunvericilik aktları faktiki olaraq işlək halda deyildir. Problemin sistem səviyyəsində olduğunu anlamaq üçün bir qədər kompleks formada təhlillər aparmağımız kifayət edir.

Əvvəla, bilirik ki, dil cəmiyyətdə ictimai hadisə kimi meydana çıxdığından, sosial funksiya daşdığından və insanlar, yəni cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyət vasitəsi olduğundan toplumun yaşam tərz, fəaliyyəti birbaşa, yaxud, dolay yollarla dilin işlədilməsinə, inkişafına təsir göstərmiş olur. Deməli, dilin təbii təkamülü toplumun hərtərəfli (intellektual, maddi, mədəni və s.) inkişaf dinamikası ilə şərtləndiyindən, diqqət məhz ayrı-ayrı fərdlərin cəmindən yaranan cəmiyyətə və onun idarəolunmasına yönəldilməlidir. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, ən sağlam cəmiyyətlər fərdin, insanın azadlığı üzərində qurulan toplumlardır. Belə ki, cəmiyyətdə fərdin azadlığını əsas götürməklə onun hərtərəfli inkişafını təmin etmək tamamilə mümkündür. Şübhəsiz ki, bu zaman həm də başlıca ictimai ünsiyyət funksiyasına malik dildən istifadə imkanları genişlənir və onun inkişafı toplumdakı digər istiqamətlər kimi təbii şəkildə daha da genişlənir.

Təəssüflər olsun ki, bugün fərdin azadlığı məfhumu çox halda məqsədli gözdənsalma təbliğatı nəticəsində aydın şəkildə anlaşılmır. Fərdin azadlığı cəmiyyətdə köklü dəyişikliklərə təkan verdiyindən hər vəchlə bu anlayış gözdən salınmağa çalışılır. Halbuki, fərdin azadlığı onu xoşbəxt edə biləcək ən birinci də-

yərdir. Əgər fərd xoşbəxt olarsa, cəmiyyət məhz azad və xoşbəxt fərdlərdən ibarət toplumu formalaşdırmış olur ki, bu da xoşbəxt cəmiyyət deməkdir. Bu mənada, xalqın milli kimliyini təcəssüm etdirən dil məsələsi fərdin (milləti formalaşdıran şəxslərin) azadlığı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Belə ki, azad fərd, azad düşüncəyə malik şəxs deməkdir. Azad düşüncəyə malik olan fərd isə çəkinmədən öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə edə bilir ki, bu da fikir, ideya rəngarəngliyi yaratmaqla monoton təfəkkür tərzini darmadağın edir. Monoton düşüncə tərz, heç şübhəsiz, həm də dilin bəlli bir çərçivəyə salınmış qatından, dar leksik bazasından, üslubundan istifadə etməyə məhkum olur. Beləliklə, əhatəli istifadə edilmə imkanlarından məhrum edildiyindən, dilin geniş müstəvidə işlədilməsinə və inkişafına ciddi əngəllər yaranmış olur (bu barədə bir qədər sonra ətraflı yazacağıq). Yaradıcı fərdlər sərbəst seçim imkanlarını – azadlıqlarını itirdiklərindən alternativ, fərqli ideyalarını cəmiyyətə təqdim edə bilmirlər. Bu da öz növbəsində həmin ideyaların (fikirlərin) maddi qabığı olan dilin imkanlarının daralmasına və inkişafdan geri qalmasına gətirib çıxarır.

Konkret olaraq, hazırkı dövərdə Azərbaycanda dövlət dilini sıxışdıran məqamları müəyyənləşdirməyə çalışsaq maneələri asanlıqla ümumiləşdirərək aşağıdakı şəkildə ayırd edə bilərik:

1. Başlıca maneələrdən biri mətbuat azadlığının tam şəkildə təmin olunmaması, bu sahədə ciddi problemlərin mövcudluğudur. Məlum olduğu kimi, “Azad mətbuatın müstəqil fəaliyyətinin əsas prinsipi tamamilə sərbəst ifadə, söz azadlığının təmin olunmasıdır” [1. s. 55]. Cəmiyyətdə başqalarının hüquq və azadlıqlarını təhdid edən fikirlər istisna olmaqla, digər hər cür tənqidi mülahizələrin, alternativ ideyaların və s. sərbəst formada ifadə olunması həyati dərəcədə vacibdir. Belə olduqda cəmiyyət intellektual baxımdan inkişaf etdiyindən, paralel şəkildə bilikləri ifadə edən dil də inkişaf edir.

Toplumun hərtərəfli irəli getməsi üçün “Azad mətbuat vətəndaşlar arasında çevik kommunikasiyanı təmin etməli, istənilən

şəxs üçün əlyetən olmalıdır” [1. s. 55-56]. Çünki məhz azad mətbuat vasitəsilə cəmiyyət üzvləri, fərdlər dövləti idarə edən hökumətin, hakimiyyətin fəaliyyətinə nəzarət etməyi təmin edə bilirlər. Mövcud durumda isə hökumətin monopoliyasında olan KİV-lər yalnız onlara icazə verilmiş çərçivədə bəlli mövzuları gündəmə çıxarırlar. Beləliklə də, yeknəsək mövzular mütəmadi olaraq təkrarlanır, saqqız kimi çeynənilir ki, bu da təbiidir ki, dilin nəhəng imkanlarından bəhrələnməyi əngəlləyir, əvəzində isə publikaya bəlli meyarlarla çərçivələnmiş, süniləşmiş dil leksikonu (elementlərindən istifadə) təqdim olunur. Beləcə, dilin işlədilmə imkanları məhdudlaşdırılmış vəziyyətə düşür və inkişafına süni şəkildə maneələr yaradılır. Nəticədə televiziya, radio və digər mətbuat orqanlarında çərçivəli dil leksikonunu təşkil edən taftaloji dil elementləri baş alıb gedir. Həmçinin, eyni məqsədlə küçə leksikonu ilə edilən çıxışlar dövlət dilinin istər-istəməz məişət səviyyəsinə düşürülməsinin acınacaqlı göstəricisidir.

2. Plüralizmin olmaması və yaradıcılıq azadlığının məhdudlaşdırılması dövlət dilini bərbad hala salan (sıxışdıran) digər maneələrdəndir. Bu proses zorakı təzyiq üsullarından və ya yumşaq gücdən (dolayı təsir mexanizmlərindən) istifadə edildikdə baş verir. Zorakı üsullara açıq-aşkar şəkildə yaradıcı şəxslərin təhdid edilməsi, zor tətbiqi və s. aiddir ki, bu yollarla tənqidi mövzuların işıqlandırılmasının qarşısını almaq məqsədi güdülmür. Hökumətin müxtəlif dolay vasitələrlə, məsələn, yaradıcı insanları dövlət büdcəsindən maliyyələşdirməklə, aşağı maaş verməklə, bir sözlə, maddi baxımdan asılı vəziyyətə salmaqla reallaşır. “Xalq yazıçısı”, “xalq şairi”, “xalq artisti”, “əməkdar elm xadimi”, “əməkdar incəsənət xadimi” və s. lazımsız titullarla təltif etmə, siyasi rəhbərlərin daha yaxşı mədhiyyəçilərini ev və digər maddi hədiyyələrlə mükafatlandırmaq məhz buna hesablanmış yumşaq təzyiq mexanizmləridir. Nəticədə, həmin asılı vəziyyətə salınmış yaradıcı şəxslər öz yaradıcılıqlarında an-

caq bəlli, “icazəli” mövzularda əsərlər yazı bilirlər, əks təqdirdə, onları ən yaxşı halda maddi məhrumiyyətlər gözləyir. Yalnız icazəli mövzuları qələmə almaq isə, şübhəsiz ki, dilin leksik, üslubu və s. geniş imkanlarından çərçivələnmiş səviyyədə istifadə olunmasına gətirib çıxarır.

Eləcə də, azad, sağlam rəqabətli bazar mühitinin olmaması, yaradıcı fərdlərin istedad və bacarıqlarını korşaldır, gərəksiz tullantıya çevirir, onların qeyri-maddi fəaliyyətləri, bilikləri əmtəyə çevrilib azad bazara çıxarılmır.

Bugün ABŞ-ın yazarlarının, elm adamlarının, Hollivud ulduzlarının “xalq yazıçısı”, “əməkdar elm xadimi”, “xalq artisti”, “əməkdar incəsənət xadimi” kimi süni titulları yoxdur. Amma azad rəqabət mühiti onları ən nüfuzlu, bacarıqlı, həm də milyonçu məşhurlara çevirmişdir. Onlar nəinki dövlətdən hədiyyə (ev, titullar, təqaüd və s.) alırlar, əksinə, özləri başqalarına evlər hədiyyə edir, xeyriyyə tədbirləri təşkil edir, ianələr verirlər və s.

306

3. Müvafiq institutosianal mərkəzlərin (tədqiqat müəssisələrinin) lazımi səviyyədə olmaması, yaxud da görüntü yaratmaq məqsədi ilə fəaliyyət göstərməsi, peşəkar mütəxəssis qıtlığı, yerli professional kadrların xaricə axını və s. də ana dilinin inkişafını əngəlləyən maneələrdəndir. Mövcud dil araşdırma institutlarında, tədqiqat mərkəzlərində həlledici vəzifələr maddəlik edən məmur “tədqiqatçılar”, “alimlər” tərəfindən zəbt olunduğuna görə, sözügedən müəssisələr dilin müxtəlif problemlərinin tədqiq edilməsi üçün deyil, həmin “mütəxəssislər”in maraqlarına uyğun işləyir və dolayısı ilə də inkişafa maneçilik törədir.

Digər bir zərərli təhlükə əcnəbi dillərin meydan sulaması ilə əlaqəlidir. Xüsusilə, milli dövlətçiliyimizə tarix boyu təhdid olmuş siyasi xəttə xidmət edən rusdilli məktəblərin dövlət hesabına maliyyələşdirilməklə genişləndirilməsi, ana dilinin inkişafına vurulan ciddi zərərdir.

Üstəlik, xüsusilə də, Azərbaycan dilində səlis danışa bilməyən rusdilli şəxslərin yüksək məmur statusuna qaldırılması

dövlət dilinə olan biganə, ögey, saymazıyana münasibətinin aşkarca təzahürüdür.

Bəs Azərbaycanda hazırda dövlət dilimizi – Azərbaycan dilini qorumaq üçün hansı təxirəsalınmaz tədbirlər görülməlidir, onun inkişafını kim və necə təmin etməlidir?

Qeyd etməliyə ki, istənilən cəmiyyətdə, istənilən xalqın dilini qorumaq öhdəçiliyi ilk növbədə həmin xalqı, cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin öz hüquq və azadlıqlarının bir hissəsini qurban verərək yaratmış olduqları dövlətin üzərinə düşür. Çünki dövlət həm də ona görə yaradılır ki, o, xalqın, onu yaradan toplumun ilk növbədə milli kimliyini qorusun (həm daxili, həm də xarici təhlükələrdən). Bəs dövlət hansı addımları atmalıdır ki, milli kimliyimizin başlıca elementlərindən olan doğma dilimizi qoruya, inkişafını daim təmin edə bilsin?

Yuxarıda dilin inkişafını əngəlləyən maneələrdən danışarkən izah etdik ki, həmin maneələr sisteməlik xarakterli olduğundan, problemin həll edilməsi də kompleks, sistem səviyyəsində yanaşma tələb edir. Elə bu kontekstdə də çıxış yollarını müəyyənəkləşdirərək təqdim etməyə çalışaq:

Beləliklə, ilk növbədə, dövlət cəmiyyətdə (məmləkətdə) insanın, fərdin, vətəndaşın bütün əsas hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını əməli şəkildə həyata keçirməli, bu yolda qarşıya çıxan bütün maneələri qətiyyətlə aradan qaldırmalıdır. Dövlət o zaman güclü olur ki, Devid Besmanın təbirincə desək, müəyyən olunmuş qaydalara uyğun tərzdə təbə olan şəxslərin iradəsini ifadə etsin [5, s. 15-16]. Deməli, dövləti idarə edən hökumət (hakimiyyət) mütləq xalq tərəfindən həqiqətən nəzarət edilən, xalqa, vətəndaşa hesabat verən olmalıdır.

Beləliklə, legitim saydığımız dövlət ilk növbədə cəmiyyətdə qanunun aliliyini mütləq şəkildə həyata keçirməlidir. Yalnız o zaman digər normativ hüquqi aktlar kimi, dövlət dilinə dair qanunvericilik aktları da saat kimi işləyəcək ki, bu da dövlət dilinin real inkişafını gerçəkləşdirəcək.

Ölkədə qanununun (hüququn) aliliyinin təminatı üçün isə dövlətin idarəolunmasını həyata keçirən hakimiyyətin üçlü bölgüsünün formal xarakter daşmasına son qoyulmalıdır. Hazırda, təəssüflər olsun ki, faktiki olaraq, digər hakimiyyət qolları həm açıq-aşkar, həm də dolayı yollarla İcra hakimiyyətinin nəzarətinədir. Yəni hakimiyyətin Məhkəmə və Qanunverici hakimiyyət qollarının ayrı-ayrılıqda müstəqilliyi yalnız kağız üzərində mövcuddur.

Əslində hakimiyyətin sözügedən digər iki qolunun müstəqilliyini təmin etmək o qədər də mürəkkəb deyildir. Məsələn, qanunun aliliyinə əsas məsul olan məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin olunması üçün bütün hakim vəzifəsinə təyinatlar (yaxud seçilmə) ömürlük ola bilər və s. Eləcə də, qanunverici hakimiyyət qolunun formalaşdırılması zamanı şəffaf seçkilər təmin edilməli, icra hakimiyyətinin müdaxiləsinə yol verilməməli, onların səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılmalıdır.

308

Dövlət dilinin inkişafı üçün mütləq şəkildə ölkədə azad mətbuatın fəaliyyəti təmin olunmalıdır ki, mövzu, ideya rəngarəngliyi, fərqli düşüncə tərzini ortalığa çıxara bilsin. Əlbəttə ki, əsrarəngiz, polifonik, alternativ mövzular təbii olaraq dilin zənginliyinə xidmət etmiş olacaqdır.

Əcnəbi dillərin işlədilməsi dövlət dilini heç bir vəchlə sıxışdırmamalıdır. Xüsusilə, Rusiyanın təsiri fonunda rus dilinin meydana sulamasına imkan verilməməlidir. Əslində dövlətin əlində bunun qarşısını ala biləcək kifayət qədər geniş imkanlar var ki, sadəcə hökumət bundan istifadə etməlidir. Dövlət elə bir siyasi xətti tutmalıdır ki, nəinki ölkə vətəndaşları dövlət dilimizi öyrənməkdə maraqlı olsunlar, həmçinin, əcnəbilər də dilimizi işlətməyə maraq göstərsinlər.

Bundan ötrü həm də toplumun, xalqın, dövlət üzərində nəzarəti təmin edilməlidir ki, xalqla hesablaşmağa məhkum edilən hakimiyyət həmişə milli maraqlarımızı təmin etməyə məcbur olsun. Ayrı-ayrı vətəndaşların birliyindən formalaşan vətəndaş

cəmiyyəti bütövlükdə dövlətin fəaliyyətinə nəzarət etməyi bacarmalı, qanunların icra səviyyəsini mütəmadi olaraq izləməlidir.

Dilin inkişafının həyata keçirilməsi üçün, xüsusilə, onun problemlərini araşdıran modern dünya elmi ilə ayaqlaşa bilən ciddi elmi tədqiqat müəssisələri formalaşdırılmalı, peşəkar mütəxəssislər cəlb edilməli, eyni zamanda davamlı olaraq yetişdirilməlidirlər.

Dünya elmində, mədəniyyətində, incəsənətində, ədəbiyyatında və s. gedən proseslərin ölkə ictimaiyyətinə mütəmadi olaraq çatdırılması üçün yüksək standartlara cavab verən tərcümə mərkəzləri yaradılmalı, professional tərcüməçilər yetişdirilməli, əcnəbi dillərdən davamlı şəkildə adekvat tərcümələr olunmalıdır. Həmçinin azad rəqabət mühiti formalaşdırılmalı, yaradıcılıq azadlığı yüksək səviyyədə təmin edilməlidir.

Ədəbiyyat

309

1. Allahverdi Ramin. Birgə razılaşma konsepsiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2021.

2. Azərbaycan Respublikasında “Dövlət dili” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 22 dekabr 1992.

3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: 12 noyabr 1995.

4. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990.

5. Beetham David. “The legitimation of power”. 1991. s.15-16.

Dos.dr.Faiq ƏLƏKBƏRLİ

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Orcid: 0000-0002-8865-568X

TÜRK DÜNYASININ ORTAQ ƏLİFBA PROBLEMİ VƏ HƏLLİ YOLLARI

Giriş

XIX əsrin əvvəllərinə qədər türk xalqlarının böyük əksəriyyətinin ərəb əlifbasından, çox az bir qisminin isə runik, latın və kiril əlifbalarından istifadə etdiyi bəllidir. Şübhəsiz, runik, latın və kiril əlifbalarından istifadə edən türksoylu xalqlar (bulqarlar, qaqauzlar, sekeller, macarlar, karaimlər və başqaları) da xristianlıq və tanrıçılıq dinləri içində qalanlar idilər. Çox güman ki, öncəliklə ərəb əlifbasından əvvəl türk runik yazısından istifadə edən türk xalqları üçün latın əlifbası, ortaçağda ortaya çıxan kiril əlifbası da yad olmamışdır. Şübhə etmirik ki, indi latın əlifbası adlanan bu əlifbanın qurucuları sırasında türklər (etrusk türkləri) ilk yerlərdən birini tutmuşlar. Başqa sözlə, türklərin qədim runik əlifbası etruskların birbaşa iştirakı ilə latın əlifbasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu anlamda 1929-cu ildə rəsmən qəbul etdiyimiz, ancaq bir ara ideoloji səbəblərdən imtina etdirilməyə məcbur olsaq da, 1991-ci ildə yenidən bərpa etdiyimiz latın yazısı türk runik əlifbasıyla eyni mənşəli yazı sistemidir [Ağasioğlu, 2014: 151].

Bizim burada demək istədiyimiz odur ki, türk runik yazısı latın əlifbasına oxşarlıqla yanaşı, öz qədimliyinə görə ən azından sumerlərə qədər gedib çıxır. Hər halda indiki Azərbaycan bölgəsində vaxtilə mövcud olan qədim Aratta dövlətinə Sumer dövləti tərəfindən gil yazıda məktub göndərilməsi, Aratta bəyinin də məktubla bağlı yanındakı şatammu ilə gənəşməsi bir faktdır [Ağasioğlu, 2014: 143]. Eyni zamanda, fars şai-

ri Firdovsinin sözlərinə inansaq, farslar/iranlılar Tanrının övladları olan divlərdən, yəni turanlılardan ilk əlifbanı, müxtəlif dilləri və elmləri öyrənmişlər [Firdovsi, 2004: 41]. Beləliklə, xüsusilə xristianlığı qəbul edən türk xalqları əsasən türk runik əlifbasından uzaqlaşmış, ancaq bir çox cəhətdən oxşarlıqlarına görə, milli əlifbalarını tamamilə unutmamışlar. Eyni sözləri latın və runik əlifbalarının sintezindən yaradılmış kiril əlifbası haqqında da demək mümkündür. Çünki kiril əlifbasının yaranışında da türk runik əlifbası mühüm rol oynamışdır [Ağasıoğlu, 2014: 140].

Ancaq türk xalqlarının böyük çoxluğu, özəlliklə də Oğuz türkləri islam dinini qəbul etdikdən sonra runik əlifbadan tamamilə uzaqlaşaraq ərəb əlifbasının təsiri altına düşmüşlər. Bununla da, ərəb əlifbası müsəlmanlığı qəbul etmiş türk xalqlarının əsas yazısına çevrilmişdir. Hər halda XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar və başqa türk dövlətlərinin əsas yazısı ərəb əlifbası ilə olmuşdur. Beləliklə, ərəb əlifbası bir yandan müsəlman türk xalqlarının milli əlifbalarından xeyli dərəcədə uzaq düşməsinə səbəb olsa da, digər tərəfdən istər-istəməz yalnız soydaşlarıyla deyil, başqa müsəlman xalqları (ərəb, fars, urdu və b.) ilə də yaxınlaşmasına təkan vermişdir. Ancaq onu da deməliyik ki, ərəb əlifbası uzun müddət əsasən türk xalqlarının müəyyən bir hissəsinin yazısı olmuş, yəni onların bütün təbəqələrinə yayılmamışdır.

Burada əsas məsələ odur ki, türk xalqlarının böyük çoxluğu müsəlmanlığı qəbul etdiklərinə görə, XIX əsrə qədər ərəb əlifbası onlar arasında öncüllüyünü qoruyub saxlaya bilmişdir. Ancaq hələ bu dövrə qədər, müsəlman türklərin də daxil olduğu islam dünyasında tənəzzülün ciddi şəkildə özünü büruzə verməsi, əvəzində xristian dünyasında bunun tam əksi olan prosesin, yəni tərəqqinin daha da güclənməsi əlifba məsələsini də yenidən gündəmə gətirmişdir. Hər halda XIX əsrin ortala-

rından başlayaraq çar Rusiyasında, Osmanlıda, Qacarlarda ərəb əlifbasında islahatların keçirilməsi zəruriliyindən bəhs olunması, daha sonra latın əlifbasına keçməyin mümkünlüyündən söz açılması təsadüfi olmamışdır. Bu məsələlərin dərininə vardığında görürük ki, burada problem zahirən gerilik və tərəqqiçi anlamında mövcud əlifbada (ərəb əlifbasında) qalmaq ya da yeni əlifbaya (latın əlifbasına) keçmək məsələsi olmamışdır. Əslində ilk baxışda Şərq-islam dünyasının geriliyi, onun əlifbasının boyununa biçildiyi kimi, Qərb-xristian dünyasının irəliləyişi isə latın yazısına keçməyin də önəmini artırmışdır.

Ona görə də məsələni tam dərk etmək üçün, XIX əsrin ortalarından başlayaraq “latınçı yenilikçi”lərlə (latın əlifbasına keçmək tərəfdarları) “islahatçı mühafizəkarlar”ın (ərəb əlifbasında qalmaqla onda islahatlar aparmaq istəyənlər) milli türk əlifbası məsələsilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrə, ən əsası onların hansı siyasi-ideoloji dünyagörüşə və nəzəri-fəlsəfi ideyalara əsaslanmalarına qısaca diqqət yetirmək zəruridir.

Bu anlamda çar Rusiyasının tərkibində olan, bununla yanaşı “İslam dünyası”na aid edilən Qafqaz, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım, Türküstan, o cümlədən Osmanlı, Qacarlar və digər türk ellərində “latınçılar”ın ortaya çıxdığını, daima da onlara qarşı olan “mühafizəkar islahatçılar”ı görürük. Bu məsələdə “latınçılar”la “mühafizəkar islahatçılar”ın arxasında hansı antitürk qüvvələrin durmasından asılı olmayaraq, həm ərəb əlifbasında islahatlar həyata keçirmək istəyən, həm də latın əlifbasına keçmək istəyən türk aydınlarının tutduqları yolda səmimi olmalarına şübhə etmirik. Çünki ərəb əlifbasında qalmaqla, sadəcə onda islahatların aparılmasını istəyənlər bunu, müəyyən anlamda türk xalqlarının tənəzzüldən qurtulmasının mümkün olduğunu düşündükləri halda, “latınçılar” məsələni daha radikal şəkildə qoymuşdular.

İlk dəfə Osmanlıda Əli Suavi ərəb əlifbasında ən azından islahatların aparılması, hətta latın əlifbasına keçməyi ciddi şəkildə irəli sürmüşdür [3, s.100]. Suavidən sonra Osmanlıda latın

əlifbasına keçməyin ən radikal tərəfdarlarından biri də Münif Paşa olmuşdur. Ancaq bildiyimiz kimi, Osmanlı ya da Türkiyə türklərinin ərəb əlifbasından imtina edərək, latın əlifbasına keçməsi prosesi böyük Türk dövlət adamı Mustafa Kamal Atatürkün birbaşa dəstəylə Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə, yəni 1928-ci ildə rəsmən gerçəkləşmişdir.

1828-1917-ci illərdə çar Rusiyasının işğalı altında olan Şimali Azərbaycanda isə ərəb əlifbasında islahatların aparılması, yaxud latın qrafikasına keçməyin öncülləri arasında xüsusilə fərqlənmiş [Hüseynov, 2007: 243] Mirzə Fətəli Axundzadə yazırdı: “Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifba hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan-sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırkı əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu hazırda olduğu kimi sağdan-sola yazmaq olar” [Axundzadə, 2005: 172]. M.F.Axundzadənin yolunu davam etdirən M.A.Şaxtaxtlı XIX yüzilin sonlarında yeni əlifba layihəsi hazırlamışdır [Şaxtaxtlı, 2006: 20-21].

Onu da qeyd etmək ki, bütövlükdə mütərəqqi mahiyyət daşıyan əlifba islahatı ideyasının, dolayısı ilə türk xalqlarını müsəlman dünyasından ayırmağa yönəldiyi ilə bağlı mülahizələr də mövcuddur. M.F.Axundzadə, M.Kazım bəy və M.A.Şaxtaxtlının əlifba və dil islahatlarının rus-Avropa alimləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanması və onlara dəstək verilməsi də bununla izah olunur. Böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki, “əlifba islahatı”nın tərəfdarlarının (M.F.Axundzadə, M.A.Şaxtaxtlı) Tiflisdən bunu bəyan etmələri çox düşündürücüdür: “Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşına bulunmaq tələb edir” [Hüseynzadə, 2008: 360]. Əli bəy Hüseynzadə xeyli dərəcədə haqlı idi ki, ortağ türkcədən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyasının maraqlı və icraçı olmaları təsadüfi deyildir.

Hər iki halda məqsəd müstəmləkə altında yaşayan türkləri, o cümlədən Azərbaycan türklərini əlifba olaraq İslam dünyasından, o cümlədən Güney Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq idi. Əhməd bəy Ağaoğlu isə “İslama görə və islamda qadın” əsərində qeyd edirdi ki, islam dünyasında islahatlar ilk növbədə, qadınlara azadlıq verilməsindən və əlifbanın islahından başlamalıdır: “Qadının vəziyyəti və əlifba məsələsi – islam dünyasının qatı düşmənləri, onu ölümə sürükləyən sağalmaz xəstəliklərdir” [Ağaoğlu, 2007: 49].

Milli ideoloq, böyük mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə başda olmaqla milli-demokratlar da Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyi təklif edirdilər. Bu məqsədlə Azərbaycan parlamentində bir komissiya təşkil olunmuş və bu komissiya latınlaşmış türk əlifbasının layihəsini parlamentə təqdim etmişdir [Балаев, 2005: 70]. Ancaq bir tərəfdən islam birliyi ideyası ilə çıxış edən “ittihadçı”ların, digər tərəfdən isə bolşevizmin günü-gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönəlmiş təzyiqlərinin nəticəsində latın əlifbasına keçid məsələsi həmin dövrdə öz həllini tapmamışdı.

1920-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin və digər türk dövlətlərinin müstəqilliyinə son qoyan Sovet Rusiyasının çox keçmədən latın qrafikasına əsaslanan yeni türk əlifbasını Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım və Türkünstanda tətbiq etmək məsələsinə başladı. Bu baxımdan Bakıda 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək keçirilmiş Türksöylü Xalqların Türkoloji Qurultayında Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsinin yaradılması təsadüfi deyildi. Çünki Türkoloji Qurultayı keçirməkdə əsas məqsəd türk xalqlarını ərəb əlifbasından Türk (latın) əlifbasına keçməyin zərurətini ortaya qoymaq, bu məsələdə türk ziyalılarının dəstəyini almaq idi [Nərimanoğlu, 2006].

Eyni zamanda, Qurultayda Türk (latın) əlifbasının qəbulu, ən pis halda ərəb əlifbasının islahatın aparılmasına dəstək əldə etməklə yanaşı, milli terminologiyanın yaradılması və türk-

soyly xalqlar üçün ədəbi dil, ana dilinin tədris metodikası, türk dillərinin orfoqrafyası haqqında məsələlərə də yer verilmişdir. Başqa sözlə, Türkoloji Qurultay Türk dilini alınma sözlərdən, özəlliklə ərəb-fars kəlmələrindən təmizləməyi də əsas məsələ kimi müzakirə obyektinə seçmişdir. Bu zaman Türk dilinin ləhcələrindən daha çox hansına üstünlük verilməsi, ya da əski türk dilinə müraciət olunması diqqət mərkəzində idi. Qurultaya qatılan 131 nümayəndədən 93-ü türksoyly, yerdə qalanları digər xalqların təmsilçiləri idilər ki, onların əksəriyyəti latın əlifbasına keçilməsinin tərəfdarı olduğu halda, ancaq nümayəndələr içərisində yeni əlifbanın tətbiq edilməsinin əleyhinə çıxış edənlər də tapılmışdır [Azərbaycan tarixi, 2008: 231].

Bizcə, 1920-ci illərdə Türksoyly xalqların milli əlifba və milli dil məsələsinin Türkoloji Qurultay adı altında geniş şəkildə gündəmə gətirilməsi, ən əsası bu prosesdə Azərbaycanın ön plana çıxarılması təsadüfi olmamışdır. Hər halda SSRİ-nin coğrafiyasının və əhalisinin xeyli bir qisminin türk coğrafiyası və türk xalqlarından ibarət olması bu addımın atılmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet ideoloqlarına ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirilməsi, milli terminologiya, milli orfoqrafya məsələsinin gündəmə gətirilməsi birmənalı şəkildə imperiya maraqlarına hesablanmışdır [Azərbaycan Türk xalq şivələri lüğəti, 1930: 9].

Bu anlamda Sovet dövründə ərəb əlifbasından imtina edilməyərək yalnız onda dəyişikliklər edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən “isləhatçılar” əslində həmin milli qüvvələr idi. Vaxtilə ərəb əlifbasından imtina edilib latın əlifbasına keçmək istəyən Azərbaycan milli qüvvələrinin Sovet işğalı dövründə bunu, istəməməsi təsadüfi deyildi. Əslində milli-demokratik qüvvələri narahat edən latın qrafikasına keçmək deyil, latın əlifbasına keçmək adı altında ifratçılığa varılması, millətlər arasında ayrır-seçkilik edilməsi, gələcəkdə kiril əlifbasına keçmək üçün bir vasitəyə çevrilməsi idi. Çünki SSRİ xüsusilə, əsarət altına aldığı

türk xalqlarını özünəməxsus “beynəlmiləl siyasət”lə assimilyasiya etmək niyyəti güdmüşdü. Bu baxımdan Sovet Rusiyasının Azərbaycanın, Tataristanın, Başqırdıstanın, Orta Asiyanın türk dövlətlərinin ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsinə bilavasitə şərait yaratmasında məqsədləri yalnız türk millətlərini maarifləndirmək, elm və biliklərini inkişaf etdirmək ola bilməzdi. Əgər SSRİ, yəni rəsmi Moskva belə səmimi niyyət güdürdü, nə üçün yeni əlifba məsələsinə əsasən, türk-müsəlman xalqları cəlb edilmişdi?! Yoxsa, Rusiya üçün ermənilər, gürcülər və başqa millətlər ikinci dərəcəli idilər? Deməli, bu məsələdə Rusiyanın başlıca məqsədi türksoylu xalqları SSRİ-nin əsarətindən kənarda qalan türk-müsəlman ölkələrindən, xüsusilə Türkiyə türklərindən ayırmaq olmuşdur [Erzurumlu, 2006: 192].

SSRİ ideoloqları bu planını birdən-birə həyata keçirə bilməzdi və bu mərhələli şəkildə nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dövrdə milli qüvvələr də məhz Sovet Rusiyasının bu ikiüzlü siyasətini ifşa etmişdilər ki, onların bu baxışları da bolşeviklər tərəfindən latın qrafikasının əleyhinə olan mülahizələr kimi dəyərləndirilmişdi. Əslində onların bu etirazı, əlifbanın latınlaşdırılmasından daha çox kirilləşdirməyə – ruslaşdırmaya qarşı idi. Azərbaycan milli ideoloqu M.Ə.Rəsulzadə də sonralar yazırdı ki, o zaman (1921-1922-ci illər) bolşeviklərin bu niyyətindən xəbərdar idilər: “Bolşeviklərin ərəb hərflərini latın hərfləri ilə əvəz etdirmək xüsusunda gizli və əsil fikirlərini bildiyimizdən (ki, bu fikir sonradan həyata keçirilmiş, ərəb hərfləri öncə latın hərflərinə, sonra da rus hərflərinə təbəddül edilmişdir) bir məqalədə türk elləri arasındakı mədəni əlaqələri tamamilə kəsdirməmək üçün yazılanı daha asan oxutdura bilmək məqsədini təmin edən inqilabçılara haqq verirdim” [Rəsulzadə, 2011: 85]. Yəni M.Ə.Rəsulzadə də bolşeviklərin əməllərindən xəbəri olduğu üçün latın əlifbasına keçilməsini deyil, ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını müdafiə etmişdir. Başqa bir Azərbaycan türk aydını Mirzə Bala Məmmədzadə də milli qüvvələrin əvvəlcə ərəb əlifbasından latına keçilməsinə eti-

raz etmələrinə səbəb olaraq, bolşeviklərin məkrli niyyətlərini və bunun Azərbaycan ilə türk dünyası arasında əlaqələrə zərbə olmasını göstərmişdi [Məmmədova, 2002: 56; 17].

Bu baxımdan ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını məqsədəuyğun hesab edən “islahatçılar”, latın qrafikasına keçilməsi ilə Azərbaycan xalqının türk-islam mədəniyyətindən uzaq düşməsi, din və milli birliyin aradan qalxması məsələsini daha çox qabartmışlar. “İslahatçılar” ədəbi dilin yazısında ərəb əlifbasını saxlamaqla yalnız islah edilməsini, yəni bəzi dəyişikliklərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirdilər.

Ərəb əlifbasının əleyhinə çıxış edən “latınçılar” bir tərəfdən yeni əlifbaya keçməni daha çox mədəni inqilab kimi qiymətləndirir, digər tərəfdən bunu, marksizm-leninizmin qələbəsi kimi qələmə verirdilər. Xüsusulə, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, M.Şahtaxlı, R.Axundov, S.Ağamalıoğlu ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürərək latın əlifbasının qəbul edilməsini zəruri hesab edirdilər. Məsələn, Fərhad Ağazadə yazırdı ki, əlifbanı yarımçıq islah etmək olmaz; ya gərək hamısı islah edilsin, birdəfəlik bu qüsurlardan yaxamız qurtarsın, ya da ki, heç əl vurulmasın [Ağazadə, 2006: 11]. Həmin dövrün bolşeviklərindən Sultan Məcid Əfəndiyev, Səməd Ağamalıoğlu isə hesab edirdilər ki, millətçilər qısqanclıqdan latın əlifbasına keçməyin əleyhinə çıxış edirlər [Əfəndiyev, 1990: 177; Nəcəfov, 1966: 32].

Türk-tatar xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsi məsələsində SSRİ-nin siyasi manevra etdiyi, əsl məqsədinin türk xalqlarına kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi olması çox keçmədən bəlli olmuşdu. Belə ki, sovet ideoloqları milli əlifba və milli dil məsələsində də “milli müqəddərat” məsələsində olduğu kimi, türk-müsəlman xalqlarının ərəb əlifbasından birbaşa rus-kiril əlifbasına keçilməsinin təhlükəli olduğunu nəzərə alaraq, bunu mərhələli şəkildə reallaşdırmaq niyyəti güdmüşdür. Maraqlıdır ki, latın əlifbasını türk əlifbası adlandıraraq bir müddət onu müdafiə edənlər, rus əlifbasının

zorla tətbiqi meylini hiss etdikdən sonra, bəzi beynəlmiləlçi bolşeviklər həm türk anlayışından, həm də müdafiə etdikləri türk əlifbasından imtina etdilər. Bu baxımdan Səməd Ağamalıoğlu 1929-cu ildə bütün Azərbaycanın SSRİ və Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latın qrafikasına keçməsinə böyük qələbə saydığı halda, həmin hadisənin üstündən bir il ötməmiş türk əlifbası adlandırıldığı latın qrafikasından rus əlifbasına keçməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir [Nəcəfov, 1966: 36-37].

Bizcə, həmin dövrdə Azərbaycanda latın qrafikasından rus-kiril əlifbasına keçilməsi ilə bağlı ciddi etirazların olmaması iki başlıca amillə bağlı idi: 1) milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illərdə repressiya olunması; 2) rus-kiril əlifbasına etiraz edə biləcək istənilən ziyalının həmin aqibətə düşər olacağı. Bu baxımdan bəzi ziyalılar yalnız bəzi dəyişikliklərlə rus əlifbasına keçilməsinin doğru olacağını deyə bilər, bundan artıqına cəsarət edə bilmirdilər. Türkiyə alimi Məşkurə Yılmazın yazdığı kimi, “böyləcə Türkiyədən fərqli bir əlifba kullanmalı olan azəri türklərinin Anadolu türklüyü ilə yazılı əlaqə qurmaları və ortaq milli kültür gəlişdirmələri əngəllənmək istənmişdir. Ayrıca ruslar, kiril əlifbasını rus kültür aracı olaraq görmüş və sovet rejimi ortaq kültürünün bu əlifba ilə yapılacağını düşünmüşlər” [Yılmaz, 2010: 243].

Əgər XX əsrin əvvəllərində türksoylu xalqlar əsasən ortaq əlifbadan istifadə edir, az-çox bir-birlərinin ləhcələrini başa düşür və ortaq türkcədə danışa bilirdilərsə, SSRİ dövründə aparılan ruslaşdırma siyasəti nəticəsində bir-birlərini anlamayacaq vəziyyətə gətirildilər. Xüsusilə, türklərin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Rusiyada ortaq türk dilinin Leninin dili olan rus dili ilə əvəzlənməsi və rus-kiril əlifbasına keçid bu məsələdə mühüm rol oynadı. Leninin dili olan rusca bir tərəfdən ortaq türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələr şəklində formalaşmasına, digər tərəfdən həmin ləhcələrin də ruslaşdırılmasına-avropalaşdırılmasına səbəb oldu. Bütün bunların nəticəsidir ki, hazırda postsovet məkanında türksoy-

lu dövlətlərin liderlərindən tutmuş alimlərinədək hamısı bir-birləri ilə rus dilində təmas yaradırlar. Lakin hələ də, kiril əlifbasından dövlət səviyyəsində istifadə edən türksoylu xalqlar var.

1993-cü ildən latın əlifbasından istifadə edən Türkmənistanı yalnız 2000-ci ildən rəsmi sənədləri tamamilə yeni qrafikaya keçiriblər. Ancaq hələ də, Türkmənistanda tamamilə latın əlifbasına keçid gerçəkləşməmişdir.

Özbəkistan 2021-ci ilin avqustun 1-dən tam olaraq latın əlifbasına keçməklə bağlı qərar qəbul etmişdir. 2021-ci il fevralın 10-da Özbəkistan Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi sənədə görə, ölkə tam olaraq latın əlifbasına 2022-ci ilin sonunadək keçməli idi. Başqa sözlə, 1 yanvar 2023-cü ildən etibarən Özbəkistanda tam şəkildə latın əlifbasından istifadəyə başlanmışdır.

Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistanın ardınca Qazaxıstanın da latın qrafikalı ortaq türk əlifbasına doğru rəsmi şəkildə irəliləməsi sevindirici haldır. Doğrudur, Qazaxıstanda digər türk dövlətləri kimi bəzi hərflərdə özünəməxsus yol izləməkdədir. Yəni Qazaxıstanın qəbul etdiyi latın qrafikalı əlifbada da ortaq türkcəylə uzlaşmayan bəzi hərflər vardır. Ancaq bütövlükdə Qazaxıstanın 2021-ci ilin sonlarına doğru belə bir addım atması, bütün hallarda ortaq türk əlifbasının gerçəkləşməsini sürətləndirməkdədir. Qazaxıstan bizim kimi insanların çağırışlarını da nəzərə alaraq illər öncə təqdim etdiyi latın əlifbasının üzərində ciddi iş aparmış, onu demək olar ki, ortaq türk əlifbası kimi ərsəyə gətirmişdir. Düzdür, cüzi də olsa fərq var, lakin indiki halda ən məqbul əlifbadır. Demək olar ki, bütün türk xalqlarının istifadə edə biləcəyi ortaq bir əlifbadır. İstənilən türk xalqı rahat şəkildə onu götürüb öz dilinə tətbiq edə bilər. Əlifba 31 hərfdən ibarət olub, əlavə ehtiyaclar da nəzərə alınaraq daha 3 hərflə də layihədə yer alır: *c*, *x* və *w*. Bir də, Qazaxıstanda uzun illərdir bizim də dəyişdirilməsini istədiyimiz *ə* hərfi *a* ilə təqdim edilmişdir. Bu, yaxşı bir seçimdir və ümid edirik ki, Azərbaycan da eyni addımı atacaq. Qazaxıstan milli əlifba məsələsini isə tam

olaraq 2025-ci ildə bitirməyi planlaşdırır. Ümid edirik ki, 2023-cü ildə eyni addımı Qırğızıstan da atacaq, bununla da ortaq Türk əlifbasının yaranmasının ilk mərhələsi başa çatmış olacaqdır.

Nəticə

Çağdaş mərhələdə həm ortaq türk əlifbası yolunda digər türk xalqlarının, xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtariyyətə malik türk xalqlarının da bu və ya digər dərəcədə latın qrafikalı əlifbaya keçməsi işi sürətlənəcək, həm də ortaq türk əlifbası daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda, ikinci mərhələdə ortaq türk əlifbasının təkmilləşdirilməsi yolunda türk runik əlifbasından da faydalanıla bilər. Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələr vahid əlifba yaradılmasını da ciddi şəkildə həll etməyə çalışırlar. Bununla bağlı 2022-ci ilin payızında TDT-nin Bursada keçirdiyi tədbirdə qurumun üzv olduğu dövlətlərin alimləri öz ölkələrində baş verən əlifba və tarixi dil prosesləri haqqında məlumat vermiş, vahid əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə “Ortaq əlifba komissiyası” yaratmışlar. Həmin komissiyanın əsas işi ortaq əlifbanın və onun əsasında formalaşdırılacaq milli əlifbaların yaranması olacaqdır. Ümid edirik ki, yaxın tarixdə türk dünyasının ortaq əlifba, yəni milli əlifbalar məsələsi öz həllini tapacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ağaoğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
2. Ağasioğlu F. Azərbaycan Türklərinin İslamaqədər tarixi, I Bitik: Tarixi qaynaqlar, Bakı: Ağrıdağ, 2014.
3. Ağazadə Fərhad (Şərqli). Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər). Bakı: 2006.

4. Axundzadə M.F. Əsərləri. Üç cildə, III cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). III cild, Bakı: Elm, 1982.
6. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VI cild, Bakı: Elm, 2008
7. Azərbaycan Türk xalq şivələri lüğəti, I cild, Bakı: 1930
8. Балаев А. Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв. Баку: 2005.
9. Erzurumlu Kenan. Türklüğe bakiş, İstanbul: 2006
10. Əfəndiyev S.M. Seçilmiş əsərləri, İki cildə. II cild, Bakı: 1990.
11. Firdovsi Ə. Şahnamə, Bakı: Öndər, 2004.
12. Hüseynov Heydər. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 400 s.
13. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II cild, Bakı: Çarşıoğlu, 2008.
14. Mehmetzade M.B. Sovyet Azərbaycanında Türk dilinin ruslaşdırma ve imha siyaseti hakkında, “Kurtuluş” dergisi, Berlin: 1936, № 20.
15. Məmmədova Fatimat. Azərbaycan mühacirətinin kulturoloji irsində dil problemi. Bakı: Elm, 2002.
16. Nəcəfov Xəlil. Səmədağa Ağamalıoğlu, Bakı: Azərnəşr, 1966.
17. Nərimanoğlu K.V. 1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı, Bakı: 2006.
18. Rəsulzadə M.Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
19. Şahtaxtlı Məhəmmədağa. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
20. Ülken Hilmi Ziya. Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul: Ülken, 2013.
21. Yılmaz Meşkure. Tarihi, siyasi ve kültürel yönleriyle Türklerin dünyası ve Türkiye’nin dış türkler politikası. Ankara: Kripto, 2010.

Anar FƏRƏCOV
Bakı Dövlət Universiteti

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DİLLƏRİN ÖLMƏSİ: SƏBƏBLƏR VƏ TƏHLÜKƏLİLİK SƏVİYYƏSİ

Özət

Müasir dünyanın ən aktual problemlərindən biri dillərin ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalmasıdır. Bildiyimiz kimi, texnologiyaların inkişafı insanlar arasında kommunikasiyanı yeni müstəviyə keçirtmiş və nəticədə bir çox dillər üçün təhlükə yaratmışdır. Müxtəlif araşdırmalara görə hazırda istifadə olunan dillərin təqribən yarısı qarşıdakı yüz il ərzində öləcəkdir. Bu cəhətdən aktual olan mövzunu müəyyən təhlillər əsasında araşdırılmasına ehtiyac vardır. Məqalədə dillərin müasir vəziyyəti, müxtəlif ölkələrdə dillərin ölməsi ilə bağlı statistikalar, həmçinin təhlükədəki türk dillərinin də müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir. Bu problemin səbəbləri və görülməli işlərlə bağlı müəyyən təkliflər də verilmişdir. Dillərə qarşı təhdidlər indiki dövrdə daha sürətli bir hal almışdır. Bunun qarşısını almaq üçün müəyyən proqramların, layihələrin həyata keçirilməsi vacibdir

322

Giriş

Son dövrlər dünyanı narahat edən ən mühüm problemlərdən biri də bir çox dillərin sürətli şəkildə istifadəsiz (bəlkə də adi insanlar üçün narahatlıq doğurmayan) vəziyyətə düşməsi ilə bağlıdır. Təbii ki, bunun səbəbləri çoxdur. Ancaq əsas səbəb kimi qloballaşmanın yaratdığı fəsadı göstərsək, daha doğru olar. Düzdür, dillərin ölməsi prosesi bəşər tarixinin müxtəlif zamanlarında

özünü göstərsə də, indiki mərhələdə olduğu qədər heç bir dövrdə dillərin ölməsi prosesi bu qədər sürətli şəkildə baş verməmişdir.

YUNESKO-nun araşdırmalarına görə dünyada dillərin sayı təqribən 6000-dən çoxdur. Bu dillərdən cəmi 23-də dünya əhalisinin yarısı danışır. Onu da deməliyik, dillər heç də coğrafi baxımdan dünyada bərabər şəkildə bölünməmişdir. Məsələn, Avropada dünya dillərinin cəmi 4%-i, Okeaniyada isə bu say 18%-ə qalxır. Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərindən biri olan Azərbaycan dili də istifadəçilərin sayına görə dünyada ilk 25 dildən biridir. [10]

“YUNESCO bildirir ki, hər il 10 dil ölür. Bu vəziyyətdə yaşadığı düşünülmən 6000 dildən bəzilərinin 100 il ərzində oləcəyi, bu ölümlərin sonunda isə ingilis, alman, fransız, ispan, Çin, malay, İndoneziya dili qalacaq. Bu dillərdə danışanların sayı, qlobal siyasətdə, elm və incəsənətdə və texnologiyada bugünkü təsirini nəzərə alsaq, alman, fransız və malay dillərini də daimi dillər sırasına daxil etmək olmaz”. [3]

323

Dünyada məşhurluğu ilə seçilən bir çox ölü dillər olmuşdur ki, onlar yazılı abidələri ilə günümüzə qədər çatmışdır. Bu dillərə şumer, elam, akkad, hithit, etrusk və s. aid etmək olar. Müasir dövrdə ölmə təhlükəsi ilə üz-üzə qalan dillərlə göstərilən qədim ölü dillər arasında da müəyyən fərqlər vardır. Qeyd edilən ölü dillərin bir çoxundan yeni dillər törənmişdir. Buna qədim sanskrit dili əsasında bir neçə hind-Avropa dilinin yaranmasını misal göstərmək olar. Ancaq indiki dillərin əksəriyyəti ölü dil səviyyəsinə düşəndə onlardan yeni dillərin törənməsi prosesi demək olar ki, baş vermir.

Təhlükədə olan dillər – Dünyada dillərin istifadə vəziyyəti ilə bağlı müxtəlif statistik məlumatlar vardır. Belə mərkəzlərdən biri olan, ABŞ-ın “SIL International” araşdırma mərkəzinin tədqiqatına görə hal-hazırda dünya əhalisi 7117 dildən istifadə edir. Onlardan 40%-i, yəni 2926 dil ölmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. Ölmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalan dillərdə danışanların sayı 1000 nəfəri keçmir. Ümumiyyətlə, dünya əhalisinin 88 %-i 200-ə qədər

dildən istifadə edir” [8]. YUNESKO-ya görə qarşıdakı 100 ildə ölmə təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya olan dilləri yalnız dövlətlər və cəmiyyətlər müəyyən tədbirlər görməklə ala bilər. YUNESKO “Təhlükədəki dillər proqramı” ilə bu global problemə diqqət çəkməyi, peşəkarlarla problemi həll etməyi düşünür. “Proqram”da təhlükədəki dillər təhlükədə olmayan vəziyyətdən ölü dil vəziyyətinə qədər aşağıdakı 6 təhlükə dərəcəsində göstərilmişdir:

Təhlükənin dərəcəsi	İnsanların dildə istifadə səviyyəsi
Etibarlı	Dil bütün nəsillər tərəfindən istifadə olunur.
Zəif etibarlı	Uşaqların çoxu ana dilində danışır, amma müəyyən yerlərdə (məsələn, evdə)
Təhlükədə	Evdə ana dilində artıq danışılmır.
Ciddi təhlükədə	Dil yaşlı insanlar tərəfindən istifadə olunur, uşaqlarla öyrənə biləcək səviyyədə danışmırlar
Kritik təhlükədə	Demək olar ki, danışanlar hamısı qocalardır və onlar da çox zəif danışır.
Ölü	Danışan yoxdur.

[9]

Dilin ölü dilə çevrilməsi “dilçilərin və dil planlaşdırıcılarının son bir neçə onillikdə diqqətini çəkdiyi ciddi problemdir. Müxtəlif səbəblərə görə, bir çox kiçik, daha az dominant dillərdə danışanlar öz ana dillərindən istifadə etməyi dayandırır və başqa dildən istifadə etməyə başlayırlar. Valideynlər uşaqları ilə yalnız həmin ikinci dildən istifadə etməyə başlayır və irs dilinin nəsillərarası ötürülməsi tədricən azalır, hətta istifadə dayandırılır. Dil yalnız səsyazmalarda və ya yazılı qeydlərdə, həmçinin transkripsiyalarda mövcud ola bilər, ya da tam istifadəsiz qala bilər. Yazılı nümunələri olmayan dillər isə tamamilə yox olur” [6].

Dünyada bir çox ölkələrdə dövlətlərin bu məsələyə münasibəti fərqlidir. Məsələn, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə

dillərin qorunması üçün müxtəlif layihələr həyata keçirilir, proqramlar hazırlanır, hətta Avropada olan dillər üçün xüsusi gün təsis edilib və bu da yerli dillərin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onu da deməliyik ki, Avropa ölkələrində də yerli dillərin ölmə təhlükəsi son dövrlər artmışdır.

Təhlükədə olan dillərin vəziyyətini öyrənmək üçün bir çox layihələr həyata keçirilir. Təbii ki, YUNESKO bu işdə xüsusi rola malikdir. **“Nəslə kəsilməkdə olan dillər layihəsi (Endangered Languages Project)** çərçivəsində müxtəlif ölkələrdə dillərin vəziyyəti ilə bağlı araşdırmalar aparılmış və statistik məlumatlar layihənin internet ünvanında (www.endangeredlanguages.com) kataloq şəklində yerləşdirilmişdir. Bu layihəni Şərqi Miçiqan Universitetində Birinci Xalqların Mədəniyyət Şurası və Dil İnformasiya və Texnologiya İnstitutu həyata keçirib və hazırda məlumatlar mütəmadi yenilənir. Oradakı məlumatlar əsasında bəzi ölkələrdəki vəziyyətə nəzər yetirək:

Nö	Ölkə	Ümumi dillərin sayı	Təhlükədə olan dillərin sayı
1	Avstraliya	401	361
2	Papua Yeni Qveniya	852	349
3	İndoneziya	723	273
4	Hindistan	452	205
5	Braziliya	238	183
6	Nigeriya	530	172
7	ABŞ	238	167
8	Çin	306	147
9	Rusiya	121	113
10	Vanuatu	113	106
11	Kolumbiya	90	78
12	Kamerun	286	76
13	Kanada	99	74
14	Peru	104	74

15	Nepal	122	70
16	İran	79	56
17	Çad	133	50
18	Sudan	77	45
19	Efopiya	93	45
20	Malaziya	132	43
21	Vyetnam	111	43
22	Boliviya	45	40
23	Venesuela	49	39
24	Laos	87	36
25	Tanzaniya	130	31
26	Myanma	122	31

[5]

Cədvələ diqqətlə nəzərə yetirsək, görərik ki, qeyd edilən ölkələrin əksəriyyətində istifadə olunan dillərin 50%-dən çox hissəsi ölmə təhlükəsi ilə üz-üzədir. Gəldiyimiz qənaətlərdən biri də budur ki, daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə dillərin ölməsi sürətli şəkildə gedir. Çünki həmin ölkələrdə mərkəzi hakimiyyət güclüdür, ölkə əhalisi ilə kommunikasiya imkanları genişdir. Nisbətə baxsaq, Rusiya (93 %, Avstraliya (60%) və ABŞ-da (70%) yerli dillərin vəziyyəti daha acınacaqlıdır.

Təhlükədəki dillərdən bir qisminə türk dilləri ailəsinə mənsub olan bir neçə dil daxildir. Bu dillərin vəziyyəti ilə bağlı bəzi məlumatlara nəzər yetirək:

Nö	Dilin adı	Danışanların sayı	Yaşadıqları ərazi
1	Əfşarlar və əfşarca	850 min	İran
2	Başqırdlar və başqırdca	1 milyon 450 min	Rusiya
3	Çalkan türkləri və çalkan türkcəsi	539 (2010)	Rusiya

4	Çulım türkləri və çulım türkcəsi	656 (2002)	Rusiya
5	Çuvaşlar və çuvaşça	1 milyon 325 min (2002)	Rusiya
6	Dayı türkləri və dayı dili	Yoxdur	Türkmənistan
7	Dolqanlar və dolqanca	4865 (2002)	Rusiya
8	Duhalar və duha türkcəsi	500	Monqolustan
9	Fu-yü qırğızları və fu-yü qırğızcası	10	Rusiya
10	Qaqauzlar və qaqauzca	180 min	Moldova
11	Xakaslar və xakasca	20 min (2007)	Rusiya
12	Xalaçlar və xalaçça	42100	İran
13	Karaylar və karayca	50 (təxminən)	Litva, Ukrayna, Polşa
14	Kırım tatarları və kırım tatarcası	243400	Ukrayna
15	Kırımçaqlar və kırımçaqca	1000 nəfərdən çox (2001)	Ukrayna, Kırım yarımadası
16	Kumandılar və kumandı türkcəsi	3114	Rusiya
17	Kumanlar və kumanca	Yoxdur	Macarıstan
18	Lopnur türkləri və lopnur türkcəsi	14151(1957)	Çin, Uyğur Muxtar ərazisi
19	Noqaylar və noqayca	103660	Rusiya
20	Pamir qırğızları və Pamir qırğızcası	1000 (Əfqanıstan), 1707 (Türkiyə) (2011)	Türkiyə, Əfqanıstan

21	Salırlar və salırca	88697 (2000)	Çin, Uyğur Muxtar ərazisi
22	Sarı uyğurlar və sarı uyğurca	10079	Çin
23	Sibir tatarları və Sibir tatarcası	150 min	Rusiya
24	Soyotlar və soyotça	Yoxdur	Rusiya (Oka)
25	Sungur türkləri və sungur türkcəsi	Dəqiq məlumat yoxdur	İran
26	Şorlar və şorca	16033 (1979)	Rusiya
27	Telengitlər və Telengitcə	2368 (2002)	Rusiya, Altay
28	Teleütler və Teleütçə	2650	Rusiya
29	Tofalar və tofacə	837	Rusiya
30	Truhmenlər və truhmence	13937 (2002)	Rusiya
31	Tubalar və tuba dili	1562 (2002)	Rusiya
32	Tuvalar və Tuvaca	265 min	Rusiya, Çin, Monqolustan
33	Ulupamir qırğızları	1000 (Əfqanıstan), 1707 (Türkiyə) (2011)	Türkiyə, Əfqanıstan
34	Urumlar və urumca	193 min (2000)	Ukrayna, Gürcüstan, Yunanıstan
35	Yakutlar və yakutca	363 min (1993)	Rusiya
36	Xorasan türkcəsi	2 milyon	Türkmənistan, Özbəkistan, İran

[3]

Göründüyü kimi, təhlükədə olan türk dilləri ilə bağlı vəziyyət kifayət qədər ağırdır. Nəzərə alsaq ki, danışanların sayı ilə bağlı olan statistikalar ən azı 10 il öncəyə aiddir, demək ki,

indiki durum daha da pis vəziyyətdədir. Bu dillərlə bağlı əsas problemlərdən biri də, dəqiq məlumatlarla bağlı mənbələrin olmamasıdır.

Azərbaycan dilinə də bu problem həmişə təsir etmiş və indi də aktualdır. Azərbaycan dilinin müasir vəziyyəti ilə bağlı iki kontekstdən yanaşmaq lazımdır:

1. Ölkə daxilində Azərbaycan dilinin vəziyyəti – Azərbaycan dilinə ölkə daxilində dövlət tərəfindən kifayət qədər güclü dəstək verilir. Qloballaşmanın yaratdığı təhdidlərə qarşı, Azərbaycan dilinin elektron məkanda istifadəsinin genişlənməsinə dair, o cümlədən dilimizin düzgün istifadəsi ilə bağlı Monitoring Mərkəzinin yaradılması dövlətin dilimizin qorunması ilə bağlı siyasətin bir qismini təşkil edir. Əsas problem istifadəçilərlə bağlıdır. Bir çox hallarda dil daşıyıcıları dilimizin qanunlarını bilmir və ya dilimizi aşağı səviyyədə bildiyindən istifadəsində ciddi qüsurlara yol verilir. Bu özünü sosial mediada, KİV-də aydın büruzə verir. Bunun əsas səbəblərindən biri xarici dillərin təsiridirsə, ikinci səbəb danışanların bir qisminin dil prestijini üstün tutması ilə bağlıdır, yəni xarici dillərə meyllikdir. Bu problem bir çox cəmiyyətlərə səciyyəvidir.

2. Ölkədən kənarada Azərbaycan dilinin vəziyyəti – Dünyada çox nadir hallarda rast gəlinən vəziyyətlərdən biridir ki, Azərbaycan dilinin ölkə daxilindəki istifadəçiləri, ölkədən kənarada olan istifadəçilərindən azdır. Azərbaycan dili İranda (30 milyon), Türkiyədə (3 milyon), Rusiyada (2,5 milyon), Gürcüstanda (600 min), İraqda (800 min) və b. ölkələrdə ana dili kimi istifadə olunur. Bəzi ölkələrdə Azərbaycan dili məktəblərdə tədris olunsa da, bir çox ölkələrdə qadağandır və nəticədə, bu dilə ciddi təhlükə yaranır. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycanda istifadə olunan dilimiz daha böyük problemlərlə üz-üzədir.

Bəs dillər niyə ölür? Bununla bağlı müxtəlif tədqiqatçılar araşdırmalar aparmış və müəyyən səbəblər üzə çıxartmışlar.

Gəldiyimiz qənaətlər əsasında həmin səbəbləri aşağıdakı şəkildə sistemləşdirə bilərik:

1. Köç və sürgünlər – Dünyada baş verən və hər zaman aktuallığını qoruyan məsələlərdən biri köçlərin və sürgünlərin olmasıdır. Düzdür, sürgün məsələsi müasir dövrümüzdə ciddi şəkildə baş verməsə də, köç prosesi davam edir. Bu proses nəticəsində xalq parçalanır, ərazicə uzaqlaşan eyni xalqın nümayəndələrinin dili də məhv olur. Köçmüş xalqın nümayəndələri ilkin dövrlərdə dilini qoruyub saxlasalar da, köçdükləri ölkələrə inteqrasiya prosesi keçirmək məcburiyyətində qalır və sonrakı nəsil öz ana dilini unutmağa məcbur qalır. Məsələn, Amerikaya kölə kimi gətirilən zəncilər artıq ana dilini tam unudub və amerikalı kimi formalaşmış bir xalqa dönüblər. Afrikadan İngiltərəyə, Afrikanın şimalından İspaniya, İtaliya və Fransaya, Əfqanıstandan Amerikaya köçən xalqlar da artıq ana dilini unudublar. Həmçinin Çinin uyğur türklərinə qarşı etdiyi təzyiqlər nəticəsində 1930-cü illərdə Türkiyəyə köçmüşlər və onlar da öz ana dillərini unudublar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, köçkünlər həmişə öz dillərini itirmirlər. Misal olaraq deyə bilərik ki, Orta Asiya və Qafqazdan Misirə kölə kimi gətirilən qıpçaq türkləri məmluk qıpçaq dilini qoruyub saxlaya biliblər. Bu dilin qoruyub saxlanılmasına səbəb Misirdə uzun müddət hakimiyyət qurmaqları ilə bağlıdır.

Yəhudilərin də ölü ibri dilini yenidən canlı dil vəziyyətinə gətirməsinin maraqlı tarixçəsi vardır. Bildiyimiz kimi, yəhudilər dünyanın bir çox ölkələrində yayılmış xalqlardan biridir. Onlar dini inanclarını və adət-ənənələrini qorumağına baxmayaraq, dilini unutmuşdular. Lakin dövlət qurduqdan sonra dini kitablardan istifadə edərək ibri dilini geniş şəkildə öyrənməyə başladılar, müxtəlif dil kursları vasitəsilə bu dili artıq canlı dil halına gətiriblər.

2. Soyqırımı və təzyiqlər – Bəşər tarixində dillərin ölmə səbəblərindən biri kimi bu amilin də xüsusi rolu vardır. Məlum-

dur ki, böyük xalqlar kiçik xalqların yaşadıkları ərazilərdə hakimiyyətdə olarkən onların dilini və mədəniyyətini məhv etməkdə maraqlı olurlar, çünki bunu bir təhlükə olaraq düşünürlər. Məsələn, ruslar çar hökumətinin vaxtında Sibirdə yaşayan kətlərin əlindən qızıl və kömür yataqlarını alırlar və nəticədə onların da yaşamaq üçün başqa gəlirləri olmadığından bir qismi aclıqdan, bir qismi də xəstəlikdən ölür, bir qismi də ruslaşır. 2019-cu il məlumatına görə bu dildə danışanların sayı cəmi 20 nəfərdir. Artıq ket dili ölü dil sayılmalıdır.

Bu cür hallar Şimali və Cənubi Amerikada, Afrikada, Avstraliyada da Avropadan olan müstəmləkəçilər yerli xalqlara etdiyi zulmlər nəticəsində onlara doğma dillərini də unutmağa məcbur etmişdilər. Məsələn, avropalılar Amerikaya gəlmədən əvvəl oradakı yerli əhəlinin sayı 100 milyona qədər imiş, hazırda 1 milyonu keçmir və ya Meksikada 1520-ci ildə 25 milyon əhali olan qızıldərililər, 1601-ci ildə 1 milyon olmuşdur. Amerikada

3. Danışanların tükənməsi - Xalqın sayının artmaması, xüsusən gənclərin sayının azalması bu prosesi sürətləndirir və istifadə edilən dil ölü dilə çevrilir. Buna misal olaraq, İngiltərədə kornvall dili, çərkəz dillərindən olan ubih dili bu dildə danışan sonuncu şəxslərin ölməsi ilə artıq ölü dillərdir.

4. Təhsilin və medianın xarici dilin təsiri altına düşməsi –Dil və cəmiyyət qarşılıqlı əlaqədədir. Cəmiyyətdə baş verən proseslər bu və ya digər şəkildə dildə də əksini tapır. Bəzən cəmiyyətdə elə proseslər də baş verir ki, xalqın öz doğma dilində istifadə etməsinə tələbat azalır. Əgər dil xalqın tələbatını ödəmirsə, onun yerini xarici dil tutmağa başlayır. Müasir dünyada dillərlə bağlı ən böyük problemlərdən biri də məhz budur. Dil insanlar üçün bir çox hallarda yaxşı iş tapmaq, yaxşı maaş almaq, güclü karyera sahibi olmaq üçün bir vasitəyə çevrilmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinə də güclü təsirlər vardır. Bir çox hallarda valideynlərin övladlarını xarici dildə təhsil alması üçün

əcənəbi dildə məktəb seçməsi buna bir göstəricidir. Xarici dillərə marağın artmasına səbəblərdən biri də onun təbliğ olunmasıdır. Bu təbliğat sürətlənməklə ana dilin ölümünü də yaxınlaşdırır. Əgər mətbuat xarici dildə olan ədəbiyyatı və ya xarici dillərdə olan filmləri təbliğ edərsə, bunlardan xəbəri olmayan insanları geridə qalmış insan sayarsa, təbii ki, doğma dilə də olan tələbat və sevgi azalacaq. Ümumiyyətlə, müşahidələr onu göstərir ki, bu proses bir çox dillərin varlığına son qoyacaq. Fikrimizcə, bunun qarşısını alan güc yalnız dövlət olacaq. İndiki halda dili qoruyan dövlətdir. Dövlət dili olan dillər beynəlxalq dillərin qarşısında durmağı ona görə bacarır ki, onun istifadəsi məcburidir.

5. Mədəniyyətin assimilasiası – Dil daşıyıcıları həyatda qala-qala da dil ölə bilər. Bir mədəniyyət digər bir xalqın mədəniyyətinin güclü təsirinə məruz qalır və bu prosesin nəticəsi olaraq mədəniyyət assimilasiası baş verir. Bu, bir neçə şəkildə ola bilər. Buna misal olaraq, Avstraliya və Şimali Amerikada bir çox xalqlar gəlmə xalqın təsirinə düşmüş və dilini də unutmuşlar.

6. Təbii fəlakətlər və xəstəliklər – dilin ölməsinə təsir edən amillərdən biri də təbii fəlakətlər və xəstəliklərlə bağlıdır. Təbii fəlakətlər çoxlu insan ölümlərinə səbəb olarsa, onların danışdığı dildə də danışanlarının sayının azalmasına səbəb ola bilər. Təbii ki, bu sahədə daha dəqiq rəqəmlər göstərmək çətindir. Amma bir çox araşdırmalar dediklərimizin əsaslandırılması üçün kifayət edir. “17 iyul 1998-ci ildə Papua Yeni Qveniya sahillərindəki Saundaun bölgəsində 7,1 bal gücündə zəlzələ olur və nəticədə 2200 insan ölür, 10 mindən çox insan yaşadığı ərazidən didərgin düşür. İstifadəçilərin az olduğu yerli dildə danışanların böyük əksəriyyəti öldüyündən dil də yox olmuşdur”. [1]

Bu amilin mühüm elementlərindən biri də iqlim dəyişikliyi və aclıqla bağlıdır. Dünyanın bir çox yerlərində iqlim dəyişikliyi sürətli şəkildə davam edir. İnsanların yaşaması üçün təbii şəraitin olmaması digər ərazilərə köçməsinə səbəb olur və nəticədə daşındıqları dili də itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. Aclıq təhlükəsi

də bir çox xalqlara ciddi təsir etmişdir. Xüsusən, Afrikada xalqların aclıqla üz-üzə qalması, orada yüzlərlə dilin də yox olması-na səbəb olmuşdur.

7. İqtisadi və siyasi vəziyyət – Dilin yaşaması üçün ən vacib amillərdən biri iqtisadi vəziyyətdir. İqtisadiyyatı güclü olan dövlətlər dillərini daha etibarlı şəkildə qoruyur, həmçinin o dillərin prestiji artır, bir çox hallarda digər xalqların da nümayəndələri də onların dilini öyrənməyə meyilli olur. İqtisadiyyatı zəif olan bir çox Afrika ölkələrində yüzlərlə dil ya ölür, ya da ölmək təhlükəsi ilə üz-üzədir. İqtisadiyyatı güclü olan dövlətlərdə də azlıqların dillərinin ölmə riski daha böyükdür. Əgər belə dövlətlərin aydın dil siyasəti olmasa, bu proses zəif ölkələrdən daha sürətli gedər. ABŞ, Avropa Birliyi ölkələrində, həmçinin Çində və s. ölkələrdə, demək olar ki, yerli dillərin bəzən 80%-90%-ə qədər ölmə təhlükəsindədir.

Siyasi səbəblər də bu prosesə ciddi təsir göstərib və indi də davam edir. Məsələn, Koreyanın iki yerə parçalanması bu dildə müəyyən fərqlər yaratmağa başlamışdır. Eyni məsələni Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Azərbaycanın parçalanması ilə Cənubda istifadə olunan dillə Şimalda istifadə olunan dil arasında müəyyən fərqlər yaranmışdır. Gələcəkdə bu fərqlər daha da arta bilər.

Son dövrlər dünyada dillərin qorunması ilə bağlı müxtəlif konfranslar təşkil olunur, layihələr həyata keçirilir. Ən önəmli məsələlərdən biri də bu sahədə BMT tərəfindən qəbul olunmuş “21 fevral – Beynəlxalq Ana Dili Günü”nün təsis olunması ilə bağlıdır. Bir çox araşdırmalarda göstərilir ki, dünyada baş verən proseslər elə bir vəziyyətdədir ki, hətta böyük dillər üçün də gələcəkdə təhlükələr yarana bilər. Bu səbəbdən bəzi alimlərin dillərin ölmə təhlükəsinə qarşı müəyyən fikirləri diqqəti cəlb edir.

Dilləri ölmə təhlükəsindən qurtarma yolları. Bu barədə D. Kristalın fikirləri maraqlıdır. O, bunu aşağıdakı altı amillə izah edir:

1. “İstifadəçilərin xalq içində prestiji artarsa, təhlükədəki dil inkişaf edəcəkdir.

2. İstifadəçilərin xalq içində iqtisadi gücü artarsa, təhlükədəki dil inkişaf edəcəkdir.

3. İstifadəçilərin xalq içində siyasi gücü artarsa, təhlükədəki dil inkişaf edəcəkdir.

4. İstifadəçilərin xalq içində təhsil sistemində güclü bir varlığı olarsa, dil inkişaf edəcəkdir.

5. İstifadəçilər ana dilində yazı bilirsə, təhlükədəki dil inkişaf edəcəkdir.

6. İstifadəçiləri tərəfindən dilini müasir texnoloji imkanlar çərçivəsində istifadə edərsə, dil inkişaf edəcəkdir”. [1,155-169]

334

Daha bir tədqiqatçı Akira Yamamoto kiçik dillərin qorunması və inkişafı üçün aşağıdakı doqquz faktorunu önəmli sayır:

1. Çoxdilliliyə normal baxan bir cəmiyyətin olması;
2. Təhlükədəki dilin daşıyıcılarının güclü bir etnik kimlik anlayışına sahib olması;

3. Təhlükədəki dil və mədəniyyətlə bağlı müxtəlif təhsil proqramlarının hazırlanması;

4. İkidilli/ iki mədəniyyətli məktəb proqramlarının hazırlanması;

5. Ana dilli istifadəçilərdən müəllim hazırlanması;

6. Dil daşıyıcılarının bu prosesdə bütövlükdə iştirakı;

7. İstifadəsi rahat olan dil materiallarının hazırlanması;

8. Həm şifahi, həm yazılı ədəbiyyatın inkişaf etdirilməsi,

9. Dili istifadə edən qrupların gücləndirilməsi”. [4, 215]

Nəticə

Aparduğumuz araşdırmada gəldiyimiz qənaətlər və bu problemin həlli ilə bağlı fikirləri aşağıdakı bir neçə istiqamətdə göstərə bilərik:

1. Dillərin ölmə təhlükəsi daim olmuş və bu proses gələcəkdə də davam edəcəkdir.

2. Dillərin ölməsinin başlıca səbəbi qloballaşan dünyada yerli dillərə tələbatın azalmasıdır. Tarixin heç bir dövründə dillərin ölməsində əsas səbəb bu olmamışdır.

3. “Dil insanlar üçün həm də yaxşı həyat vəd etməlidir” fikri son dövrlər çox aktuallaşmış və bu baxımdan yazısı olmayan dillərin sürətli şəkildə ölməsinə səbəb olmuşdur.

4. Dillərin ölməsinin əsas səbəblərindən biri internetin və sosial medianın sürətli şəkildə insanların həyatına daxil olmasıdır.

5. İqtisadiyyatı güclü olan dövlətlər dillərini müxtəlif proqramlar şəklində təşviq etməklə, azsaylı xalqların dil həyatına müdaxilə ilə nəticələnir və onlara doğma dilini unuttururlar.

6. Ən böyük problemlərdən biri bir çox dövlətlərin öz ərazisində yerli dillərə qarşı sərt siyasətidir. Dillərini unutmamaları üçün nə məktəbdə tədrisi təşkil olunur, nə media istifadə olunur, nə də digər motivədicilərlə həyata keçirilir.

Bu problemin həlli üçün aşağıdakı bir neçə məqama diqqət yetirilməlidir:

1. Dilləri təhlükədə olan xalqlara aid mədəniyyəti qoruyan mərkəzlər fəaliyyət göstərməlidir.

2. Yazılı dil formalaşdırılmalı və ya inkişaf etdirilməlidir.

3. Müasir informasiya texnologiyalar vasitəsi ilə təhlükədə olan dillərin elektron variantları (səsli, yazılı, lüğət) yaradılmalı və bu, gələcək nəsillər üçün də əlçatan olmalıdır. Bu halda həmin dillərə maraq artacaq və dil də inkişaf edəcəkdir.

4. Süni intellektin inkişafı dillərin qorunmasında mühüm vasitəyə çevriləcəkdir. Sadəcə, belə dillərə süni intellektin tətbiqi artırılmalıdır.

5. Dövlətlər ərazisində yaşayan dillərin qorunması ilə bağlı təşviqədicilərlə həyata keçirilməlidir.

Sonda onu qeyd edə bilərik ki, bu proses qarşısı alınmaz bir nöqtəyə doğru gedir. Qeyd edilən məsələlərin tətbiqi ilə bir çox dillərin bu tendesiya ilə yayınması prosesi gedəcək və daha

gec təsir altına düşəcəkdir. Dövlət dili olan dillər üçün isə indiki məqamda ciddi təhlükələr gözlənilmir. Bu dillərin qarşısında duran əsas vəzifə isə istifadə dairəsini daim genişləndirmək təşkil etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. Dillerin Katli (Çeviren: Gökhan Cansız), İstanbul, Profil Yayıncılık, 2007, 230 s.

2. Rekin Ertem. Dillerin Ölümü. www.tded.org.tr/dillerin-olumu-rekin-ertem?fbclid=iwar2ngeej-am-bfpvqxmc3alxuegdbqrhwyto58pwzsbllqqodchzfar2_dxe

3. Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi: https://tehlakedekidiller.com/?fbclid=iwar0a6qpk0isq6hore-kco2iy41e_dy9wdr9k6v-2l0ujvfyrnt4rfulvjhoo

4. Yamamoto, A.Y. A survey of endangered languages and related resources. Newsletter of the Foundation for Endangered Languages. p.213-215

5. 180 countries/territories with elcat entries <https://www.endangeredlanguages.com/lang/region>

6. Endangered Languages <https://www.ethnologue.com/endangered-languages>

7. How many languages are endangered?
<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages-endangered>

8. How many languages are there in the world?

<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>

9. New World Atlas of Languages <http://www.unesco.org/languages-atlas/index.php?hl=en&page=atlasmap>

10. What are the top 200 most spoken languages?

<https://www.ethnologue.com/guides/ethnologue200>

AÇIQ MƏKTUBLAR, ETÜDLƏR VƏ ESSE

Sabir RÜSTƏMXANLI

Azərbaycanın Xalq şairi, millət vəkili

ƏDƏBİ DİLİN YARANMASI BƏSİT BİR OLAY DEYİL

Almaniyanın Berlin şəhərində yaşayan, əslən Güney Azərbaycanlı olan milli fəal və alim qardaşım mənim elektron ünvanıma Türk dili haqqında bir məktub göndərərək rəyimi soruşmuşdu. Mövzunun əhəmiyyətini nəzərə alıb ona yazdığım cavabı oxuculara təqdim edirəm. Lakin mənim cavabımdan sonra alim dostumun məqaləsinin hansısa bir mətbuat orqanında çap edilib-edilmədiyini bilmədiyimdən burda onun adını açıqlamıram.

338

Dəyərli bəy!

Mənə yazdığınız məktubu və “Devrimçi cumhuriyyət türkcəsi...” adlı məqalənizi diqqətlə oxudum. Araşdırdığınız məsələ barədə, etimad göstərüb, mənim fikrimi soruşmaq, təcrübəmi bölüşmək istədiyinizə görə sizə təşəkkürümü bildirirəm. Bu, çox önəmli və təbii ki, geniş müzakirəyə meydan açan bir mövzudur.

Öncədən onu deyim ki, Azərbaycan türkcəsinin türk dilləri ailəsində özəl yeri, imkanları barədə yazdıqlarınızla, eyni zamanda, dil ənənələrinin qorunmasının vacibliyi barədə fikirlərinizlə tam şərikəm.

Azərbaycan türkcəsi, doğrudan da, türk dilləri ailəsində həm tarixi-coğrafi, həm də zənginlik baxımından unikal bir mövqe tutur. Yeniləşmə meyillərinin tədrici xarakteri ədəbi dilimizin qədim köklərindən, folklorumuzun və klassik ədəbiyyatımızın dilindən tam qoparmasına imkan verməmişdir. Ədəbi dilimiz xalq dili əsasında formalaşmış və hər kəs tərəfindən anlaşılır. Lakin bu, Azərbaycan türkcəsini, deyək ki, özbək, qazax və ya Türkiyə türkcəsinə qarşı qoymaq və onlardan daha zəngin olma-

sı iddiasını irəli sürmək haqqı vermir. Çünki məsələn, özbək dili də təxminən Azərbaycan türkcəsinə bənzər bir yol keçib, böyük ədəbiyyat yaradıb, kökünə bağlıdır və kifayət qədər zəngindir. Bu dillər arasında seçim etmək çətinidir və qısqançlıqla qarşılanır. Lakin bütün hallarda, türk xalqı və türk dövlətləri arasında bir ünsiyyət dilinə ehtiyac vardır. Bunun adına siz, “ortaq yazılı dil” deyirsiniz, amma mən “ünsiyyət dili” deyirəm. Çünki hər xalqın öz yazılı dili var və heç bir xalq öz yazılı dilindən imtina etməz. Əgər ortaq ünsiyyət dilimiz olmasa biz rus dilindən asılı olaraq qalacaq və heç vaxt özümüzü tam müstəqil hiss edə bilməyəcəyik.

Siz yazırsınız: “Ziyahılar arasında dönə-dönə belə bir fikir ortaya atılır ki, əgər Türkiyə türkcəsini Azərbaycanın və digər Türk millətlərin ortaq “yazı dili” kimi qəbul edərsək dünyada “Türk milləti”nin bu əsas problemi həll ola bilər. Elə ki, bir sıra qələm vuranlar, Azərbaycan dilini, qatı şəkildə “Türkiyələşdirmək” istəyinə əməldə start vurmuşlar. (Yəqin ki, vermişlər olmalıdır – S.R.) Bunların türkcəyə bu nostaljik vurğunluq və bəzən də düşkünlüyü icazə vermir ki, bu dostlarımız Türkiyə türkcəsinin zəifliyini, eyiblərini, əskikliklərini, görməyə və bu haqda danışmağa, hansısa bir neçə məqalə belə yazmamışlar və inanıram ki, böyük hissəsi bu haqda bir məqalə belə oxumamışlar. Buna baxmayaraq, cümhuriyyət türkcəsi, bizim min illik yazılı dilimizə alternativ kimi ortaya atılır”.

Dəyərli qardaşım!

Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan türkcəsinin kökünün bir olduğunu və əslində, eyni tarixi yol keçdiyini siz də bilirsiniz. Məqələnidən bəlli olur ki, bu məsələ haqqında yetərinə məlumatlısınız. Tarixi şərait, dövlətlərin fərqli siyasi, ictimai, mədəni mühitləri son yüzillərdə bu dillərin özəlliklə lüğət fondunda, yəni bizim dilçilər demiş, söz dağarcığında müəyyən fərqlər yaratsa da, Anadolu türkü ilə Azərbaycan türkü bir araya gələndə rahat danışır, bir-birlərini sərbəst anlayırlar. Yəni

Türkiyədə və Azərbaycanda yaşayan türklərin danışdığı dili indi də, xırda ayrılıqlar nəzərə alınmasa, eynidir. Lakin Türkiyənin rəsmi yazı dili sizin dediyiniz kimi, İstanbul ağzının təsiri ilə biçimləndiyinə görə danışdığı dilindən müəyyən qədər uzaqlaşmışdır. Bunu da başa düşmək çətin deyildir. Bu, təkcə türkcənin sorunu – problemi deyil, dünyanın bir çox dilində danışdığı dili ilə ədəbi dil arasında buna bənzər və ya daha artıq fərqlər mövcuddur.

Yazırsınız: “Demək, ölkənin ən qıraq bölgəsindən, ən nəxalis İstanbul ləhcəsini əsas götürüb, yarım savadlı dil “mühəndis”lərinin əliylə eybəcər bir “Labor” dil yarada bilmişlər”.

Məncə, ədəbi dilin yaranması bu qədər də bəsit bir olay deyildir. Əvvəla, İstanbul bütövlükdə türk dünyasının qərb bölgəsi sayılsa da yüzillərlə üç qitəyə yayılmış Osmanlı kimi nəhəng bir imperatorluğun paytaxtı olmuşdur. Avropa böyük şəhərləri ona qibtə və qorxuyla baxırdılar. Onu dünyanın başkəndi sayırdılar; “kim İstanbula sahib olsa, dünyanın sahibi də o olacaq” fikri təsadüfən yaranmayıb. İstanbul ləhcəsi yaxşıdır, pisdır, bunu müzakirə etmək olar. Lakin bu ləhcənin Osmanlı dövlətinin ədəbi dilinin biçimlənməsində əsas rol oynaması və dildə yenilənmənin də burdan başlanması təbii bir hadisədir. Bunu əlifba reformu ilə eyniləşdirmək olmaz.

Osmanlı türkcəsinin yaranma məntiqində türk, ərəb, fars dilləli xalqların bir yerdə yaşadığı Osmanlı imperatorluğunda hamı tərəfindən anlaşılan vahid ədəbi dil ideyası dayanıb. Osmanlı türkcəsi böyük bir dövlətin və xilafətin ədəbi dili, yazı dili idi.

Türk-Turan birliyi ideyasını irəli sürən böyüklərimiz, o cümlədən Əli bəy Hüseynzadə bu dilin bütün türk dünyasının ortağı yazı dili olmasını istəyirdi və buna görə “Füyuzat” dərgisini Osmanlıcaya yaxın bir dildə buraxırdı. Ərəb əlifbası bizim dilimizə yararlılığı baxımından bütün qüsurlarına baxmayaraq bu işi asanlaşdırırdı.

Göründüyü kimi, türklər arasında ortaq dil yaratmaq məsələsini ziyalılar yeni ortaya atmayıblar. Böyüklərimiz də düşünlər bu barədə.

Köhnə SSRİ-dən beş müstəqil türk dövlətinin qopması ilə bu ideya yenidən gündəmə gəldi. Məqsəd də, sizin dediyiniz kimi, “ortaq yazı dili” yox, “ortaq ünsiyyət” dilidir; yəni bir araya gələndə ingilis və ya rus dilinin ümidinə qalmasınlar.

Şəxsən mən də bu fikirdəyəm ki, indiki halda belə bir ünsiyyət dili Türkiyə türkcəsi ola bilər.

Birinci ona görə ki, Türkiyə böyükdür və dilinin təsir dairəsi də genişdir. Türkiyənin iqtisadi və texnoloji imkanları onu önə çıxarmışdır. Bu gün bütün türk dünyası Türkiyə TV-lərinə baxır və gənc nəsil Türkiyə türkcəsini təbii şəkildə öyrənir və başa düşür.

Mən sizin dediyinizdən daha irəli getmişdim, demişdim ki, bu işi sürətləndirmək, elmi əsas üzərində qurmaq üçün bütün türk dövlətlərinin məktəblərində Türkiyə türkcəsi bir neçə il tədris oluna bilər. İngilis, fransız, ərəb, ispan dilləri kimi. Belə olsa bir neçə il sonra yeni nəsil bir-birini tam maneəsiz anlaya, rahat ünsiyyət qura bilər. Bundan sonra istər-istəməz bu ünsiyyət dilinə danışmaq əsnasında başqa türk dillərindən də sözlər keçəcək, təbii yaxınlaşma gedəcəkdir. Bu, heç bir dövlətin yazı dilini ortadan qaldıraraq, onu Türkiyə türkcəsi ilə əvəz etmək deyildir və heç bir türk dövləti də bunu qəbul etməz.

“Türkiyə türkcəsinin bünövrəsi əyri qoyulmuşdur” hökmünü verəndə də, mənə, siz ifrata varırsınız. Dilin bünövrəsi çox dərinədir, uzun tarixi yol keçərək formalaşmışdır. Onu hər hansı dil reformu ilə əymək mümkün deyildir. Dilin hətta “gövdə”sini də asanlıqla dəyişmək olmaz. Reformçular dilin bünövrəsini və “gövdə”sini yox, yalnız “yarpaq”larının bir hissəsini dəyişdirdilər. Yarpağın birinin qopub yerinə başqasının bitməsi dili sarsıda və köklü-köməcli şəkildə yadlaşdırma bilməz.

Türkiyə türkcəsiylə Azərbaycan türkcəsinin bünövrəsi, bizim sözlə desək, özülü eynidir. Bu dillərin təməl daşları Şumer dilindən başlayaraq müxtəlif qədim dillərə səpələnmiş sözlərimizdir, atalar sözləri və bayatılardır, nağıllar və oğuznamələrdir, Dədə Qorqud boylarıdır, Tonyukuk və Orxon yazılarıdır. Kaşğarlı Mahmudun “Divani lüğət-il türk”ü, Yasəvinin “Divanı hikməti”dir, Yunus Əmrə, Qaracaoğlu, Qazi Bühranəddin, Nəsimi, Xətai, Füzuli yaradıcılığıdır. Bütün bunlar Türkiyə türkləri ilə bizim ortaq bədii sərvətimizdir. Buna görə də Türkiyə türkcəsinin təməli əyridirsə, deməli, Azərbaycan türkcəsinin də təməli əyridir. Halbuki, həm Türkiyədə, həm Azərbaycanda türk dilinin çox möhkəm və hər cür islahat zəlzələsinə davam gətirə bilən bünövrəsi vardır. Dillərimizin az qala riyazi dəqiqlik səviyyəsində olan möhkəm qrammatikası da bunu təsdiq edir.

Sizi başa düşürəm. 1928-ci ildə Türkiyədə Böyük Mustafa Kamal Atatürkün başçılığı ilə keçirilən əlifba islahatını, Türkiyə türkcəsindən bir sıra ərəb, fars sözlərinin atılmasını, bu sözlərin yerinə yeni sözlərin gətirilməsini dilə ağır zərbə hesab edənlər çoxdur. Lakin Türkiyədə “Dil reformu” dili kökündən dəyişmədi, onu canına darışmış ərəb, fars kəlmələrindən, ərəb qrammatikası qəliblərindən, növbənöv “zınqırovlu-mınqırovlu” ibarələrdən təmizlədi; onların yerinə türk dillərindən alınan və bəziləri arxaik, köhnəlmiş görünsə də özümüzün olan sözlər gətirdi, qədim sözlərə yeni can verdi. Hətta az saylı karaimlərdən də sözlər alındı. Düzdür, bəzi səslər əlifbada öz işarələrini tapmadılar, lakin bu, dünya təcrübəsində, hətta bir çox inkişaf eləmiş xalqların dilində müşahidə olunan durumdur və o dillərin yaşamasına maneə olmur. Xalq bir müddət bu “reform”un əziyyətini çəkdi. Lakin bu çətinlik artıq uzaqda qalmışdır.

Dilin sağlam olması üçün davamlı profilaktika, kənar basqılardan qorunmaq işi aparılmalıdır. Həm elmi baxımdan, həm ədəbi-bədii dəyərlərin, söz xəzinəsinin qorunması baxımın-

dan dil üzərində süni əməliyyatlara ehtiyac olmasa da dilin təmizlənməsi və zənginləşməsi də vacibdir.

Dil islahatı latın qrafikasına keçiddən başlanmışdı. Ərəb hərflərinin türk dillərinə vurduğu ziyan haqqında çox yazılıb. Türkiyədə tənzimat dövründən başlayaraq təxminən yüz il bu mübahisələr ara verməmişdir. Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri, dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadə ərəb əlifbasını dəyişdirilməyin türk dilləri üçün zəruri olduğunu göstərmiş və bu niyyətini həyata keçirmək üçün İstanbulla gedib Bab-i Alidə görüşlər keçirmişdi. Sonralar Türkiyədə də, Azərbaycanda da türk dilləri ilə ərəb əlifbasının ziddiyyətləri barədə çox yazılmışdır. Ümumi fikir bu olmuşdur ki, ərəb əlifbası türkcənin səslərini göstərmək üçün yetərsizdir, türkcə kəlmələrin düz yazılışına imkan vermir, türkcə kəlmələri ərəb qəliblərinə uyğunlaşdırdığına görə türkcənin törədicilik, söz yaratmaq qabiliyyətini yüzillər boyu yox etmişdir.

Əlifba inqilabı təkcə səsləri dəyişmədi, həm də türk dilinə ərəb və fars dillərinin qrammatikasının təsirini aradan qaldırdı.

Ərəb əlifbasının türk sözlərini və türk qrammatikasını nə cür təsir altında saxladığını biz bu gün Güney Azərbaycan türkcəsində görə bilərik. Bütün bu məsələlər barədə Türkiyədə və bütün türk dünyasında çoxlu araşdırmalar mövcuddur. Özəlliklə Türkiyə alimlərindən Hasan Erenin, Zeyneb Qorxmazın, Nəci-məddin Hacıəminoğlunun, Mərtol Tulumun, Həmzə Zülfüqarın araşdırmalarını misal göstərə bilərik.

Əlbəttə, latın əlifbasına keçid asan olmamışdır. Türkiyədə 1926-cı ildən başlanaraq dil reformu əleyhinə çox yazılar yazılmışdır. Türkiyədə ərəb əlifbasından imtinanın qəti əleyhdarı olan, buna qarşı mübarizə aparan məşhur ədəbiyyatşünas alim Fuat Köprülü əlifba islahatının on illiyində fikrini dəyişərək yazırdı:

“Türk hərflərini qəbul etdiyimiz böyük günün 10-cu il dönümü! Türklərin kültür tarixində bu qədər əzəmətli, bu qədər

parlaq dönüm nöqtəsi daha varmıdır? Bilmirik. Yalnız bunu etiraf etmək məcburiyyətindəyik ki, Atatürkün millətinə hədiyyə etdiyi müəzzəm inqilablar arasında əlifba inqilabının çox dərin və çox geniş mənası vardır. Geriyə doğru sürətli bir baxış bizə bunu daha yaxşı anlada bilir... Türk dilinin quruluşuna heç uymayan, türk səslərini heç ifadə edə bilməyən bu əskik və ibtidai əlifba doqquz yüz il dilimizə hökmranlıq etdi”.

Bir sıra Avropa türkoloqları da latın əsaslı türk əlifbasını ən əskiksiz bir əlifba adlandırmışlar.

Bu gün Azərbaycan ədəbi dili ilə Türkiyə türkcəsi arasında xeyli fərq yaransa da, mürəkkəb cümlə quruluşu, sintaksis, terminologiya və feil yaradıcılığında Azərbaycan türkcəsinin imkanları daha geniş görünsə də, bu dilləri üz-üzə qoyub birini güclü, birini zəif saymaq doğru deyildir. Çünki bizim dilimizin də kifayət qədər “zəifliyi, eyib və əskikliyi” vardır və bunları aradan qaldırmağın ən uğurlu yollarından biri Türkiyə türkcəsi ilə yaxınlaşmaqdır. Bundan sonrakı dövəmdə dillərimizin zənginləşməsi üçün ortaq mənbələr tapılmalı, terminologiya yaradıcılığında razılaşdırma sistemi qurulmalıdır.

Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq biz dilimizdə köklü yeniləşmə aparmamışıq. Dil öz keçmişindən qopmayıb. Nəticə etibarilə ədəbi dilimiz özəlliklə qanunların və elmin dili, protokol dili, yenə ərəb və fars sözləri ilə doludur. Yabancı sözlərdən ibarət cümləni yenə təkbəşinə, feillərin qatırı dartıb aparır. Yüzlərlə söz var ki, çox asanlıqla öz halal, ana südü kimi təmiz sözlərimizlə əvəz edilə bilər. Bunun nəyi pisdir? Lakin yenə deyirəm, burada ifrata varmaq olmaz.

Siz də bir sıra başqa müəlliflər kimi dilimizin “türkcələşmə”sindən şikayətlənirsiniz. Mən şəxsən özü türkcə olan bir dilin türkcələşməsinin nə demək olduğunu başa düşə bilmirəm. Türkiyə ilə əlaqələrimizin sıxlaşması, kəlmə alış-verişini də sürətləndirir. Türkcədən bizim dilimizə, bizim dilimizdən Türkiyə türkcəsinə sözlər keçir. Onların bəzilərini mən yuxarıda

qaraltmışam. Lakin başa düşmürəm ki, məsələn, əhval-ruhiyyə sözünün ovqat, əhəmiyyət sözünün önəm, müvəffəqiyyət sözünün uğur, istiqamət sözünün yön, problem sözünün sorun, şəxsiyyət vəsiqəsi sözünün kimlik, aeroport sözünün hava limanı və ya hava alanı kəlmələri ilə əvəzləməklə biz dilimizi saf-laşdırırıq, yoxsa “türkcə ilə zibilləyirik?” ...Bu cür düşüncələr niyə Avropa dillərindən, ruscadan dilimizə aludəçiliklə, həvəslə gətirilən sözlərə qısqanmırlar, amma Türkiyə türkcəsindən, əslində, özümüzdə məxsus olan qədim kəlmələrin alınmasına vay-şivən qoparırlar. Məncə, bu təkcə dil söhbəti deyil. Bu, ümumiyyətlə, Türkiyə ilə Azərbaycanın yaxınlaşmasını istəməyən qüvvələrin oyunbazlığıdır. (Qarabağın azadlığı uğrunda aparılan savaş bu yaxınlaşmaya mane olanların bizə milli xəyanətkarlıq səviyyəsində ziyan vurduqlarını göstərdi). Mənim düşüncəmə görə, bir dilin iki qolu arasında nə qədər ardıcıl bir söz alış-verişi olsa onlar daha da yaxınlaşar, qarşılı şəkildə zənginləşər və öz tarixi ənənələrini bərpa edirlər.

Türkiyə türkcəsi bu gün dünyanın ən gözəl səslənən dillərindən biridir. Çevikdir, enerjilidir, ərəbin və farsın bəzi təsirlərindən xilas olmuş bir dildir. Siz mütəxəssis olduğunuza görə mənim nə demək istədiyimi yaxşı başa düşürsünüz. Məsələn, biz bəzi sual feillərini dilimizin ən primitiv bir formasında saxlamışıq; sual yaratmaq üçün səsləri türk dillərinin təbiətinə uyğun olmayan şəkildə uzadıırıq: gedirsəən?, gəlırsəən?, bura baxacaqsaaan? və sair. Amma Türkiyədə Azərbaycan türkcəsinin də Qərb şivələrində mövcud olan və dilə çeviklik gətirən forma qorunmuşdur: gelirmisin?, gedirmisin?, bakarmısın? və sair. Türkiyə əlifbasında “ə” işarəsi yoxdur. Halbuki, onlar bu səsdən bizdən az istifadə etmirlər. Bir-iki xırda istisna nəzərə alınmasa bu hərfin olub-olmamağı heç nəyi dəyişmir. Azərbaycan türkcəsində bir “k” səsi var. Türkiyə türkcəsində bu səsdən imtina edilib. Biz isə daim “kı” və “ka” səsləri arasında çaşıb qalırıq.

Dil millətin xarakteridir, onun ruhunun güzgüsüdür. Ərəb və fars təsirləri Azərbaycan türkcəsini tənbelləşdirir. Məncə, bunun qarşısı alınmalıdır.

Müraciət şəklinin müəyyən edilməməsi, soyad sonluqlarının milliləşdirilməməsi, Avropa dillərindən maneəsiz termin axını, körpələrimizə hələ də daha çox ərəb adları verməyimiz və s. məsələlər bizi ciddi şəkildə düşündürməlidir.

Sizə cansağlığı və uğurlar arzusu ilə...

Prof.dr. Almaz ƏLİQIZI

Bakı Dövlət Universiteti

VƏTƏN DİLİNİ QORUMAQ ZƏRURƏTİ

(Saleh Mehmet bəyə gecikmiş məktub)

“Ədəbiyyat qəzeti”ni vərəqləyərkən diqqətimi Sabir Rüstəmxanlının “Saleh Mehmetin dövlət dili təklifinə münasibətim” adlı yazı diqqətimi çəkdi. Yazını birnəfəsə oxudum və açıqı çox hiddətləndim. Hiddətləndim ki, bizim bu günümüzdə hələ də tarixin ibrət dərslərini almayan, özü də ziyalı bir insan varmı, ola bilməmi? Doğrusu, bu yazını yazmağa məni vadar edən bir məsələ oldu. Həm bu fikrin müəllifinə öz etirazımı bildirmək istədim, həm də fikirləşdim ki, qoy bilsinlər ki, dil məsələsində S.Rüstəmxanlı tək deyil. Milyonlarla insanlar, qeyrətli ziyalılarımız var ki, S.Rüstəmxanlının fikirlərini nəinki bölüşür, hətta bu məsələ ilə bağlı mücadiləyə belə hazırdırlar.

347

Beləliklə, hörmətli Saleh Mehmet bəyə bəzi məqamları açıqlamaq istəyirəm. Bircə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, Güney Azərbaycanda bir əsrdə baş verən dörd inqilabın başlanmasına səbəb dil məsələsi olub. Bir millətin dili yoxdursa, onun heç nəyi yoxdur. Çünki xalqın varlığını, hətta dövlətini yaşadan onun dilidir. Güneyli soydaşlarımız dəfələrlə milli varlıqlarını yaşatmaq, var olduqlarını göstərmək üçün zaman-zaman inqilab etmişlər, bütün inqilabların da əsas ana xətti dil məsələsi olub. Əgər bu belə olmasaydı, İran hakimiyyəti bir ovuc erməniyə məktəb açmağa, öz dil və mədəniyyətini inkişaf etdirməyə icazə verdiyi halda qırx milyonluq Azərbaycan türkünə bu imkanı nədən vermir? Bu onların söylədikləri kimi türkləri öz dindaşları hesab etdiklərindən deyil, onların bir millət olaraq özlərini dil vasitəsilə dərk edəceklərindən qorxurlar.

Çünki dil bir millətin var olma şərtidir, analarımızın beşik başında bu dildə bizə oxuduğu laylaldır, hər bir millətin qürur

mənbəyidir. Dünyada böyük dövlətlərin, imperatorluqların başçıları zəiflədiyi anda onların dilləri də özlərilə bərabər tarixin arxivlərinə gömülür. Yerli xalqın dili isə əbədi yaşayır.

Vətənin istiqlalını sevən, xalqına bağlı olan sizin kimi bir ziyalının dövlət dili məsələsində doğma ana dilimizə yad dilləri qoşmaq təklifini verəcəyinizi ağıma sığışdırı bilmirəm. Kimə aydın olmasa da hərəkət yolunu keçənlərə aydındır ki, istər çar Rusiyası, istərsə də Sovet imperiyası dövründə millətimizin dil məsələsində çəkdikləri aşağılayıcı müsibətlər hələ də unudulmamışdır.

Hörmətli Saleh bəy! Sizin dillə bağlı düşüncələrinizdən çox gərgin və əsəbi olsam da bütün bunlara baxmayaraq, sizə bir ziyalı kimi hörmətim böyükdür. Öncə deyim ki, özümü dərk etdiyim gündən vətənimin azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəyə qoşulmuş, bu yolda əlimdən gələni də, gəlməyeni də millətimin, dövlətçiliyin əsasını təşkil edən dilim uğrunda mübarizə aparmışam, çox vaxt da bunun əziyyətini çəkmişəm. Onu da sizə deyim ki, artıq birinci kurs tələbəsi olarkən dilimizin sıxışdırıldığını, hücrələrə gömüldüyünü görmək bir gənc olaraq qəlbimdə şırımlar açmışdı. Çünki biz türk milləti olaraq sonradan, başqa xalqların hesabına özümüzdə mədəniyyət yaratmamışıq, bizim tariximizin və mədəniyyətimizin kökləri tarixin daha dərin qatlarına gedib çıxır. Bizim başqalarının nə dillərinə, nə də tarixinə ermənilər kimi əl uzatmağımıza ehtiyac yoxdur. Əgər siz bu gün Azərbaycan türkcəmizlə bərabər rus və ingilis dillərinin də dövlət dili kimi qəbul olunmasını istəyirsinizsə, bir dönüb tariximizə müraciət edin. Qərəzsiz yazılan bütün tarixi mənbələrdə hətta başqa millətlərdən olanlar belə türklərin qəhrəmanlığından, onların fəthlik şöhrəti və əzəmətindən danışdıqları, onları kainatın əsl hökmranı olduqlarını qeyd etdikləri halda biz türklər özümüz öz qədr-qiymətimizi bilmədik. Hər kəsə humanistlik göstərdik. Heç kimin dil və inancına toxunmadıq. Elə bu humanistliyin nəticəsi idi ki, uzaq Çinə qədər torpaqlarımız

uzandı, Kir və Kistapsı diz çökməyə məcbur etdik, şimal elini, ucsuz-bucaqsız Rusiyanı, Moskvanı fəth etdik, Avropada, Asiyada və Afrikada böyük zəfərlər qazandıq, qədim və ulu babalarımız olan troyalılar – yəni qədim türklər Roma imperiyasını darmadağın etdi. Bir sözlə, dünyanın dörd bir yanına hökmranlıq etdik. Əvəzində isə düşmənlər tariximizə, mədəniyyətimizə göz dikdi, dünən çörək verib səfalətdən qurtardıqlarımız bizə ağ oldular, cəhalət girdabından çıxardıqlarımız bizə mədəniyyət və əxlaq dərsi keçməyə başladılar, dövlət və ordu qurmağı öyrətdiklərimiz zaman oldu ki, üzərimizə yeridilər. Azərbaycan böyük babalarımızın bizim üçün qoyub getdikləri bir türk məkanıdır. Bu gün altı yerə bölünüb – parçalanmış vətən – Azərbaycan övladlarını haraylayıb köməyə çağırır.

Hörmətli Saleh bəy! Siz necə düşünürsünüz, bu köməyə yetən, vətən üçün ölməyə hər an hazır olanlar kimlər ola bilər? Əlbəttə ki, ruhən millətinə, vətəninə təpədən-dırnağa kimi bağlı olanlar. Doğma dilində oxuyub yetişənlər, milli kökünə bağlı olanlar. Bir qədər yuxarıda tarixə qısa bir seyr etdim. Məgər bizim əcdadlarımız bu fatehliyi, qəhrəmanlığı edəndə rus və ingilis dilindəmi təhsil almışdılar, inanın belə olsaydı, onlarda bu qəhrəmanlıq və təəssübkeşlik olmazdı.

Tarixdən məlumdur ki, türk dövləti olan Qaraxanlılar 900-cü ilin ortalarından başlayaraq sürətlə inkişaf etməyə başladı və nəticədə güclü bir imperatorluq yaratdı. Həmin imperatorluq yalnız siyasi və döyüşçənlik məqamından başqa elm və mədəniyyət sahəsində də böyük uğurlara imza atdı. Bu inkişafın nəticəsi idi ki, XI yüzillikdə Yusif Balasaqunlunun “Kutadqu biliq” və Mahmud Kaşqarlının “Divani-lügət-it türk” kimi əsərləri meydana gəldi. Əlbəttə, türk dilçilik elminin babası sayılan bu iki nəhəng şəxsiyyət və onların əsərləri haqqında çox söz deyilib və hələ də deyiləcək. Arif Rəhimoğlunun «Türklərin bilinən ilk dünya xəritəsində Azərbaycan və qonşuları» adlı məqaləsində oxuyuruq: Çağımızda «türkologiyanın atası» kimi tanınan M.Kaşqarlı

Avropa dilçiliyinin XX yüzillikdə kəşf etdiyi tarixi-müqayisəli metodu hələ XI yüzillikdə türk dillərinə tətbiq edərək, dünya dilçilik elmini səkkiz yüz il qabaqlamışdı». Qeyd edək ki, onun bu əsəri dünya dilçilik elminin ən nadir incilərindən və çağdaş türkologiyanın başlıca qaynaqlarından biridir. Türk dillərinin təkcə fonetika, leksika, morfologiya və s. məsələləri ilə məhdudlaşb qalmayan bu əvəzsiz əsər bütövlükdə türk mədəniyyətinə, tarixinə, ədəbiyyatına, folkloruna, coğrafiyasına aid fundamental bir ensiklopediya sayıla bilər. Göründüyü kimi, nə Yusif Balasagunlu, nə də Mahmud Kaşğarlı və başqaları (digər sahələrdə də onlarla alimlərin adlarını çəkmək olar) rus və ingilis dillərini bilmirdilər. Halbuki, bu insanlar Rusiyanın və Avropanın ən görkəmli alimlərini 800 il əvvəl qabaqlamışdılar.

Deyə bilərsiniz ki, bəs sonrakı əsrlərdə necə oldu? Bəli, islam fanatizmi və cəhalət bizi müəyyən dövrlərdə geri qoydu. Bununla razıyam. Bunun üçün bu gün də mübarizə aparmaq, naqislikləri aradan qaldırmaq, müəyyən qanunlar işləyib hazırlamaq, onları həyata keçirmək, dünyanın qabaqcıl xalqları və ölkələri sırasında yer almaq, başqaları ilə əlaqələr yaradıb münasibətlər qurmaq, müxtəlif dilləri öyrənmək lazımdır. Yad dilləri gətirib mənim ana dilimlə bərabər ona dövlət dili statusu vermək məsələsinə gəldikdə isə tamamilə buna qarşıyam və bu yolda sonadək mübarizə aparacağım da söz verirəm. Çünki, yuxarıda da qeyd etdim, biz altı yerə bölünüb parçalanmış bir millətik. Bu böyük problemimizi həll etmək üçün bizə milli kadrlar lazımdır. Beynəlmiləl ruhda tərbiyə alanlardan bu vətənə dərman olmayacaq. Rus təhsilli insanlar var ki, onlar bu gün pusuqda durub məqam gözləyirlər. Çünki onların aldığı tərbiyə, öyrəndikləri əxlaq, oxuduqları ədəbiyyat başqa bir dünyadır, bizim dünyamız isə tamam başqadır. «Rus dili rusların özlərindən azərbaycanlılara və bütünlüklə türklərə daha çox lazımdır» fikrinizlə isə qətiyyənlə razılaşmaq mümkün deyil. İş bundadır ki, əslində bu elə rusların özlərinə lazımdır, bizə yox! Çünki bu-

nunla özlərinə daha böyük bir məkanda onlara bağlı olan, onlar kimi düşünən, onlar kimi yaşam tərzini keçirən risofillər ordusu yaratmaq istəyirlər. Sizin dünyada gedən proseslərdən mümkün deyil ki, xəbəriniz olmasın. Pribaltika respublikalarına baxın, Gürcüstana baxın, elə Rusiyanın özünə baxın. Görün hansı proseslər gedir. Hansı respublika dünya miqyasında özünü tanıtmayı, doğrudan da müstəqil bir dövlət kimi yaşamaq istəyirsə, dövlətlərini də, təhsillərini də, elmi-texnoloji inkişafı da milli əsaslarla qururlar. Rusiya Federasiyası keçmiş sovet məkanında yenidən rus məktəblərinin açılmasına onlara yaxın «təəbələrin» yetişməsinə çox maraqlıdır. Mənim düşüncəmə görə, özünə hörmət edən insana hamı hörmət etdiyi kimi dünyada da özünə hörmət edən dövlətə digərləri hörmətlə yanaşır. Bu gün Türkiyə Cümhuriyyətinin qarşısında böyük çətinliklər olsa da, dünya bu dövləti qəbul etmək məcburiyyətindədir. Bu gün texnologiya elə inkişaf edib ki, müxtəlif dillərdə danışan insanlar bir-birini çox gözəl anlayır. Türkiyə təmsilçiləri və tanınmış adamlarını bir dəfə də olsun başqa bir dildə danışdığını görməmişəm. Mən demirəm ki, bu yaxşıdır, ya pis. Məsələ ondadır ki, onlar özlərinə hörmət edirlər. Bütün beynəlxalq təşkilatlarda təmsil olunurlar, bütün sahələr üzrə gözəl alimləri var, hətta dünyanın ən böyük iyirmi dövlətinin sırasına daxil edirlər. Azərbaycan da bu yolu tutmalıdır.

Dil uğrunda mübarizə hələ XIX əsrin ortalarından başlamışdır və hələ də davam edir. Müstəqillik qazandığımızda çox sevindik ki, iki əsrə yaxın davam edən mübarizədə müstəqilliyimizlə birlikdə dilimiz də azadlığa çıxdı. Amma bu gün mən onun təhlükədə olduğu qənaətinə gəldim. Mən istənilən məsələdə tarixə müraciət etməyi çox sevirəm. Doğrudan da, tarix bir ibrət dərslidir. Böyük ədibimiz Mirzə Cəlili xatırladım. Bu gün o sağ olsaydı, yəqin ki, onun da deməyə çox sözü olardı. Əslində o sözünü deyib. Bu məqamda böyük söz bahadırları var ki, onların yazdıqları bütün zamanlar üçün bir proqramdır, yol

göstəricisidir. Bunların sırasında Mirzə Cəlili xüsusi qeyd etmək istərdik. Mirzə Cəlilin “Azərbaycan” adlı “Molla Nəsrəddin” məcmuəsində dərc olunan, əsərlərinin çapı vaxtı senzuranın çıxardığı bəzi hissələri nəzərə çatdıraraq hamını düşünməyə dəvət edirəm:

“Ax unudulmuş Vətən, ax yazıq Vətən!

Dünyalar titrədi, aləmlər mayallaq aşdı, fələklər bir-birinə qarışdı, millətlər yuxudan oyanıb gözlərini açdılar və pərakəndə düşmüş qardaşlarını tapıb dağılmış evlərini bina etməyə yüz qoydular.

Bəs sən hardasan, ay biçarə Vətən!

...Demək çünki dilimizin adı türk – Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, Vətənim də Azərbaycan vilayətidir. Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən...

...Türk dili müəllimlərinin və müəllimələrinin çoxusu türkcə danışmağı yaxşı bacarmır, bu səbəbdən bunlara izn verilsin ki, rusca danışsınlar...

Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısan?

Gəl, gəl, bir gəl gör bizi zornan rusca danışdıran türk qardaşlar bizdən nə istəyirlər?

...Gəlin görək beşikdə yad millətlərin südünü əmmiş, Vətənimizdən yadırgamış və millətimizin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarımız sizə nə gün ağlayacaqlar.

Niyə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan vətən qardaşlarım?!”

Bu fikirləri biz yox, böyük Mirzə Cəlil deyir. Yəqin ki, onun sözlərinə inanarsınız. Çünki zamanın bütün sınaqlarından, tufanından, hücumlarından mətanətlə çıxmış bu sayılıb-seçilən insanlarımızın hər bir sözü bütün zamanlar üçün lazım və gərəklidir.

Uzağa getməyək. 2002-ci ildə Bəxtiyar Vahabzadənin «Sandıqdan səslər» adlı kitabı nəşr olundu. Bu kitaba ön söz də

şair özü yazmışdı. Onun sözlərini olduğu kimi oxucuya təqdim edirəm. “Mənim ən böyük mübarizəm sovet dövründə ayaqlar altında tapdanan, qapılar arxasında qalan ana dilimizin uğrunda həm əməli işimdə, həm də yaradıcılığımda ardıcıl mücadilə idi”.

Təsadüfi deyil ki, “Gülüstan” poemasına görə incidilən, məşhər ayağına çəkilən şair sonralar milli ruhlu şeirlərində məcburən məkan və zamanın yerini dəyişərək yazırdı:

Hansı dilə ölü deyək?
Vətən varkən,
Millət varkən
Kiçik, yoxsul komalarda
Dustaq olan bir diləmi?
Yoxsa, uzun əsrlərdən keçib gələn,
Xalqı ölən,
Özü qalan bir diləmi?

Gəlin, dil uğrunda, millət uğrunda, vətənin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan bu böyük insanların ruhunu incitməyə, onların dediklərinə sayqı və hörmətlə yanaşmaq, onların böyük arzularının həyata keçməsinə çalışmaq.

Bir haşiyəyə çıxmaq istəyirəm. Ali məktəblərə qəbul imtahanları ərəfəsində televiziyanın “Xəbərlər” proqramında (2018-ci ildə) eşitdim ki, Rusiyanın ali məktəblərində təhsil almaq üçün 200-ə yaxın tələbə ora göndiriləcək. Bu yaxşıdır. Azərbaycanın türk dili də şərqşünaslıq elminə daxil olduğunu nəzərə alaraq onlardan niyə bizə tələbə göndərilmir? O gənclər bura gəlsələr, dilimizi, adət-ənənəmizi, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərimizi, musiqimizi, tariximizi öyrənər, bir millət olaraq bizi yaxından tanıdıqları üçün hətta bizə rəğbətləri artar, bəlkə də bizi sevrələr. Qarşılıqlı münasibətlərdən danışırıqsa, mənim düşüncəmə görə bu belə olmalıdır. Onsuz da Azərbaycanda kifayət qədər orta və ali təhsili rus dilində alanlarımız var. On-

ların da gəlib bizdə oxuması dilimizi öyrənmələrinin nəyi pisdır ki? Söhbət burada qarşılıqlı münasibətlərdən gedirsə, hər şey qarşılıqlı əsaslarla olmalıdır. Biz özümüzə necə qiymət versək, başqaları da bizə o cür yanaşacaq.

Hörmətli Saleh bəy! Sizin iqtisadçı alim kimi, tanınmış bir ziyalı kimi dəyərini bilirəm və buna çox yüksək qiymət verirəm. İnanıram ki, siz də vətənin inkişafı, problemlərinin həlli üçün yollar axtarırsınız. Yaxşı edirsiniz. Lakin bu problemlərin həlli inan ki, başqa, yad dillərə öz ana dilimizlə bərabər dövlət dili statusu verməklə düzəlməyəcək, daha çox tənəzzülə uğrayacaqdır.

Uzağa getməyin, bu gün öz millətimizdən olan və əcnəbi dildə təhsil alanlar yuxarıda sitat verdiyim Mirzə Cəlili inan ki, tanımır, onun fikir və qayəsini də dərk etmək iqtidarında deyillər. Bəla da bundadır ki, onlar başqa dildə təhsil almaqla millilikdən uzaqlaşır, bizim qədər vətənə, torpağa, millətə bağlı olmadıqları bir yana, ana dilli təhsillilərə də yuxarıdan aşağı baxırlar. Mənim ailəmdə hələ yaşı otuza çatmamış, lakin beş xarici dil bilən var. Amma o təhsilini doğma ana dilimizdə alıb və milliliyini itirməyib. Mən dil öyrənməyin əleyhinə deyiləm, əksinə dünya ilə təmas qurmağın müxtəlif dilləri öyrənməyin tərəfdarıyam.

Mən bir filoloq olaraq əminəm ki, Sabir bəyin sizə ünvanladığı ikinci məktubunda yazdığı kimi, dillərin dünya dilinə çevrilməsi, geniş yayılması onun zənginliyi və ya söz dağarcığının böyüklüyü ilə bağlı məsələ deyil; o dilin daşıyıcısı olan xalqın dünyadakı mövqeyi ilə bağlıdır. Bu “üstünlük” estafeti tarix boyu əldən-ələ keçib və inanıram ki, bu gün hegemon olan dillər nə vaxtsa dünyada ikinci dərəcəli dillərə çevriləcək...

Buna görə də, “böyüklərə təzim etməkdənsə, özümüz böyümləliyə” fikr ilə tamamilə razıyam. Əlavəm isə budur ki, doğrudan da bu gün artıq ikinci dərəcəli dilə çevrilməkdə olan bir dili (rus dilini) biz önə çəksək, gələcək nəsillər də yaşadığı dövrün zamanına uyğun onu başqa bir dillə əvəz edəcək və beləliklə, dilimizin

başlı böyük bələlər çəkəcək. Slavyan xalqları olaraq eyni zamanda yaxın və qohum dilləri olan Ukrayna və belaruslar bu gün öz dillərini önə çəkirlərsə, biz nədən artıq ikinci bir dilə çevrilməkdə olan bir dildən dördəlli yapışmalıyıq, onun ikinciyə çevrilməsinin qarşısını almaqla, öz ana dilimizin ölümünə fərman verməliyik. Etiraf etməliyik ki, əslində dil linqvistik elm sahəsi olsa da maraqlı dairələr ondan bir siyasi divident kimi istifadə edirlər. Hörmətli Saleh bəy! Baxın bu gün Ukraynaya tabe olmaq istəməyənlər Ukraynada olan rusdillilərdir, bu isə bir dövlətin unitarlığına, böyük təhlükə mənbəyinə çevrilməkdədir. Gəlin millətimizi və gələcəyimizi bu bələlardan birlikdə hifz edək.

1990-cı ilin yanvarında, yerin-göyün matəmə büründüyü, millətin qan-yaş tökdüyü bir zamanda, qanı-qanımızdan, canı-canımızdan olan rusdillilər açıq-aşkar olmasa da, əhatələrinə baxaraq qorxa-qorxa üstüörtülü sovet əsgərlərinin insanlığa sığmayan hərəkətlərinə haqq qazandıрмаğa çalışır, təpki görəndə isə susurdular. İnanın ki, dediklərim həqiqətdir. O da həqiqətdir ki, 90-cı illərdə buradan yalnız ermənilər deyil, qarışıq ailələr, rusdillilər də köçdülər. Biz bu bələları yaşamışıq, görmüşük, acısını da çəkmişik. Elə ağıllı hərəkət etməliyik, elə qanunlar qəbul etməliyik ki, millətimiz bir daha bu bələlara düçar olmasın.

Dünyada gedən kosmik araşdırmalara biz də diqqət yetirməli, vətənimizin inkişafı üçün əlimizdən gələni etməyə məhkumuq. Amma burada da əsas məsələ dil deyil, müasir texnologiyaya sahiblənmək şərtidir.

İki əsrə yaxındır ki, Azərbaycanda iki dünyagörüşün – totalitar kommunist beynəlmiləlçi və Azərbaycanın müstəqillik, demokratikləşmə, milliləşmə və vahid dövlət yolu dünyagörüşünün amansız savaşı və mübarizəsi gedir. Şübhəsiz, bu savaş qansız-qadasız keçmədi, böyük istedad və məslək sahibi olan sənət adamları məhv edildi, yad yerlərə sürüldü və mənəvi cəhətdən şikəst edildi. Nəticədə vətən, xalq, böyük istedad sahibi olan insanlarını itirdi. Bu gün dünya meydanı böyük və çeşidli

zənginliklər və ənənələrlə doludur. Burada vətən və millətsevərlərlə yanaşı, hiyləgərlər, müxtəlif üsullarla özünü daha böyük göstərmək naminə dilini və adət-ənənəsini müxtəlif üsullarla başqalarına sırımaqla öz əhatəsində saxlamaq istəyən və hiyləgərlik toru quranları bir-birindən ayırmaq o qədər də asan deyil. Çünki, azad olub öz dilini, adətini, dövlətini qoruyub saxlamaq istəyənlərlə müxtəlif yollarla dilini azad olmuş ölkələrə zorla qəbul etdirmək istəyənlər arasında həmişə mübarizə gedib, bu gün də gedir. Vətən, millət, dil məsələsində gəlin birlikdə olaq. Fikir dartışması lazımdırsa, bu vətənin övladları kimi oturub danışaq, nə ediriksə edək, təki vətənimiz, müstəqilliyimiz yaşasın, dilimiz əbədi olsun.

Əbülfəz Elçibəy 1997-ci ildə Kələkidə olarkən “Avesta” ilə bağlı fikirlərini aşağıdakı sözlərlə tamamlayır. Biz də yazımızı onun sözlərilə bitiririk: “Ulu tanrı, Türkə azğınların yolunu deyil, doğru düşüncə, doğru söz, doğru iş, doğru bilik yolunu göstər”.

Prof.dr.Niyazi MEHDİ
Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

DİL ETÜDLƏRİ

Dilin imici məsələsinə bir-iki kəlmə

Mənim bu yazıdakı düşüncələrim 2013-cü il mayın 23-də verilmiş Prezident sərəncamı ilə bağlıdır. Sərəncam belə adlanır: “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair dövlət proqramı haqqında”.

Mən hesab edirəm ki, gənclərimizin çoxunda Azərbaycan türkcəsinin sayğısız imicdə olması bir çox problemləri törədib ki, onlar da bu sərəncama gərəklər yaradıb.

Nəyinsə imici onun hansı görüntüdə olması və hansı anlam-ları özündən “axıtması”dır. Ortaçağda üç başlıca müsəlman di-linin imici belə xarakterizə edilmişdi: ərəb dili bəlağət, fars dili hazırcavablıq, türk dili isə doğruculluq dilidir . Bax, bu fərqlər həm də imic fərqləri idi. Ərəblərin fəlsəfi tekstləri, farsların bol aforizmləri, türklərin bəzəksiz, düzünəqulu danışmaları hərəsinə uyğun imic vermişdi...

357

Dilimizin gerilik imici

Çağımızda rusdillilərin azəri türkcəsinə gerilik dili kimi baxması onun imicini ruscadan fərqli olaraq incə-kübar kultür-lükdən aşağı saymaları ilə bağlıdır. Deməli, Prezident sərən-camının uğurlu gerçəkləşməsi üçün Azərbaycan türkcəsinin imici özündən intellektual, çağdaş, kultür uğurlarını yağıdıran nəsnəyə çevrilməlidir. Yeri gəlmişkən, Sovet dönəmində dilimiz Anar kimi yazarların, Xudu Məmmədov kimi alimlərin etkisi ilə nə qədərsə ağıllı dil imicini qazanmışdı. Çağımızda ingiliscəni

gözəl, ruscanı isə bilməyən çoxlu gənclər rus dilinin “fanatlarını” xeyli pis vəziyyətə salır. Bu rusdillilərin bütün davranışlarından “yüksək intellektualın, kübar, elit adamın əsas dili rusca olmalıdır” diskursu yağır və bu zaman ingilis dilini bilibən özlərini rusdillilər kimi aparmayan gənclər xeyli güclü alterantiv yaradırlar.

Bəs nə etməli?

Azərbaycan türkcəsi həm danışıda, həm yazıda ağıllı tekstlərin dili olmalıdır. Bunun üçün isə öz ağıllılarımızın kitabları və dünya ağıllılarından dilimizə çevirmələr bolluca çap olunmalıdır (nə vaxtdandır “Qanun” çap evi bunu edir). Ancaq bu da azdır. Bunun üçün onları bizim camaat çox alıb çox oxumalıdır! Halbuki kitab çapının və satışının vergiləri elədir ki, çox baha başa gəlir. Bu üzəndən orta məktəb dərslikləri kimi bütün elmi, bədii kitablar da əlavə dəyər vergisindən azad edilməlidir. Bunun büdcəyə ziyanı az olacaq, əvəzində mədəniyyətimizə faydası çox olacaq. Kitablar ucuz olduğu üçün tirajları artacaq və alanlar da çox olacaq.

Dilimizin ağıllı düşüncələrin dili olması üçün teleradio kanallarından ölkənin parlaq düşüncə adamlarının çoxuna qoyulmuş siyasi yasaq aradan götürülməlidir. Baxın, nə qədər intellektuallar var ki, TV-lərə tok-şoulara buraxılırlar ki, birdən tanınmış olurlar, birdən sayğı qazanırlar. Sonucunda gənclər onların söhbətlərinin şahidi olurlar ki, dilimiz onların gözündə ağıllı dil imicini qazansın.

Siyasi verilislərə bu intellektualları buraxmırlar, buraxmırsınlar. Ancaq, bəyəm, tarix, mədəniyyət, mədəniyyətlə bağlı dərslərə onları çağırmaq olmaz?!

Dilimizdə ərəb-fars sözlərindən arınmaq işi siyasi yəndən simvolikləşdirilib. Rəsmi dövlət tekstlərində türkcəsi çox olan üsluba nəşə ögey baxırlar. Ona görə də qanunların dilində “mü-

vafiq” sözünə rast gələrsən, “uyğun” sözünə yox, “lazım” sözünə rast gələrsən, “gərək” sözünə yox.

Dilimizin təmizlənməsi təkcə müstəqil mətbuatda yox, dövlət sənədlərində də getməlidir. Çünki öz sözlərimiz çox olan dil ərəb-fars dillərinin hesabına yox, öz hesabına ağullanmış dil olacaq.

Dil söhbətlərinin ortaya çıxmasının nədənləri

Son vaxtlar dilimizin durumu və necəliyi haqqında söhbətlər yenə gündəmə gəlib. Hərdən düşünürəm ki, dil medianın yadına konuları qıtlaşanda düşür. Çünki neçə illərdən bəridir ki, dilimizlə ilgili türlü ideyalar söylənilir, ancaq söylənən kimi də yaddan çıxır. Çıxmasının qarşısını almaqda təkcə ideyanı ortaya çıxaran sorumlu deyil. Ən azı dillə ilgilənən jurnalistlər ritmik şəkildə həmin ideyalara qayıdıb “yerə” tökülənləri yığıb-yığışdırmalıdırlar. Nəyə çatmışıq, nəyə hələ çatmamışıq və çatmalıyıq, nələr deyilib, onlardan nələr hələ də çıxarılmayıb? Bu sorularla aspirantlar, dillə maraqlanan jurnalistlər məşğul olmalıdırlar. Onlar isə hər dəfə dillə bağlı müsahibəyə gələndə görürsən ki, sıfırdan başlayırlar, yəni, artıq, nələrin deyildiyindən “xavarları” yoxdur. Deməli, dil onların yadına mövzu qıtlığında düşür.

Universallaşmış narazılıq sindromu

Ancaq dil haqqında dartışmaların hər dəfə gedəndən sonra yenidən gündəmə qayıtmasını şərtləndirən başqa səbəb də var. Bu, daha, konu qıtlığı deyil, narazılıq sindromudur. Toplumun yaşam, oluşturma tarixi boyu təkrarlanan narazılıqlar olur. Örnəyin, hər dövəmdə yaşlı nəsil gənclərdən narazı qalır. “Cavanlar korlanıblar!” bütün onilliklərin təkrarlanan diskursudur. Qızlardan narazılıq da universaldır, ancaq analardan narazılıq olsa-olsa ayrı-ayrı marginal intellektuallarda olur. İqtisadi durumdan nara-

zılığın çox qəribə psixolojisi var. Bizim maddi vəziyyətimiz ötən yüzilin 90-cı illərinə baxanda, nəinki 90-cı illərə, hətta 70-80-ci illərə baxanda qat-qat yaxşıdır, ancaq orta azəri, yazıqlar olsun ki, bunu unudur, indisindən elə narazılıq edir ki, sanki öncələr yaxşı idi, indi korlanıb.

Az qala bütün ata-analar sovet dönəmində yaşayışın səviyyəsini elə tərifləyirlər ki, eyni inam 90-cı illədə anadan olmuş gənclərə də keçir. Bunu bir dəfə tələbələrimlə söhbət edəndə görüb şoka düşmüşdüm. Onları necə başa salasan ki, sovet adamının qızıl vaxtı pul qazanmağa yox, çörək-qənd almaq üçün növbələrə gedirdi. Bəndəniz bu ağır rejimdə nou-hau yaparaq çox elmi kitabları növbələrdə oxuyurdu ki, gözləməkdən ürəyi partlasın. İngiliscənin sözlərini də elə növbələrdə əzbərləmişdim.

Sovetlərdə yaşayışın yaxşı olmasına inanan əziz gənclər, o zamanların yaxşı maaş alanlarından biri mən və xanımım idi. Elmlər namizədi və baş müəllimlər kimi ikimizin “donluğu” (nə ilginc sözdür!) 500 manatdan çox idi, ancaq mən özümə normal kostyum ala bilmirdim. Ən pisi isə o idi ki, sovet adamı total görməmiş idi (çox sevinirəm ki, görməmişlik haqqında yazılarımdan sonra həmin söz elmi status qazanmağa başlayıb).

İqtisadiyyatla ilgili mənim söylədiklərimi çağımızın mədhiyyəsi kimi qavramaq gərəkməz, iqtisadiyyatdan ulusun narazılığı hər yerdədir, ancaq bu narazılıq iqtisadiyyatı stimullaşdıran olmayanda, insafsız ağlaşma olanda xalq korlanır.

Dilə gələndə

Son yüzillərdə dildən narazılıq da universal hala çevrilib. İngilislər Hindus, Şotland, Amerikan ingiliscəsindən narazıdırlar. Amerikanlar İngiltərədəki ingiliscəyə həsəd apararaq zənci ləhcəsinə ikrah edirlər. Sovet Rusiyasında Rasputin, Şukşin kimi yazarlar ədəbi şəhər ruscasından narazı idilər.

Çağımızda TV-dəki azərbaycancadan narazı qalanlar elə danışır ki, guya sovet TV-sində dilimizin səviyyəsi yüksək idi, onu gənc şou-aparıcıları korladılar. Halbuki sovet Azərbaycanın mediasındakı dil çox pozğun və normativ idi. Yasaqlar o qədər idi ki, “Qobustan”da bir yazımda “ozan” sözünün getməsindən Anara narazılıq etmişdilər. Mən “nəsnə” sözünü işlədəndə Mirəli Seyidov sevincək zəng vurmuşdu. Məndən qabaq o işlətməmişdi və sevinmişdi ki, həmfikri tapıldı.

Ədəbi dildə danışmaq dilinin sintaksisinə, intonasiyasına yasaq vardı. Türkiyədə ədəbi-bədii dildə “yapammaram” normal qəbul edilirdi. Bizdə isə indi-indi “gedəmmərəm” yazırıq.

Necə ki iqtisadiyyat və mənəviyyatla, əxlaqla bağlı xəstə narazılıqdan qurtulmalıyıq, eləcə də bundan dilimizlə bağlı qurtulmalıyıq. Dildən narazılığımız başqa düşüncə və duyğularda olmalıdır. Necə olmalıdır? Bu haqda sonra.

Dil məsələsində “sıfır” durumundan çıxmışdır

Dedim ki, dilimizin durumu ilə ilgili müsahibə almağa gələn jurnalistlər hər dəfə elə sorular verirlər ki, sanki sıfır durumundan çıxmamışıq, sanki heç nə söylənməmişdir, sanki elə bir mərhələ, aşama əldə etməmişik ki, ondan itələnilib sonrakı aşamaya keçək. Bir nümunə. Kamal Abdulla öz nəsrinə bağlı dəfələrlə söyləmişdi ki, mən sizin öyrəşdiyiniz azərbaycanca yazmıram. Mən Azərbaycan türkcəsinin imkanlarından yazıram. Bu o deməkdir ki, ədəbi dilin normalarından çıxış edib mənə irad tutmayın. Bu o deməkdir ki, Kamal Abdullanın dilinə yalnız bir irad tutmaq olar: əgər sən normanı pozmusansa və bu zaman pozuntu hədəfləndiyin bədiiyyətə filan-filan səbəblərə görə aparılmırsa, deməli, pozuntu da əbəddir. Bax, bu məsələdən sonra əgər jurnalist yenə də çağdaş nəsrə ədəbi dil normalarının pozulmasından həyacan təbii vurursa, deməli, özünü elə aparır ki, sanki sıfır vəziyyətdən çıxmamışıq.

Normativ dilin pozulmasının ciddi məsələsi

Dilin normalarının pozulmasında ciddi soru pozulması deyil, pozulmaların çoxluğundan normativ dilin unudulması, tamamilə urvatdan düşməsidir. Belə bir durumu düşünün: hamı abstraksionist şəkil çəkir və axırda heç kim yada salmır ki, başqa rəssamlıq da var. Təsviri sənətdə abstraksionizmin dəbdə olduğu mühitdə, ortamda hiperrealizm dəbə minərək realistik bədii təcrübəni unudulmağa qoymamışdı (hələ realistik tabloları toplamış Luvru, Ermitajı demirəm). Normativ dil analoqunda olan realizmi çağımızın reklam, plakat dünyasını bürümüş fotoşəkilləri də unudulmağa qoymur.

Çağımızda normativ ədəbi dilin bastionu dissertasiyaların, dəftərxananın, Milli Məclis sənədlərinin, medianın, tutalım, xəbərlər proqramının dilidir. Normativ dilin özünü başqa cür qorumaq və saxlamaq mexanizmləri də var. “Fransız vecsizliyi” adı altında üzü tüküklü gənclərin sayı artanda ingilis centlməni kimi üzü təmiz gözən oğlanların estetik etkisi elə güclənir ki, axırda dəbə çevrilir. Hələ bizə bu dəb gəlməyib, ancaq gələcək! Eləcə də normativ dilin pozulmasının pintilik kimi qavranması gələndə səliqəli-təmizkar normativ ədəbi dildə danışanların modası gəlir.

Hələlikse, sovet normativliyinin axtaladığı türkcə çoxumuzu elə bezdirib ki, hələ də ona can vermək üçün edilən xırda “elektirik” şokları, yəni pozuntular pintilik kimi görünür. Görünəndə moddan çıxacaq. Bir də bazarın amansız qanunu, görünməz əlin düzəlişləri incəsənətdə olduğu kimi dildə də işini görür. Necə ki bazarda rəqabət, tələb və təklif rejimi bacarıqsız, geridə qalanı müflis edir, eləcə də sənətdə pornoqrafik epizodlarla, söyüşlərlə “bazara çıxan” sənət əsərlərinin sayı artanda dəyər və sayğıdan düşürlər. Eləcə də hamı aktyorlar komizmi şəkili və ya ayrım ləhcəsi ilə əldə edəndə komizmin dadı-tamı gedir. Bu zaman ləhcəsiz ədəbi dillə adamları güldürən aktyorun dəyəri göylərə qalxır.

Fərqli türkcələr fərqli tələblər

Mən haradasa 1985-ci ildə belə bir soru qoymuşdum: niyə dilimizdə türkcənin payını artırmalıyıq? Baxın soruşmamışdım ki, türkcəmizi təmizləməliyik? Bu təmizləmə işinə elmdə purizm deyirlər. O suala bir cavab milli ədədan gəlir: bəyəm, biz ərəblərdən, farslardan, ruslardan, avropalılardan əskiyik ki, bu qədər onların sözünü işlədək?!

Purizm sorusunun, tələbinin və dil ədəbazlığının vətəndaşlıq hüququ var. Türkiyədə məsələ elə qoyulmuş və cavab da elə verilmişdi.

Mənimlə sualım “niyə dilimizdə türkcənin payını artırmalıyıq?” olmuşdu. Ancaq cavabım milli ədədan arqument qazanmamışdı. Cavabım belə olmuşdu: çünki sözlər yalnız məna daşıyan araba işini görmürlər. Görsəydilər, doğrudan da arabanın sarı və ya qırmızı olmasının fərqi olmadığı kimi sözün də ərəbdən və ya farsdan gəlməsinin fərqi olmazdı. Hər söz özündən enerji kimi informasiyalar axıdır. Ona görə də dünya haqqında ciddi bilgiləri sözlərə qulaq tutub almaq olur. Bəndəniz bir vaxtlar “sual/soruşmaq” sözündən “sovurmağı” eşitməklə fəlsəfə yapmışdı, eləcə də “başla düşmək/anlamaq” fərqiindən Platona çıxmışdı...

Bu səbəbdən də bir jurnalist məndən “öz terminlərimiz”, “öz dilimiz” məsələsini soruşanda söyləmişdim: texniki alanda (sahədə) sözlər “araba”, daşıyıcı (daşqa?!) funksiyasını yerinə yetirirlər, ona görə də “internet”, “kompüter” kimi sözlərin türk qarışılığını (ekvivalentini, sinonimini) tapmaq aktual deyil. Alınma söz dilimizə yatmayanda (“kompüter” kimi) əvəz etməyi düşünmək olar. Ancaq humanitar elmi sahələrdə öz sözlərimizin ərəb-fars sözlərinin yanında çox olmasının ciddi arqumenti var. Çünki o sahələrdə sözə qulaq tutub bilgilər almaq çox önəmlidir.

Sözlər “vaqon” funksiyasında olanda

Yenə deməli oluram, biz yabançı sözlərin yerinə öz sözlərimizi qoymaq istəyiriksə, iki dil tipini ayırmalıyıq. Azərbaycan türkcəsinin qolları var ki, orada sözlər vaqon, daşqa funksiyasında işlədilir. Məsələn, dəftərxana dilində sözlər bir adamdan o birinə yalnız informasiya daşıyır, vəssalam! Belə dildə sözlərin ərəbdən, ya rusdan gəlməsinin elə də rolu olmur. Vaqonları bu gün qırmızı, sabah qara eləsən, bunun daşımaq funksiyasına nə dəxli ola bilər ki?! Ancaq ortaya dəmir yollarının yaxşı görünməsi kimi estetik ölçü çıxsas, sözsüz, hansı rəng məsələsi aktuallıq qazanar.

Riyazi dildə daşımaq baxımından fərqi yoxdur “1” rəqəmi ərəb, ya latın qrafikası ilə verilir. Kimyəvi formulaları latın yox, ərəb yazısı ilə versək, dünya dağılmaz. Seçimin önəmi, totalım, deyilişin rahatlıq məsələsi ortaya çıxanda aydın olur. Fəlsəfədə və riyaziyyatda belə bir termin var: “infinitesimal” – bu söz dərinə doğru sonsuzluğu bildirir. O sonsuzluqda elə iki ən yaxın nöqtə tapmaq olmaz ki, arasında üçüncü nöqtə olmasın. Bu sözü çətin kəlmələri deməkdə babat təcrübəsi olan mən özüm də qolay deyəmmirəm. Bəzən onu “sonsuz xırdalıq” sözü ilə əvəz edirlər.

Sözlər bilgi daşıdığı olanda

Humanitar elmlərdə sözlərin daşımaq funksiyasına bilgi qaynağı olmaq funksiyası əlavə olur. Burada sözlər anlam, informasiya daşıyanda görürsən ki, birdən-birə özlərindən tekstə, bilinclərə bilgilər axıdılar. Ünlü alman filosofu Haydaqanın (Haydeqerin) başlıca fəlsəfi ideyaları onun dilə qulaq tutmasından doğub.

İndi isə bilgi daşıdığı ilə ilgili söylədiyimi öz türkcəmizdə göstərməyə çalışım.

Fəlsəfə tarixində bilimlə, anlamaqla bağlı iki öyrəti (təlim) var, biri anamnezis (yunanca “yada salmaq”) nəzəriyyəsidir, onu aydınca Platon irəli sürüb. İkincisi isə inikas (əks etdirmə) nəzəriyyəsidir, aydınca Demokrit irəli sürüb.

Anamnezisə görə, bilmək bilincdən (yəni şüurdan) qıraqda olan və heç cürə şüurun içində olmayan nəsneləri, olayları şüura almaq deyil. Bilmək yada salmaqdır. Bununla bağlı Platonun fəlsəfi mifi beləydi: kut (ruh) bədənə düşməzdən qabaq İdeyalar dünyasının çevrəsində dolanaraq onlara tamaşa edir və beləcə, varlığın ali həqiqətlərini (ideyalarını) bilir. Bədənə düşəndən sonra isə materianın “tozu” ilə örtüldüyü üçün o biliyi unudur. Anamnezisə qarşı duran Demokrit hesab edirdi ki, nəsnelər öz həndəvərlərinə görüntülərini (eydolalarını) dalğalandırırlar. Onların gözü, qulaqların “dəliklərindən” içəri girməsindən isə bilik alınır. Bir sözlə, bilinc eydollar – “ideya” sözü də bu sözdəndir, – vasitəsi ilə qıraqdakılardan soraq almaqla onları bilir.

Filosofların fəlsəfə ilə tapdıqları bu ideyaları Azərbaycan türkcəsinə qulaq tutsan, eşidə bilərsən. Ancaq bir şey adamı mat qoyur: fəlsəfədə belədir ki, böyük istedad özgün, yəni orijinal şüuru ilə başqalarını heyran edən həqiqəti, gerçəyi tapır. Heç kimin tapmayacağını tapır və ona görə də hamıdan seçilir. Dilin olumunda, oluşmasında isə yönəldən belə özgün şüur yoxdur, dilin prosessuallığı həttə bilincsizdir, şüursuzdur, ussuz-ağılsızdır. Ancaq di gəl, dil necəsə bilincsiz olaraq filosofların bilincə tapdıqları böyük ideyaları tapır.

Türkcəyə qulaq tutanda

İndi məsələyə konkret baxaq. Azərbaycan türkcəsində bilməklə bağlı iki söz var: “anlamaq” və “başə düşmək”.

“Anlamaq” feilinin kökündə “an” durur, “an” isə “anmaq” feilindən göründüyü kimi, yada salmağı, xatırlamağı bildirir. Doğrudan da qarşına it çıxanda gərək yadına it anlayışını salıb

sonra qarşıdakı canlıyı onunla eyniləşdirənsən ki, it olduğunu biləsən. Deməli, nəyinsə nə olduğunu bilmək onu tanımaqdır. Tanımaq üçünsə, onu bilincindəki uyğun təsəvvürlə eyniləşdirməlisən. Bax, bu anlamda bilmək identifikasiya etməkdir, eyniləşdirməkdir və bu anlamda eyniləşdirəcəyin təsəvvürü, anlayışı ANMAQDIR.

Beləliklə, Azərbaycan türkcəsi konkret filosofun köməyi olmadan şüursuz, bilincsiz olaraq idrak nəzəriyyəsinin – qno-seologiyanın anamnezis variantına gəlib çıxarmışdı. Bu, ona görə maraqlıdır ki, Azərbaycan türkcəsi idrak nəzəriyyəsinin başqa versiyasını da bilir. Nə qədər təəccüblü olsa da bu versiyayı bizə “başə düşmək” feili açır. Azərbaycanlı “anladım” demək istəyəndə çox vaxt “başə düşdüm” deyir və bu deyimi ilə, məsələn, Anadolu türklərini çaş qoyur. Çünki Anadolu türkü həmin feili frazeologiya kimi yox, hərfi mənada başə düşür. Belə başə düşəndə isə elə çıxır ki, “başə düşdüm” deyən azərbaycanlı bu zaman kiminsə, nəyinsə başına, tərəsinə düşür.

366

Əslində isə “başə düşməyin” anlamı başqadır. “Başə düşmək” öyrəniləsi, bilinəsi nəsnədən, olaydan soraqların başə (şüura) düşməsinə, daha doğrusu düşüb girməsinə anladır. Bu isə bizim dilimizdə hələ də doğmalaşmamış “inikas”ın nəzərdə tutduğu prosesi başqa yönümdən bildirir. Beləliklə, Azərbaycan türkcəsinin “başə düşmək” sözü bilik problemini, bilmə prosesini özəl bir modeldə açır. Həmin modelə görə şüur, bilinc başın içində özünə alan, özünə buraxan, özündə alıb saxlayan nəsə tutum, nəsə genişlikdir. Bu “yerdən” o tayda nəsnələr, olaylar var. Onların görüntüləri, onlardan dalğalanan bilinmələr, soraqlar həmin “yerə” girəndə, həmin yerdə bilmə, anlama, xəbər tutma baş verir. Bu modeldə bilik o tayda olanlardan xəbər tutmağa bərabər olur. Bilməklə biz o taya çıxırıq, bilməklə biz özümüzdə olmayanları özümüzünküləşdiririk, özümüə alırıq.

Bundan dil siyasəti üçün çıxan sonuc

Telefon, makina, məktəb (türklərdə “okul”) kimi sözləri türkün sözləri ilə əvəz etmək indinin işi deyil. Ancaq humanitar elmi düşüncə üçün enerji qaynağı, dağarcığı olan “bilinc” (“şüur”), “gərəkələr” (“tələbat”), “sonuc” (“nəticə”), “nədən” (“səbəb”) kimi sözləri hamımız işlətməliyik.

“İnternet”i, “telefon”u, “televizor”u türkün sözləri ilə əvəz etməyi arzulayanlara sözümlərim: dilimizi enerji, təpər dağarcığına çevirmək üçün bədii, fəlsəfi, filoloji, siyasi dillərin sözlərinə fikir verin. Özü də məqsəd ərəb, latın sözlərini əvəz etmək olmamalıdır. Məqsəd onların türk qarışığılığını tapıb yazıda geniş işlətmək olmalıdır. Yerdə qalan dil qollarında isə çətin deyilən sözlərin siyahısını tutub dəyişdirməyi düşünməliyik. İyirmi il qabaq “müvəffəqiyyət” sözü çətinliyi ilə bezdirmişdi. İndi nəseə ona rast gəlmək olmur. “Uğur” birdəfəlik yerini tutub.

Qulaq tutub eşitməyin önəmi

Haydeqer (almanca “Haydaqa”) kimi biz də dilimizə qulaq tutub ondan fəlsəfəni, fəlsəfəyə qulaq tutub ondan dilimizi eşitməyi öyrənməliyik. Nə qədər ki Azərbaycan elmində bu iş zəif olacaq, dilimizin kasadlığından, geriliyindən deyəcəyik.

“Soruşmaq” sözünə qulaq tutanda eşidilən fəlsəfə

“Soruşmaq” sözü “sormaq” (və ya “sovurmaq”) feilinin çevrimi, transformasiyasıdır. Sormaq isə havanı çəkəndə hava axınında nələrisə içəri çəkməkdir. Bunun fiziki olaraq uğurlu olmasından ötrü içəri çəkilən hava (və ya nəfəs) axınının gücü və bu axının çəkildiyi dəliyin dar girdəliyi gərəkdir.

Nəfəs əksilərdə (elə mifolojiyərin özündə də) çox vaxt ruhla, kutla oxşartıda götürülürdü. Əski yəhudi dilinin “nəfəs” (ərəbcə

“nəfs”) kəlməsinin həm də ruhu bildirməsi buna bir örnəkdir. İndi biz “soruşmaq” feilini götürsək, burada da ruhun özünə çəkmək, özünə yığmaq işini sezerik.

Bu yerdə incə bir məqam. Soruşmağın kökündə təəccüb durur. Təəccübün mimikasında isə biz girdələnmiş gözləri, girdələnmiş dodaqları xarakterik sayırıq. Eyni zamanda, bu girdələnmə həm də sovuran dodaqların girdəliyini təkrar edir.

Yaxşı, bəs soruşmaq nədir? Soruşmaq cavab (yanıt) almaq üçündür, cavab bilgisini içəri çəkmək üçündür (bu içəri çəkməyi isə biz **“başə düşmək”**, yəni başın içinə girmək, salmaq adlandırırıq).

Beləliklə, türk dilləri hansısa bilməzə düşüncə ilə, bilməzəliklə soruşmağı sormaqla fiziki eyləminin modelində, görkündə mənimsəmiş və uyğun olaraq sual vermək aktına adı da “sormaqla” sözündən çıxarmışdı.

Düşüncə mədəniyyətində sual qoyuluşu

Aristoteldən bu yana filosoflar və alimlər bilmək, anlamaqla istəyinin özülünə təəccübü, nəyəsə mat qalması qoymuşlar. Təəccübdən sual doğur və sualı cavab axtarışlarına yönəldir. Sonra elə bu məsələyə də bir nəsnə artırıldı: yenilik tapmaq, problemi üzə çıxarmaqla sualın necə qoyulmasından asılıdır. Bu üzdən ən böyük tapıntı sual tapıntısıdır.

Süzənn Lanqer adında bir qadın filosof vardı, yazmışdı ki, dönəmlər hansı sorunun başına fırlanması ilə xarakterizə olunur. Yunanıstanda “dünya kimdən yaranmışdı (və ya kim yaratmışdı)” sualı Tanrıların dünyanı yaratmaq mifolojisinə gətirib çıxarmışdı. “Dünya nədən yaranmışdır?” isə yunan fəlsəfəsini ağıllara gətirmişdi və bu zaman “Sudan (Fələsdə), Oddan (Heraqalidə) yaranmışdı” demişdilər.

Mən bir imtahan metodunu yaman sevirəm. İmtahanda müəllim sual vermir. Tələbəyə deyir, sən mənə sual ver. Və sualın

necəliyinə görə də onun biliyini dəyərləndirir. Mən çox yoxlamışam, Azərbaycanda gənclər onları ağrıdan məsələlərlə bağlı sual verə bilmədiklərindən onları nəyin ağrıtdığını deyə bilmirlər.

Azərbaycan türkcəsinin “soruşmaq” (sormağ) modelindən çıxış etsək, sual qoymaq, sualı dəyişmək soruşmaqda içəri sormanın tuşlanma vektorunu, oxunu dəyişdirməkdir. Bu yerdə, “başə düşmək”, “sormağ” sözləri bilimlə bağlı yeni bir məsələ üzə çıxarır. Başə düşmək, soruşmaq özünə çəkib özündə yerləşdirənin (başın, bilincin) tutumu məsələsini qoyur. Şüurun, bilincin içi hansısa genişlikdə, tutumdadır, sorulanlar, başə düşənlər ora girib orada özünə yer tapırlar. Bəs, yaxşı, bu içəriləyin, bu tutumun sınırları, ölçüsü varmı?

Nəsnələr dünyasında və ruh aləmində tutum ayrıntıları

Belə soruşulanda fiziki olanın tutumu ilə şüurun tutumu arasında oxşarsızlıqlar aydın olur. Fiziki olanın içinə nələrsə sorulduqca içi dolur, içində yeni sorulanlara az yer qalır. Bilincin unutqanlığı bu baxımdan, bəlkə də, bilincin tutumunu fiziki tutuma oxşadır. Unutqanlıq bilində nələrsə pozub təzə gələnlərə yer açmağa bənzəyir. Azərbaycan türkcəsində deyirlər: huşdan çıxıb. “Huşdan çıxıb” şüurdan çıxıb qırağa düşməkdir. Dediym kimi, unutqanlıq bir aspektdə bilincin həcmi fiziki tutumla bənzərləşdirir.

Ancaq daha təsirlisi bənzərsizlikdir. Bilincini biliksiz, sualsız daşıyanlar, adətən, öz qutlarını, ruhlarını dar, dayaz sıxıntıda duyurlar. Belələrinin Nitsşenin “öz içinə baxmaq uçuruma baxmaq deyilmi?!” aforizmini anlaması mümkün deyil.

Bilik intensiv sorğularla özünə baxmaqdır. İnsan, beləcə, içinə çoxlu-çoxlu soruqlar çəkməklə içinin “fizikasını” yenib içini böyüdür, şüurun həcmi artırır. Bu fizikiliyə uyşmazlığı Nəsrəddin Tusi belə anlatmışdı: maddi dəyərlər işləndikcə azalır, mənəvi dəyərlərsə işləndikcə çoxalır.

Cavid, Lotman, informasiya nəzəriyyəsi

Hüseyn Cavidin şeir dilində Anadolu ləhcəsindən gələn fonetik-leksik ünsürlərin prozaik izahı budur ki, İstanbulda ali təhsilini alıb və türk romantiklərindən etkilənib. Ancaq axı XX yüzilin erkənlərində bu ləhcə çoxlarının ədəbi-bədii dilinə öz fonetik, leksik cizgilərini vurmuşdu. Nədən belə olmuşdu? Soruya cavab üçün ünlü semiotik Yuri Lotmanın tekstdə avtomatizm/deavtomatizm ideyasını açmalı olacam. Əslində, bu ideya söyləniləndə informasiya nəzəriyyəsi baxımından yeni deyildi. Heç onu bildirən cüt terminləri də uğurlu saymaq olmaz. Ancaq buna baxmayaraq, mahiyyətə Lotmanın düşüncələri qoyduğum suala yaxşı cavab verir, ona görə də onları açıqlayım.

370 İnformasiya nəzəriyyəsi nəyinsə gəlmə ehtimalının çox olmasını onun yenilik dərəcəsinin (informativliyinin) azalması ilə bağlayır. Başqa sözlə, bir nəsnənin gözlənmə ehtimalı az olanda onun yeniliyi, maraq doğurması, informativliyi çoxalır və tərsinə, gəlmə ehtimalı çoxalanda maraqlılıq dərəcəsi azalır. Qəliblər, rutin faktlar tez-tez təkrarlandıqdan, onlar maraq və təəccüb doğurmur. Lotman bu faktdan çıxış edərək yazırdı ki, bədii mətni maraqlı, informativ etmək üçün və yenilik dərəcəsini artırmaqdan ötrü sənətçilər deavtomatlaşdırma fəndlərindən istifadə etməli olurlar. Bu, olayların alışılmış axarını pozmağa gətirib çıxarır. Örnəyin, hamı casusu ağır çənəli idmançı kimi verir. Birdən-birə yeni kinorejissor çox güclü casusu təngnəfəs, yekəqarın kişi kimi verir və bu pozuntu davtomatizasiya yaradaraq filmi maraqlı edir.

Avtomatizm/deatomatizm texnika ilə bağlı olduğu üçün mənim ürəyimdən deyil, güman ki, Lotmanın da ürəyindən olmayıb, ancaq başqa termin tapmadığı üçün seçimini onların üstündə saxlamışdı. Bizdə “dəbərtmə” sözü var, nəyisə alışılmış axarından, yerindən çıxarmağı bildirir. Bu anlamda dəbərtmə deavtomatizasiya yaradır.

Dildə avtomatizm/deavtomatizm

İndi bir başlıca nəsnəni söyləyim. Biz heç vaxt öz dilimizi “eşitmirik”. Ona görə də bilmirik, azərbaycanca danışq yabançıların qulağına necə gəlir, gözəl səsləniş kimi, yoxsa qəcir-qücür dil kimi. Mənə elə gəlir ki, bizim dilimiz bəzi fonemlərinə, intonativ cizgisinə görə uzaqdan-uzağa eşitdiyimiz İsveç, macar dilinə bənzəyir. Biz nədən onların formasını eşidirik? Ona görə ki, öyrəşdiyimiz “ö”, “g”, “ü”, “ə” fonemləri öyrəşmədiyimiz sözlərin içində olur və öyrəşmədiyimiz sıra onları bizə eşitdirir. Halbuki öz sözlərimizə öyrəşdiyimiz üçün onları “eşitmirik”.

Milli poeziyanın bir önəmli vəzifəsi var, – o, dilimizin səsləntisini bizə “eşitdirir”. Axıncı sözü ona görə dırnağa aldım ki, dilimizin səslənişini, sözsüz, biz eşidirik, ancaq biri var elə-belə eşitmək, biri də var musiqisini, ekspressiyasını eşitmək və ya qabarıq eşitmək. Poeziyada qafiyələr, ritm, vəzn adı danışqda olmadıqlarından deavtomatizm yaradır, ona görə də şeirin səsini eşidirik. Dilimizin, danışığımızın qabarıq şəkildə “səsini” istənilən deformasiyalar, güclü fərqlər, dəbərtmələr eşitdirir. “Gələcəm” sözünü “gələjəm” de, “gəlirəm” sözünü “gəleyrəm” de, həmənecə söz qavrayışımızda qabarıqlaşacaq, çünki ədəbi dilə baxanda ləhcə deavtomatizm yaradır.

Hüseyn Cavidin poeziyasında “niçin”, “bən”, “bana” sözləri qafiyə, vəznə birlikdə deavtomatizm yaradaraq mətnin cümləsini adi danışq cümlələrindən fərqləndirirdi. Tutuşdurun:

Hər kəs bəni dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,
Hər kəs bana aciz qul ikən, bəslər ədavət.

* * *

Bütün həyatı çiçəkləndirən fəqət o... niçin,
Niçin əzilsin o, bilməm niçin sürüklənsin?!

* * *

Bəni anlatma ki eşq, aləmi-sevda nə imiş?
Bilirəm bən səni, get! Hər sözün əfsanə imiş.

Klassik poeziyada izafətlər, ərəb-fars sözlərinin diftonqları dilimizi deavtomatizmə salaraq adi danışiq axarından fərqləndirirdi. Bu anlamda bizdə ərəb-fars sözləri, farscada ərəb sözləri leksik qıtlıqdan daha çox deavtomatizasiya yaradıb dilin səsini eşitdirmək üçün işlədilmişdi. Başqa səbəblər də önəmli idi, ancaq bizim elm ərəb-fars sözlərinə gərəyin deavtomatizasiyadan doğmasını bilmirdi. Bu fikir ilk dəfə indi səslənir.

Adilik və tekst

Bəzən adi danışiqdan fərqlənmək siqnal verir ki, qarşımda duran mətnidir – Lotman dini mətnlərin anlaşmazlığını belə yozurdu. Azərbaycanda ilk teatrın aktyorları iri romantik jestlərlə oynayırdılar, səhnədə sütunu qucaqlayıb ah-of edirdilər və bu, siqnal verirdi ki, sən həyata yox, teatra baxırsan. Yalnız sonralar səhnədə təmtəraqsız danışiqqlar sevildi, çünki qurama teatrallığa qarşı təbiilik kimi qavranıldı.

372

Poeziyada sərbəst şeirlər (bəyaz şeirlər) adiliyə qayıtmaq idi. Ancaq burada deavtomatizm dil bəzəklərindən yox, düşüncə gözlənməzliklərindən çıxarılırdı. “Bəyaz” sözü ala-bəzəkliyin deavtomatizminə qarşı adiliyin gözlənməzliyini qoyurdu.

Ləzzət verən və güldürən deavtomatizimlər

Bu yerdə yeni soru çıxır. Nədən bir deavtomatizm kinayə doğurur, o birisi heyranlıq? Uşaqlığımda mən Anadolu ləhcəsini “O olmasın, bu olsun” filmindən eşitmişdim və eybəcər Azərbaycan türkcəsi kimi qavradığımdan bütün bu “peki”, “gəliyorum”, “gediyorum” gülməli və ya qəribə gəlirdi mənə. Niyə ruscanın qafqazlı aksenti ruslara özündən kişi erenjisi yağdırır, yakut-yapon-Çin aksenti “avradyosunluğ”u (“yosun” əski türkcədə oxşar deməkdir) yağdırır? Bəs niyə indi Anadolu türkcəsinin

“bakmaq” sözündəki “k”-laşmadan ləzzət alırıq, “baxmaq” isə bizə anti-poetik görünür?

Bu soruların cavabında o qədər incəliklər və musiqi ilə bağlı isə elə nəsnələr var ki, sözlə açmaq zülmdür, ancaq yenə də cəhd edim.

Hüseyn Cavid dönəmində Türkiyə azərbaycanlılar üçün müstəqilliyin, kültür mərkəzinin simvolu idi. Onun ləhcəsindən bizim aydınlara bu anlamlar yağdığı üçün türkcənin deavtomatizasiyası korlanmış Azərbaycan danışığı kimi yox, daha gözəl dil kimi görünürdü. Əllinci illərdə isə Türkiyəni bilməyən mənim kimilər üçün onların “gəliyorum/gediyorumu” pozuq azərbaycanca göründüyü üçün gülməli oldu. İndiki çağda Azərbaycanı heç bir şirin duyğularla bilməyən Türkiyə vətəndaşları üçün, güman ki, bizim ləhcəmiz pozuq türk dili kimi görünür. Halbuki ölkücü türkcülərə, tutalım, bizim “yaxşı” sözümüz onların “iyi” sözündən daha dadlı gəlir (bilirəm ki, “eyü” ortaçağda bizdə də vardı).

Dilin musiqisi və identifikasiya

Bir sual ciddi olaraq qalır: necə olur ki, yaxşı musiqinin üç notu, adamın sarı siminə toxunur, ancaq sərbəst götürülmüş başqa üç not heç bir duyğu oyatmır? Cavabı: biz bilmədiklərimizi bildiklərimizin araçılığı ilə mənimsəyirik. Yəni tanış olmayanı tanış olanla identifikasiya edərək mənimsəyirik. İlkəndə bəyənmədiyimizi bəyəndiyimiz nə iləsə uzaqdan-uzağa eyniləşdirəndə onu bəyənilirik və ya tərsinə, bəyəndiyimizi bəyənmədiyimizlə eyniləşdirəndə bəyənmirik. Bu, təxminən ona oxşayır ki, fransızlar qurbağanın görünüşündən iyrənsələr də, onun ətinə toyuq əti ilə eyniləşdirəndən sonra bəyənilər. Biz bir musiqini uzaqdan-uzağa hansısa bəyəndiyimiz melodik cizgilərlə eyniləşdirə biliriksə, bəyənə bilirik. Bu anlamda biz musiqidən ləzzət alanda heç xəbərimiz də olmur, onu nələrlə eyniləşdirdiyimiz üçün belə

ləzzət alırıq. Əslində, musiqidən ləzzətin gizlinində duyğuların bir identifikasiya pilləsindən “yüzünə” keçməsi durur.

İndi sualı təkrar edirəm: nəyə görə bir ləhcə xoşumuza gəlir, o biri yox? O ləhcənin səsinə bizim danışığından fərqləndiyinə görə eşidirik. Yəni fərq deavtomatizm yaradır. Ancaq bu fərqlə görə ləhcəyə gülmək də olar, sevmək də olar. Çağımızda, məsələn, türk serialları gənclər üçün Türkiyəni sevimli dünyaya çevirib və Anadolu türkcəsini bu dünya ilə eyniləşdirdikləri üçün sevirilər. Mən öncələr farscağı musiqi ilə identifikasiya edib sevirirdim. İndi İrandakı rejimin üzündən bu dili daha musiqi ilə eyniləşdirmirəm, ona görə də heyranlığım gedib. Bir vaxtlar fars dilinin gözəl olmasını iki azərbaycanlıdan biri deyirdi. İndi daha bu söhbəti eşitmirik.

Dediyim nədənlərə görə, XX yüzilin erkənlərində Azərbaycan ədəbi dilində aydınlara osmanlı cizgiləri gözəl görünürdü. Sonra dəmir pərdə Türkiyədən bizi uzaq saldı və sovet azəri gəncləri türkcəyə pis, pozulmuş azəricə kimi baxdılar. İndi yenidən bizdə Anadolu türkcəsinə sevgi yaranıb. Bəs onlarda? Mənim açdığım metodla araşdırıb bu sualın cavabını verən olsaydı, çox yaxşı bir iş olardı.

Prof.dr.Rahid Ulusel

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN MÜQAVİMƏT GÜCÜ

esse

Vaxtilə içimizdə bir Xilafət vardı. Min il onun tör-töküntüləri ilə yaşadıq. İndi də dibimizə çöküb, qatılığında qalıb... Gözümüzü açmamış, Rusiya içimizə dürtüldü. İki yüz il də ona sümürüldük. Sovet İttifaqının dağılması ilə Rusiya içimizdən bütünlüklə sökülmədi... Rusiya indi artıq bütün gövdəsi ilə bizim içimizdədir. Təkcə rus dili, rus bağçaları, rus məktəbləri ilə yox, həm də küçələrdəki, nəqliyyatdakı, banklardakı, dövlət idarələrindəki, hakimiyyət qafalarındakı getdikcə genələn mühiti ilə, bir tikə çörək dalınca Rusiyaya üz tutan saysız-hesabsız soydaşlarımızın göndərdikləri pulla, soyadlarımızdakı “-ov...”la, televiziya kanalları ilə, açıq və gizli ruspərəst hakim siyasi elita ilə içimizdədir. Rusiyanın hayqırtısı cəbhə bölgələrindəki atəşdən də gəlir, Bakıdakı “Jara”dan da. Rusiyanın Ermənistanda hərbi bazaları var, ancaq Azərbaycandakı “rusbeyin bazalar” oradakı hərbi bazalardan bizim üçün daha təhlükəlidir: çünki torpaqlarımızın bir hissəsinin işğalına yox, milli varlığımızın – müstəqilliyimizin qəsb edilməsinə hədəflənib.

Sovet İttifaqı parçalanandan sonra onun qırıntıları post-sovet məkanında qalmışdı. Rusiya isə Sovet İttifaqının varisi kimi xüsusilə 2000-ci illərin əvvəllərindən bəri həmin qırıntıları qəlpələrə çevirməyi bacardı. Qafqazda yalnız Gürcüstan Rusiyanın siyasi-ideoloji caynağından dönməzçəsinə qurtulmağa çalışdı. Abxaziya və Cənubi Osetiyanın Gürcüstan ərazisindən qoparılmasına görə (müqasiyə et: Qarabağla) bu suveren respublika Rusiyanı qətiyyətlə “işğalçı” (“Russia is an Occupier”) adlandırdı və

bu siyasəti özünün doktrinasına çevirdi. Gürcüstan səhv etdimi?! Bizim rusbaşlılar Gürcüstanın böyük tarixi yanlışlığa yol verdiyini güman edir. Qətiyyəən yox! Rusiya onun siyasi yedəyindən çıxmağa cəhd göstərən ətrafındakı bütün kövrək dövlətləri cəzalandırır: hətta ərazilərinin bir hissəsini qanunsuz olaraq aneksiya etməklə (Ukraynadan Krım, Donetsk və Luqanski). Rusiyanın diktəsi altında yaşamaqsa – real müstəqilliyə vida etmək, yalnız nominal suverenliyə qısılmaq, daim zəif qalmaq, onun dinozavr pəncələri altında əzilmək və nəhayət, haçansa yox olmaq deməkdir.

Deməli, dünyanın inkişaf etmiş demokratik dövlətlərinin dəstəyi və Türkiyə müttəfiqliyi ilə Rusiyanın həm özünə, həm də ətrafına yalnız zərər verən kor siyasətinə qarşı isə dirəniş göstərmək – yeganə çıxış yoludur. Bu qlobal savaşın daha geniş meydanı indi Şərqi Avropa – Ukrayna, Belarus, Moldova və Qafqazdır. Qafqazda Gürcüstan təkdir. “Qafqaz xaini” Ermənistanın təcridində, müasir siyasi tarix Azərbaycan və Gürcüstanın demokratikləşmə və Rusiyaya qarşı dirəniş göstərmə istiqamətində birgə addımlamasını qaçılmaz edir. Bütün Qafqaz aydın şəkildə dərk edir ki, son iki yüz ildə bu regiondakı böyük siyasi fəlakətlərin, hərbi toqquşmaların, məkrli deportasiyaların əsas səbəbkarı – Rusiyadır. Rusiyanın Cənubi Qafqazı özündən asılı vəziyyətdə saxlamaq siyasətinə sipər – bölgənin yubanmadan demokratikləşərək qüvvətlənməsi, dövlətin millətdən güc alaraq monolitləşməsi, yəni millətin dövlətləşməsidir. Dövlətləşmiş millətə nəinki rusçuluq siyasətini “dil üzərindən” yeritmək qeyri-mümkündür, o bütün cinahlarda yabançılaşma təhlükələrinə müqavimət əzmindədir.

Öz milli enerjisini başqa dövlətlər üzərində üstünlüyə – yəni tarixi perspektivi olmayan hədəf çabalara xərcləyən Rusiya artıq dünya demokratiyası ilə vuruşmaq gücündə deyildir. Bəşəriyyət tarixində demokratiyanın ən güclü dalğası XX əsrdə baş verdi ki, bunun da nəticəsində bütün Qərb imperiyaları və onların qurduğu müstəmləkələr dağıldı. XXI əsrə imperiya mirasından yalnız üçü qalıb: Rusiya, Çin, İran. Üçündən ikisi bizim şimal

və cənub qonşumuzdur: nə qədər ziddiyyətdə olsalar da, Qafqaz geopolitikasında məhz bizim əleyhimizə strategiyalarını uzlaşdıran Rusiya və İran. Qafqaz dövlətlərinin müstəqillik siyasəti yalnız demokratiya qalasında möhkəmlənməklə bu azğın və fatal güclərə qarşı dayana bilər. Dünyanın can verməkdə olan bu sonuncu imperiyaları zahirən çox əzəmətli görünsələr də, demokratiyanın yaratdığı siyasi zəlzələlərdən sarsılıb yıxılacaqlar. Sovet İttifaqının aqibəti – görkdür. O, ikiqütblü Soyuq Müharibə dramında Amerika Birləşmiş Ştatlarına yox, demokratiyaya məğlub oldu. ABŞ bu savaşın global qalibi ola bilmədiyi üçün də onun beynəlxalq nüfuzu son otuz ildə yetərincə düşüb. Demokratiya onu dolayanları dalana dirəndirir.

Dünyanın imperiya tarixi XX əsrlə bitir. Qalanlar onun ridu mentləridir, sona çatmışların aqoniyasıdır və başlanan yeni global tarixdə hər bir seçkin millətin Dövlət olmaq mənası var. İnsan suvereniteti Dövlət suvereniteti ilə belə tamamlanır. Qalan bütün hallarda İnsan yarımçıqdır, siyasi mövcudluğunun zirzəmisində, iradəsizliyinin ya onu kölələşdirəcək, ya da haçansa radikallaşdıracaq aşırısındadır. Qapalı cəmiyyətlərdə əhalinin xüsusilə enerjili gənc kəsiminin radikallaşması buna açıq sübutdur. İmperiyada da, avtokratiyada da İnsan – Vətəndaş deyil, yalnız Təbəədir. İnsan potensialı yalnız “demokratiya təkərləri” üzərində hərəkətə gəlir.

Rusiya bizdən ərazisinə, təbii sərvətlərinə görə üstün ola bilər, intellektual çəkisinə görə yox. İnkişafın “sıxlığı və dərinliyi” meyarlarına görə, İsrail, Hollandiya, İsveçrə, Avstriya, Cənubi Koreya Rusiyadan qat-qat güclü dövlətlərdir. Kökümüzün dərinliyi, varlığımızın bütün layları oyanıb dilə gəlir ki, bizim də belə potensialımız var. Rusiya və rus dili bu gün bizim üçün heç bir “mədəniyyət ölçüsü” deyil, daha çox “imperiya sədaqətindən” irəli gələn gerilik nişəsidir. Bizim ulu Göytürklər bütün Avrasiyanın ən böyük dövlətini yaradanda (552-745), Çindən Bizansa qədər beynəlxalq münasibətlər sistemini quranda, doğma türkcədə mərmərdən dil abidələri (“Orhon Yazılı Abidələri”) ucal-

danda, ruslar ovçuluq və əkinçiliklə məşğul olan slavyan tayfaları içərisində heç seçilmirdilər. XI əsrdə isə yalnız məhdud etnik səviyyədə olan rus dili ilə müqayisədə türk dilinin qrammatikası yazılırdı (Mahmud Kaşğarlı, “Divanü Lügat-it-Türk”).

Azərbaycandan dünyaya qapını rus dili açmır. Belə düşünmək – siyasi cəhəldir. Dilimizin sərhədlərini daraltmaq – milli düşüncəmizin miqyasını daraltmaq, başımızı “rusca” işlətmək, nəticədə, müstəqillik siyasətimizin dayaqlarını laxlatmaqdır. Dillərarası münasibətlərin praktikasını milli dillərin daha da güclənməsi fonunda ingilis dilinin beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi reallığını ortaya gətirib. Təbii ki, bu reallıqda heç bir yetkin xalqın öz dilindən əl çəkmək fikri yoxdur. Bəşəriyyətin yüz illərdir ki, bir neçə dildə danışmaq təcrübəsi var. Ancaq bu faktıdır ki, Azərbaycanda rus dilinin dilimizi sıxışdırması – onu “aşağı təbəqənin” məişətinə itələməsi və onun ən bəsit qatının media (başlıca olaraq televiziya) vasitəsilə populyarlaşdırılması üstədən və altından yeridilən çirkin ideologiyanın görüntüləridir. Avtokratiya öz zorakılığını həm də bu şəkildə həyata keçirir.

Güclənməkdə olan dünya demokratiyasının fokusunda imperiyaçılıq və avtokratiya ortaqlığının bütün naqislikləri açıq-aydın görünür. Rusiya da ya demokratik dünya düzəninə yaratdığı universal güc qarşısında diz çökəcək, ya da demokratikləşib gerçəkdən qüdrətli dövlətə çevriləcək. Bax, onda heç kim Rusiyadan qorxub qaçmayacaq, əksinə, beynəlxalq hüququn paritet qanunları əsasında hamı onunla – mütərəqqi Avropa dövlətlərinə münasibətdə olduğu kimi – əməkdaşlığa, müttəfiqliyə can atacaq.

Təəssüf ki, bütün dünyanın simasını dəyişəcək, beynəlxalq siyasətə yeni impuls verəcək, dövrümüzün görkəmli siyasətçiləri Zbignev Bzejski və Henri Kissincerin strateji proqnozlarında (Z.Brzezinski. Strategic Vision. Basic Books, 2012; H.Kissinger. World Order. Penguin Books Limited, 2014) çağımızın ən pozitiv tendensiyası kimi təxmin etdikləri transformativ situasiya Rusiyada yetişə bilmir. Rusiya onu xilas edəcək

övladına – demokratiyaya ağırı çəkir. Ancaq onu doğa bilmir! Hətta hamilə ikən balasını zəhərləyir (Navalni).

Qlobal geopolitika baxımından, dünyanın ərazicə ən böyük dövləti olmasına baxmayaraq, Rusiya özündən də qüdrətli qütblər arasındadır: o, Şimali və Şərqi Asiya boyunca Amerika Birləşmiş Ştatları, Yaponiya və Çin, Şərqi Avropada isə Avropa İttifaqının “məngənəsindədir”. Bu geopolitik çevrədə Rusiyanın sıza bildiyi məkan – Sovet İttifaqından qopmuş, ancaq hələ də avtoritar rejimləri yaşadan respublikalardır. Rusiya onların “böyük himayədarıdır”. Ancaq Rusiyanın bir dövlət olaraq hazırda dünya üçün də, qonşuları üçün də heç bir cazibədarlığı yoxdur. Yalnız həmin avtoritar rejimləri – orta əsr vassallarını “qorumaqdan” savayı. Rusiya siyasəti imperiya başlanğıcından daxiləyönlü deyil, xaricəyönlüdür: o, özünü qidalandırmaq və özündən qidalanmaqdan daha çox, özgədən qidalanmaq və özgəni qidalandırmaq “praktikası” üzərində qurulub. Rusiya siyasətçilərini Suriyadakı ölümə məhkum Bəşər Əsəd diktaturasını qorumaq düşündürür, Rusiyanın ucqarındakı adamsız qalmış bir kəndin sonuncu qarısı yox.

Rusiya var olmağın yalnız bir formasını tanıyır: Silah! Qarabağda üz-üzə dayanan iki silahın ikisi də Rusiyanındır. Bu gün dünyanın ən militarist dövlətinə çevrilmiş Rusiyanın yer planetində gerçəkdən bir dostu varmı?! Yox! Əksinə, Rusiya Silah olduqca, dünya siyasətinin memarları və yönvericiləri ondan elə Silah kimi də istifadə edirlər. Rusiya Silahı – eyni kəsərdə həm özünə qarşıdır, həm də dünyaya qarşı. Rusiya militarlaşdıqca, dünya da adekvat olaraq ona düşmənləşir! Rusiya ilə Dünya arasında ən dərin yarğanlar onunla “ən yaxınları” arasında qazılır: XXI əsrin başlanğıcında slavyan dünyasında məhz Rusiya tarixin heç bir dönməndə olmamış çat yaratdı. Çevrəsindəki bütün slavyan dövlətləri Rusiyadan üz döndərməkdədirlər. Artıq bu proses Belarusla başa çatır. Səni tapdalayan “Qardaş” sənin nəyinə lazım?! Əlbəttə, slavyan birliyi daha möhkəm təməllər

üzərində yenidən yaranacaq: ancaq Rusiyasız! Planetin Dilini bilməyən bir dövlətin gələcəyi yoxdur!

Vaxtilə Rusiya imperiyası “Avropa jandarmı” kimi hansı “tarixi rolu” oynayırdısa, indi də həmin rolu bütün Avrasiyada, hətta onun hüduqlarından kənarda canfəşanlıqla oynayır. Rusiyanın indiyədək ona heç bir qalıcı dividend qazandırmamış ənənəvi paternalist siyasətini araşdıran elə rus analitiklərin fikrincə, bu perspektivsiz geostrategiya – Rusiyanı bütünlüklə müasir dünyanın inkişaf məntiqindən uzaqlaşdırmaqda, onun özünün mövcudluğuna təhlükə yaratmaqdadır. Çünki yaşadığımız dünya – İmperiyalar Dünyası yox, Qüdrətli Milli Dövlətlər dünyasıdır. Buna baxmayaraq, Rusiya normal demokratik seçkili prezidenti və parlamenti belə olmayan təkhakimiyyətli avtoritar rejimlərin konsolidasiyasını və müttəfiqliyini qurmaq kimi sərsəm bir ideyanın arxasınca hələ də sürünməkdədir.

380

Zəncirdə hansı həlqə zəifdirsə, Rusiyanın orada təsiri – siyasətdən mədəniyyətədək – daha böyük, diqtəsi daha həllədidir (məsələn, Qırğızıstan prezidenti Sooronbay Jeenbekov Rusiya prezidenti Vladimir Putinin hüzurunda bəyan edir: “Rus dili Qırğızıstan Respublikasının rəsmi dili olub, rəsmi dilidir və olacaq”). Bizdə də ali səviyyədə “hə” deyilməsəydi, rus dili sınırlarımıza bunca yeriyə bilməzdi... Özündən qüvvətli və özündən zəiflər arasında manevr edən Rusiya indi dünya hegemonluğu uğrunda mübarizənin yeganə yolunu – özündən zəiflərin postamenti üzərində “ucalmaqda” görür. Bəşəriyyətin üçüncü minilliyə qədəm qoyduğu tarixi zamanda bu postamentə material olmaq, mahiyyətə imperializm və müstəmləkəçilik epoxasına qayıtmaq – hər hansı şərəfli millət üçün dözülməzdir! Suverenliyin mədəni-humanitar praktikası bu yədək siyasətini qətiyyətlə inkar edir! Rusiyaya yarınanlarımızın döşünə Rusiyanın taxdığı ordenlər onların sinəsini qabartmır, başını aşağı endirir!

Hə, bunu da unutmayaq: Bədbəxt o millətdir ki, ölüləri ilə ərəbcə, diriləri ilə rusca danışır!

KİTABIN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Ön söz (<i>Vaqif Sultanlı, İrəc İsmayıl</i>)	3
---	---

ELMİ ARAŞDIRMALAR

Tofiq Məlikli

Siyasət aləti olaraq dil.....	10
-------------------------------	----

Nizami Cəfərov

Azərbaycan dilinin “tərcümeyi-hal”ı	17
---	----

Fəxrəddin Veysəlli

Azərbaycan dilinin inkişaf perspektivləri	34
---	----

Mətanət Abdullayeva

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili problemi.....	45
---	----

381

Qulamhüseyn Məmmədov

Azərbaycan Milli Hökuməti və Azərbaycan türkcəsi	56
--	----

Bədirxan Əhmədli

Mirzə İbrahimovun Azərbaycan dili uğrunda mücadiləsi.....	89
---	----

Qulu Məhərrəmli

Televiziya nitqi və ədəbi norma problemi haqqında.....	111
--	-----

Həbib Zərbəliyev

Azərbaycan dili: yanlışlar və doğrular	123
--	-----

Tohid Məlikzadə

Müasir dövrdə Güney Azərbaycanda türkcənin öyrənilməsi və yazı dili problemi	134
---	-----

Məhəmməd Məmmədov

Mifoloji ifadələr dil işığında155

Pərvanə Məmmədli

Güney Azərbaycanda ədəbi dil problemi171

Cavanşir Yusifli

Bədii tərcümə prosesində ədəbiyyatın və ana dilinin
zənginləşməsi imkanları.....186

Səadət Kərimi

Dünya elmində ana dilinin öyrənilməsinin önəmi və
Azərbaycan kontekstində uygulanması201

Almaz Həsənzadə

Dilin yaddaşında əbədləşən ənənələr231

382

Yeganə Qəhrəmanova

Azərbaycan dilinin türk dilləri içərisində yeri250

Qalibə Gültəkin

Azərbaycan dilinin təcrid olunmuş dialektləri
imperializmin hədəfində269

Ramin Allahverdi

Dövlət dilinin qorunması zərurəti302

Faiq Ələkbərli

Türk Dünyasının ortaq əlifba problemi və həlli yolları310

Anar Fərəcov

Qloballaşma şəraitində dillərin ölməsi:
səbəblər və təhlükəlilik səviyyəsi322

AÇIQ MƏKTUBLAR, ETÜDLƏR VƏ ESSE

Sabir Rüstəmxanlı

Ədəbi dilin yaranması bəsit bir olay deyil338

Almaz Əliqızı

Vətən dilini qorumaq zərurəti347

Niyazi Mehdi

Dil etüdləri357

Rahid Ulusel

Azərbaycan türkcəsinin müqavimət gücü375

Ana dili – milli varlığın təməli
(Elmi araşdırmalar toplusu)

Nəşriyyat redaktoru:
Suğra Osmanova

Bilgisayar bəzəyi:
Fəxri Vəliyev

Çapa imzalanıb: 01.02.2023.
Nəşrin ölçüsü: 60x90 1/16. Sifariş: 22/23. Sayı: 500 ədəd.

Bakı, Az1122, H.Zərdabi 78c
Tel: +994 (12/70) 497 70 21
E-poçtu: info@ave.az

Kitabda toplanmış məqalələrdə
Azərbaycan türkcəsinin mifoloji qatları,
folklor qaynaqları, tarixi kökləri,
türk dilləri içərisində yeri, o cümlədən
siyasi statusu, çağdaş problemləri ilə bağlı
məsələlər araşdırılmışdır.